

KRDANTARŪPAMĀLĀ

A CONCORDANCE OF VERBAL DERIVATIVES

BEGUN BY

*Sastraratnakara, Kulapati late Pt. S. RAMASUBBA SASTRI
First Head of the S. E. Society Teaching Centre, Pettai
and completed by his students*

V. SRIVATSANKACHARYA & T. K. PRANATARTIHARAN

Pandits of the S. E. Society's Teaching Centre

WITH THE PREFACES OF

Dr. C. P. Ramaswami Aiyar, Founder-President and

Dr. V. Raghavan, Professor of Sanskrit, University of Madras

*and the Foreword of Sri K. Balasubramanya Iyer, B.A., B.L., M.L.C.
President of the Society*

VOLUME FOUR

RELEASED BY

HIS HOLINESS

JAGADGURU SRI CHANDRASEKHARENDRA

SĀRASVATI SANKARACHARYA SWAMIGAL

of Kanchi Kamakoti Pitha

on the occasion of His 75th Birthday (10-6-68)

Published by

SRI T. V. VISWANATHA AIYAR, Secretary

The Samskrit Education Society, Madras

14, EAST MADA STREET, MYLAPORE, MADRAS-4

1968

कृदन्तरूपमाला

मद्रपुरी-संस्कृतविद्यासमिति-कलाशालायाः प्रथमप्रधानाध्यापकैः

शास्त्ररत्नाकरादिविरुदालङ्कृतैः पण्डितवर्यैः

श्रीमद्भिः श. रामसुब्रह्मण्यशास्त्रिभिरारब्धा

तच्छिष्याभ्यां श्री श्रीवत्साङ्गाचार्य-श्री प्रणतार्तिहरशर्मभ्यां पूरिता

श्रीमतां डा० चे. प. रामस्वाम्यार्याणां, डा० वे. राघवार्याणां च
आमुखाभ्यां

तथा श्रीमतां कृ. बालसुब्रह्मण्यार्याणां प्रस्तावोक्त्या च सहिता

चतुर्थभागात्मिका

श्रीकाश्रीकामकोटिपीठाधीश्वरजगद्गुरुश्रीशंकराचार्यैः

श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीश्रीचरणैः

तेषां ७५-तम-जयन्ती-महोत्सवावसरे सानुग्रहं प्रकाशिता

मद्रपुरीसंस्कृतविद्यासमितिसचिवैः

श्री. ति. वे. विश्वनाथार्यैः

(14, पूर्वमाडवीथी, मद्रास्-4)

प्रकाशिता

१९६८

प्रथमावृत्ति: १९६८

© Samskrit Education Society, Madras-4

Published with the aid of
Govt. of India, Ministry of Education.

Price

मूल्यम्

INDIAN BOOKS CENTRE
Exporters & International Book Sellers
40/5, Shakti Nagar
Delhi 110007 (India)
Phone 7126497

ब्रिटिष् स्टलिट् १० „

श्री भारती विजयम् प्रेस, मद्रास-५

GENERAL PREFACE

The Samskrit Education Society is one of the latest efforts made by lovers of Sanskrit in Madras to check the erosion or elimination of Sanskrit which is imminent in the different sectors of its studies in this part of the country, notwithstanding that South India has been a stronghold of this language in the past amongst all those who prize intellectual stimulation and spiritual inspiration. The Society was started with the blessings of H. H. Sri Chandrasekharendra Sarasvati, Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Peetha, on the occasion of the Golden Jubilee of his accession to the Peetha. I have had the pleasure and privilege of being connected with its management from the inception.

In spite of the difficulties of the present situation and the many causes demanding the help and patronage of the philanthropists, we may assert that during the short period of our existence, we have made fairly steady progress, although it is not spectacular. In Pettai, near Madras, we have a large area of land where our buildings are coming up and a Sanskrit advanced study centre is functioning. We have been concentrating in training young Pandits already qualified in one Sastra to become equipped in another Sastra. We have started a few research projects and publication schemes: a *Concordance of Verbal Derivatives*, a *New Model Sanskrit Grammar* and a *Dictionary of Indeclinables*. Another undertaking of ours is the book on *The Teaching of Sanskrit*. This and the *Concordance of Verbal Derivatives*, I am happy we are able to release to the public now.

The maintenance and promotion of Sanskrit study in the schools face two difficulties today, one stemming from the language formulae of the Government which is explicitly unfavourable to Sanskrit and secondly, the lack of improved methods of making its learning easy and popular. The Society may well congratulate itself in having addressed itself to the latter problem and brought out these books written by able and experienced scholars, Pt. S. Ramasubba Sastrigal and Prof. K. Rama Varma Raja. On behalf of the Society, I must also express my appreciation of the services rendered to the Society by Dr. V. Raghavan who has been in general charge of these and other research projects and publications of the Society. What he and others have been

doing in this part of the country, in the midst of all sorts of difficulties, must evoke the admiration of Sanskritsits all over the country.

These and other research projects and the teaching work of the Society have been receiving assistance from the Central Sanskrit Board which deserves all praise for its efforts to rehabilitate in the country Sanskrit, the bedrock of Indian culture.

I wish all success to Sri T. V Viswanatha Aiyar, Secretary of the Society, who has been building up the resources of the Society and managing its affairs so well. I am quite sure that the Samskrit Education Society will ere long emerge as an active advanced Centre of a University type for Sanskrit in the South.

C. P. RAMASWAMI AIYAR
*Founder-President, The Sanskrit
 Education Society, Madras.*

FOREWORD

We have great pleasure in placing in the hands of the Scholars and students of Samskrit the Fourth Volume of the KRIDANTA ROOPAMALA, the Concordance of Verbal derivatives undertaken by our Society. This volume was formally released by HIS HOLINESS JAGADGURU SRI SANKARA-CHARYA SWAMIGAL OF KANCHI KAMAKOTI PEETAM on 10th June 1968, at Secunderabad, Andhra Pradesh, where His Holiness at present stays.

The Fourth Volume covers 540 roots beginning from धृक् to रङ्ग according to the Dhatupata. All the four volumes therefore cover 1445 roots.

After the demise of Sastraratnakara Kulapati S. Rama Subba Sastrigal, who was chiefly responsible for the preparation of this work, his disciples, especially, Sri Srivatsankacharya, have been working in accordance with the plan formulated by the late Ramasubba Sastrigal.

As scholars are aware this is a very difficult work which requires a thorough knowledge of Vyakarana and the details connected with it; fortunately the disciples of Sastrigal have imbibed very well the lessons given by their master, and they have accomplished this work with diligence and industry.

The fifth volume is also contemplated to be published as early as possible. That volume will carry the coverage of roots upto 1980 omitting those which are derived from the Pratipadikas.

On behalf of the Samskrit Education Society, I have to express our appreciation of the good work done especially by Sri Srivatsankacharya.

We are very grateful to Dr. V. Raghavan, Professor of Sanskrit, University of Madras for his guidance and advice in the preparation and publication of this work.

This is a monumental work. We hope and trust that all scholars and lovers of Samskrit will find it very useful to them.

"ASHRAMA",
 Luz, Mylapore,
 18th July 1968.

K. BALASUBRAHMANYA IYER
President.

P R E F A C E

The Samskrit Education Society, Madras has been able to bring out the fourth, the penultimate, volume of the *Kṛdantarūpa-mālā* comprising 342 pages and dealing with 540 Roots in a year's time after the publication of the third volume. It is a matter for gratification that following in the footsteps of their teacher, the late Sri S. Ramasubba Sastrigal, his two Śiṣyas, Pts. V. Srivatsanacharya and T.K. Pranatartiharan, have maintained the standard of the earlier volumes. The present volume includes some Roots the citation of the correct forms of whose derivatives, with the requisite authorities, entailed diligent search on the part of the compilers. The strain of seeing through the orderly presentation of the diversified material in the main body of the work and in the supporting rules and illustrations in the footnotes is offset by the revelation at each step of the wondrous richness of the language and the beauty of its structure.

Thanks are due to Pt. A. M. Srinivasachariar, who has, as in the case of the earlier volumes, assisted us in the checking of the references and the correction of the proofs.

The authorities of the Society feel very much encouraged by reviews and notices of the earlier Volumes of this work, such as the one in the *Journal of the American Oriental Society*, Volume 87, April—June 1967.

V. RAGHAVAN.

(906) “धूञ् कम्पने” (V-स्वादि:-1255. अक. वेद. उभ.)

‘धूनयति धवति धवते, धुनोति धुनुते, धुनाति च धुनीते ।

धुनोति धुनुते स्युः पदानि कम्पे, विधूनने धुवति ॥’ (श्लो. 26) इति देवः ।

धावकः-विका, ¹धूनकः-निका, ²दुधूषकः-षिका, दोधूयकः-यिका ;

³धोता-धविता-त्री, धूनयिता-त्री, दुधूषिता-त्री, दोधूयिता-त्री ;

⁴धून्वन्-ती, ⁵धूनयन्-न्ती, दुधूषन्-न्ती ; —

धोष्यन्-धविष्यन्-न्ती-ती, दुधूषिष्यन्-न्ती-ती ; —

धून्वानः, — दुधूषमाणः, ^Aदोधूयमानः ;

धोष्यमाणः-धविष्यमाणः, — दुधूषिष्यमाणः, दोधूयिष्यमाणः ;

प्रधूः-प्रध्वी-प्रध्वः ; — —

⁶धूतम्-^Bधूतः-धूतवान्, धूनितः, दुधूषितः, दोधूयितः-तवान् ;

⁷धवः, ⁸धवनः, ⁹परिधावी, धूनः, दुधूषुः, दोधुवः ;

धोतव्यम्-धवितव्यम्, धूनयितव्यम्, दुधूषितव्यम्, दोधूयितव्यम् ;

1. ‘धूञ् प्रीजोर्नुभक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इति ण्यन्ते सर्वत्र नुगागमः । लघूपधत्वा-भावाच्च गुणः ।
2. पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीप्ति-षेधः । ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः क्तिवाच्च गुणः । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
3. ‘स्वरतिमूतिसूयतिधूञ् दितो वा’ (7-2-44) इति वलादेरार्धधातुकस्येड्विक्लपः । एवं तव्यदादिष्वपि ज्ञेयम् ।
4. शतरि, ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति इनुप्रत्ययः । ‘हुश्नुवोः सार्वधातुके’ (6-4-87) इति यण् । एवं धून्वानः इत्यत्रापि प्रक्रिया ज्ञेया ।
5. ण्यन्तात् ‘निगरणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति नित्यं शतैव । न शानच् ।
6. निष्ठायां, ‘ऋयुक् किति’ (7-2-11) इति नित्यमिप्तिषेधः ।
7. धूनयति = कम्पयतीत्यर्थेऽन्तर्भावितण्यन्तादस्मात् कर्तरि पञ्चायच्चि रूपमेवम् ।
8. निमित्तभेदेनास्य धातोरकर्मकत्वे, ‘चलनशब्दार्थादिकर्मकाद् युच्’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच्प्रत्ययः ।
9. ताच्छील्ये णिप्रत्यये रूपमेवम् ।
- A. ‘दोधूयमानं विविधोर्मयोगात् छायागरुतमन्तमवेक्ष्य भीताः ।’ या. अ. 18. 96.
- B. ‘कुब्जा कृतारिबलमैक्षत वृण्वती सा पात्रं समीरधुतसौरभधूतभृजम् ॥’ धा. का. 2. 68.

धवनीयम्,	धूननीयम्,	दुधूषणीयम्,	दोधूयनीयम्;
धव्यम्-अवश्यधाव्यम्,	धून्यम्,	दुधूष्यम्,	दोधूय्यम्;
ईषद्धवः-दुर्धवः-सुधवः;	—	—	—
धूयमानः,	धून्यमानः,	दुधूष्यमाणः,	दोधूय्यमानः;
¹ धवः,	धूनः,	दुधूषः,	दोधूयः;
धोतुम्- ^A विधवितुम्,	—	दुधूषितुम्,	दोधूयितुम्;
धूतिः,	धूनना,	दुधूषा,	दोधूया;
धवनम्,	धूननम्,	दुधूषणम्,	दोधूयनम्;
धूत्वा,	धूनयित्वा,	दुधूषित्वा,	दोधूयित्वा;
विधूय,	विधून्य,	विदुधूष्य,	विदोधूय्य;
धावम् २, } धूनम् २, } दुधूषम् २, } दोधूयम् २;			
धूत्वा २, } धूनयित्वा २, } दुधूषित्वा २, } दोधूयित्वा २.			

(907) “धूञ् कम्पने” (IX-कथादिः-1487. सक. वेद. उभ.)

• प्वादिः ल्यादिश्च ।

‘धूनयति धवति धवते, धुनोति धुनुते, धुनाति च धुनीते ।
धूनोति धुनुते स्युः पदानि कम्पे, विधूनने धुवति ॥’ (श्लो. 26) इति देवः ।
धावकः-विका, धूनकः-निका, दुधूषकः-षिका, दोधूयकः-यिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि पूर्वोक्तधूञ्धातुवत् (906) बोध्यानि ।
²धुनन्-ती, ^Bधुनानः, धूनः, ³धूनिः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

1. भावे, ‘ऋदोरप्’ (3-3-57) इत्यप्रत्ययः ।
  2. शतरि, ‘कथादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्राप्रत्यये, ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति ह्रस्वे च रूपम् । एवं शानजन्तेऽपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
  3. ‘ऋत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् वक्तव्यः’ (वा. 8-2-44) इति क्तिन्स्तकारस्य नकारः ।
- A. ‘स मायानामगात् सोता कपेर्विधवितुं युतिम् ॥’ भ. का. 9. 28.
B. ‘नागं ददर्श पटपूर्णमुखं धुनानं कर्णोऽन्यन्तमखिलानभिपूर्तरोषम् ॥’ धा.का. 3.6.

(908) “धूञ् कम्पने” (X-चुरादिः-1836. अक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘धूनयति धवति धवते, धुनोति धुनुते, धुनाति च धुनीते ।
धूनोति धुनुते स्युः पदानि कम्पे, विधूनने धुवति ॥’ (श्लो. 26) इति देवः ।
धूनकः-निका, ¹धावकः-विका, दुधूनयिषकः-षिका; धूनयिता-त्री,
दुधूनयिषिता-त्री; धूनयन्-न्ती, दुधूनयिषन्-न्ती; धूनयिष्यन्-न्ती-ती,
दुधूनयिष्यन्-न्ती-ती; धूनयमानः, दुधूनयिष्यमाणः, धूनयिष्यमाणः, दुधूनयि-
ष्यमाणः, धूनितम्-धावितम्^A-तः-तवान्, दुधूनयिषितः-तवान्; धूनः,
दुधूनयिषुः; धूनयितव्यम्, दुधूनयिषितव्यम्; धूननीयम्, दुधूनयिषणीयम्,
धून्यम्, दुधूनयिष्यम्; ईषद्धूनः-दुर्धूनः-सुधूनः; धून्यमानः,
दुधूनयिष्यमाणः; धूनः, दुधूनयिषः; धूनयितुम्, दुधूनयिषितुम्;
धूनना, दुधूनयिषा; धूननम्, दुधूनयिषणम्, धूनयित्वा, दुधूनयिषित्वा,
प्रधून्य, प्रदुधूनयिष्य, धूनम् २-धूनयित्वा २, दुधूनयिषम् २; }
दुधूनयिषित्वा २. }

(909) “धूप सन्तापे” (I-भ्वादिः-396. अक. सेट्. पर.)

‘धूपायतीति सन्तापे भाषार्थे धूपयेदिति ।’ (श्लो. 130) इति देवः ।
²धूपायकः-यिका, धूपकः-पिका, ³धूपायकः-यिका, धूपकः-पिका,

1. ‘धूञ्श्रीजोर्नुग् वक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इत्यत्र प्रीजा साहचर्यात् कथादेरेव ग्रहणमिति पक्षे, ‘हेतुमण्यन्तादेव नुगागमः, न तु स्वार्थण्यन्तात्’ इति पर्यवसानात्, अस्य धातोः स्वार्थण्यन्तत्वात् नुगभावे रूपमेवम् । एवमेव तृजाद्विषयि । अत्र पक्षे धावयिता-त्री, इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ।
  2. ‘गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः’ (3-1-28) इति आयप्रत्ययः । स च, ‘आयादय आर्धधातुके वा’ (3-1-31) इति विकल्पेन भवति । तेन आयप्रत्ययपक्षे रूपमेवम् । तदभावपक्षे धूपकः इति । एवं आर्धधातुके सर्वत्रायप्रत्ययो ज्ञेयः ।
  3. ण्यन्तेऽपि सर्वत्रायप्रत्ययविकल्पः । तेन सर्वत्र रूपद्वयम् ।
- A. ‘कूटाद्येषु हतेषु धावितमतिष्वन्येषु धावत्सु च
स्वैरं तत्र जनान् प्रयन् विगलितश्रन्थान् कचान् ग्रन्थयन् ॥’ धा. का. 3.51.

^१दुधूपायिषकः-दुधूपिषकः-षिका, ^२दोधूपकः-षिका;
 धूपायिता-त्री, धूपिता-त्री, धूपाययिता-धूपयिता-त्री, दुधूपायिषित्त-
 दुधूपिषिता-त्री, दोधूपिता-त्री;
^३धूपायन्-न्ती, धूपाययन्-धूपयन्-न्ती, दुधूपायिषन्-दुधूपिषन्-न्ती; —
 धूपायिष्यन्-धूपिष्यन्-न्ती-ती, धूपाययिष्यन्-धूपयिष्यन्-न्ती-ती,
 दुधूपायिष्यन्-दुधूपिष्यन्-न्ती-ती;
 — धूपाययमानः-धूपयमानः, दुधूपायिषमाणः-दुधूपिषमाणः, दोधूप्यमानः;
 — धूपाययिष्यमाणः-धूपयिष्यमाणः, दुधूपायिष्यमाणः-दुधूपिष्यमाणः,
 दोधूप्यमानः;
^४प्रधूपाः-प्रधूपौ-प्रधूपाः, प्रधूप-प्रधूप-प्रधूपौ-प्रधूपः;
 धूपायितम्-^Aधूपितम्, धूपायितः-धूपितः, दुधूपायिषितः-दुधूपिषितः,
 दोधूपितः-तवान्;
 धूपायः-धूपः, प्रधूपी, धूपायः-धूपः, दुधूपायिषुः-दुधूपिषुः, दोधूपः;
 धूपायितव्यम्-धूपितव्यम्, धूपाययितव्यम्-धूपयितव्यम्, दुधूपायिषितव्यम्-
 दुधूपिषितव्यम्, दोधूपितव्यम्;
 धूपायनीयम्-धूपनीयम्, धूपायनीयम्-धूपनीयम्, दुधूपायिषणीयम्,
 दुधूपिषणीयम्, दोधूपनीयम्;
 धूपाय्यम्-धूप्यम्, धूपाय्यम्-धूप्यम्, दुधूपायिष्यम्-दुधूपिष्यम्, दोधूप्यम्;
 ईषद्दूपायः-दुधूपायः-सुधूपायः, ईषद्दूपायः-दुधूपायः-सुधूपायः;
 धूपाय्यमानः-धूप्यमानः, धूपाय्यमानः-धूप्यमानः, दुधूपायिष्यमाणः,
 दुधूपिष्यमाणः, दोधूप्यमानः;
 धूपायः-धूपः, धूपायः-धूपः, दुधूपायिषः, दुधूपिषः, दोधूपः;

1. आयप्रत्ययान्तात् सनि रूपमेवम् । तदभावे दुधूपिषकः इत्यादीनि रूपाणीति ज्ञेयम् ।
2. आर्धधातुकविवक्षायामायप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्, आयप्रत्ययान्तस्य अनेकाच्चात् आयप्रत्ययविवक्षायां यद् न । आयाभावपक्षे तु यच्चि दोधूपकः इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ।
3. शतुः सार्धधातुकत्वेन नित्यमायप्रत्ययः ।
4. आयप्रत्ययान्तात् किपि, अल्लोपयलोपयोः, सोः इत्त्वविसर्गयोश्च रूपमेवम् ।
- A. 'गोपायतां धर्ममधूपित्वात्मनां जल्पान् विमुच्यामभवदुद्यमो जपे ॥' धा. का. 1.51.

धूपायितुम्-धूपितुम्, धूपाययितुम्-धूपयितुम्, दुधूपायिषितुम्-दुधूपिषितुम्,
 दोधूपितुम्;
 धूपाया-धूपा, धूपायना-धूपना, दुधूपायिषा-दुधूपिषा, दोधूपा;
 धूपायनम्-धूपनम्, धूपायनम्-धूपनम्, दुधूपायिषणम्-दुधूपिषणम्,
 दोधूपनम्;
 धूपायित्वा-धूपित्वा, धूपाययित्वा-धूपयित्वा, दुधूपायिषित्वा-दुधूपिषित्वा,
 दोधूपित्वा;
 प्रधूपाय्य-प्रधूप्य, प्रधूपाय्य-प्रधूप्य, प्रदुधूपायिष्य-प्रदुधूपिष्य, प्रदोधूप्य;
 धूपायम् २-धूपम् २, } धूपायम् २-धूपम् २, }
 धूपायित्वा २-धूपित्वा २, } धूपाययित्वा २-धूपयित्वा २, }
 दुधूपायिषम् २-दुधूपिषम् २, } दोधूपम् २; }
 दुधूपायिषित्वा २-दुधूपिषित्वा २, } दोधूपित्वा २. }

(910) “ धूप भाषार्थः ” (X-चुरादि:-1773. सक. सेद्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘भासार्थ इत्येके’ इति मैत्रेयः । तथा च क्षीरस्वामी—‘भासा दीप्तिरर्थो येषां ते भासार्थाः ।’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

‘धूपायतीति सन्तापे भाषार्थे धूपयेदिति ।’ (श्लो. 130) इति देवः ।

धूपकः-षिका, दुधूपयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कूटयतिवत् (240) ऊह्यानि । धूपयन्-न्ती, दुधूपयिषन्-न्ती-ती, धूपयिष्यन्-न्ती-ती, दुधूपयिष्यन्-न्ती-ती ; इति शतृप्रत्ययेऽत्र विशेषः ।

(911) “ धूरी हिंसागत्योः ” (IV-दिवादि:-1153. सक. सेद्. आत्म.)

धूरकः-रिका, धूरकः-रिका, दुधूरिषकः-षिका, दोधूरकः-रिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकगूर्यतिवत् (419) ऊह्यानि । विधूर्णम्^A-कर्मणि क्तः ।

(912) “ धूस कान्तिकरणे ” (X-चुरादि:-1640. अक. सेद्. उभ.)

‘दन्त्योष्मान्तः’ इति श्रीभद्रमैत्रेयादयः । ‘मूर्धन्योष्मान्तः’ इति स्वामी ।

A. ‘धर्मविसायजनदः खलु ओऽजनिष्ट

दीप्तोऽमपूर्णभुजतूर्णविधूर्णवैरी ॥’ धा. का. 2. 59.

तथा च मैत्रेयोऽपि 'धूष इत्येके' इति पपाठ । काश्यपस्तु तालव्योष्मान्त-
माह' इति मा. धा. वृत्तौ ।

धूसकः-सिका, दुधूसयिषकः-षिका, धूसयिता-त्री, दुधूसयिषिता-त्री,
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि कूटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । धूसयन्-न्ती,
दुधूसयिष्यन्-न्ती-ती; धूसयिष्यन्, दुधूसयिषिष्यन्-न्ती-ती; इति शतृप्रत्ययेऽत्र
विशेषः । धूसितम्^A ।

(913) "धृङ् अवध्वंसने" (I-भ्वादिः-960. अक. अनि. आत्म.)

'अविध्वंसने' इति क्षीरस्वामी ।

'ध्रियते स्यादवस्थाने धृङोऽवध्वंसने पुनः ।

धरते धारणेऽर्थे तु धरते धरतीत्युभे ॥' (श्लो. 29) इति देवः ।

धारकः-रिका,	धारकः-रिका,	¹ दिधीर्षकः-षिका-	² देधीयकः-यिका ;
धर्ता-त्री,	धारयिता-त्री,	दिधीर्षिता-त्री,	देधीयिता-त्री ;
—	धारयन्-न्ती,	धारयिष्यन्-न्ती-ती ;	—
धरमाणः,	धारयमाणः,	दिधीर्षमाणः,	देधीयमाणः ;
³ धरिष्यमाणः,	धारयिष्यमाणः,	दिधीर्षिष्यमाणः,	देधीयिष्यमाणः ;
सुधृत्-सुधृद्-सुधृतौ-सुधृतः ;	—	—	—
धृतम्-तः-तवान्,	धारितः,	दिधीर्षितः,	देधीयितः-तवान् ;
⁴ धरः,	⁵ धरणः, धारः,	दिधीर्षुः,	देधीयः ;
धर्तव्यम्,	धारयितव्यम्,	दिधीर्षितव्यम्,	देधीयितव्यम् ;
धरणीयम्,	धारणीयम्,	दिधीर्षणीयम्,	देधीयणीयम् ;

1. सञ्जन्ताण्युलि 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वे, 'अञ्जनगमां सनि'
(6-4-16) इति दीर्घे, 'ऋत इडातोः' (7-1-100) इति इत्त्वे रपरत्वे, 'हलि च'
(8-2-77) इति दीर्घे च रूपमेवम् । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

2. यञ्जन्ते, 'रीङ् ऋतः' (7-4-27) इति रीङ् । गुणोऽभ्यासे । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

3. 'ऋद्धनोः स्ये' (7-2-70) इतीडागमः ।

4. पचादित्वाच्चप्रत्ययः कर्तरि ।

5. 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्' (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच् ।

A. 'सौधे विटङ्गजुषि पर्यति धूसितोऽयं राजारिकीटबलचूर्णनयातिपूज्यः ।'

भा. का. 3. 27.

¹धार्यम्, धार्यम्, दिधीर्ष्यम्, देधीय्यम् ;

ईषद्धरः-दुर्धरः-सुधरः ;

²ध्रियमाणः, धार्यमाणः, दिधीर्ष्यमाणः, देधीय्यमाणः ;

धारः, धारः, दिधीर्षः, देधीयः ;

धर्तुम्, धारयितुम्, दिधीर्षितुम्, देधीयितुम् ;

³धारा-धृतिः, धारणा, दिधीर्षा, देधीया ;

धरणम्, धारणम्, दिधीर्षणम्, देधीयणम् ;

धृत्वा, धारयित्वा, दिधीर्षित्वा, देधीयित्वा ;

प्रधृत्य, प्रधार्य, प्रदिधीर्ष्य, प्रदेधीय्य ;

धारम् २, } धारम् २, } दिधीर्षम् २, } देधीयम् २ ; }
धृत्वा २, } धारयित्वा २, } दिधीर्षित्वा २, } देधीयित्वा २. }

(914) "धृङ् अवस्थाने" (VI-तुदादिः-1412. अक. अनि. आत्म.)

किरादिः । 'धारणे च' इति द्रुमे ।

'ध्रियते स्यादवस्थाने धृङोऽवध्वंसने पुनः ।

धरते धारणेऽर्थे तु धरते धरतीत्युभे ॥' (श्लो. 29) इति देवः ।

धारकः-रिका, धारकः-रिका, ⁴दिधरिषकः-षिका, देधीयकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकधरतिवत् (913) ऊह्यानि । ⁵पुरन्धी^A,

1. 'ऋहलोः—' (3-1-124) इति ण्यत्प्रत्ययः ।

2. 'रिङ् शयग्लिङ्छु' (7-4-28) इति रिडादेशे रूपम् ।

3. 'धारा प्रपाते' (ग. सू. 3-3-103) इति भिदादिपाठात् अङि, 'ऋहलोऽङि
गुणः' (7-4-16) इति गुणः । निपातनाद् दीर्घः । अन्यत्र धृतिः । असिधारा
इत्यादिषु प्रपातसाम्यात् लक्षणया प्रयोगः ।

4. अस्य धातोः किरादित्वात् 'किरश्च पञ्चभ्यः' (7-2-75) इति सनि इडागमो
भवति । द्वित्वादिकम् । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

5. पुरं धारयतीत्यर्थे 'संज्ञायां घृ—' (3-2-46) इति खचि, घृषोदरादित्वात् उपधा-
लोपे साधुः । स्त्रियाम्, गौरादित्वात् ङीष् ।

A. 'हीणां नवोदां जगतोऽभिनन्द्यां तां पर्यगृह्णन् मुदिताः पुरन्ध्रयः ॥' वा.वि. 1-60.

¹महीध्रः-कुध्रः, ²आधारः, ³धर्मः, इमानि रूपाणि अस्य धातोरिति विशेषः ।

(915) “धृज् गत्यर्थः” (I-भ्वादिः-217. सक. सेट्. पर.)

‘धर्जेद् धृजेद् ध्रजेद् ध्रजेद् ध्वजेद् ध्वजेद् गतौ शपि ।’

(श्लो. 60) इति देवः ।

धर्जकः-जिका, धर्जकः-जिका, दिधर्जिषकः-षिका, दरीधृजकः-जिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्जतिवत् (422) ऊह्यानि । ल्यपि-
प्रधृज्य^A इति ।

(916) “धृजि गत्यर्थः” (I-भ्वादिः-218. सक. सेट्. पर.)

‘धर्जेद् धृजेद् ध्रजेद् ध्रजेद् ध्वजेद् ध्वजेद् गतौ शपि ।’

(श्लो. 60) इति देवः ।

धृजकः-जिका, धृजकः-जिका, दिधृजिषकः-षिका, दरीधृजकः-जिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि गृज्जतिवत् (423) बोध्यानि ।

(917) “धृज् धारणे” (I-भ्वादिः-900. सक. अनि. उभ.)

‘धरते धारणेऽर्थे तु धरते धरतीत्युभे ॥’ (श्लो. 29) इति देवः ।

धारकः-रिका, धारकः-रिका, दिधीषिकः-षिका, देधीयकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिधरतिकवत् (913) ज्ञेयानि । ⁶युगन्धरः-

1. ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-5) इति कः । एवं कुं धरतीति
कुध्रः इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

2. ‘अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-3-122) इति घञन्तः निपात्यते ।
आध्रियतेऽस्मिन्नित्यर्थे=आधारः ।

3. ‘अस्तिस्तुमुहुधृ—’ (द. उ. 7-26) इति मन्प्रत्यये रूपमेवम् । धरति ध्रियते
वाऽस्मिन्नाचार इति धर्मः=न्यायः ।

4. ‘रीगृत्वत इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-90) इति यङन्ते अभ्यासस्य रीगागमः । एवं
यङन्ते सर्वत्र बोध्यम् ।

5. ‘संज्ञायां धृजिधारिसहितपिदमः’ (3-2-46) इति कर्मण्युपपदे ण्यन्तात् खच्-
प्रत्ययः । युगं धारयतीति युगन्धरः=पर्वतविशेषः । ‘खचि ह्रस्वः’ (6-4-94)
इति ह्रस्वः, ‘अरुद्विषदजन्तस्य—’ (6-3-67) इति मुम् । एवं जलन्धरः,
पुरन्धरः, श्रुतन्धरः, वसुन्धरा इत्यादिषु ज्ञेयम् ।

A. ‘प्रधृज्य मोदं स दधृज तद्वनं ध्वजोद्भूतिध्वजितकूजदण्डजम् ।’ भा. का. 1.30.

जलन्धरः-पुरन्धरः-श्रुतन्धरः-वसुन्धरा, ¹धनुर्धरा, ²महीध्रः^A, ³कर्णधारः,
⁴आधारः, ⁵धारा, ⁶धारयः^B, ⁷धारयन्, ⁸धुरन्धरः, धर्मः ; इमानि रूपाणि
अधिकान्यत्रेति विशेषः । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि—धरन्-न्ती,
धरिष्यन्-न्ती-ती, इति विशेषः ।

(918) “धृष प्रसहने” (X-चुरादिः-1851. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘अप्रसहने’ इति क्षीरस्वामी । आदित् इति शाकटायनः । ‘एषु पश बन्धने
इति केचित् पठन्ति । तदुक्तं मैत्रेयेण—‘पश बन्धने’ इत्यत्र ‘पश बन्धने’
इति युजादौ इति’ मा. धा. वृत्तौ ।

‘धृषेः प्रसहने यौ स्तां धर्षयेद् धर्षतीत्युभे ॥’ (श्लो. 181) इति देवः ।
धर्षकः-र्षिका, दिधर्षिषकः-षिका, धर्षकः-र्षिका, दिधर्षिषकः-षिका,
दरीधृषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचृपधातुवत्
(554) ज्ञेयानि । ‘धृषा’ इति शाकटायनपक्षे—धृष्टम्-धृष्टः-धृष्टवान्,
इति निष्ठायां विशेषः । कर्मणि क्तप्रत्यये धर्षितः^C इति भवति ।

1. धनुर्धरा इत्यत्रापि खजेव । अजन्तत्वाभावात् मुमागमो न ।

2. मही धरतीति महीध्रः=पर्वतः । एवं कुध्रः इत्यपि । ‘कप्रकरणे मूलविभु-
जादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-5) इति कप्रत्यये षष्ठोदरादित्वात् उपधालोपे साधुः ।

3. ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यणि रूपम् । एवं सूत्रधारः इत्यादिष्वप्यण् ।

4. ‘अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-3-122) इति संज्ञायां घापवादो घञ् ।

5. ‘धारा प्रपाते’ (ग. सू. 3-3-103) इति मिदादिषाठदङ् । ‘ऋदशोऽङि—’
(7-4-16) इति गुणः । निपातनाद् दीर्घः । अन्यत्र धृतिः इत्येव ।

6. ‘अनुपसर्गास्मिन्पविन्दधारिपारि—’ (3-1-138) इत्यादिना ण्यन्तादस्मात्
शप्रत्ययः । गुणायादेशौ । कर्तरि प्रत्ययोऽयम् ।

7. ण्यन्तादस्मात्, ‘इङ्धार्योः शत्रुकृच्छिणि’ (3-2-130) इति शता । ‘धारयन्
पारायणम्’ इत्यत्र क्लेशं विना धारणस्य द्योतनात् शता । कृच्छ्रार्थे तु
धारयमाणः इति शानजेव ।

8. धुरं धरतीत्यर्थे संज्ञात्वाभावेऽपि बाहुलकात् खचि, ‘वाचंयमपुरन्दरौ च’ (6-3-69)
इत्यत्र चकारात् अमागमः इति प्र.सर्वस्वे ।

A. ‘यियासतस्तस्य महीध्रन्मिदापटीयान् पटहप्रणादः ।’ शि. व. 3. 24.

B. ‘सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो माल्यधारयः ।’ भ. का. 5.38.

C. ‘त्रियश्रोत्कण्ठन्त्यो दहशुरजितं सृष्टतनवः नृपस्त्वेतन्नामर्षत रिपुजनाधर्षितबलः ॥’
धा. का. 3. 52.

(919) “जि धृषा प्रागल्भ्ये” (V-स्वादि:-1269. अक. सेट्. पर.)

‘प्रागल्भ्यार्थे तु धृष्णोति परस्मैपदिनावुभौ ॥’ (श्लो. 182) इति देवः ।

धर्षकः-र्षिका, धर्षकः-र्षिका, ¹दिधर्षिकः-र्षिका, ²दरीधृषकः-र्षिका;

धर्षिता-त्री, धर्षयिता-त्री, दिधर्षिता-त्री, दरीधृषिता-त्री;

³धृष्णुवन्-ती, धर्षयन्-न्ती, दिधर्षयन्-न्ती; —

धर्षिष्यन्-न्ती-ती, धर्षयिष्यन्-न्ती-ती, दिधर्षिष्यन्-न्ती-ती; —

— धर्षयमाणः, धर्षयिष्यमाणः, — दरीधृष्यमाणः, दरीधृषिष्यमाणः;

⁴दधृक्^A-दधृषौ-दधृषः; — — —

⁵प्रधृष्टम्-प्रधृष्टः-प्रधृष्टवान्, प्रधर्षितः-तवान्, धर्षितः, दिधर्षितः,

दरीधृषितः-तवान्;

⁶धृषः, ⁷धृष्णक्-धृष्णजौ-धृष्णजः, ⁸धृष्णुः, ⁹धर्षणः, प्रधर्षी, धर्षः,

दिधर्षिषुः, दरीधर्षः;

1. सञ्जन्ताण्वुलि रूपम् । सेट्त्वात् गुणः । एवं सर्वत्र सञ्जन्ते ज्ञेयम् ।
2. ‘रीग् ऋत्वत् इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4.40) इति रीगागमो यञन्ते सर्वत्र ।
3. शतरि, ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति श्नुः विकरणप्रत्ययः । ‘अचि श्नु—’ (6-4-77) इति उवङादेशः ।
4. ‘ऋत्विग्दधृक्—’ (3-2-59) इत्यादिना किन्प्रत्ययसन्नियोगेन धातोः द्विर्वचनं निपात्यते । धृष्णोतीति दधृक् । ‘किन्प्रत्ययस्य कुः’ (8-2-62) इति कुत्वम् ।
5. ‘आदितश्च’ (7-2-16) इति, ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ (7-2-17) इति च अस्य धातोः नित्यम्, अर्थविशेषे विभाषया च यथाक्रममिड्डिकल्पयोः प्राप्तयोः सत्योः, ‘धृषिषा वैयात्ये’ (7-2-19) इति नित्यमिडभावो वैयात्ये गम्यमाने निपात्यते । वैयात्यम् = वियातस्य भावः—^A । प्रागल्भ्यार्थे तु इदं भवत्येव । तदानीं ‘निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्विदिधृषः’ (1-2-19) इति निष्ठायाः कित्त्वनिषेधाद् गुणः । ‘जीतः कः’ (3-2-187) इति वर्तमानेऽप्यस्य धातोः कप्रत्ययो भवति ।
6. ‘इगुपधश्च—’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
7. ‘धृषेति वक्तव्यम्’ (वा. 3-2-172) इति ताच्छीलिके नजिङ्प्रत्यये रूपम् । ‘नेङ् वशि कृति’ (7-2-8) इतीप्तिनषेधः । धृष्णक् = निर्लज्जः ।
8. ‘त्रसिगृधिधृषिषिपेः क्तुः’ (3-2-140) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु क्तुप्रत्ययः । ‘नेङ् वशि कृति’ (7-2-8) इतीप्तिनषेधः ।
9. नञ्वादिवात् (3-1-134) प्यन्तादस्मात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।

- A. ‘तामातिव्य पदे पदेन चिबुके चातिशुवन् पाणिना चक्रे सधुवतां वधे दधृगसौ ऋज्वी मनोज्ञकृतिम् ।’ धा. का. 2.70.
- B. ‘वसन् मान्यवति ग्लास्नु रामो जिष्णुरधृष्णवत् ॥’ भ. का. 7. 4.

धर्षितव्यम्, धर्षयितव्यम्, दिधर्षितव्यम्, दरीधृषितव्यम्;

धर्षणीयम्, धर्षणीयम्, दिधर्षणीयम्, दरीधृषणीयम्;

¹धृष्यम्, धर्ष्यम्, दिधर्षिष्यम्, दरीधृष्यम्;

²ईषद्धर्षणः-दुर्धर्षणः-सुधर्षणः; — —

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तर्षतिवत् (775) ज्ञेयानि । क्त्वायाम्—

³धर्षित्वा इति ।

(920) “धृ वयोहानौ” (IX-क्रयादि:-1494. अक. सेट्. पर.)

प्वादिः स्वादिश्च । ‘जू’ इत्यस्य पाठभेदोऽयम् ।

‘आत्रेयमैत्रेयदैवपुरुषकारादिषु दर्शनादिहास्माभिरिखितः’ इति मा. धा. वृत्तौ ।

धारकः-रिका, धारकः-रिका, दिधरीषकः-दिधरिषकः-र्षिका, दिधीर्षकः-र्षिका; धरीता-धरिता-त्री, ईषद्धरः-^Aदुर्धरः-सुधरः; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जृषातुवत् (618) ज्ञेयानि ।

(921) “धेक दर्शने” (X-चुरादि:-1914. सक. सेट्. उभ.) अदन्तः ।

केषाञ्चित् पक्षमनुसृत्य लिखितः ।

क्षीरतरङ्गिणीमाधवधातुवृत्त्यादिषु तु न दृश्यते ।

धेककः-किका, दिधेकयिषकः-र्षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकक्रेतयतिवत् (260) बोध्यानि ।

(922) “धेद पाने” (I-भ्वादि:-902. सक. अनि. पर.)

‘धेटो धयति पानार्थे, धाजो धत्ते दधात्यपि ।’ (श्लो. 6) इति देवः ।

1. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति क्यप् ।
2. ‘भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यः—’ (वा. 3-3-130) इति खलपवादो युच् ।
3. ‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधाद् गुणः ।
- A. ‘जगत् पिपविषुर्वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥’ भ. का. 9. 53,

^१धापकः-यिका, ^२धापकः-पिका, ^३धित्सकः-त्सिका, ^४देधीयकः-यिका;
^५प्रणिघाता-त्री, धापयिता-त्री, धित्सिता-त्री, देधीयिता-त्री;
^६प्रणिघयन्-न्ती, ^७धापयन्-न्ती, धित्सन्-न्ती; —
 प्रणिघास्यन्-न्ती-ती, धापयिष्यन्-न्ती-ती, धित्सिष्यन्-न्ती-ती; —
 — धापयमानः, धापयिष्यमाणः, — देधीयमानः, देधीयिष्यमाणः;
^८धाः-धौ-धाः; — — —
^९धीतम्-धीतः-धीतवान्, धापितः, धित्सितः, देधीयितः-तवान्;
^{१०}उद्धयः^A-धयः, ^{११}नासिकन्धयः-^Bस्तनन्धयः, स्तनन्धयी, ^{१२}नाडिन्धयः-

1. 'आदेच उपदेशेऽशिति' (6-1-45) इत्यात्वे, 'आतो युक् चिण्कृतोः' (7-3-33) इति युगागमः । एवं घञि णमुल्यपि ज्ञेयम् ।
  2. ण्यन्ते सर्वत्र आत्वे, आदन्तलक्षणः पुगागमो ज्ञेयः ।
  3. धारूपत्वेनास्य घुसंज्ञकत्वात्, 'सनि मीमाधु—' (7-4-54) इत्यादिना इस् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (7-4-58) इत्यभ्यासलोपः । 'सः स्यार्धधातुके' (7-4-49) इति तकारः । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ।
  4. यङन्ते सर्वत्र, 'घुमास्था—' (6-4-66) इत्यादिना ईत्वे, अभ्यासे गुणः ।
  5. 'नेर्गदनदपतपदघु—' (8-4-17) इत्यादिना नेर्णत्वम् ।
  6. शतरि, 'एचोऽयवायावः' (6-1-78) इत्ययादेशः ।
  7. 'न पादभ्याङ्—' (1-3-89) इत्यत्र, 'धेट उपसंख्यानम्' (वा. 1-3-89) इति वचनात् उभयपदित्वमस्य; तेन ण्यन्तात् शतृज्ञानचौ ।
  8. क्तिपि, आत्वे रूपमेवम् ।
  9. निष्ठायाम्, 'घुमास्था—' (6-4-66) इति ईत्वे, रूपम् । एवम्, क्त्वाप्रसृति-ष्वपि ज्ञेयम् ।
  10. सोपसृष्टात्, निरुपसृष्टादपि, 'पाप्राध्माधेट्टदशः शः' (3-1-137) इति शप्रत्यये, शित्त्वेन सार्धधातुकत्वात् शप्प्रत्यये, पररूपे, अयादेशे च रूपमेवम् । केचित्तु निरुपसृष्टादेवार्यं प्रत्यय इति साधयन्ति ।
  11. 'नासिकास्तनयोर्ध्माधिटोः' (3-2-29) इति खश्प्रत्ययः । 'खित्यनव्ययस्य' (6-3-66) इति ह्रस्वः, 'अरुद्धिषदजन्तस्य—' (6-3-67) इति मुम् । धेट्टि-त्वात् अवयवेऽचरितार्थस्य टित्करणस्य समुदाय उपयोगात् त्रियां ङीप् ।
  12. 'नाडीमुष्टयोश्च' (3-2-30) इति खश् । पूर्ववत् मुम् ।
- A. 'ध्वनीनामुद्धमैरेभिर्मधूनामुद्धयैर्मृशम् ।' भ. का. 6. 78.
 B. 'सत्त्वमेजयसिंहादयान् स्तनन्धयसमत्विषौ ।' भ. का. 6. 95.

^Aमुष्टिन्धयः, ^१शुनिन्धयः, ^२घटिन्धयः-खारिन्धयः-खरिन्धयः-^३वातन्धयः,
^४धारुः, ^Bधात्री, ^५पुष्पन्धयः, ^Cमुञ्जन्धयः-कूलन्धयः-आस्यन्धयः, ^७क्षीरधाः,
 धापः, धित्सुः, देध्यः;
 धातव्यम्, धापयितव्यम्, धित्सितव्यम्, देधीयितव्यम्;
 प्रणिधानीयम्, धापनीयम्, धित्सनीयम्, देधीयनीयम्;
 प्रणिधेयम्, धाप्यम्, धित्स्यम्, देधीय्यम्;
^८ईषद्धानः-दुर्धानः-सुधानः;
 धायः, ^९सन्धिः, धापः, धित्सः, देधीयः;
 धातुम्, धापयितुम्, धित्सितुम्, देधीयितुम्;

1. 'खश्प्रकरणे—वातशुनीतिलशर्षेषु अजघेदुदजहातीनां खश् उपसंख्यानम्' (वा. 3-2-28) इति वार्तिकात् खश् । 'खित्यनव्ययस्य' (6-3-66) इति ह्रस्वः ।
  2. 'घटीखारीखरीषु—' (वा. 3-2-30) इति खश् । वार्तिकमिदं भाष्ये न दृश्यते । 'नाडीमुष्टयोश्च' (3-2-30) इत्यत्र विद्यमानश्चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थकः इति मत्वा सिद्धान्तकौमुद्यादिषूक्तः स्यात् ।
  3. अत्रापि, बाहुलकात् खश् । वातन्धयः=सर्पः ।
  4. 'दाधेट्टसिशदसदो रुः' (3-2-159) इति ताच्छीलिको रुप्रत्ययः ।
  5. 'घः कर्मणि घृन्' (3-2-181) इति कर्मण्यर्थे घृन् । धित्त्वात् त्रियां ङीप् । 'तत्र बाला धयन्त्येनामिति धाड्युपमातरि । भैषज्यार्थं दधत्येनामिति स्यादामलक्यपि ॥' इति प्र. सर्वस्वे ।
  6. पुष्पशब्द उपपदे धातोरस्य खश्प्रत्ययविधानाभावात् षष्ठोदरादित्वेन वा, 'नाडी-मुष्टयोश्च' (3-2-30) इत्यत्र अनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण वा साधुत्वमिति ज्ञेयम् । एवमेव मुञ्जन्धय इत्यादिष्वपि । पुष्पन्धयः=भ्रमरः । कूलन्धयः=नदी-वेगः । मुञ्जन्धयः=किमिविशेषः । आस्यन्धयः=कामुकः ।
  7. क्षीरं धयतीति क्षीरधाः । 'आतो मनिन्—' (3-2-74) इति विद् ।
  8. 'आतो युच्' (3-3-128) इति ईषदाद्युपपदेषु खलपवादो युच् ।
  9. 'उपसर्गे घोः किः' (3-3-92) इति किप्रत्यये, 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपे रूपमेवम् ।
- A. 'किमत बहुना भजद्भवयोधिमुष्टिन्धयः
 त्रिविक्रम भवत्कमः क्षिपतु मञ्जु रज्ज्विषः ॥' अभीतिस्तवे 27.
 B. 'श्रद्धालुं भ्रामरं धारुं सद्रुमद्रौ वद द्रुतम् ॥' भ. का. 7. 21.
 C. 'चक्राङ्गीमदपश्यतोहरचलच्छम्पासमुन्मेषणः
 पुष्पक्तेतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पन्धयान्धीकृतैः ।' च. भारते 3. 53.

धीतिः, ¹ धुधा,	धापना,	धित्सा,	देधीया;
धयनम्,	धापनम्,	धित्सनम्,	देधीयनम्;
धीत्वा,	धापयित्वा,	धित्सित्वा,	देधीयित्वा;
प्रधाय,	प्रधाप्य,	प्रधित्स्य,	प्रदेधीय;
धायम् २ }	धापम् २ }	धित्सम् २ }	देधीयम् २ ; }
धीत्वा २ }	धापयित्वा २ }	धित्सित्वा २ }	देधीयित्वा २ ; }
² धेनुः.			

(923) “धोर्त्त गतिचातुर्ये” (I-भ्वादिः-553. अक. सेट्. पर.)

धोरकः-रिका, धोरकः-रिका, दुधोरिषकः-षिका, दोधोरकः-रिका;
^Aधोरन्-न्ती, ³आधोरणः, ⁴धौरितकम्, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 भौवादिकखोरतिवत् (363) ज्ञेयानि ।

(924) “धमा शब्दाग्निसंयोगयोः” (I-भ्वादिः-927. सक. अनि. पर.)

‘अग्निसंयोगश्च मुखवायुना’¹ लक्षणया विधूने, सन्तापेन पूरणे च ।’ इति
 धा. का. व्याख्यायाम् (2-33) ।

⁵ध्मायकः-यिका, ⁶ध्मापकः-पिका, दिध्मासकः-सिका, ⁷देध्मीयकः-यिका;

ध्माता-त्री, ध्मापयिता-त्री, दिध्मासिता-त्री, देध्मीयिता-त्री;

⁸धमन्^B-न्ती, ध्मापयन्-न्ती, दिध्मासन्-न्ती; —

1. ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इति स्त्रियामङ् ।
2. ‘घेट इच्च’ (द. उ. 1-145) इति नुप्रत्यये इकारश्चान्तादेशः । धेनुः=नवप्रसू-
ता गौः ।
3. ण्यन्तात् नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्ययः । आधोरणः=हस्तिपकः ।
4. निष्ठान्तात् संज्ञायां कन्प्रत्ययः । धोरितकमेव धौरितकम्=अध्वानां गति-
विशेषः । कनन्तात् प्रज्ञायण् ।
5. ‘आतो युक् विष्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घञ्णमुलादिषु ।
6. ण्यन्ते सर्वत्र युगागमो ज्ञेयः ।
7. ‘ई प्राधमोः’ (7-4-31) इति यङि ईकारः । अभ्यासे युणः । एवं यङन्ते सर्वत्र ।
8. शतरि, ‘प्राधमास्थानादाण्ड्यतिर्तिशदसदां पिबजिघ्रधम—’ (7-3-78)
इत्यादिना धमादेशः । अदन्तोऽयमादेशः । पररूपे रूपमेवम् ।
- A. ‘अखोरधोरत्पतगेन्द्रवाहनं स्वसेविनां तित्सरिषां निराडिनम् ।’ धा. का. 1-71.
- B. ‘स्नातावदातः स पिबंस्तदाभां जिघ्रन् सुगन्धं विधमन् अघानि ।’ धा. का. 2. 33,

ध्मास्यन्-न्ती-ती, ध्मापयिष्यन्-न्ती-ती, दिध्मासिष्यन्-न्ती-ती; —

¹व्यतिधममानः, ध्मापयमानः, ²व्यतिदिध्मासमानः, देध्मीयमानः;
 व्यतिध्मास्यमानः, ध्मापयिष्यमाणः, व्यतिदिध्मासिष्यमाणः, देध्मीयिष्यमाणः;

शङ्खध्माः-धमौ-धमः; —

ध्मातम्-तः-तवान्, ध्मापितः, दिध्मासितः, देध्मीयितः-तवान्;

³उद्धमः^A-धमः, ⁴नासिकन्धमः, ⁵नाडिन्धमः^B-मुष्टिन्धमः, ⁶पाणिन्धमः^C;

⁷शुनिन्धमः, ⁸करन्धमः, वातन्धमः-घटिन्धमः-खारिन्धमः-खरिन्धमः;

ध्मापः, दिध्मासुः, ⁹दाध्माः;

ध्मातव्यम्, ध्मापयितव्यम्, दिध्मासितव्यम्, देध्मीयितव्यम्;

1. ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (3-1-14) इति शानच् ।
2. ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति सञ्ज्ञान्तादात्मनेपदम् ।
3. ‘प्राधमाधेदृशः शः, (3-1-137) इति उपसृष्टान्तिरुपसृष्टादपि शप्रत्यये धमादेशे
च रूपम् । निरुपसृष्टादेवायं शप्रत्यय इति केचित् ।
4. ‘नासिकास्तनयोध्मधिदोः’ (3-2-29) इति खशप्रत्ययः । ‘खित्यनव्ययस्य’
(6-3-66) इति मुम् । शङ्कारैः नासिकां शब्दयतीति नासिकन्धमः=वराहः ।
5. ‘नाडीमुष्टयोश्च’ (3-2-30) इति खश्, ह्रस्वः, मुम् । नाडिन्धमः=स्वर्णकारः ।
वेण्वादिनाडिं मुखवायुना धमतीति नाडिन्धमः ।
6. ‘उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च’ (3-2-37) इति सूत्रेण निपातनात् साधुः । पाणयः
ध्मायन्ते एषु इति पाणिन्धमः=पन्थाः । ‘सर्पास्पृश्यादिरोधार्थं ध्मायन्ते यत्र
पाणयः । सोऽध्वा पाणिन्धमोऽत्राधिकरणार्थो निपातनात् ॥’ इति प्रक्रिया-
सर्वस्वे ।
7. ‘नाडीमुष्टयोश्च’ (3-2-30) इत्यत्र चकारात् अत्रापि खश् । एवं घटिन्धमः,
खारिन्धमः, खरिन्धमः, वातन्धमः इत्यादिष्वपि खश् ज्ञेयः ।
वातन्धमः=पर्वतः । घटिन्धमः=धामः ।
8. ‘उग्रम्पश्य—’ (3-2-37) इत्यत्र पाणिपदेन पर्यायस्यापि ग्रहणमिति प्रक्रिया-
कौमुद्याशयात् तन्मते करन्धमः इत्यपि साधुः ।
9. ‘यङोऽचि च’ (2-4-74) इति यङो लुकि, ईत्वाभावे रूपमेवम् ।
- A. ‘ध्वनीनामुद्धमैरेभिर्मधूनामुद्धयैर्गृह्यम् ।’ भ. का. 6. 78.
- B. ‘प्राचीं वासकसज्जिकामुपगते भानौ दिशावल्लभे
पश्येता रुचयः पतङ्गदृष्टदामाग्रेयनाडिन्धमाः ।’ अनर्धराघवे 4. 2.
- C. ‘शस्त्राशस्त्रिकथैव का नवभवद्दीर्घाणि पाणिन्धमाः
पन्थानो दिवि सङ्कुचन्ति वसुधा वन्ध्या न सूते भदान् ।’ अनर्धराघवे 4. 20.

धमानीयम्,	धमापनीयम्,	दिध्मासनीयम्,	देध्मीयनीयम्;
धमेयम्,	धमाप्यम्,	दिध्मास्यम्,	देध्मीय्यम्;
धमायमानः,	धमाप्यमानः,	दिध्मास्यमानः,	देध्मीय्यमानः;
धमायः,	धमापः,	दिध्मासः,	देध्मीयः;
धमातुम्,	धमापयितुम्,	दिध्मासितुम्,	देध्मीयितुम्;
धमातिः,	¹ आध्मा, धमापना,	दिध्मासना,	देध्मीया;
धमानम्,	धमापनम्,	दिध्मासनम्,	देध्मीयनम्;
धमात्वा,	धमापयित्वा,	दिध्मासित्वा,	देध्मीयित्वा;
आध्माय,	आध्माप्य,	प्रदिध्मास्य,	प्रदेध्मीय्य;
धमायम् २, } धमात्वा २, }	धमापम् २, } धमापयित्वा २, }	दिध्मासम् २, } दिध्मासित्वा २, }	देध्मीयम् २; } देध्मीयित्वा २; }

²धमकः, ³धमनिः.

(925) “धयै चिन्तायाम्” (I-भ्वादिः-908. सक. अनि. पर.)

ध्यायकः-यिका, ध्यापकः-पिका, दिध्यासकः-सिका, दाध्यायकः-यिका;
ध्याता-त्री, ध्यापयिता-त्री, दिध्यासिता-त्री, दाध्यायिता-त्री;
ध्यायन्-न्ती, ध्यापयन्-न्ती, दिध्यासन्-न्ती; —
ध्यायन्-न्ती-ती, ध्यापयिष्यन्-न्ती-ती, दिध्यासिष्यन्-न्ती-ती; —
ध्यापयमानः, ध्यापयिष्यमाणः, — दाध्यायमानः, दाध्यायिष्यमाणः;
⁴सुधीः^A-सुधियौ-सुधियः; —

1. स्त्रियाम्, ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इत्यङ् ।
2. ‘धमो धम च’ [द. उ. 3.7] इति क्युन् प्रत्यये धमादेशे च रूपम् । धमतीति धमकः=अग्निधमापकः ।
3. ‘अत्तिष्ठधमिभ्यश्च’ [द. उ. 1-2] इति अनिप्रत्यये बाहुलकात् धमादेशे च धमनिः=नाडी । अत्र ‘धमिभ्यः’ इत्युक्त्वात्, ‘विधमिष्यामि जीमूतान्—’ (रामायणे सुन्दरकाण्डे-67-12) ‘धान्तो धातुः पावकस्येव राशिः’ इत्यादिप्रयोगानुसाराच्च धमिः प्रकृत्यन्तरम् इति केचित् । धातुपाठकोशेषु तु धमिरन्यो नोपलभ्यते ।
4. ‘ध्यायतेः सम्प्रसारणं च’ (वा. 3-2-178) इति तच्छीलादिषु कर्तुं क्प्रत्ययः, सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपादिकं च । द्विवचनादिषु ‘न भूसुधियोः’ (6-4-85) इति यणो निषेधात् ‘अचि श्नुधातु—’ (6-4-77) इति इयङ् ।
5. ‘निद्रायदिन्दीवरभाजि मज्जन्ध्रानधीस्तत्र च तं ददर्श ॥’ धा. का. 2-30.

¹ ध्यातम्-तः,	ध्यापितः,	दिध्यासितः,	दाध्यायितः-तवान्;
² दूढ्यः, मध्यः,	³ धीवा-धीवरी,	⁴ आढ्यः,	ध्यापः, दिध्यासुः, दाध्यः;
ध्यातव्यम्,	ध्यापयितव्यम्,	दिध्यासितव्यम्,	दाध्यायितव्यम्;
ध्यानीयम्,	ध्यापनीयम्,	दिध्यासनीयम्,	दाध्यायनीयम्;
⁵ ध्येयम्,	ध्याप्यम्,	दिध्यास्यम्,	दाध्याय्यम्;
⁶ ईषद्भयानः-दुर्द्धयानः-सुध्यानः;	—	—	—
ध्यायमानः,	ध्याप्यमानः,	दिध्यास्यमानः,	दाध्याय्यमानः;
ध्यायः,	ध्यापः,	दिध्यासः,	दाध्यायः;
ध्यातुम्,	ध्यापयितुम्,	दिध्यासितुम्,	दाध्यायितुम्;
ध्यातिः, सन्ध्या,	ध्यापना,	दिध्यासा,	दाध्याया;
ध्यानम्,	ध्यापनम्,	दिध्यासनम्,	दाध्यायनम्;
^A ध्यात्वा,	ध्यापयित्वा,	दिध्यासित्वा,	दाध्यायित्वा;
आध्याय,	अभिध्याप्य,	आदिध्यास्य,	आदाध्याय्य;
^B ध्यायम् २, } ध्यात्वा २, }	ध्यापम् २, } ध्यापयित्वा २, }	दिध्यासम् २, } दिध्यासित्वा २, }	दाध्यायम् २; } दाध्यायित्वा २. }

1. ‘संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः’ (8-2-43) इति निष्ठान्तत्वे प्राप्ते ‘न ध्याख्यापृ—’ (8-2-57) इति तस्य निषेधः ।
2. दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः । ‘आतोऽनुपसर्गे—’ (3-2-3) इति कः । पृषोदरादिषु ‘दुरो दाशनाशदमध्येषु—’ (वा. 6-3-109) इति वचनात् ढत्वमुत्वं च । ‘मां ध्यायतीति मध्यः इत्यत्राप्येवमेव कप्रत्ययः ।’ इति क्षीरस्वामी । अत्र, अस्मच्छब्दप्रकृतेः ‘म’ इति कथमादेश इति न ज्ञायते ।
3. ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (3-2-75) इति क्वनिपि सम्प्रसारणे रूपम् । स्त्रियाम्, ‘वनो र च’ (4-1-7) इति ङीब्रेफौ ।
4. आध्यायन्त्येनमिति आढ्यः । ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-1-136) इति कप्रत्ययः । पृषोदरादित्वान्मूर्धन्यः ।
5. ‘अचो यत्’ (3-1-97) इति यत्प्रत्यये, ‘ईद् यति’ (6-4-65) इतीकारे गुणे च रूपम् ।
6. ‘आतो युच्’ (3-3-128) इति ईषदायुपपदेषु खलपवादो युच् ।
- A. ‘प्रस्कन्दिकामिव प्राप्ते ध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान् ।’ भ. का. 7.74.
- B. ‘ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।’ प्रौढमनोरमा ।

(926) “भ्रज गतौ” (I-भ्वादि:-219. सक. सेट्. पर.)

‘धर्जेद् धृजेद् भ्रजेद् भ्रजेद् ध्वजेद् ध्वजेद् गतौ शपि ।’ (श्लो. 60) इति-देवः ।
 भ्राजकः-जिका, भ्राजकः-जिका, दिभ्रजिषकः-षिका, दाभ्रजकः-जिका ;
 भ्रजिता-त्री, भ्राजयिता-त्री, दिभ्रजिषिता-त्री, दाभ्रजिता-त्री ;
 भ्रजन्-न्ती, भ्राजयन्-न्ती, दिभ्रजिषन्-न्ती ; —
 भ्रजिष्यन्-न्ती-ती, भ्राजयिष्यन्-न्ती-ती, दिभ्रजिष्यन्-न्ती-ती ; —

— भ्राजयमानः, भ्राजयिष्यमाणः, — दाभ्रज्यमानः, दाभ्रजिष्यमाणः ;
 सुभ्रज्-सुभ्रज्-सुभ्रजौ-सुभ्रजः ; — — —
 भ्रजितम्-तः, भ्राजितः, दिभ्रजिषितः, दाभ्रजितः-तवान् ;
 भ्रजः, भ्राजः, दिभ्रजिषुः, दाभ्रजः ;
 भ्रजितव्यम्, भ्राजयितव्यम्, दिभ्रजिषितव्यम्, दाभ्रजितव्यम् ;
 भ्रजनीयम्, भ्राजनीयम्, दिभ्रजिषणीयम्, दाभ्रजनीयम् ;
 भ्राज्यम्, भ्राज्यम्, दिभ्रजिष्यम्, दाभ्रज्यम् ;
 ईषद्भ्रजः-दुर्भ्रजः-सुभ्रजः ; — — —
 भ्रज्यमानः, भ्राज्यमानः, दिभ्रजिष्यमाणः, दाभ्रज्यमानः ;
 भ्राजः, भ्राजः, दिभ्रजिषः, दाभ्रजः ;
 भ्रजितुम्, भ्राजयितुम्, दिभ्रजिषितुम्, दाभ्रजितुम् ;
 भ्रक्तिः, भ्राजना, दिभ्रजिषा, दाभ्रजा ;
 भ्रजनम्, भ्राजनम्, दिभ्रजिषणम्, दाभ्रजनम् ;
 भ्रजित्वा, भ्राजयित्वा, दिभ्रजिषित्वा, दाभ्रजित्वा ;
 प्रभ्रज्य, प्रभ्राज्य, प्रदिभ्रजिष्य, प्रदाभ्रज्य ;
 भ्राजम् २, } भ्राजम् २, } दिभ्रजिषम् २, } दाभ्रजम् २ ; }
 भ्रजित्वा २, } भ्राजयित्वा २, } दिभ्रजिषित्वा २, } दाभ्रजित्वा. }

(927) “भ्रजि गतौ” (I-भ्वादि:-220. सक. सेट्. पर.)

‘धर्जेद् धृजेद् भ्रजेद् भ्रजेद् ध्वजेद् ध्वजेद् गतौ शपि ।’ (श्लो. 60) इति-देवः ।
 भ्रजकः-जिका, भ्रजकः-जिका, दिभ्रजिषकः-षिका, दाभ्रजकः-जिका ;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकभ्रजतिवत् (926) ज्ञेयानि । ^Aभ्रजन्-न्ती ।

A. ‘भजन्ति यां व्युष्टिमतोऽपि भूयसीं भ्रजन्ति यद्भ्रजन्मात्रतो जनाः ॥’

भा. का. 1. 29,

(928) “भ्रण शब्दे” (I-भ्वादि:-459. अक. सेट्. पर.)

भ्रणकः-णिका, भ्रणकः-णिका, दिभ्रणिषकः-षिका, दंभ्रणकः-दंभ्रणकः-णिका ;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकभ्रणतिवत् (157) ज्ञेयानि । ^Aविभ्रणन् ।

(929) “उ भ्रस उञ्छे” (IX-क्यादि:-1524. अक. सेट्. पर.)

‘भ्रसनाति भ्रासयत्युञ्छे पदे तु भ्रि, णिचि भ्रसे ।’ (श्लो 190) इति-देवः ।
 उकारोऽत्र इत् इति केचित् । अन्ये तु धात्ववयव इति वदन्ति ।
 उत्पूर्वक एवायं धातुरिति क्षीरस्वामिग्रन्थस्थात् पक्षान्तराज्ज्ञायते । चुरादाव-
 प्ययं धातुः । तत्राप्युकारो धात्ववयवः, इत् इति पक्षद्वयम् । “यद्युकारो न
 धात्ववयवः, तदानीम्, ‘भ्रसु’ इत्येव पठेत् ‘क्रसु’ इत्यादिवत्” इति देवा-
 दीनामाशयः । ‘भ्रसन्-न्ती, इति शतरि रूपम् । सर्वाण्यपीतराणि रूपाणि
 भौवादिकभ्रसुधातुवत् (440) ज्ञेयानि । ^Bउभ्रसितः । भ्रस्तः ।

(930) “भ्राक्षि घोरवाशिते च” (I-भ्वादि:-671. अक. सेट्. पर.)

चकारात् पूर्वधात्वर्थभूतः ‘काङ्क्षायाम्’ इत्ययमत्रापि सम्बध्यते । भ्राङ्क्षकः-
 भ्राङ्क्षिका, भ्राङ्क्षकः-क्षिका, दिभ्राङ्क्षिषकः-षिका, दाभ्राङ्क्षकः-
 क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककाङ्क्षतिवत् (183) ज्ञेयानि ।
^Cभ्राङ्क्षन् । स्तियामङि—²भ्राक्षा इति रूपम् ।

1. शतरि, ‘क्यादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्राप्रत्यये, ‘भ्राङ्भ्यस्तयोरान्तः’
 (6-4-112) इत्याकारलोपे च रूपम् ।

2. यवादिषु (8-2-9) पाठसामर्थ्यात् द्राक्षा इत्यत्रेवात्रापि तुमो लोपः ।

A. ‘प्रश्नोणितान् प्रैणनविभ्रणत्क्षितीननुव्वणान् धेनुगणान् कनस्तनान् ॥’

भा. का. 1. 59.

B. ‘भ्रस्तं फलप्रकरमुभ्रसितांश्च शालीन्

प्रादङ्गिरैष्यत गिरा परिविष्टपापैः ॥’ भा. का. 3. 11.

[अत्र भ्रस्तमिति, उदितपक्षे क्त्वायाम्, ‘उदितो वा’ (7-2-56) इतीङ्-
 कल्पनात्, निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति नित्यम् इडभावे रूपम् ।
 इदपक्षे तु उकारो धात्ववयव इति पक्षान्तरमवलम्ब्य रूपस्य साधुत्वं ज्ञेयम् । तेन
 उभ्रसितान् इति श्लोकेऽत्रैव प्रयोगः कृत इति ज्ञेयम् ।]

C. ‘द्राक्षां जनो वाञ्छति नो कलानि भ्राङ्क्षद्बहुधाङ्क्षविचूषितानि ॥’

भा. का. 1. 85.

(931) “**ध्राखृ शोषणालमर्थयोः**” (I-भ्वादि:-125. सक. सेट्. पर.)
 ध्राखक:-खिका, ध्राखक:-खिका, दिध्राखिषक:-षिका, दाध्राखक:-खिका;
 इत्यादीनि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि । ^Aध्राखी ।

(932) “**ध्राडृ विशरणे**” (I-भ्वादि:-288. सक. सेट्. आत्म.)
 ध्राडक:-डिका, ध्राडक:-डिका, दिध्राडिषक:-षिका, दाध्राडक:-डिका;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि । अस्य
 धातोरात्मनेपदित्वेन शानचि ध्राडमानः इत्यादीनि रूपाण्युद्धानि । ^Bध्राडितः ।

(933) “**ध्रु स्थैर्ये**” (I-भ्वादि:-943. अक. अनि. पर.) [अ]
 ‘स्थैर्ये ध्रुवति, गत्यां तु स्थैर्ये च ध्रुवतीति शे ।’ (श्लो. 22) इति देवः ।
 ध्रावक:-विका, ध्रावक:-विका, दुध्रूषक:-षिका, दोध्रूयक:-यिका;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकद्रवतिवत् (883) ज्ञेयानि । द्रुधातुगतानि
 विशेषविधानानि तु नात्र भवन्ति । ^Cध्रुवः¹ ।

(934) “**ध्रु गतिस्थैर्ययोः**” (VI-तुदादि:-1400. अक. अनि. पर.)
 कुटादिः ।

‘ध्रुव—’ इति केचित् पठन्ति । तेषां मते ²सेड्यं धातुः ।
 ‘स्थैर्ये ध्रुवति, गत्यां तु स्थैर्ये च ध्रुवतीति शे ।’ (श्लो. 22) इति देवः ।
 ध्रावक:-विका, ध्रावक:-विका, दुध्रूषक:-षिका, दोध्रूयक:-यिका;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि तौदादिकगुवतिवत् (396) ज्ञेयानि । ^Dध्रुान्-ती ।

1. ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ (1-4-24) इति निर्देशात् बाहुलकात् कर्तरि कप्रत्यये उवङ् ।
2. इदपक्षे ध्रुवितः, ध्रुवितव्यम् इत्यादीनि रूपाणि यथायथमुद्धानि । क्तिनि
 ध्रूतिः इति भवति । ऊठि रूपमेवम् इति विशेषः ।

A. ‘अराखितस्वभिरलाखितच्छदैः प्रद्राखिताध्राखिफलैश्च शाखिभिः ।’

धा. का. 1. 18.

B. ‘सुपाकविद्रालिफलालिभिर्दुमैः स्निग्धानविध्राडितचारुशालिकान् ॥’

धा. का. 1. 38.

C. ‘ध्रुत्यन्तवाचा ध्रुवया प्रदूनं घोरद्रवच्चक्रजिताक्षितारिम् ।’ धा. का. 2. 35.

D. ‘नृत्या किं भयधृतविध्रुतगुवलोक्तं तदा तद्भ्रुवत्-
 कोदण्डं कुवमानमैक्षि दलितं भोजेश्वराकृतवत् ॥’ धा. का. 2. 82.

[अ] ‘ध्रुव—’ इत्येव केचित् पठन्तीति ‘ध्रुवमपाये—’ (1-4-24) इति
 सूत्रे पदमक्षरीकारेणोपादानाज्ज्ञायते ।

(935) “**ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः**” (I-भ्वादि:-79. अक. सेट्. आत्म.)
 उत्साहः=वृद्धिरौद्धयं वा । ‘शब्दोत्साहे’ इति केचित् । शब्दोत्साहः=
 शब्देन स्वोत्साहस्याविष्करणम् । ध्रेकक:-किका, ध्रेकक:-किका, दिध्रेकिषक:-
 षिका, देध्रेकक:-किका ; ¹ध्रेकणः । इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-
 केपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(936) “**ध्रै तृत्तौ**” (I-भ्वादि:-907. अक. अनि. पर.)
 ध्रायक:-यिका, ध्रापक:-पिका, दिध्रासक:-सिका, दाध्रायक:-यिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककायतिवत् (263) ज्ञेयानि । ^Aध्राणः ।
 “[क्तप्रत्यये] भाष्ये नत्वं नेष्यते ध्रातः ।” इति क्षीरतरङ्गिणी । भाष्ये
 त्वेतादृशं वचनं नोपलभ्यते ।

(937) “**ध्वज गतौ**” (I-भ्वादि:-221. सक. सेट्. पर.)
 ‘धर्जेद् धृज्जेद् ध्रजेद् ध्रजेद् ध्वजेद् ध्वज्जेद् गतौ शपि ।’ (श्लो. 60) इति देवः ।
 ध्वाजक:-जिका, ध्वाजक:-जिका, दिध्वजिषक:-षिका, दाध्वजक:-जिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्रजतिवत् (926) ज्ञेयानि ।
 पचाद्यचि-ध्वजः^B ।

(938) “**ध्वजि गतौ**” (I-भ्वादि:-222. सक. सेट्. पर.)
 ‘धर्जेद् धृज्जेद् ध्रजेद् ध्रजेद् ध्वज्जेद् गतौ शपि ।’ (श्लो. 60) इति देवः ।
 ध्वजक:-जिका, ध्वजक:-जिका, दिध्वजिषक:-षिका, दाध्वजक:-जिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्रजतिवत् (926) ज्ञेयानि । इदि-
 त्वादस्य धातोः नुम् सर्वत्र भवतीति विशेषः । ^Bध्वजितः ।

(939) “**ध्वण शब्दार्थः**” (I-भ्वादि:-453. अक. सेट्. पर.)
 ‘मूर्धन्यान्तो ध्वणिलोके नास्ति ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘ध्रण—’ इति
 सम्मताकारपक्षे पाठः । ‘ध्रण—’ इति सिद्धान्तकौमुदी ।

1. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु
 युच्प्रत्ययः । ‘अदकुपु—’ (8. 4. 2) इति णत्वम् ।

A. ‘निद्रायदिन्दीवरभाजि मज्जन्ध्राणधीस्तत्र च तं ददर्श ॥’ धा. का. 2. 30.

B. ‘प्रध्रज्य मोदं स दध्रज्ज तद्वनं ध्वजोद्गतेध्वजितकूजदण्डजम् ।’ धा. का. 1. 30.

ध्वाणकः-णिका, ध्वाणकः-णिका, दिध्वणिषकः-षिका, दन्ध्वणकः-णिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृणतिवत् (293) ज्ञेयानि । शतरि-
^Aध्वणन्-न्ती, इति ।

(940) “ ध्वन शब्दे ” (I-ध्वादिः-816. 828. अक. सेट्. पर.)

घटादिः ।

‘ ध्वनयेदित्यदन्तस्य ध्वनेः शब्दे ध्वनेत् शपि ॥ ’ (श्लो. 126) इति देवः ।
ध्वानकः-निका, ¹ध्वनकः-ध्वानकः-निका, दिध्वनिषकः-षिका, ²दन्ध्वनकः-
दंध्वनकः-निका ;
ध्वनिता-त्री, ध्वनयिता-ध्वानयिता-त्री, दिध्वनिषिता-त्री, दन्ध्वनिता-
दंध्वनिता-त्री ;
ध्वनन्-न्ती, ^Bध्वनयन्-ध्वानयन्-न्ती, दिध्वनिषन्-न्ती ; —
ध्वनिष्यन्-न्ती-ती, ध्वनयिष्यन्-ध्वानयिष्यन्-न्ती-ती, दिध्वनिषिष्यन्-न्ती-ती ;
³व्यतिध्वनमानः, ⁴ध्वनयमानः-ध्वानयमानः, — दन्ध्वन्यमानः, दंध्वन्यमानः ;
व्यतिध्वनिष्यमाणः, ध्वानयिष्यमाणः, — दन्ध्वनिष्यमाणः-दंध्वनिष्यमाणः ;
⁵सुध्वान्-सुध्वानौ-सुध्वानः ; — — —

1. शब्दार्थकस्यास्य धातोः घटादिषु पाठान्मिदत्वेन णौ, ‘ मितौ ह्रस्वः ’ (6-4-92) इति ह्रस्वः । व्यक्तध्वनिः, अव्यक्तध्वनिः इति द्विविधः शब्दः । व्यक्तध्वनिविषये घटादिरयम् । ‘ ध्वनयति घण्टाम् ’ स्पष्टं वादयतीत्यर्थः । ‘ ध्वानयति देवदत्तः ’ । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ।
2. यङन्ताण्वुलि, ‘ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ’ (7-4-85) इत्यभ्यासस्य नुगागमः । ‘ स च पदान्तवद्वाच्यः ’ (वा. 7-4-85) इति वचनात् परसवर्णविकल्पे दंध्वनकः इत्यादीनि रूपाणि ण्वुलादिषु यथायर्थं भवन्ति ।
3. ‘ कर्तरि कर्मव्यतीहारे ’ (1-3-14) इति शानच् ।
4. ‘ अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात् ’ (1-3-88) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेव । यदा तु अचित्तवत्कर्तृकत्वविवक्षा, तदानीं निर्दिष्टप्रकारेण शानजपि भवतीति विशेषः ।
5. क्तिपि, ‘ अनुनासिकस्य क्लिजलोः क्लिति ’ (6-4-15) इति दीर्घः ।

A. ‘ ध्वणच्छिन्नं धाणसमोणिताशुमान् शोणान् पृथुश्रोणिजनो दुदोह च । ’

धा. का. 1. 59.

B. ‘ दृश्येत् वेणुं ध्वनयन् कदा वा स नन्दसूनुः स्वनयन् कलापम् ॥ ’ धा. का. 2. 13.

वर्णितम्-तः-तवान्, ¹ध्वान्तः, ^Aध्वनितः-ध्वानितः, दिध्वनिषितः-
दन्ध्वनितः-दंध्वनितः-तवान् ;
ध्वनितः, ²ध्वननः, ध्वनः-ध्वानः, दिध्वनिषुः, दन्ध्वनः-दंध्वनः ; [दंध्वनितव्यम् ;
ध्वनितव्यम्, ध्वनयितव्यम्-ध्वानयितव्यम्, दिध्वनिषितव्यम्, दन्ध्वनितव्यम्-
ध्वननीयम्, ध्वननीयम्-ध्वाननीयम्, दिध्वनिषणीयम्, दन्ध्वननीयम्-
दंध्वननीयम् ;

ध्वान्यम्, ध्वन्यम्-ध्वान्यम्, दिध्वनिष्यम्, दन्ध्वन्यम्-दंध्वन्यम् ;
द्विषद्ध्वनः-दुध्वनः-सुध्वनः ; — — —
ध्वन्यमानः, ध्वनयमानः-ध्वानयमानः, दिध्वनिष्यमाणः, दन्ध्वन्यमानः-
दंध्वन्यमानः ;

ध्वानः, ध्वनः-ध्वानः, दिध्वनिषः, दन्ध्वनः-दंध्वनः ;
ध्वनितुम्, ध्वनयितुम्-ध्वानयितुम्, दिध्वनिषितुम्, दन्ध्वनितुम्-दंध्वनितुम् ;
³ध्वान्तिः, ध्वनना-ध्वानना, दिध्वनिषा, दन्ध्वना-दंध्वना ;
ध्वननम्, ध्वननम्-ध्वाननम्, दिध्वनिषणम्, दंध्वननम्-दंध्वननम् ;
ध्वनित्वा, ध्वनयित्वा-ध्वानयित्वा, दिध्वनिषित्वा, दन्ध्वनित्वा-दंध्वनित्वा ;
प्रध्वन्य, ⁴प्रध्वनय-प्रध्वान्य, प्रदिध्वनिष्य, प्रदन्ध्वन्य-प्रदंध्वन्य ;
ध्वानम् २, } ⁵ध्वनम् २-ध्वानम् २-ध्वानम् २, } दिध्वनिषम् २, }
ध्वनित्वा २, } ध्वनयित्वा २, ध्वानयित्वा २, } दिध्वनिषित्वा २, }
दन्ध्वनम् २-दंध्वनम् २ ; }
दन्ध्वनित्वा २ दंध्वनित्वा २ ; }

⁶ध्वनिः.

1. ‘ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलघ्नम्लिष्टविरिञ्चफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्ट-
स्वरानायासभृशेषु ’ (7-2-18) इत्यनेन तमसि वाच्ये ध्वान्तम् इति भवति ।
‘ ध्वनितो मृदङ्गः ’ इत्यत्र तु न, तमोऽर्थकत्वाभावात् ।
2. ‘ चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् ’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच्-
प्रत्ययः ।
3. क्तिनि, ‘ तितुत्रतथ— ’ (7-2-9) इत्यादिना इग्निषेधे, दीर्घे च रूपम् ।
4. मित्वपक्षे ण्यन्ताल्लयपि ह्रस्वे, ‘ ल्यपि लघुपूर्वात् ’ (6-4-56) इति णेरयादेशः ।
5. मित्वपक्षे, ण्यन्ताण्णमुलि, ‘ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्वतरस्याम् ’ (6-4-93) इति दीर्घविकल्पः ।
6. ‘ खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च ’ (द. उ. 1.68) इत्यादिना इप्रत्यये रूपम् ।

A. ‘ संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया । ’ भ. का. 7. 6.

(941) “ध्वन शब्दे” (X-चुरादि:-1890. अक. सेट्. उभ. अदन्तः।)
 ‘ध्वनयेदित्यदन्तस्य ध्वनेः शब्दे ध्वनेत् शपि ॥’ (श्लो. 126) इति देवः।
 ध्वनकः-निका, दिध्वनयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 चौरादिककृपयतिवत् (251) ज्ञेयानि।

(942) “ध्वन्सु अवस्रंसने गतौ च”

(I-भ्वादि:-755. सक. सेट्. आत्म.)

ध्वंसकः-सिका, ध्वंसकः-सिका, दिध्वंसिषकः-षिका, दनीध्वंसकः-सिका;
 ध्वंसिता-त्री, ध्वंसयिता-त्री, दिध्वंसिषिता-त्री, दनीध्वंसिता-त्री;
 — ध्वंसयन्-न्ती, ध्वंसयिष्यन्-न्ती-ती; —
 ध्वंसमानः, ध्वंसयमानः, दिध्वंसिषमाणः, दनीध्वंसयमानः;
 ध्वंसिष्यमाणः, ध्वंसयिष्यमाणः, दिध्वंसिषिष्यमाणः, दनीध्वंसिष्यमाणः;
 २पणध्वत्-पापध्वत्-पापध्वसौ-पापध्वसः; — — —
 ३ध्वस्तम्-^Aध्वस्तः ध्वस्तवान्, ^Bध्वंसितः, दिध्वंसिषितः, दनीध्वंसितः;
 ध्वंसः, ध्वंसः, दिध्वंसिषुः, दनीध्वंसः;
 ध्वंसितव्यम्, ध्वंसयितव्यम्, दिध्वंसिषितव्यम्, दनीध्वंसितव्यम्;
 ध्वंसनीयम्, ध्वंसनीयम्, दिध्वंसिषणीयम्, दनीध्वंसनीयम्;
 ध्वंस्यम्, ध्वंस्यम्, दिध्वंसिष्यम्, दनीध्वंस्यम्;
 ईषद्ध्वंसः-दुध्वंसः-सुध्वंसः; — — —
 ध्वंस्यमानः, ध्वंस्यमानः, दिध्वंसिष्यमाणः, दनीध्वंस्यमानः;
 ध्वंसः, ध्वंसः, दिध्वंसिषः, दनीध्वंसः;
 ध्वंसितुम्, ध्वंसयितुम्, दिध्वंसिषितुम्, दनीध्वंसितुम्;

- यङन्ते सर्वत्र, ‘नीगञ्चुलं सुध्वंसु—’ (7-4-84) इत्यादिना अभ्यासस्य नीगा-
 गमः। उपधानकारस्य यङ्निमित्तको लोपः।
  - किपि पदान्तनिमित्तकः, ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ (8-2-72) इति सकारस्य
 दकारः। चर्त्वम्।
  - क्त्वायामिङ्गिकल्पनात्, निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इतीप्तिषेधः।
 उपधानकारलोपः।
- A. ‘ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सञ्जिघिः सदा ॥’ भ. का. 5. 27.
 B. ‘स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तो वध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः।’ शि. पा. 3. 63.

१ध्वस्तिः, ध्वंसना, दिध्वंसिषा, दनीध्वसा;
 ध्वंसनम्, ध्वंसनम्, दिध्वंसिषणम्, दनीध्वसनम्;
 २ध्वंसित्वा-ध्वस्त्वा, ध्वंसयित्वा, दिध्वंसिषित्वा, दनीध्वसित्वा;
 प्रध्वस्य, प्रध्वस्य, प्रदिध्वंसिष्य, प्रदनीध्वस्य;
 ध्वंसम् २, } ध्वंसम् २, } दिध्वंसिषम् २, } दनीध्वसम् २; }
 ध्वंसित्वा २, } ध्वंसयित्वा २, } दिध्वंसिषित्वा २, } दनीध्वसित्वा २. }
 ध्वस्त्वा २, }

(943) “ध्वाक्षि घोरवाशिते च” (I-भ्वादि:-672. अक. सेट्. पर.)

चकारात् ‘काङ्क्षायाम्’ इति पूर्वधातुगतोऽर्थनिर्देशोऽत्रापि सम्बध्यते।
 ध्वाङ्क्षकः-क्षिका, ध्वाङ्क्षकः-क्षिका, दिध्वाङ्क्षिषकः-षिका,
 दाध्वाङ्क्षकः-क्षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि काङ्क्षतिवत् (183)
 ज्ञेयानि। अचि ^Aध्वाङ्क्षः इति।

(944) “ध्वृ हूच्छने” (I-भ्वादि:-939. सक. अनि. पर.)

“हूच्छनम्=कौटिल्यम्। ‘आतृव्यमेव तदपध्वरति।’ इत्यादौ हिंसायामपि
 दृश्यते।” इति मा. धा. वृत्तिः।
 ध्वारकः-रिका, ध्वारकः-रिका, ३ध्वूर्षकः-र्षिका, ४दाध्वरकः-रिका;
 ध्वर्ता-ध्वर्त्री, ध्वारयिता-त्री, दुध्वूर्षिता-त्री, दाध्वरिता-त्री;
 ध्वरन्-न्ती, ध्वारयन्-न्ती, दुध्वूर्षन्-न्ती;
 ५ध्वरिष्यन्-न्ती-ती, ध्वारयिष्यन्-न्ती-ती, दुध्वूर्षिष्यन्-न्ती-ती; —

- ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्ययं बाधित्वा, ‘क्तिन् आबादिभ्यो निष्ठाया-
 मनिङ्भ्यः’ (वा. 3-3-94) इति क्तिन्।
  - ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ्गिकल्पः। इट्पक्षे ‘न क्त्वा सेट्’
 (1-2-18) इति क्तिन्निषेधात् उपधानकारलोपो न।
  - सनि, ‘अज्ज्ञनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घे, ‘उदोष्ठपूर्वस्य’ (7-1-102)
 इत्युत्वे, रपरत्वे, ‘हलि च’ (8-2-77) इति दीर्घः।
  - संयोगादित्वात्, ‘यङि च’ (7-4-30) इति गुणः। अभ्यासकार्यम्। ‘दीर्घोऽ-
 क्तिः’ (7-4-83) इत्यभ्यासस्य दीर्घः।
  - स्यप्रत्यये, ‘ऋद्धनोः स्ये’ (7-2-70) इतीडागमः।
- A. ‘द्राक्षां जनो वाञ्छति नो फलानि द्राक्षद्बहुधाङ्क्षविचूषितामि ॥’

— ध्वारयमाणः, ध्वारयिष्यमाणः, — दाध्वर्यमाणः, दाध्वरिष्यमाणः ;

¹प्रध्वृत्-प्रध्वृद्-प्रध्वृतौ-प्रध्वृतः ;

ध्वृतम्-^Aविध्वृतः, ध्वारितः, दुध्वृषितः, दाध्वरितः-तवान् ;

²ध्वरः, ³दध्वरिवान्, ध्वारः, दुध्वर्षुः, दाध्वरः ;

ध्वर्यव्यम्, ध्वारयितव्यम्, दुध्वृषितव्यम्, दाध्वरितव्यम् ;

ध्वरणीयम्, ध्वारणीयम्, दुध्वर्षणीयम्, दाध्वरणीयम् ;

ध्वार्यम्, ⁴ध्वर्यः, ध्वार्यम्, दुध्वर्ष्यम्, दाध्वर्यम् ;

ईषदध्वरः-दुध्वरः-सुध्वरः ;

⁵ध्वर्यमाणः, ध्वार्यमाणः, दुध्वर्ष्यमाणः, दाध्वर्यमाणः ;

ध्वारः, ध्वारः, दुध्वर्षः, दाध्वरः ;

ध्वर्तुम्, ध्वारयितुम्, दुध्वर्षितुम्, दाध्वरितुम् ;

ध्वृतिः, ध्वारणा, दुध्वर्षा, दाध्वरा ;

ध्वरणम्, ध्वारणम्, दुध्वर्षणम्, दाध्वरणम् ;

ध्वृत्वा, ध्वारयित्वा, दुध्वर्षित्वा, दाध्वरित्वा ;

प्रध्वृत्य, प्रध्वार्य, प्रदुध्वर्ष्य, प्रदाध्वर्य ;

ध्वारम् २, } ध्वारम् २, } दुध्वर्षम् २, } दाध्वरम् २ ; }
ध्वृत्वा २, } ध्वारयित्वा २, } दुध्वर्षित्वा २, } दाध्वरित्वा २. }

(945) “नक्क नाशने” (X-चुरादिः-1593. सक. सेट्ट. उभ.)

‘णक्क—’इति णोपदेशममुं धातुं क्षीरस्वामी पपाठ । णोपदेशधातुषु अस्य पर्थुदासात् णोपदेशकार्यं नेति ज्ञेयम् ।

नक्कः-क्किा, निनक्कयिषकः-षिका, ⁶प्रनक्कयिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि

1. क्विपि, तुगागमः । एवं ल्यप्यपि ज्ञेयम् ।

2. पचाद्यचि रूपमेवम् । न ध्वरः = हिंसा कौटिल्यं वा यत्रेति अध्वरः = यज्ञः ।

3. कसुप्रत्यये, ‘वस्वेकाजादघसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे च रूपमेवम् ।

4. ‘छन्दसि निष्टक्यदेवदूयप्रणीयोक्तीयोक्छिष्यमर्थस्तयध्वर्य—’ (3-1-123) इति निपातनात् यत्प्रत्यये रूपम् । छन्दस्येवायम् ।

5. ‘गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः’ (7-4-29) इति यकि गुणः ।

6. नकारादित्वात्, णोपदेशाभावादस्य धातोः ‘उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य’ (8-4-14) इति विहितं गतं न ।

A. ‘घृणाऽस्तु ते विध्वृतश्चैत्यसुतासक्तियुधविश्वसोतः ॥’ धा. का. 2. 34.

रूपाणि चौरादिककुट्टयतिवत् (207) ज्ञेयानि । दोषधोऽयं धातुः । दकारस्य सन्धिवशात् ककारः । दोषफलं तु नद्-नत्-नक्कौ-नक्कः, इति क्विपि द्रष्टव्यम् ।

(946) “नट अवस्पन्दने” (X-चुरादिः-1545. अक. सेट्ट. उभ.)

अयं धातुः पूर्वम् (658 संख्याकधातौ) प्रसङ्गाल्लिखितः । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(947) “नट भाषार्थः” (X-चुरादिः-1792. अक. सेट्ट. उभ.)

आस्वदीयः । ‘नल—’ इति, ‘नड—’ इति च केचित् ।

‘नृतौ नट्यवस्पन्दे चुरादेर्णिचि नाटयेत् ।’ (श्लो. 76) इति देवः ।

नाटकः-टिका, निनाटयिषकः-षिका ; इत्यादीनि रूपाणि चौरादिक-नाटयतिवत् (659) ज्ञेयानि ।

(948) “टु नदि समृद्धौ” (I-भ्वादिः-67. अक. सेट्ट. पर.)

नन्दकः-न्दिका, नन्दकः-न्दिका, निनन्दिषकः-षिका, नानन्दकः-न्दिका ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकनन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि । ¹नन्दः, ^A

²नन्दनः, ³नन्दकः, ^B ⁴रघुनन्दनः, ^C ⁵हरिनन्दी, परिनन्दनम्, ⁶नन्दधुः, ^D

⁷नन्दयितुः,

1. पचाद्यचि (3-1-134) रूपमेवम् । नन्दतीति नन्दः । नन्द एव नानन्दः प्रज्ञादि-त्वात् (5-4-38) स्वार्थेऽण् । अणन्तात् ङीप् नान्दी = मङ्गलध्वनिः ।

2. ण्यन्तात् नन्दयतीति नन्दनः । ‘नन्दिग्रहि—’ (3-1-134) इति कर्तरि ल्युप्रत्ययः । कर्मण्यणोऽपवादः ।

3. नन्दतात् इति नन्दकः । ‘आशिषि च’ (3-1-150) इति वुन् । ‘आशिषि च’ (वा. 7-3-45) इति निषेधात् स्त्रियाम् इत्वं न, तेन नन्दका इत्येव ।

4. रघूणां नन्दयिता रघुनन्दनः । क्षुभ्नादित्वात् (8-4-39) गतं न ।

5. हरिं नन्दतीति हरिनन्दी, ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिः । अत्र, परिनन्दनम् इत्यत्र च क्षुभ्नादित्वादेव (8-4-39) गतं न ।

6. ‘द्वितोऽधुच्’ (3-3-89) इति भावादावधुच्प्रत्ययः ।

7. औणादिकः [द. उ. 1-140] इत्थुच्प्रत्ययो ण्यन्तात् भवति । नन्दयतीति नन्दयितुः आनन्दः, प्रमुदितश्च । ‘अयामन्तात्वाद्येतिन्वण्णिषु’ (6-4-55) इति णेरयादेशः ।

A. ‘मनोजगण्डं तमनिन्दिताननं नन्दात्मजं शारदचन्द्रशीतलम् ।’ धा. का. 1. 10.

B. ‘अत्यर्थमुद्वेजयिता परेषां नाम्नाऽपि तस्यैव स नन्दकोऽभूत् ॥’ शि. पा. 3. 19.

C. ‘तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन रक्षः प्रधानाजिरास्थत् ॥’ भ. का. 2. 36.

D. ‘सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दधुः ।’ भ. का. 5. 20.

¹ननान्दा, ²नन्दयन्तः इत्यादीन्यस्य धातोरधिकतया विशेषरूपाणि सम्भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(949) “नर्द शब्दे” (I-भ्वादि:-६६. अक. सेट्. पर.)

नर्दकः-र्दिका, नर्दकः-र्दिका, निनर्दकः-षिका, नानर्दकः-र्दिका ;
इत्यादीनि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (169) ज्ञेयानि । ³गेहेनर्दी,
⁴सिंहनर्दी,^A विनर्दन्^B ।

(950) “नाथ याञ्जोपतापैश्वर्याशीःषु”

(I-भ्वादि:-६. सक. सेट्. आत्म.)

उपतापः=ज्वरप्रयुक्ता पीडा । ऐश्वर्यम्=सम्पत्तिः । आशीः=
आशासनम् । आशीरर्थ एव आत्मनेपदम् । अन्येष्वर्थेषु परस्मैपदमेव ।
द्विकर्मकोऽयं याञ्जार्थे ।

^Cनाथकः-थिका, नाथकः-थिका, निनाथिषकः-षिका, नानाथकः-थिका ;
नाथिता-त्री, नाथयिता-त्री, निनाथिषिता-त्री, नानाथिता-त्री ;
^Dनाथन्-न्ती, नाथयन्-न्ती, निनाथिषन्-न्ती ; —
नाथिष्यन्-न्ती-ती, नाथयिष्यन्-न्ती-ती, निनाथिषिष्यन्-न्ती-ती ; —
^E[सर्पिषो]नाथमानः, नाथयमानः, निनाथिषमाणः, नानाथयमानः ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (391) ज्ञेयानि ।

1. ‘नञि च नन्देः’ [द. उ. 2. 6.] इति ऋन्प्रत्ययः वृद्धिश्च । न नन्दतीति ननान्दा = पत्युर्भगिनी ।
2. ‘तृभूवहि—’ [द. उ. 6. 19] इत्यादिना आशिषि झच्प्रत्ययः षिञ्च । नन्धात् इत्याशीरर्थे नन्दयन्तः इति रूपम् आनन्द इत्यर्थः ।
3. ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये’ (3-2-78) इति ताच्छीत्ये णिनिः । ‘पात्रेसमिता-दयश्च’ (2-1-48) इत्यत्र निपातनात् क्षेपार्थे तत्पुरुषसमासः सप्तम्या अलुक् च ।
4. ‘कर्तृयुपमाने’ (3-2-79) इति उपमानवाचकोपपदात् णिनिप्रत्ययः ।
5. याञ्जाभिजाये ‘शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्’ (1-3-78) इति परस्मैपदं, शता ।
6. ‘आशिषि नाथः’ (वा. 1-3-21) इत्यात्मनेपदम्, ‘आशिषि नाथः’ (2-3-55) इति कर्मणि षष्ठी ।
- A. ‘शूरमन्यो रणाञ्चाहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥’ भ. का. 5. 34.
- B. ‘कष्टं विनर्दतः कूरान् शस्त्रघुष्टकरान् कपिः ॥’ भ. का. 9. 18.
- C. ‘द्रक्ष्यन् हरिं नाथितलोकनाथकं देधे मुदास्कुन्दितमन्तरिन्द्रियम् ॥’ धा. का. 1.2.

(951) “नाथ याञ्जोपतापैश्वर्याशीःषु”

(I-भ्वादि:-७-अक. सेट्. आत्म.)

नाथकः-थिका, नाथकः-थिका, निनाथिषकः-षिका, नानाथकः-थिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (394) ज्ञेयानि । ^Aनाथितः ।

(952) “निवास आच्छादने”

(X-चुरादि:-1886. सक. सेट्. उभ.) अदन्तः । [अ]

निवासकः-सिका, निनिवासयिषकः-षिका ; निवासयिता-त्री,
निनिवासयिषिता-त्री ; निवासयन्-न्ती, निनिवासयिषन्-न्ती ;
निवासयिष्यन्-न्ती-ती, निनिवासयिषिष्यन्-न्ती-ती ; निवासयमानः,
निनिवासयिषमाणः ; निवासयिष्यमाणः, निनिवासयिषिष्यमाणः ;
¹सुनिवास-सुनिवासौ-सुनिवासः ; — —
²निवासितम्-तः, निनिवासयिषितः-तवान् ; निवासः, निनिवासयिषुः ;
निवासयितव्यम्, निनिवासयिषितव्यम् ; निवासनीयम्, निनिवासयिष-
णीयम् ; निवास्यम्, निनिवासयिष्यम् ; निवासयमानः, निनिवासयिषमाणः ;
ईषनिवासः-दुर्निवासः-सुनिवासः ; — —
निवासः, निनिवासयिषः ; निवासयितुम्, निनिवासयिषितुम् ;
निवासना, निनिवासयिषा ; निवासनम्, निनिवासयिषणम् ;
निवासयित्वा, निनिवासयिषित्वा ; प्रणिवास्य, प्रणिनिवासयिष्य ;

1. कपि, अदन्तत्वादस्य धातोरलोपस्य स्थानिवद्भावात् सकारस्य रुक्त्विसर्गो न भवतः ।
  - A. ‘द्रक्ष्यन् हरिं नाथितलोकनाथकं देधे मुदास्कुन्दितमन्तरिन्द्रियम् ॥’ धा. का. 1.2.
  - B. ‘छिद्रं गवेषयितुमेव तु वासयन्ते ये ते निवासितधियो ह्यसुभिर्विभाज्याः ॥’ धा. का. 3. 56.
- [अ] अत्र धातो ‘नि’ इत्युपसर्गविशिष्टस्यैव धातुत्वम्, इति क्षीरस्वामिमतम् ।
‘पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते’ इति भाष्यमतेनैवमुक्तम् । तन्मते निवासयित्वा
इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययस्योपपत्तिश्चिन्त्या । वस्तुतस्तु ‘सङ्ग्राम, व्यय, वीर’
इत्यादिषु ‘सम्, वि’ इत्युपसर्गयोरिव अत्रापि ‘नि’ इत्युपसर्गविशिष्टस्यैव
धातुत्वम् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिविभागरहितः ‘निवास’ इत्यानुपूर्वीक एव
धातुरिति तत्त्वम् । अन्यथा, ‘पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते’ इति ‘सुट् कात पूर्वः’
(6-1-135) इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितस्य विरोधस्स्यात् । अत एवाडागम-
योग्येषु लकारेष्वपि अनिवासयिष्यत् इत्याद्येव रूपम् ।

निवासम् २, }
निवासयित्वा २, }

निनिवासयिषम् २ ; }
निनिवासयिषित्वा २. }

(953) “ निष्क परिमाणे ” (X-चुरादि:-1687. सक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः ।

निष्कः-ष्किका, निनिष्कयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकचित्रयतिवत् (525) ज्ञेयानि । ^Aनिष्कितम् ।

(954) “ नृती गात्रविक्षेपे ” (IV-दिवादि:-1116. अक. सेट्. पर.)

नर्तकः-र्तिका, नर्तकः-र्तिका, निनृतसकः-निनर्तयिषकः-षिका, ¹नरीनृतकः-तिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककृन्ततिवत् (248) ज्ञेयानि ।

²नृत्यन्-न्ती, ^Bनर्तयन्-न्ती-ती, ³नर्तकः-^Cनर्तकी, ⁴नर्तयमानः, ^Dनर्तनः, ^Eनृतः ।

(955) “ नृ नये ” (IX-क्रयादि:-1495. अक. सेट्. पर.)

प्वादिः. ल्वादिः, घटादिश्च ।

नारकः-रिका, नरकः-रिका, निनरिषकः-निनरीषकः-निनीषकः-षिका,

1. छुम्नादिषु (8-4-39) ‘ नृत्यतेयंङि ’ (ग. सू.) इति पाठात् गत्वनिषेधः ।
2. शतरि, ‘ दिवादिभ्यः ’ (3-1-69) इति श्यन्प्रत्यये रूपम् ।
3. ‘ शिल्पिनि ष्वुन् ’ (3-1-145) इत्यत्र ‘ नृतिखनिरञ्जिभ्य एव ’ (वा. 3-1-145)
इति परिगणनादस्मात् ष्वुन्प्रत्यये रूपम् । षित्वात् स्त्रियां ङीप् ।
4. अस्य धातोः चलनार्थत्वात्, अणावकर्मकत्वाच्च, ण्यन्तात् क्रमेण ‘ निगणचल-
नार्थेभ्यः — ’ (1-3-87) इति, ‘ अणावकर्मकाञ्चित्त्वकर्तृकात् ’ (1-3-88) इति
च यत् परस्मैपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले प्राप्तम्, तत् ‘ न पादम्याङ्यमाङ्यस-
परिमुहचिन्तितवदवसः ’ (1-3-89) इति निषिध्यते । तेन शता न भवति ।
परगामिनि क्रियाफले तु ‘ णिचश्च ’ (1-3-74) इति, ‘ शेषात् कर्तरि— ’
(1-3-78) इति च उभयपदं भवत्येव । तेन नर्तयन् इत्यपि साधुः ।
5. ‘ चलनशब्दार्थादकर्मकात्— ’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् भवति ।
6. ‘ नृतिभ्योः कृः ’ [द. उ. 1-174] इति कूप्रत्यये रूपम् । नृतूः=दीर्घाकृतिः,
नर्तकः, क्रिमिविशेषो वा ।
- A. ‘ किञ्चयेत् निष्कृपमनिष्कृतकान्तिरेष
बालोऽमुना नृपतिलालनयाऽद्य कष्टम् ॥’ धा. का. 3. 34.
- B. ‘ वने चचार कर्तिष्यन् नर्तयन् इव निरङ्कुशः ॥’ भ. का. 9. 42.
- C. ‘ नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥’ रघु. 19. 14.
- D. ‘ अवाद् वायुः शनैर्यस्यां लतां नर्तयमानवत् ।’ भ. का. 8. 61.

नैनिरकः-रिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिकहणातिवत्
(868) ज्ञेयानि । पचाद्यचि—नरः-¹नारी । ²विश्वानरः ।

(956) “ पक्ष परिग्रहे ” (X-चुरादि:-1550. सक. सेट्. उभ.)

पक्षकः-क्षिका, पिपक्षयिषकः-षिका; पक्षयिता-त्री; पिपक्षयिषिता-त्री;
पक्षयन्-न्ती, पिपक्षयिषन्-न्ती; पक्षयिष्यन्-न्ती-ती, पिपक्षयिषिष्यन्-न्ती-ती;
पक्षयमाणः, पिपक्षयिषिष्यमाणः; पक्षयिष्यमाणः, पिपक्षयिषिष्यमाणः,
³सुपक्-सुपक्षौ-सुपक्षः; पक्षितम्-तः, पिपक्षयिषितः-त्वान्; पक्षः,
पिपक्षयिषुः; पक्षयितव्यम्, पिपक्षयिषितव्यम्; पक्षणीयम्,
पिपक्षयिषणीयम्; पक्ष्यम्, पिपक्षयिष्यम्; ईषत्पक्षः-दुष्पक्षः-सुपक्षः;
पक्ष्यमाणः, पिपक्षयिष्यमाणः; पक्षः, पिपक्षयिषः; पक्षयितुम्;
पिपक्षयिषितुम्; पक्षणा, पिपक्षयिषा; पक्षणम्, पिपक्षयिषणम्;
पक्षयित्वा, पिपक्षयिषित्वा; ^Aसंपक्ष्य, प्रपिपक्षयिष्य;
पक्षम् २-पक्षयित्वा २; पिपक्षयिषम् २-पिपक्षयिषित्वा २.

(957) “ हु पचष् पाके ” (I-भ्वादि:-996. सक. अनि. उभ.)

पाचकः-चिका, पाचकः-चिका, ⁴पिपक्षकः-क्षिका, ⁵पापचकः-चिका;
⁶पक्ता-त्री, पाचयिता-त्री, पिपक्षिता-त्री, पापचिता-त्री;
पचन्-न्ती, पाचयन्-न्ती, पिपक्षन्-न्ती; —
⁷प्रणिपक्ष्यन्-प्रनिपक्ष्यन्-[व्रजति]-न्ती-ती, पाचयिष्यन्-न्ती-ती,
पिपक्षिष्यन्-न्ती-ती;

1. स्त्रियाम्, ‘ नृनरयोर्वृद्धिश्च ’ (ग. सू. 4-1-73) इति ङीन् वृद्धिश्च ।
2. ‘ नरे संज्ञायाम् ’ (6-3-129) इति पूर्वपदभूतस्य विश्वशब्दस्य दीर्घः ।
3. ण्यन्तेऽत्र क्विपि संयोगान्तलोप एव । न तु संयोगादिलोपः । तेन रूपमेवम् ।
4. सञ्चन्ताण्वुलि, ‘ चोः कृः ’ (8-2-30) इति कुत्वे, षत्वे च रूपम् । एवं सञ्चन्ते
सर्वत्र ज्ञेयम् ।
5. यङन्ते सर्वत्र, ‘ दीर्घोऽकितः ’ (7-4-83) इत्यभ्यासदीर्घः ।
6. नृजादिषु सर्वत्र ‘ चोः कृः ’ (8-2-30) इति कुत्वे ज्ञेयम् ।
7. ‘ लृट् शेषे च ’ (3-3-13) इति लृट् भविष्यति काले; ‘ पक्ष्यामीति व्रजति ’
इत्यर्थः । ‘ शेषे विभाषा— ’ (8-4-18) इति नेणैत्वविकल्पः ।
- A. ‘ संपक्ष्य तज्जिह्वशैवमवर्णि लोकैरेषोऽजनिष्ट किल दुष्टविचूर्णनार्थम् ।’
धा. का. 3. 15.

पचमानः, पाचयमानः, पिपक्षमाणः, पापचयमानः ;
 पक्ष्यमाणः, पाचयिष्यमाणः, पिपक्षिष्यमाणः, पापचिष्यमाणः ;
¹ओदनपक्-पचौ-पचः ; — — —
²पक्-पक्-पक्वान्, ³प्रपकानि [फलानि], पाचितः, पिपक्षितः,
 पापचितः-तवान् ;
⁴पचः, ⁵श्चपचः, ⁶दूरेपाकः-अक्षेपाकः, फलेपाकः-क्षणेपाकः-का, ⁷दूरेपाकुः-
 फलेपाकुः, ⁸पचनः, ⁹श्चपाकः-मांसपाकः ओदनपाचः, कपोतपाकः,
 पिण्डपाकः, मूलपाकः-उल्लूपाकः, ¹⁰प्रस्थपचः-^Aखारिम्पचः-द्रोणपचः,
¹¹मितम्पचः-^B-^Cनखम्पचः, ¹²अल्पम्पचः,^D

1. ओदनं पचतीति ओदनपक् । 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विप् ।
 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः —' (6-4-16) इत्यत्र काशिकायामुदाहृतमेवम् ।
2. 'पचो वः' (8-2-52) इति निष्ठातकारस्य वकारः । वकारस्यासिद्धत्वात् झलपर-
 त्वम् । तेन, 'चोः कुः' (8-2-30) इति कुत्वं भवतीति ज्ञेयम् ।
3. 'प्रपकानि' इत्यत्र 'कुमति च' (8-4-13) इति प्राप्तं णत्वम्, 'युवादीनां
 प्रतिषेधः' (वा. 8-4-11) इत्यनेन न भवति ।
4. 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः—' (3-1-134) इति, अच्प्रत्ययः ।
5. पचादिषु (3-1-134) पाठादत्र कर्मण्यणं बाधित्वा कर्तरि, अच्प्रत्ययः ।
6. अत्र सर्वत्र, पचादिषु पाठादचि, वृद्धौ, तथा न्यङ्कादिषु (7-3-53) पाठात्
 कुत्वे च रूपम् ।
7. न्यङ्कादिषु (7-3-53) पाठात् कुत्वम्, पचादिष्वेव पाठादुप्रत्ययश्च ।
8. नन्यादिषु (3-1-134) पाठात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः इति केचित् ।
9. 'अणपीष्यते' इति क्षीरतरङ्गिण्यामुक्तम् । तदानीमत्र कुत्वं न्यङ्कादित्वात्
 ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यत्र भाष्ये 'ओदनपाचः' इति
 प्रयुक्तत्वात् अण्विषये कुत्वं नेति ज्ञायते ।
10. 'परिमाणे पचः' (3-2-33) इति खश्प्रत्यये मुमि च रूपमेवम् । एवं परिमाण-
 वाचकेषु सर्वेष्वपि उपपदेषु खश् ज्ञेयः ।
11. 'मितनखे च' (3-2-34) इति खशि मुमागमः ।
12. 'मितनखे च' (3-2-34) इत्यत्र मितशब्देन मितपर्यायिणामपि ग्रहणमिति
 मते 'अल्पम्पचः' इत्यत्र खशि मुमागमो ज्ञेयः ।

- A. 'खारिम्पचामत्र विपक्रमञं विष्वण्य सुष्वाप स रक्षिवर्गः ॥' वा. वि. 3. 4.
 B. 'अमितमाचमीशानं सर्वभोगीणमुत्तमम् ।' भ. का. 6. 97
 C. 'नखम्पचोष्णं नलिनेक्षणानामुरोजमेवातितरामुपास्ते ॥' च. भारते. 4. 56.
 D. 'एव विद्वन् पितुः कामात् पान्तावल्पापचान् मुनीन् ॥' भ. का. 6. 97.

¹उत्पचिष्णुः, ²पचेलिमाः^A [शालयः],
³किम्पचानः, ⁴पेचिवान्, पाचः, पिपक्षुः, पापचः ;
 पक्तव्यम्, पाचयितव्यम्, पिपक्षितव्यम्, पापचितव्यम् ;
 पचनीयम्, पाचनीयम्, पिपक्षणीयम्, पापचनीयम् ;
⁵पाक्यम्^B, ⁶कृष्टपच्यम्,^C कृष्टपाक्यम्, ⁷अवश्यपाक्यम्,
 पाच्यम्, पिपक्ष्यम्, पापच्यम् ;
 ईषत्पचः-दुष्पचः-सुपचः ; — — —
 पच्यमानः, पाच्यमानः, पिपक्ष्यमाणः, पापच्यमानः ;
⁸पाकः, ⁹मांसपाकः-मांस्पाकः, ¹⁰पक्लिमम्,^D पाचः, पिपक्षः, पापचः ;

1. 'अलङ्कृज्जनिराकृज्प्रजनोत्पच—' (3-2-136) इत्यादिना तच्छीलादिषु
 कर्तृषु इष्णुच्प्रत्ययः ।
2. 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वा. 3-1-96) इति केलिमरप्रत्यये रूपम् । कर्मकर्तार्ये-
 वार्यं प्रत्यय इति वृत्तिकारादयः । अविशेषात् भावकर्मणोरेवेति दीक्षि-
 तादयः ।
3. किम्शब्दे उपपदे, 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (3-2-129) इति चानशि,
 बाहुलकात् मुमागमाभाव इति अमरव्याख्यायां भानुजीदीक्षितः ।
4. कर्तरि लिटः कसौ, 'वस्वेकाजाद्धसाम्' (7-2-67) इतीडागमे, 'अत एक-
 हल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' (6-4-120) इत्येत्वाभ्यासलोपयो रूपम् ।
5. निष्ठायामस्य धातोरनिद्वत्वेन ण्यति, 'चजोः कु घिष्ण्यतोः' (7-3-52) इत्यनेन
 कुत्वम् ।
6. 'राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकृष्टपच्यव्यध्याः' (3-1-114) इत्यनेन यत्प्रत्यये कर्म-
 कर्तरि कृष्टपच्यः इति निपात्यते । कृष्टे ये स्वयमेव पच्यन्ते केचन त्रीदि-
 विशेषाः ते कृष्टपच्याः । अन्यत्र कृष्टपाक्यः इत्येव ।
7. 'ण्य आवश्यक' (7-3-65) इति निषेधाद् आवश्यकार्थे तु ण्यप्रत्यये कुत्वं न
 भवति ।
8. घञि, 'चजोः कु—' (7-3-52) इति कुत्वम् ।
9. मांसस्य पाकः मांस्पाकः मांस्पाको वा । 'मांसस्य पचि ल्युङ्घञोः'
 (वा. 6-3-109) इति वचनात् पचतेर्घञि मांसशब्दस्योपपदस्यान्त्यलोपो वा भवति ।
10. 'द्वितः क्विः' (3-3-88) इति क्विप्रत्यये, 'तेन' इत्यधिकारे, निर्वृत्तार्थे
 'क्वेमेमिन्यम्' (4-4-20) इति नित्यं मप्प्रत्यये रूपम् ।

- A. 'स वारनारीकुचसन्धितोषमं ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ॥' नैषधे 1. 94.
 B. 'वितृणां कुरुषे कार्यमपाक्यैः स्वादुभिः फलैः ॥' भ. का. 6. 64.
 C. 'अकृष्टपच्यः पश्यन्तौ ततो दाशरथी लताः ।' भ. का. 6. 59.
 D. 'विपक्वित्रमज्ञानगतिर्मनस्वी मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यश्च ॥' भ. का. 1. 10.

पक्तुम्, पाचयितुम्, पिपक्षितुम्, पापचितुम्;
¹पचा, ²पक्तिः, ³पाचिका, पाचना, पिपक्षा, पापचा;
 पचनम्, ⁴मांसपचनम्-मांसपचनम्, पाचनम्, पिपक्षणम्, पापचनम्;
 पक्त्वा, पाचयित्वा, पिपक्षित्वा, पापचित्वा;
 विपच्य, प्रपाच्य, प्रपिपक्ष्य, प्रपापच्य;
 पाचम् २, } पाचयित्वा २, } पिपक्षम् २, } पापचम् २; }
 पक्त्वा २, } पाचयित्वा २, } पिपक्षित्वा २, } पापचित्वा २. }

(958) “पचि व्यक्तीकरणे” (I-भ्वादि:-174. सक. सेट्. आत्म.)[अ]

‘जौ पञ्चयति विस्तारे व्यक्तौ तु शपि पञ्चते ।’ (श्लो. 18) इति देवः ।
 पञ्चकः-ञ्चिका, पञ्चकः-ञ्चिका, पिपञ्चिषकः-षिका, पापञ्चकः-ञ्चिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककञ्चतिवत् (145) ज्ञेयानि । ⁵पङ्कः,
⁶पङ्क्तिः, ⁷पञ्चालाः; इति अस्य धातो रूपाणीति विशेषः । ⁸पञ्चितः ।

(959) “पचि विस्तारवचने” (X-चुरादि:-1652. सक. सेट्. उभ.)

‘विस्तारमात्रे च’ इति द्रुमे । ‘वचने’ इत्यविवक्षितमित्यर्थः ।

1. चित्त्वाद् ‘पिद्भिदादिभ्यः—’ (3-3-104) इत्यङ् भवति ।
  2. ‘स्थागापापचो भावे’ (3-3-95) इति वचनात् पक्षे क्तिञ्चि भावे भवति ।
  3. ‘पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्’ (3-3-111) इति ऋणे ण्वुच् ।
 ‘शायिकाऽय तव प्रापदहंसि क्षीरपायिकाम् ।
 पाचिका मे त्वया देया प्रोत्पन्ना मेऽन्नभोजिका ॥’ इति प्र. सर्वस्वे ।
  4. ‘मांसस्य पांचे युद्धघ्नो;’ (काशिका 6-1-144) इति मांसशब्दस्थाकारस्य लोपः
 ह्युद्प्रत्यये परतः । तेन मांसपचनम् इत्यपि साधु । ‘मांसपचन्या उखायाः’
 इति प्रयोगोऽन्नानुसन्धेयः (भाष्य०, काशिका० ६-१-६३) ।
  5. घञि, न्यङ्कादिपाठात् कुत्वम् ।
  6. बाहुलकात् ‘क्तिञ्चि इष्यते’ (वा. 3-3-94) इति क्तिन्, कुत्वं च ।
  7. ‘तमिबिडि—’ (द. उ. 8-115) इति कालच्प्रत्यये रूपम् । पञ्चते पञ्चयति वा
 पञ्चालाः=विषयः, पर्वतेश्वरयक्षश्च ।
  - A. ‘अमुञ्चनैर्मन्त्रितचित्तपञ्चिततृतीयमतप्रस्तुचितैः शुभार्जकैः ।’ धा. का. 1-24.
- [अ] ‘पच व्यक्तीकरणे’ इति दुर्गः । ‘तिष्ठो गोत्रादीनि—’ (8-1-27) इत्यत्र
 काशिकायां न्यासे च ‘पचति[=व्यक्तीकरोति] गोत्रम्’ इत्युक्तत्वात्
 तन्मतेऽपि ‘पच’ इत्येव पाठ इति गम्यते । पच इत्यदन्तपाठेऽपि धातोरस्या-
 निदत्वम्, अनिदकारिकासु पाठात्—इति ज्ञेयम् ।

‘जौ पञ्चयति विस्तारे, व्यक्तौ तु शपि पञ्चते ।’ (श्लो. 18) इति देवः ।
 पञ्चकः-पञ्चिका, पिपञ्चयिषकः-षिका, पञ्चकः-ञ्चिका, पिपञ्चिषकः-षिका,
 पापञ्चकः-ञ्चिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिकचम्पयतिवत् (499)
 ऊह्यानि । घञि-^Aप्रपञ्चः ।

(960) “पट गतौ” (I-भ्वादि:-296. सक. सेट्. पर.)

‘भाषार्थे पाटयेद् ग्रन्थे पटयेद् गमने पटेत् ॥’ (श्लो. 76) इति देवः ।
 पाटकः-टिका, पाटकः-टिका, पिपटिषकः-षिका, पापटकः-टिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कटतिवत् (148) बोध्यानि । ¹पाटूपटः,
²परिपाटी, ³पटुः, गोष्ठेपटुः, ⁴पटिमा, ⁵पटाका, ⁶पटलम्, ⁷पटोलः,
 पटलिका, पाटलम्, पाटली, ⁸पटीरः, ⁹पटनः, ¹⁰पटितिः, ¹¹कपाटम्;

1. ‘पाटेणिलुक् ऊक् चाभ्यासस्य’ (वा. 6-1-12) इत्यनेन ण्यन्तात् पचाद्यञि
 णिलुक्, अभ्यासे हलादिशेषं बाधित्वा ऊक् च भवति ।
 ‘माधवोऽभ्यासदीर्घोक्त्या ‘पाटू पट’ इतीच्छति ।
 ‘पाटेणिलुक् दीर्घ ऊक् चे’ त्यूचिवान् भोजराडि ॥’
 ‘तमः पटपटूपटम्’, ‘आटोपपाटूपटम् ।’ इति च प्रयोगः ।’ इति प्र.
 सर्वस्वे ।
2. परिपटतीति परिपाटी । ताच्छील्ये णिनिः ।
3. ‘फलपाटि—’ (द. उ. 1-103) इत्युत्पत्यो णिलुक् च । पाटयतीति पटुः=
 चतुरः । ‘गोष्ठेपटुः’ इत्यत्र पात्रेसमितादित्वात् (2-1-48) सप्तम्या अलुक् ।
 अतिशयेन पटुः पटिमा । पृथ्वादिवात् (5-1-122) इमनिच् तद्धितः ।
4. ‘शलिपटि—’ (द. उ. 3-33) इत्यादिना आकप्रत्ययः । पटाका=पक्षिजातिः ।
5. ‘वृषादिभ्यश्चित्’ (द. उ. 8-109) इत्यादिना कलप्रत्ययः । पटलम्=घन-
 संघातः, अक्षिरोगश्च ।
6. ‘कपिगडिपटिभ्य ओलः’ (द. उ. 8-105) इत्योलप्रत्ययः । पटोलः=
 द्रव्यजातिः ।
7. औणादिके (द. उ. 8-72) ईरन्प्रत्यये रूपम् । पटीरम्=कार्मुकम् ।
8. ‘चलनशब्दार्थादिकर्मकाद्—’ (3-2-148) इत्यनेन तच्छीलादिषु कर्तृषु युच्प्रत्ययः ।
9. ‘तितुत्रेव्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम्’ (वा. 7-2-9) इत्यनेन इङ् भवति ।
10. कं=शिरं पाटयतीति कपाटम्=द्वारपिधानम् । ण्यन्तात् ‘कर्मण्यण्’
 (3-2-1) इत्यण् । ‘कवाटम्’ इत्येव दाक्षिणात्यानां पाठ इति केचित् । तदानीं
 वटधातोरेतद्रूपमिति ज्ञेयम् ।
- A. ‘कृष्णः प्रपञ्चरहितां धृततेजितालैः वीरैः स्तुतां गिरमकीर्तदरातिवर्धो ॥’
 धा. का. 3-28.

इतीमानि रूपाणि अधिकान्यत्रेति विशेषः । ^Aपटन् ।

(961) “पट भाषार्थः” (X-चुरादि:-1753. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘भाषार्थे पाटयेद् ग्रन्थे पटयेद् गमने पटेत् ॥’ (श्लो. 76) इति देवः ।
पाठकः-ठिका, पिपाटयिषकः-षिका; पाटयिता-त्री, पिपाटयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (175) ज्ञेयानि ।

(962) “पट ग्रन्थे” (X-चुरादि:-1857. सक. सेट्. उभ.) अदन्तः

‘भाषार्थे पाटयेद् ग्रन्थे पटयेद् गमने पटेत् ॥’ (श्लो. 76) इति देवः ।
¹पटकः-ठिका, पिपाटयिषकः-षिका, पटयिता-त्री, पिपाटयिषिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (176) ज्ञेयानि । ^Bप्रपटय्य ।

(963) “पठ व्यक्तायां वाचि” (I-भ्वादि:-330. सक. सेट्. पर.)

पाठकः-ठिका, पाठकः-ठिका, पिपठिषकः-षिका, पापठकः-ठिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककठतिवत् (148) ज्ञेयानि । निपठः²
निपाठः, निपठितिः³, इमानि रूपाणि अधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(964) “पडि गतौ” (I-भ्वादि:-281. सक. सेट्. आत्म.)

पण्डकः-ण्डिका, पण्डकः-ण्डिका, पिपण्डिषकः-षिका, पापण्डकः-ण्डिका;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि ।
⁴पण्डा, ⁵गोष्ठेपण्डः, अस्य धातोः इमे रूपे अधिके इति ज्ञेयम् ।

1. अत्र अलोपस्य स्थानिवत्त्वात् सर्वत्र उपधावृद्धिर्न ।
2. ‘नौ गदनदपटस्वनः’ (3-3-64) इति करणे वा अप् प्रत्ययः ।
3. क्तिनि, ‘तितुत्र—’ (7-2-9) इति इग्निषेधे प्राप्ते ‘अग्रहादीनामिति वक्तव्यम्’
(वा. 7-2-9) इति इद् भवति ।
4. स्त्रियां भावादौ ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यप्रत्ययः । पण्डा=मतिः ज्ञानं
च, गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् । ‘तदस्य संजातं तारकादिभ्यः—’ (5-2-36)
इतीतच्प्रत्यये पण्डितः इति रूपम् ।
5. पण्डतीति पण्डः । पचायच् । क्षेपे गम्ये गोष्ठेपण्ड इति ‘पात्रेसमितादयश्च’
(2-1-48) इत्यत्र निपातनात् सप्तम्या अलुक् ।

A. ‘अभ्लेटकैश्चाकटुचाटुभाषितैरटैः पटत्संरटिताजनोत्करैः ॥’ धा. का. 1.39.

B. ‘क्रुद्धेनाकथि चाप्यवर्गगणने शर्येन भोः श्वर्यतां
मन्त्री तौ प्रपटय्य पाशवटनैः पापौ विरह्यौ पुरात् ।’ धा. का. 3-53.

(965) “पडि नाशने” (X-चुरादि:-1615. सक. सेट्. उभ.)

इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

पण्डकः-ण्डिका, पिपण्डयिषकः-षिका, पण्डकः-ण्डिका, पिपण्डिषकः-षिका,
पापण्डकः-ण्डिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककण्ठयतिवत्
(150) ज्ञेयानि । पापप्रपण्डी^A ।

(966) “पण व्यवहारे स्तुतौ च”

(I-भ्वादि:-439-सक. सेट्. आत्म.) [अ]

¹पणायकः-यिका, पाणकः-णिका, ²पणायकः-यिका, पाणकः-णिका,
पिपणिषकः-षिका, ³पिपणायिषकः-षिका, ⁴पम्पणकः-पंपणकः-णिका;
पणायिता-त्री, पणिता-त्री, पणाययिता-त्री, पाणयिता-त्री, पिपणिषिता-त्री,
पिपणायिषिता-त्री, पम्पणिता-त्री;
—पणाययन्-पाणयन्-न्ती;
—पणाययिष्यन्-पाणयिष्यन्-न्ती-ती;

1. ण्वुलि, ‘गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः’ (3-1-28) इति आयप्रत्ययः ।
‘आयादय आर्धधातुके वा’ (3-1-31) इति आर्धधातुकेषु विह्लपेन भवति ।
तेन तृजादिविषयि आयप्रत्ययपक्षे, आयप्रत्ययाभावपक्षे च रूपाणि सर्वाण्यपि गुपू-
धातुवत् (411) ज्ञेयानि ।
  2. णिजन्तेऽपि पूर्ववदायप्रत्ययविकल्पः । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् सर्वत्र ।
  3. सनोऽप्यार्धधातुकत्वात् आयप्रत्ययविकल्पः । तेन सर्वत्र रूपद्वयं गुपिवत् (411)
ज्ञेयम् ।
  4. यङन्ते आयप्रत्ययो न भवति । आयप्रत्ययवेलायां धातोरनेकात्त्वाद् यङ एवा-
प्रसक्तेः । तेन यङन्ताण्वुलि, ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) इति
अभ्यासस्य नुकि, ‘स च पदान्तवद् वाच्यः’ (वा. 7-4-85) इति वचनात्
‘वा पदान्तस्य’ (8-4-59) इति परसर्वणविकल्पः ।
- [अ] व्यवहारार्थे आयप्रत्ययाभावो वैयाकरणसम्प्रदायागत इति धातुपाठव्याख्यासु सर्वत्र
साग्रहं साध्यते । ‘न चोपलेभे वणिजां पणायान् ॥’ (भट्टिकाव्ये 3-27),
‘गोपायितसाररत्नभाण्डं विपणायन्ति वणिग्जनान्श्च यत्र ॥’ (रावणार्जुनीये
8-30) इत्यादिप्रयोगानुसारात् व्यवहारार्थेऽपि आयप्रत्ययप्रयोगः नासाधुत्वज्ञापक
इति प्रतिभाति । विद्वांसः प्रमाणमत्र ।

A. ‘इत्यादिवादिषु जनेषु विमोदितारिः

पापप्रपण्डिपदपांसुरवाज्यधामा ।’ धा. का. 3. 23.

¹पणमानः, पणायमानः-पणयमानः, पिपणायिषमाणः-पिपणिषमाणः,
पम्पणयमानः ;

पणायिष्यमाणः-पणिष्यमाणः-पणायिष्यमाणः, पाणयिष्यमाणः,
पिपणायिष्यमाणः-पिपणिष्यमाणः, पम्पणिष्यमाणः
²सुपाण-सुपाणौ-सुपाणः, पणाः-पणौ-पणाः ;
पणायितम्-पणितम्-तः, पणायितः-पाणितः, पिपणायिषितः-पिपणिषितः,
पम्पणितः-तवान् ;

पणायः-पणः, पणायः-पाणः, पिपणायिषुः-पिपणिषुः, पम्पणः ;
पणायितव्यम्-पणितव्यम्, पणायितव्यम्-पाणयितव्यम्, पिपणायिषितव्यम्-
पिपणिषितव्यम्, पम्पणितव्यम् ;
पणायनीयम्-पणनीयम्, पणायनीयम्-पाणनीयम्, पिपणायिषणीयम्-
पिपणिषणीयम्, पम्पणनीयम् ;
पणाय्यम्-³पण्यम्-^Aपाण्यम्, ^Bपणाय्यम्-पाण्यम्, पिपणायिष्यम्-पिपणिष्यम्,
पम्पण्यम् ;

ईषत्पणः-दुष्पणः-सुपणः ;

पणाय्यमानः-पण्यमानः, पणाय्यमानः-पाण्यमानः, पिपणायिष्यमाणः-
पिपणिष्यमाणः, पम्पण्यमानः ;

पणायः-⁴पणः-पाणः, मूलकपणः, शाकपणः-क्षीणपणः,^C ⁵आपणः,

1. अवयवे कृतस्यानुदात्तत्वस्य आयप्रत्ययाभावे शुद्धे धातौ आत्मनेपदसम्पादनेन सार्थक्यम् । तत्र पणिना धातुना साहचर्यात् स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु न । तेन व्यवहारार्थादित् शुद्धात् शानच् ।
2. क्तिप्, 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः—' (6-4-15) इति दीर्घः । आयप्रत्ययपक्षे तु वलि लोपे रूपम् ।
3. व्यवहारार्थे ण्यत् बाधित्वा 'अवयवपण्यवर्या गृह्यं पणितव्यानिरोधेषु' (3-1-101) इति वयप् । अन्यत्र पाण्यम् इत्येव ।
4. 'नित्यं पणः परिमाणे' (3-3-66) इति भावादावप् प्रत्ययः । स्तुतौ तु पाणः इत्येव ।
5. एत्य अत्र आपणते इत्यापणः । 'गोचरसञ्चरवह्वजापणनिगमाश्च' (3-3-119) इति चप्रत्ययान्तः संज्ञायां निपात्यते । आपणः=कयविक्रयव्यवहारार्हा पण्यवीथिका ।

A. 'ऋष्यमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यभ्रातृवधः कपिः ।' भ. का. 6-51.

B. 'पणाय्यरूपाः पणिताकृतीन् ययुर्भामिन्य एवाक्षमया स्वकामुकान् ॥' धा. का. 1-57.

C. 'अथ क्लृमादिक्राणाः नराः क्षीणपणा इव ।' भ. का. 7-58.

पणायः-पाणः, पिपणायिषः-पिपणिषः, पम्पणः ;

पणायितुम्-पणितुम्, पणाययितुम्-पाणयितुम्, पिपणायिषितुम्-पिपणि-
षितुम्, पम्पणितुम् ;

पणाय-¹पणितिः, पणायना-पाणना, पिपणायिषा-पिपणिषा, पम्पणा ;
पणायनम्-पणनम्, पणायनम्-पाणनम्, पिपणायिषणम्-पिपणिषणम्, पम्पणनम् ;
पणायित्वा-पणित्वा, पणाययित्वा-पाणयित्वा, पिपणायिषित्वा-पिपणिषित्वा,
पम्पणित्वा ;

प्रपणाय्य-प्रपण्य, प्रपणाय्य-प्रपाण्य, प्रपिपणायिष्य-प्रपिपणिष्य, प्रपम्पण्य ;

पणायम् २-पाणम् २, } पणायम् २-पाणम् २, }
पणायित्वा २-पणित्वा २, } पणाययित्वा २-पाणयित्वा २, }
पिपणायिषम् २-पिपणिषम् २, } पम्पणम् २ ; }
पिपणायिषित्वा २-पिपणिषित्वा २, } पम्पणित्वा २ ; }

²पाणिः, ³वणिक्, ⁴विपणिः.

(967) "पत गतौ वा" (X-चुरादिः-1862. सक. सेट्. उभ.) अदन्तः ।

'—गत्यर्थे पतयेत् पतेत् ॥' (श्लो. 95) इति देवः ।

⁵पतकः-तिका, पिपातयिषकः-षिका, पिपतयिषकः-षिका, पतकः-तिका,

⁶पिपतिषकः-षिका, पापतकः-तिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. 'तितुत्रेवप्रहादीनाम्—' (वा. 7-2-9) इति पशुदासात् इडत्र भवति । आय-प्रत्ययपक्षे तु प्रत्ययान्तत्वादकारप्रत्ययः ।
2. 'अशिपणाय्यो रुड्लुकौ च' [द. उ. 1-61] इत्यनेन इणप्रत्ययः, आयप्रत्ययस्य लुक च भवति । पाणिः=हस्तः ।
3. 'पणेरिज्यादेश्व वः' (द. उ. 4-8) इत्यनेन इजिप्रत्यये धात्वादेश्व वकारादेश्च रूपम् । वणिक्=आपणिकः ।
4. 'इन्' [द. उ. 1-46] इतीन्रप्रत्यये रूपम् । विपणिः=पण्यवीथिका ।
5. 'पत गतौ वा' इत्यत्र विकल्पद्योतकः चाकारः अदन्तपाठविकल्पार्थः इति मते अदन्तत्वाभावे णिचि उपधाश्रद्धौ एवं रूपम् ।
6. 'पत गतौ वा' इति चाकारः णिज्विकल्पार्थ इति मते णिजभावपक्षे शुद्धात् सनि एवं रूपम्, एवं यङन्तस्याप्युपपत्तिः द्रष्टव्या ।

¹दूरपाती^A-पक्षपाती, ²पापतिः, पातः-पिपतिषुः-^Bप्रपित्तुः, पनीपतः;
पतितव्यम्, पातयितव्यम्, पिपतिषितव्यम्-पित्सितव्यम्, पनीपतितव्यम्;
पतनीयम्, पातनीयम्, पिपतिषणीयम्-पित्सनीयम्, पनीपतनीयम्;
पात्यम्, ³अपत्यम्, पात्यम्, पिपतिष्यम्-पित्स्यम्, पनीपत्यम्;
ईषत्पतः-दुष्पतः-सुपतः; — — —
पत्यमानः, पात्यमानः, पिपतिष्यमाणः-पित्स्यमानः, पनीपत्यमानः;
⁴पातः-सन्निपातः-उत्पातः, प्रणिपातः, ⁵प्रपातः, ⁶पत्रम्, पातः,
पिपतिषः-पित्सः-पनीपतः;
पतितुम्, पातयितुम्, पिपतिषितुम्-पित्सितुम्, पनीपतितुम्;
पत्तिः, ⁷प्रतिपत्, ⁸निपत्या, ⁹पत्तिः, पातना, पिपतिषा-पित्सा,
पनीपता;

1. 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः।
2. 'सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्' (वा. 3-2-171) इत्यनेन कर्तरि
किः क्तिन् वा प्रत्ययः। यञन्तात् निपातनमिदम्। निपातनादेव नीगागमोऽ-
भ्यासस्य नेति भाष्यमतम्। चार्तिकमते तु स्वतन्त्रमिदं निपातनम्, न तु
यञन्तस्येति भाति। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् भाष्यमतेनैव निष्पत्तिर्ज्ञेया।
3. न पतन्त्यनेनेति अपत्यम्। हलन्तात् करणे यत्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्'
(3-3-113) इत्यनेनात्र यतः साधुत्वं ज्ञेयम्। शब्दकौस्तुभे तु 'अथ वा
बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत् स्मृतम्। यथाऽपत्यं यथा जन्मं यथा भित्तिस्तथैव
सा ॥' (श्लोकवार्तिकम् 3-1-112) इत्यत्र अपत्यम् इत्युपादानात् साधुत्वमुक्तम्।
मुद्रितभाष्यकोशेषु तु 'यथा यत्यं—' इत्येव पाठो दृश्यते। तेन बाहुलकादे-
वेति समाधानं युक्तम्।
4. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञू। पातः=राहुः।
5. प्रपततीति प्रपातः=जलस्याधोदेशगमनम्।
6. 'दात्रीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे' (3-2-182) इति करणे
घृन्प्रत्ययः। पत्रम्=वाहनम्।
7. त्रियां भावादौ, 'सम्पदादिभ्यः—' (वा. 3-3-94) इति क्तिप्। प्रतिपत्=
ज्ञानम्। 'क्तिन्पीड्यते' (वा. 3-3-94) इति वचनात् प्रतिपत्तिः=इत्यपि साधुः।
8. 'संज्ञायां समजनिषदनिपत्—' (3-3-99) इत्यादिना कथप् संज्ञायाम्। निपत्या=
पिच्छिला भूमिः।
9. 'क्तिक्त्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तिच्। पत्तिः=पदातिः।
पुलिङ्गशब्दोऽयम्।
- A. 'अप्रग्राहैरिवादित्यो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥' भ. का. 7. 52.
- B. 'पयसि प्रपित्तुरपराम्बुनिधेरधिरोद्धमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥' शि. व. 9. 1.

पतनम्, प्रपातनम्, पिपतिषणम्-पित्सनम्, पनीपतनम्;
पतित्वा, पातयित्वा, पिपतिषित्वा-पित्सित्वा, पनीपतित्वा;
प्रणिपत्य, प्रपात्य, प्रपिपतिष्य-प्रपित्स्य, प्रपनीपत्य;
¹लतानुपातम्^A, गेहानुपातम् गेहानुप्रपातमास्ते। गेहं गेहं अनुप्रपातम्,
गेहानुप्रपातम्-गेहानुप्रपातमास्ते।
पातम् २, } पातम् २, } पिपतिषम् २-पित्सम् २, }
पतित्वा २, } पातयित्वा २, } पिपतिषित्वा २-पित्सित्वा २, }
पनीपतम् २; }
पनीपतित्वा २. }
²पताका, ³पतङ्गः, ⁴पत्तनम्, ⁵पतत्रम्, ⁶पातालम्।

(969) "पथ प्रक्षेपे" (X-चुरादिः-1554. सक. सेद्. उभ.)

"पृथ" इत्यस्य पाठान्तरमिदम्।

पाथकः-थिका, पिपाथयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
कालयतिवत् (175) ज्ञेयानि।

(970) "पथि गतौ" (X-चुरादिः-1575. सक. सेद्. उभ.)

इदित्करणाणिचो वैकल्पिकत्वम्।

'—ऽथ पथेर्गतौ पथति गौ पन्थेर्गतौ पन्थयेत् ॥' (श्लो. 101) इति देवः।
पन्थकः-पन्थिका, पिपन्थयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. 'विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः' (3-4-56) इति द्वितीयान्ते
णमुल्। पदार्थानां सम्बन्धो व्याप्तिः। आसेवा=तारयम्। एतयोरेवात्र
णमुल्। उपपदसमासस्य विकल्पत्वात् रूपाण्येवं भवन्ति।
2. बलाकादित्वात् [द. उ. 3-32] आकप्रत्ययो भवति। पताका=ध्वजपटः।
3. 'पत्तेरङ्गच् पक्षिणि' [द. उ. 3-59] इत्यङ्गच् प्रत्ययः पक्षिण्यभिधेये। पतत्यर्थ-
मिति पतङ्गः=पक्षी, आदित्यश्च।
4. 'वीपतिभ्यां तनन्' [द. उ. 6-56] इति तनन्प्रत्ययः। पतन्त्यस्मिन् इति
पत्तनम्।
5. 'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽन्नन्' [द. उ. 8-56] इत्यन्नन्प्रत्ययः। पतत्रम्=
वाहनम्।
6. 'पतिचण्डिभ्यामालन्' [द. उ. 8-116] इत्यालन् प्रत्ययः।
- A. 'लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् स नयवस्कन्दमुपास्पृशच्च।' भ. का. 2. 11.

सम्पादी, ¹ प्रणिपेदिवान्, ^A	पादः, पित्सुः, पनीपदः ;
पत्तव्यम्, पादयितव्यम्,	पित्सितव्यम्, पनीपदितव्यम् ;
पदनीयम्, पादनीयम्,	पित्सनीयम्, पनीपदनीयम् ;
पाद्यम्, पाद्यम्,	पित्स्यम्, पनीपद्यम् ;
ईषत्पदः-दुष्पदः-सुपदः ;	— — —
पद्यमानः, पाद्यमानः,	पित्स्यमानः, पनीपद्यमानः ;
पादः, ² पदम्, ³ आस्पदम्, ^B ⁴ गोष्पदम्,	पादः, पित्सः, पनीपदः ;
पत्तुम्, पादयितुम्,	पित्सितुम्, पनीपदितुम् ;
⁵ सम्पत्-सम्पत्तिः, विपत्-प्रतिपत्-आपत्, ⁶ पद्या, पादना, पित्सा, पनीपदा ;	
पदनम्, आपादनम्,	पित्सनम्, पनीपदनम् ;
पत्त्वा, पादयित्वा,	पित्सित्वा, पनीपदित्वा ;
प्रणिपद्य, सम्पाद्य,	प्रपित्स्य, प्रपनीपद्य ;

1. 'पयुष आगतं पयिवद्भूयम्' इति भाष्य (4-3-24) प्रयोगात्, छान्दसोऽपि कछुः कचिद् भाषायां भवति इति ज्ञायते । तेन कसौ, एत्वाभ्यासलोपयोः, 'वस्वेकाजाद्वसाम्' (7-2-67) इति इडागमे च रूपमेवम् ।
2. 'खनो घ च' (3-3-125) इत्यत्र चकारात् संज्ञायामन्यत्रापि घप्रत्ययो भवति इति ज्ञायते-इत्याश्रयणेन घप्रत्यये रूपम् ।
3. आङ्पूर्वकादस्मात् संज्ञायां घप्रत्यये, 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (6-1-146) इत्यत्र निपातनात् सुडागमः ।
4. 'गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु' (6-1-145) इत्यनेन सेविते असेविते प्रमाणे च विषये सुद् निपात्यते । षत्वं च भवति ।
5. 'सम्पदादिभ्यः—' (वा. 3-3-94) इत्यनेन स्त्रियां भावादौ किप् । 'क्तिन्-पीड्यते' (भाष्येष्टिः 3-3-94) इति वचनात् क्तिनि स्रस्पत्तिः इत्यादिक्रमपि साध्वेव । प्रतिपत्=ज्ञानम्, प्रथमा तिथिश्च ।
6. 'संज्ञायां समजनिषदनिपत्—' (3-3-99) इत्यत्र 'निपद' इति क्षीर-स्वामिपाठमाश्रित्यात्र कचप् बोध्यः । पद्या=काव्यविशेषः । 'एकप्रघटकं पद्या मुक्तकानां निबन्धनम् ।' इति तल्लक्षणम् । अत्र पक्षे 'उपेयिवान्—' (3-2-109) इत्यत्र 'उप' इत्यस्येव अत्र 'नि' इत्यस्याविवक्षितत्वं ज्ञेयम् ।

A. 'प्रायेण प्रणिपेदुषां निजमसौ योगं स्वयं शिक्षयन् ।' कामासिकाष्टके 5.

B. 'कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रेरुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः ।' शिः वः 3-34.

¹गेहानुप्रपादम्, गेहगेहमनुप्रपादम्, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते ;
 पादम् २, } पादम् २, } पित्सम् २, } पनीपदम् २ ; }
 पत्त्वा २, } पादयित्वा २, } पित्सित्वा २, } पनीपदित्वा २ ; }
²पादूः, ³पद्मम्-पद्मिनी ।

(973) "पद गतौ" (X-चुरादिः-1898. सक. सेद्. आत्म.) अदन्तः ।

आगर्वीयः ।

'—इयनि गत्यर्थे पद्यते पद्येत णौ ॥' (श्लो. 109) इति देवः ।

पदकः-दिका, पिपदयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-कथयतिवत् (162) ज्ञेयानि ।

(974) "पन स्तुतौ" (I-भ्वादिः-440. सक. सेद्. आत्म.) [अ]

पनायकः-पानकः-निका, पनायकः-पानकः, पिपनायिषकः-पिपनिषकः-षिका,
 पंपनकः-पम्पनकः-निका ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपणायतिवत् (964) ज्ञेयानि ।

⁴पनसः । ^Aपनितम् ।

1. 'विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः' (3-4-56) इति सोपपदात् णमुल् । 'तृतीयाप्रभृतीनि—' (2-2-21) इति समासविकल्पः । समासे, 'नित्य-बौत्सयोः' (8-1-4) इति द्विर्वचनं न भवति । समासेनैव नित्यबौत्सार्थयोरुक्तत्वात् ।
2. 'णिष् कसिपद्यत्तेः' [द. उ. 1-168] इत्युप्रत्ययः, प्रत्ययस्य णित्वं च । पद्यते इति पादूः=पादुका । 'पादुका' इत्यत्र संज्ञायां कनि, 'केऽणः' (7-4-13) इति ह्रस्वो ज्ञेयः ।
3. औणादिके [द. उ. 7-26] मन्प्रत्यये रूपम् । पद्यते मधुकैरिति पद्यम्=कमलम् । अर्शआद्यजन्ते मत्वर्थीये पद्या=लक्ष्मीः । मत्वर्थीय एव इतिप्रत्यये पद्मिनी इति च ।
4. औणादिके [द. उ. 9.44] अस्चप्रत्यये रूपम् । पनसः=फलवृक्षविशेषः ।

[अ] क्षीरतरङ्गिण्यां 'पनायते हरिम् ।' इत्यात्मनेपदमायप्रत्ययान्तात् निरुच्य, तस्य साधकत्वेन, "अत्र, 'अवयवेऽपि कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।' (भाष्यम्-3-1-5) इत्यायव्यवधानेऽपि आत्मनेपदम् ।' इत्युक्तम् । परं तु—पनायतेरार्धधातुके आयप्रत्ययाभावपक्षेऽनुदात्तेत्वस्य चरितार्थत्वात् आत्मनेपदं चिन्त्यम् ।

A. 'पणाध्यरूपा पनितकृतीन् ययुर्भामिन्य एवाक्षमया स्वकामुकान् ।' धा. का. 1.57.

(975) “पय गतौ” (I-भ्वादि:-476. सक. सेट्. आत्म.)

पायक:-यिका, पायक:-यिका, पिपयिषक:-षिका, पापयक:-यिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृतवत् (502) ज्ञेयानि ।

(976) “पर्ण हरितभावे” (X-चुरादि:-1939. अक. सेट्. उभ.) अदन्तः ।

पर्णक:-र्णिका, पिपर्णयिषक:-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
कर्णयतिवत् (170) ज्ञेयानि । ^Aप्रपर्णितम् ।

(977) “पर्द कुत्सिते शब्दे” (I-भ्वादि:-29. अक. सेट्. आत्म.)

“कुत्सितशब्दः=गुदरवः । तदाह केशवस्वामी—“कौक्षे कर्दति,
पर्दते गुदरवे—” इति ।” इति माधवधातुवृत्तिः । श्रीरस्वामी तु—
“पायुध्वनौ वर्ततेऽयम् । अन्ये निश्शब्दमधोवातं मन्वानाः ‘अशब्दे’
इत्याहुः ।” इत्याहुः ।

पर्दक:-र्दिका, पर्दक:-र्दिका, पिपर्दिषक:-षिका, पापर्दक:-र्दिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (169) ज्ञेयानि । ¹पर्दनः,
²पृदाकुः^B पर्दमानः, पर्दिष्यमाणः ।

(978) “पर्व गतौ” (I-भ्वादि:-412. सक. सेट्. पर.)

पर्वक:-र्विका, पर्वक:-र्विका, पिपर्विषक:-षिका, पापर्वक:-र्विका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (173) ज्ञेयानि । ⁴पर्वः ।

(979) “पर्व गतौ” (I-भ्वादि:-416. सक. सेट्. पर.)

पर्वक:-र्विका, पर्वक:-र्विका, पिपर्विषक:-षिका, पापर्वक:-र्विका;
इत्येवमादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (173) ज्ञेयानि ।
शतरि ^Cपर्वन् ।

1. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्’ (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।

2. ‘पर्देर्णित् संप्रसारणमलोपश्च’ [द. उ. 1-152] इत्यनेन काकुप्रत्ययः, संप्रसारणं,
णित्वम् अलोपश्च । पृदाकुः=पर्दकः, सर्पश्च ।

4. पर्यतेऽनेनेति पर्वः=येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स दारुविशेषः । ‘हलश्च’ (3-3-121)
इति संज्ञायां करणे घञ् ।

A. ‘प्रपर्णितदिशं रुचा क्षपितभूभृतोऽस्यानुजाः

सदोनिवसितं हरिं ययुरत्तुतिताङ्गाः क्रुधा ।’ धा. का. 3.64.

B. ‘पृदाकुजिद् वेगमयत्नतो ययौ विधोयुतत्काननजोतिनाध्वना ॥’ धा. का. 1-5.

C. ‘हयैः सुरम्फैर्दुतमर्बतो रवेः पर्वङ्गिरालम्ब्य रक्तिमा करैः ।’ धा. का. 1. 54.

(980) “पर्व पूरणे” (I-भ्वादि:-577. सक. सेट्. पर.)

पर्वक:-र्विका, पर्वक:-र्विका, पिपर्विषक:-षिका, पापर्वक:-र्विका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (173-A) ज्ञेयानि ।
¹पर्वतः^A ।

(981) “पल गतौ” (I-भ्वादि:-839. सक. सेट्. पर.) ज्वलादिः ।

पालक:-लिका, पालक:-लिका, पिपलिषक:-षिका, पापलक:-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककलतिवत् (174) ज्ञेयानि । शतरि
^Bपलन्-न्ती इति, पलः-²पालः, ³पलम्, ⁴पललम्, ⁵पलालम् इति रूपाणि
चास्य धातोः सम्भवन्तीति विशेषः ।

(982) “पल्लूल लवनपवनयोः” (X-चुरादि:-1882. सक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

‘पल्लूल—’ इति श्रीरस्वाम्यादिसम्मतः पाठः । ‘—शोधनयोः’ इत्यपि
क्वचित् पाठः । ‘पल्लूल—’ इति, ‘पल्लूल—’ इति च क्वचिद् दृष्टः पाठः ।
‘लवनपतनयोः’ इति दुर्गः ।

पल्लूलक:-लिका, पिपल्लूलयिषक:-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककलयतिवत् (176) ज्ञेयानि ।

(983) “पश गतिनाशनयोः” (I-भ्वादि:-सक. अक. सेट्. पर.)

धातुपाठेऽपठितोऽप्ययं धातुः ‘जपजमदहदशमञ्जपशां च’ (7-4-86)
इत्यलोपादानात् सौलोऽयमस्तीति प्रतीयते । अर्थनिर्देशस्य कुत्रापि स्पष्टतया

1. ‘भृदशीङ्यजिपर्वि—’ [द. उ. 6. 14] इत्यादिना अतच्प्रत्यये रूपम् ।

2. ‘ज्वलितिकलन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तरि विभाषा णप्रत्ययः । पक्षे
पञ्चाद्यधि—पलः इति रूपम् ।

3. संज्ञायां भावे घप्रत्ययः । बाहुलकात् क्लीबत्वम् । पलम्=मांसम्, उन्मान-
विशेषश्च । परिमाणवाचकत्वेऽपि बाहुलकादेव घञ् न ।

4. औणादिके [द. उ. 8-114] कलप्रत्यये रूपम् । पललम्=तिलकल्कः ।

5. औणादिके [द. उ. 8-115] कालच्प्रत्यये रूपम् । पलालम्=निस्सारतृणादिकम् ।

A. ‘दुदूर्विषून् धूर्वितुमेव गूर्णं मूर्वन्तमाधूर्वितपर्वताध्वरम् ॥’ धा. का. 1. 73.

B. ‘स्थलीर्हली सज्जलिनीश्च तीर्त्वा पलन् हरिश्चात्मबलप्रपोलः ।’ धा. का. 2-22.

अप्रतीतावपि, दशपायुणादिवृत्तौ (1-112) 'पशिः सौत्रो धातुर्नाशने' इति दर्शनात् नाशनार्थकत्वमस्येति ज्ञायते । "पसधातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति माधवः, तालव्यान्त इति काशिका" इति बालमनोरमायाम्, तथा, अष्टाध्यायीप्रकाशिकायाम् (देवप्रकाशपातञ्जलकृत्यायाम्) 'जपजभ—' (7-4-86) इत्यत्र 'पम्पश्यते, पम्पशीति गत्यर्थकोऽयं धातुः।' इत्युदाहृतत्वाच्च गतावप्ययं प्रयुज्यते इति ज्ञेयम् ।

शब्दिकरणस्योत्सर्गिकत्वात्, क्षीरतरङ्गिण्याम् 'पशोऽनुपसर्गात्' (ग. सू. चुरादौ) इत्यत्र "गतावित्येव, अर्थानिर्देशात् । 'अनार्षोऽयम्' इति चन्द्रः । 'भ्वादेशचुरादेश्चानुपसर्गस्य पशोः णिच्यदन्तत्वविधिः—' इत्येके । पशयति । उपसर्गाच्चास्ति प्रपशति ।" इत्युक्तत्वाच्च धातोरस्य भ्वादौ पाठः, गत्यर्थकत्वं चेति ज्ञायते । प्रकृतसूत्रे (7-4-86) 'पस' इति दन्त्यान्तत्वेन केचित् पठन्ति ।

गतौ सकर्मकः, नाशने त्वकर्मकः ।

अनिट्कारिकासु धातोरस्योपादानाभावेन सेट्त्वं, 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (1-3-78) इति परस्मैपदत्वं चेति यथायथमूह्यम् ।

पाशकः-शिका, पाशकः-शिका, पिपशिषकः-षिका, ¹पम्पशकः-पम्पशकः-शिका ;
पशिता-त्री, पाशयिता-त्री, पिपशिषिता-त्री, पम्पशिता-त्री ;
पशन्-न्ती, पाशयन्-न्ती, पिपशिषन्-न्ती ; —
पशिष्यन्-न्ती-ती, पाशयिष्यन्-न्ती-ती, पिपशिषिष्यन्-न्ती-ती ; —

— पाशयमानः, पाशयिष्यमाणः, — पम्पश्यमानः, पम्पशिष्यमाणः ;

²पद्-पद्-पशौ-पशः ; — — —

पशितम्-तः-तवान्, पाशितः, पिपशिषितः, पम्पशितः-तवान् ;

पशः, पाशः, पिपशिषुः, पम्पशः ;

पशितव्यम्, पाशयितव्यम्, पिपशिषितव्यम्, पम्पशितव्यम् ;

पशनीयम्, पाशनीयम्, पिपशिषणीयम्, पम्पशनीयम् ;

पाश्यम्, पाश्यम्, पिपशिष्यम्, पम्पश्यम् ;

ईषत्पशः-दुष्पशः-सुपशः ; — — —

1. यङन्ताण्युलि, 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' (7-4-86) इति अभ्यासस्य नुगागमः । 'स च पदान्तवद् वाच्यः' (वा. 7-4-86) इति पदान्तवद्भावे सति, 'वा पदान्तस्य' (8-4-59) इति परसवर्णविकल्पः । एवं यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
2. क्तिपि, 'ब्रक्षभ्रस्ज—' (8-2-36) इत्यादिना षत्वे जश्त्वे च रूपम् ।

पश्यमानः,	पाश्यमानः,	पिपशिष्यमाणः,	पम्पश्यमानः ;
¹ पाशः,	पाशः,	पिपशिषः,	पम्पशः ;
पशितुम्,	पाशयितुम्,	पिपशिषितुम्,	पम्पशितुम् ;
² पष्टिः,	पाशना,	पिपशिषा,	पम्पशा ;
पशनम्,	पाशनम्,	पिपशिषणम्,	पम्पशनम् ;
पशित्वा,	पाशयित्वा,	पिपशिषित्वा,	पम्पशित्वा ;
प्रपश्य,	प्रपाश्य,	प्रपिपशिष्य,	प्रपम्पश्य ;
पाशम् २, } पशित्वा २, }	पाशम् २, } पाशयित्वा २, }	पिपशिषम् २, } पिपशिषित्वा २, }	पम्पशम् २ ; } पम्पशित्वा २ ; }
³ पशुः,	⁴ पांशुः ।		

(984) "पश बन्धने" (X-चुरादिः-1720. सक. सेट्. उभ.) [अ]

पाशकः-शिका, पिपाशयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकजासयतिवत् (596) ज्ञेयानि । अस्य धातोर्णिज्विकल्पो नास्तीति विशेषः । ^Aपाशितवान् ।

(985) "पष गतौ" (X-चुरादिः-1863. सक. सेट्. उभ. अदन्तः ।)

'पषोऽनुपसर्गात्' (ग. सू. चुरादौ) इत्यस्य स्वरूपमर्थादिकं च पूर्वस्मिन्नेव धातावुद्दिष्टमिति तत एव ज्ञेयम् । 'पशोऽनुपसर्गात्' इति क्षीरस्वामि-

1. पश्यतेऽनेनेति करणे, संज्ञायाम् 'हलश्च' (3-3-121) इति घञ् । पाशः = आयुधविशेषः ।
  2. क्तिनि, षत्वे, 'ष्टुना ष्टुः' (8-4-41) इति ष्टुत्वे च रूपम् ।
  3. 'उणादयो बहुलम्' (3-3-1) इति उपत्यये रूपम् । पशुः = चतुष्पाजातिः ।
  4. औणादिके [द. उ. 1-112] कुप्रत्यये रूपम् । पश्यतेऽसौ-अल्पेनापि वायुना इति पांशुः = रेणुः । अत्र दशपायुणादिवृत्तौ 'पशि' इतीदित् धातुः सौत्रत्वे-नोपात्तः । परं तु प्रकृत (7-4-86) सूत्रे अनिदितमेव धातुं प्रतीमः । अत्र [द. उ. 1-112] पाठो निरीक्ष्यः ।
  - A. 'मल्लो जिजम्भिषुरसूदितवीर्यमीशं मुष्ट्या जजास बहु पाशितवांश्च दोष्णा ॥' धा. का. 3.38.
- [अ] 'पष बन्धने' इति पुरुषकारसंमतः पाठः । यदाह—“पाषण्डादिस्तु 'पष अनुपसर्गात्' इत्यस्य कथादेर्भविष्यति । 'पष बन्धने' इत्यस्यैव वा युजादेः ।" (श्लो. 167 दैवव्याख्याने,) इति ।

संमतः पाठः । पषकः-षिका, पिपषयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि चौरादिककलयतिवत् (176) ज्ञेयानि ।

(986) “पसि नाशने” (X-चुरादिः-1616. सक. सेट्. उभ.)

इदित्करणत् णिचो वैकल्पिकत्वं ज्ञेयम् ।

पंसकः-सिका, पिपंसयिषकः-षिका, पंसकः-सिका, पिपंसयिषकः-षिका,
पापंसकः-सिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232)
ज्ञेयानि । ¹पांसुः^A ।

(987) “पा पाने” (I-भ्वादिः-925. सक. अनि. पर.)

‘पाने पिबति, रक्षायां पाति, पायति शोषणे ॥’ (श्लो. ६) इति देवः ।

²पायकः-यिका, ³पायकः-यिका, पिपासकः-सिका, ⁴पेपीयकः-यिका;
पाता-त्री, पाययिता-त्री, पिपासिता-त्री, पेपीयिता-त्री;
⁵पिबन्-न्ती, पाययन्-न्ती, पिपासन्-न्ती; —
पास्यन्-न्ती-ती, पाययिष्यन्-न्ती-ती, पिपासिष्यन्-न्ती-ती; —
⁶व्यतिपिबमानः, ⁷पाययमानः, व्यतिपिपासमानः, पेपीयमानः;

1. औणादिके [द. उ. 1-112] कुप्रत्यये दीर्घे च रूपमेवम् ।
2. ‘आतो युक् चिन्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं णमुलादिष्वपि यथासम्भवं युक् ज्ञेयः ।
3. ण्यन्तात् सर्वत्र ‘शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्’ (7-3-37) इति युगागमो ज्ञेयः ।
आदन्तलक्षणयुगागमस्य बाधकोऽयम् ।
4. यङन्ते सर्वत्र, ‘घुमास्थागापाजहातिसां हलि’ (6-4-66) इति ईत्वम् । अभ्यासे
गुणः ।
5. शतरि, ‘पाप्राध्मास्थान्नादाण्दृश्यतिसर्तिशदसदां पिबजिघ्र—’ (7-3-78)
इत्यादिना पिबादेशोऽङ्गस्य भवति । आदेशस्यादन्तत्वाद् गुणाभावः इति वृत्तिः ।
‘पिबतेर्गुणप्रतिषेधः’ (वा. 7-3-78) इति वचनमत्र प्रमाणम् । ‘लोपः
पिबतेः—’ (7-4-4) इत्यत्र ‘पिबतेः’ इति निर्देशात् गुणो न’ इति
वर्धमानः ।
6. ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (1-3-14) इति शानच् । सञ्जन्ते तु ‘पूर्ववत् सनः’
(1-3-62) इति शानजिति ज्ञेयम् ।
7. धातोरस्य निगरणार्थत्वेऽपि, ‘न पादमि—’ (1-3-89) इति परस्मैपदनिषेधात्
ण्यन्तात् ‘णिचश्च’ (1-3-74) इति शानज्भवत्येव ।
- A. ‘इत्यादिष्वपि जनेषु विमोदितारिः पापप्रपण्डिपदपांसुरवाज्यधामा ।’ धा. का. 3. 23.

व्यतिपास्यमानः, पाययिष्यमाणः, व्यतिपिपासिष्यमाणः, पेपीयिष्यमाणः;

¹दधिपीः-दधिप्यौ-दधिप्यः; — — —

²पीतम्-पीतः-पीतवान्, पायितः, पिपासितः, पेपीयितः-तवान्;

³उत्पिबः-विपिबः-पिबः, ⁴रुधिरपायी^A, ⁵मधुपायी^B, ⁶क्षीरपायी,

⁷सुरापः-शीधुपः-सुरापी-शीधुपी, ^Cमधुपः, पादपः, क्षीरपा[ब्राह्मणी],

⁸द्विपः-^Dकच्छपः, ⁹कुण्डपाय्यः^E [क्रतुः], ¹⁰क्षीरपीवा-क्षीरपीवरी,

1. क्विपि, ‘घुमास्थागापा—’ (6-4-66) इत्यादिना ईत्वे रूपमेवम् ।
2. निष्ठायां, ईत्वे रूपमेवम् । एवं क्तिन्क्त्वाप्रत्ययादिष्वपि ईत्वं ज्ञेयम् । पीतः
इत्यत्र, प्रत्यवसानार्थत्वादस्य धातोः (प्रत्यवसानम् = गलबिलाधःसंयोगानुकूल-
व्यापारः) अधिकरणे क्तप्रत्ययो ज्ञेयः । अर्शआद्यजन्तत्वेन ‘पीता गावः’
इत्यादिषु स्थलेषु प्रयोग उपपन्नः ।
3. ‘पाप्राध्माधेदृशः शः’ (3-1-137) इति कर्तरि शप्रत्ययः । तस्य शित्वात्
‘पाप्रा—’ (7-3-78) इत्यादिना पिबादेशे, पररूपे च रूपम् । निरुपसृष्टादेवायं
शप्रत्यय इति केचित् । सोपसृष्टादेवेति परे साधयन्ति ।
4. ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये’ (3-2-78) इत्यनेन णिनिप्रत्ययः । रुधिरपायी =
राक्षसादिः ।
5. ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ (3-2-81) इति णिनिप्रत्ययः । आभीक्ष्ण्यम् = पौनःपुन्यम् ।
6. ‘व्रते’ (3-2-80) इति णिनिप्रत्ययः । क्षीरपानं व्रतं यस्य स एवमुच्यते ।
7. ‘गापोष्टक्’ (3-2-8) इति कर्मण्युपपदे टक्प्रत्ययः । तत्र ‘पिबतेः सुराशी-
ध्वोरिति वक्तव्यम्’ (वा. 3-2-8) इति वचनात् उपपदनियमः । स्त्रियां टित्वात्
ङीप् भवति सुरापी-शीधुपी इति । अन्योपपदेषु तु ‘आतोऽनुपपन्नं कः’
(3-2-3) इति कप्रत्यये टापि क्षीरपा इत्यादिकं भवतीति विशेषः ।
8. ‘सुपि स्थः’ (3-2-4) इत्यत्र, ‘सुपि’ इति योगविभागात् कप्रत्ययः । द्वाभ्यां
पिबतीति द्विपः = गजः ।
9. ‘क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ’ (3-1-130) इत्यनेन ण्यति, आयादेशश्च निपा-
तितः । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोम इति क्रतुविशेषेऽभिधेये कुण्डपाय्यशब्दः
साधुः ।
10. ‘आतो मनिनकनिब्वनिपश्च’ (3-2-74) इत्यनेन क्निपि ईत्वे क्षीरपीवा
इति रूपम् । स्त्रियाम्, ‘वनो र च’ (4-1-7) इति ङीप् रैफश्च भवति ।
- A. ‘राक्षसाः कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणाम् ॥’ भ. का. 9-95.
- B. ‘उपेयुर्मधुपायिन्यः क्रोशन्त्यस्तं कपिस्त्रियः ॥’ भ. का. 6.127.
- C. ‘व्रीडजाज्वममजन् मधुपा सा स्वां मदात् प्रकृतिमेति हि सर्वः ॥’ शि. व. 10-18.
- D. ‘शर्मदं मारुतिं दूतं विषमस्थः कपिद्विपम् ।’ भ. का. 6-89.
- E. ‘कुण्डपाय्यवतां कच्चिदग्निचित्यावतां तथा ।’ भ. का. 6-68.

¹ घृतपावा,	² कीलालपाः,	पीवा,	³ गजपायी,	⁴ पपिः,	⁵ पपिवान्,
⁶ पामा,	⁷ दधिपायः,	पापः,	^A पिपासुः,	पेप्यः ;	
पातव्यम्,	पाययितव्यम्,	पिपासितव्यम्,	पेपीयितव्यम् ;		
⁸ प्रपानीयम्-प्रपाणीयम्,	पायनीयम्,	पिपासनीयम्,	पेपीयनीयम् ;		
पेयम्,	पाय्यम्,	पिपास्यम्,	पेपीय्यम् ;		
⁹ ईषत्पानः ^B - ^C दुष्पानः-सुपानः ;	—	—	—		
पीयमानः,	पाय्यमानः,	पिपास्यमानः,	पेपीय्यमानः ;		
¹⁰ प्रपा,	पायः,	पिपासः,	पेपीयः ;		

1. 'आतो मनिन्—' (3-2-74) इत्यनेन वनिपि रूपमेवम् ।
  2. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (3-2-75) इति विच्प्रत्यये रूपम् ।
  3. 'कर्तयुपमाने' (3-2-79) इति णिनिप्रत्ययः । गज इव पिबतीति गजपायी ।
  4. 'आद् ऋगमहन—' (3-2-171) इति तच्छीलादिषु किः किन् वा प्रत्ययः, तस्य लिङ्बद्धावातिदेशात् द्विवचनम् । 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इति आकारलोपः । अभ्यासे ह्रस्वः ।
  5. 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णायाम्' (4-3-24) इत्यत्र भाष्ये 'पपुष आगतम्-पपिवद् रूपम्—' इति प्रयुक्तत्वात् छान्दसोऽपि कसुः कचिद् भाषायामपि भवतीति ज्ञायते । कसौ, द्विवचने, 'वस्वेकाजाद्धसाम्' (7-2-67) इती-डागमे च रूपमेवम् ।
  6. 'आतो मनिन्—' (3-2-74) इति मनिन्प्रत्यये रूपम् ।
  7. 'अण् कर्मणि च' (3-3-12) इति क्रियार्थक्रियायामण् । कप्रत्ययापवादः ।
  8. 'शेषे विभाषाऽकखादावसान्त उपदेशे' (8-4-18) इति णत्वविकल्पः ।
  9. 'आतो युच्' (3-3-128) इति ईषदाद्युपपदेषु खलपवादो युच्प्रत्ययः । 'दुष्पानः' इत्यत्र 'षात् पदान्तात्' (8-4-35) इति निषेधाणत्वं न ।
  10. 'घञर्थे कविधानम् स्थास्नापाहाव्यधिहिनियुध्यर्थम्' (वा. 3-3-58) इति घञर्थे कप्रत्ययः । प्रपिबन्त्यसामिति प्रपा=पानीयशाला ।
- A. 'इतः स्म मित्रावरुणौ किमेतौ किमश्विनौ सोमरसं पिपासुः ।' भ. का. 2. 41.
- B. 'भवतु वपुषायावास्तावान् अगस्त्यरुषा पुनः विधिरयमपाम् ईषत्पानस्तपांसि नमोऽस्तु वः ॥' अनर्घराघवे 7.14.
- C. 'दुष्पानः पुनरेतेन कपिना मृहसंमृतः ।' भ. का. 9.108.

पातुम्,	पाययितुम्,	पिपासितुम्,	पेपीयितुम् ;
¹ सम्पीतिः,	सपीतिः,	² क्षीरपायिका,	पायना, पिपासा, पेपीया ;
³ क्षीरपाणाः,	^A सुरापाणाः,	सौवीरपाणाः,	कषायपाणाः (वा उशीनरादयः ।)
⁴ मधुपानम्,	⁵ क्षीरपानम्-क्षीरपानम् [वर्तते],	सुरापाणः-सुरापानः [कंसः],	
⁶ पयःपानम् ^B [सुखम्],	पायनम्,	पिपासनम्,	पेपीयनम् ;
पीत्वा,	पाययित्वा,	पिपासित्वा,	पेपीयित्वा ;
⁷ निपाय,	प्रपाय्य,	प्रपिपास्य,	प्रपेपीय्य ;
पायम् २, } पीत्वा २, }	पायम् २, } पाययित्वा २, }	पिपासम् २, } पिपासित्वा २, }	पेपीयम् २ ; } पेपीयित्वा २ ; }
⁸ पायुः,	⁹ पाकः,		

1. 'स्थागापावचो भावे' (3-3-95) इति स्त्रियां सोपसर्गादिपि किन्प्रत्ययः । समाना पीतिः इति विशेषणसमासे 'समानस्य च्छन्दसि—' (6-3-84) इत्यत्र 'समानस्य' इति योगविभागात् संभावः । सपीतिः=सहपानम् ।
  2. 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्' (3-3-111) इति अर्हार्थे ण्वुच् । 'शायिकाऽय तव प्रापद्, अर्हसि क्षीरपायिकाम् ।' इति प्र. सर्वस्वे ।
  3. 'पानं देशे' (8-4-9) इति णत्वम् । अत्र क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः इति वृत्तिः । क्षीरपाणादयः शब्दाः देशविशेषवाचकाः । क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणः प्राच्याः । सौवीरपाणा बाहीकाः । कषायपाणा गन्धाराः ।
  4. देशविशेषाभिधानाभावादत्र णत्वं न ।
  5. 'वा भावकरणयोः' (8-4-10) इति णत्वविकल्पः । भावार्थे—क्षीरपानम्—क्षीरपानम् इति, करणार्थे सुरापाणः-सुरापानः इति चोदाहरणमिति ज्ञेयम् ।
  6. 'कर्मणि च येन संस्पृशति कर्तुः शरीरसुखम्' (3-3-116) इति ल्युट् । अत्र पयःपानेन पयःपानकर्तुः शरीरसुखसद्भावादीदृशस्थलेषु ल्युट् इति ज्ञेयम् ।
  7. 'न ह्यपि' (6-4-69) इति ईत्वनिषेधः । 'निपीय यस्य—' (नैषधे 1-1) इत्यादयः प्रयोगाः 'पीङ् पाने' इत्यस्मात्त्वपि साधव इति ज्ञेयम् ।
  8. 'कृवापा—' [द. उ. 1-86] इत्यादिना उण्प्रत्यये रूपम् ।
  9. 'इण्भीकापा—' [द. उ. 3-21] इत्यादिना कन्प्रत्ययः । पाकः=असुर-विशेषः, अर्भकश्च ।
- A. 'सुरापाणपरिक्षीवं रिपुदर्पहरोदयम् ।' भ. का. 9. 96.
- B. 'पयःपानमिवाशंसुः महानायादशोभनः ॥' भ. का. 7. 79.

^१पीथः, ^२पम्पा, ^३पातम्, ^४पयः, ^५पेरुः ।

(988) “ पा रक्षणे ” (II-अदादि:-1056. सक. अनि. पर.)

‘ पाने पिबति, रक्षायां पाति, पायति शोषणे ॥ ’ (श्लो. ५) इति देवः ।

^६पायकः-यिका, ^७पालकः-^८गोपालकः-लिका, पिपासकः-सिका,
^९पापायकः-यिका ;

^Aपाता-पात्री, पालयिता-त्री, पिपासिता-त्री, पापायिता-त्री ;

^{१०}पान्-न्ती-^Bती, पालयन्-न्ती, पिपासन्-न्ती ; —

पायन्-न्ती-ती, पालयिष्यन्-न्ती-ती, पिपासिष्यन्-न्ती-ती ; —

1. ‘पातृ—’ [द. उ. ६-३२] इत्यादिना थकृप्रत्यये, ईत्वे च रूपम् । पिबति तेजांसि इति पीथः=आदित्यः मकरश्च ।
  2. औणादिके [द. उ. ७-७] पप्रत्यये बाहुलकात् ह्रस्वनुमागमयोः निपातितयो रूपमेवम् । पिबन्त्यस्यामिति पम्पा=सरोविशेषः ।
  3. औणादिके त्रप्रत्यये [द. उ. ८-९०] रूपम् । पिबन्त्यनेनेति पात्रम्=भाजनम् ।
  4. ‘पिबतेरि च’ [द. उ. ९-५०] इत्यसुप्रत्यये इकारश्चान्तादेशः । पयः=जलं क्षीरं च ।
  5. औणादिके रुप्रत्यये, धात्वन्तस्य एकारे च रूपम् । पेरुः=आदित्यः ।
  6. ‘आतो यूक् चिण्कृतोः’ (७-३-३३) इति युगागमः । एवं घनादिष्वपि ज्ञेयम् ।
  7. ‘पातेर्ङ्ग वक्तव्यः’ (वा. ७-३-३७) इति ण्यन्ते सर्वत्र लुगागमः ।
  8. गवां पालकः गोपालकः । ‘नित्यं क्रीडाजीविकयोः’ (२-२-१७) इत्यनेन जीविकार्थकस्य नित्यसमासः ।
  9. ‘गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम्’ (वा. २ ४-७७) इति वचनादस्य लुग्विकरणत्वेन, ‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य’ (परिभाषा ९१) इत्यनेन च ‘घुमास्था-गापा—’ (६-४-६६) इत्यादिषु नास्य ग्रहणम् । तेन ईत्वादिकमस्य नेति ज्ञेयम् । तेन यङन्ताण्वुलि द्वित्वे, अभ्यासह्रस्वे च, ‘दीर्घोऽङ्कितः’ (७-४-८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । एवं यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
  10. शत्रन्तात् स्त्रियाम्, ‘आच्छीनद्योर्नुम्’ (७-१-८०) इति लुग्विकल्पः ।
- A. ‘यद्भागिभाजोऽपि हि जानते तान् ज्ञेयं यदष्टादश यश्च पाता ।’ वा. वि. २.५३.
- B. ‘पान्त्यः शिशून्, धान्यधनानि रान्त्यो, लान्त्यश्च काश्चित् कुसुमानि दान्त्यः ॥’ धा. का. २. ४९.

^१व्यतिपानः, पालयमानः, ^२व्यतिपिपासमानः, पापायमानः ;
व्यतिपास्यमानः, पालयिष्यमाणः, व्यतिपिपासिष्यमाणः, पापायिष्यमाणः ;
^३नपात्-नपातौ-नपातः, ^Aतनूनपात्, अपान्नपात्, अपोनपात् ;
पातम्-तः-तवान्, पालितः, पिपासितः, पापायितः-तवान् ;
^४विश्वपाः-सुपाः, ^५गोपः-नृपः, ^६अधिपः, ^७पायः, ^८गोपायी,
^९नगरपायी, ^{१०}पपिवान्, पालः, ^{११}गोपालः, पिपासुः, पापाः ;
पातव्यम्, पालयितव्यम्, पिपासितव्यम्, पापायितव्यम् ;
^{१२}प्रपाणीयम्-प्रपानीयम्, पालनीयम्, पिपासनीयम्, पापायनीयम् ;
पेयम्, पाल्यम्, पिपास्यम्, पापाय्यम् ;
^{१३}ईषत्पानः-दुष्पानः-सुपानः ; — —
पायमानः, पालयमानः, पिपास्यमानः, पापाय्यमानः ;

1. ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (१-३-१४) इति कर्मव्यतीहारे शानच् ।
  2. सञ्जन्तात् ‘पूर्ववत् सनः’ (१-३-६२) इत्यनेन कर्मव्यतीहारे शानच् ।
  3. न पातीति नपात्=नप्ता । ‘नभ्राणूनपात्—’ (६-३-७५) इत्यत्र निपातनात् नन्तत्पुरुषे नवः प्रकृतिभावः, किपि तुगागमश्च । तन्वा न पातीति तनूनपात्=अग्निरिन्द्रश्च । अपोनपात्, अपान्नपात् इत्यपि देवताविशेषवाचके पदे । सर्वेऽप्येते किबन्ताः । प्रक्रिया पूर्ववत् ।
  4. विश्वं पातीति विश्वपाः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (३-२-७५) इति विचि रूपमेवम् । एवं सुपाः इत्यत्रापि ।
  5. ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (३-२-३) इति कर्मण्युपपदे कर्तरि कप्रत्ययः । एवं नृपः इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।
  6. ‘आतश्चोपसर्गे’ (३-१-१३६) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
  7. ‘इयाऽऽद्व्यध—’ (३-१-१४१) इत्यादिना आदन्तलक्षणे कर्तरि णप्रत्यये रूपम् ।
  8. ‘व्रते’ (३-२-८०) इति णिनिप्रत्यये युगागमः ।
  9. ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये’ (३-२-७८) इति णिनिप्रत्ययः ।
  10. छान्दसोऽपि कसुरत्र धातौ भवतीति ‘विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्’ (४-३-२४) इत्यत्र भाष्ये ‘पपुष आगतं पपिवद् रूपम्—’ इति प्रयोगाज्ज्ञायते । तेन कसुप्रत्यये, लिङ्बद्धभावेन द्विवचने, ‘आतो लोप इटि च’ (६-४-६४) इत्याकारलोपे, ‘वस्वेका जाद्वसाम्’ (७-२-६७) इतीडागमे च रूपम् ।
  11. गाः पालयतीति गोपालः । ‘कर्मण्यण्’ (३-२-१) इति ण्यन्तादस्मादण्प्रत्ययः ।
  12. ‘शेषे विभाषा—’ (८-४-१८) इत्यनेन णत्वविकल्पः ।
  13. ‘आतो युच्’ (३-३-१२८) इति ईषदाद्युपपदेषु खलपवादो युच् ।
- A. ‘बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनुः तनूनपाद् धूमवितानमाधिरैः ॥’ शि.व. १. ६२.

पायः,	पालः,	पिपासः,	पापायः ;
पातुम्,	पालयितुम्,	पिपासितुम्,	पापायितुम् ;
पातिः,	¹ सम्पातिः,	पालना,	पिपासा,
पात्वा,	पालयित्वा,	पिपासित्वा,	पापायित्वा ;
प्रपाय,	प्रपालय,	प्रपिपास्य,	प्रपापाय्य ;
पायम् २, } पात्वा २, }	पालम् २, } पालयित्वा २, }	पिपासम् २, } पिपासित्वा २, }	पापायम् २ ; } पापायित्वा २ ; }
² पतिः,	³ पिता,	⁴ पापम्,	⁵ पुमान्,
			⁶ पाथः.

(989) “ पार कर्मसमाप्तौ ” (X-चुरादि:-1911. सक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

पारकः-रिका, पिपारयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककालयतिवत् (185) ज्ञेयानि ।

¹पारयः, ²पारयिष्णुः, ³पारणा, ⁴निष्पारः ।

1. ‘क्विचू च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्विच् । पुंलिङ्गोऽयम् ।
सम्पातिः=जटाशुभ्राता ।
2. ‘पातेर्देतिः’ (द. उ. 1. 27.) इति डतिप्रत्ययः । पातीति पतिः=नायकः ।
3. औणादिके (द. उ. 2. 3.) तृत्प्रत्यये, तृत्प्रत्यये वा रूपम् । तत्र [द. उ. 2. 3.]
निपातनात् धातोरित्त्वम् । पातीति पिता=जनकः ।
4. ‘पानीविषिभ्यः पः’ [द. उ. 7.2.] इति पप्रत्यये रूपम् । दुर्जनैः पायते इति
पापम्=कायवाङ्मनोदुश्चरितम् ।
5. ‘पातेर्द्धुम्’ [द. उ. 9.48.] इति ड्ढुम्प्रत्यये, ढिलोपे च रूपम् । पातीति
पुमान्=नरः ।
6. ‘पातेर्बले लुट् च ; उदके लुट् च, अन्ने च’ [द. उ. 9-63 to 5. इति बलेऽभिधेये
लुडागमे पाजः=अग्निः ; जलेऽभिधेये अन्ने च, धुडागमे पाथः=जलमन्त्रे च ।
7. ‘अनुपसर्गास्त्रिभविन्दधारिपारि—’ (3-1-138) इति कर्तरि शप्रत्ययः ।
शप्रत्ययस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ‘गेरनिटि’ (6-4-51) इति णिलोपो न ।
शित्त्वेन शपि पररूपे गुणेऽयादेशे च रूपमेवम् ।
8. ‘गेर्छन्दसि’ (3-2-137) इति ताच्छीलिकः इष्णुप्रत्ययः । ‘अयामन्तात्वाय्येतिन्वणुषु’
(6-4-55) इति गेरयादेशः । ‘वीरुधः पारयिष्णवः—’ इति श्रौतः
(ऋ. वे. 10-97-3) प्रयोगः ।
9. ‘ण्यासश्चो युच्’ (3-3-107) इति युच् । णत्वम् ।
- A. ‘नि[दु]ष्पारदुश्चरिततीरणकृद्ययेशो नो चक्षमे पुटभितुं तमकत्रितोष्मा ॥’
धा. का. 3. 59.

(990) “ पाल रक्षणे ” (X-चुरादि:-1609. सक. सेट्. उभ.)

‘पल—’ इति मैत्रेयक्षीरस्वाम्यादयः पठन्ति ।

पालकः-लिका, पिपालयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककालयतिवत् (185) ज्ञेयानि । ¹कपोतपाली^A ।

(991) “ पि गतौ ” (VI-तुदादि:-1405. सक. अनि. पर.)

पायकः-यिका, पायकः-यिका, ²पिपीषकः-षिका, ³पेपीयकः-यिका ;
पेता-त्री, पाययिता-त्री, पिपीषिता-त्री, पेपीयिता-त्री,
⁴पियन्^B-न्ती-ती, पाययन्-न्ती, पिपीषन्-न्ती ; —
पेयन्-न्ती-ती, पाययिष्यन्-न्ती-ती, पिपीषिष्यन्-न्ती-ती ; —
— पाययमानः, पाययिष्यमाणः, — पेपीयमानः, पेपीयिष्यमाणः ;
सुपित-पितौ-पितः ; — — —
पितम्-तः, पायितः, पिपीषितः, पेपीयितः-तवान् ;
पयः, पायः, पिपीषुः, पेयः ;
पेतव्यम्, पाययितव्यम्, पिपीषितव्यम्, पेपीयितव्यम् ;
पयनीयम्, पायनीयम्, पिपीषणीयम्, पेपीयनीयम् ;
पेयम्, पाय्यम्, पिपीष्यम्, पेपीय्यम् ;
ईषत्पयः-दुष्पयः-सुपयः ; — — —
पीयमानः, पाय्यमानः, पिपीष्यमाणः, पेपीय्यमाणः ;

1. कपोतं पालयतीति कपोतपालः । ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यण् । क्रियाम्,
अणन्तत्वेन ङीप् ।
2. सन्नन्तात् ण्वुलि, ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः कित्त्वे, ‘अज्जनगमां सनि’
(6-4-16) इति दीर्घः । एवं सन्नन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
3. यङन्तात् ण्वुलि, ‘अकृतसार्वधातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घः । एवं यङन्ते
सर्वत्र ज्ञेयम् ।
4. शतरि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति शप्रत्यये, ‘अचि रनुधातुभ्रुवाम्—’
(6-4-77) इतीयङादेशः ।
- A. ‘चिक्रंसया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।’ शि. व. 3. 51.
- B. ‘व्यापारेऽत्र तदाऽमरानपि रियन् आशाः पियन् आधित-
कौयोत्क्षीणधनुष्प्रतनिनदः कंसे व्यकारीद् गरम् ।’ धा. का. 2. 83.

पयः,	पायः,	पिपीषः,	पेपीयः ;
पेतुम्,	पाययितुम्,	पिपीषितुम्,	पेपीयितुम् ;
पितिः,	पायना,	पिपीषा,	पेपीया ;
पयनम्,	पायनम्,	पिपीषणम्,	पेपीयनम् ;
पित्वा,	पाययित्वा,	पिपीषित्वा,	पेपीयित्वा ;
प्रपित्य,	प्रपाय्य,	प्रपिपीष्य,	प्रपेपीय्य ;
पायम् २, } पित्वा २, }	पायम् २, } पाययित्वा २, }	पिपीषम् २, } पिपीषित्वा २, }	पेपीयम् २ ; } पेपीयित्वा २. }

(992) “ पिच्छ कुट्टने ” (X-चुरादि:-1576. सक. सेट्. उभ.)

‘ पिच्छ ’ इति क्षीरस्वामी ।

पिच्छकः-च्छिका, पिपिच्छयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुट्टयतिवत् (207) ज्ञेयानि । ल्युटि-पिच्छनम्^A ।

(993) “ पिजि वर्णे ” (II-अदादि:-1028. अक. सेट्. आत्म.)

‘—सम्पर्चने’ इति शाकटायनः । ‘—वर्णसम्पर्चनयोः’ इति सम्मताकारः । ‘—अवयवे’, ‘अव्यक्ते शब्दे च’ इति काश्यपः । ‘पृजि—’ इत्येके । इति मा. धा. वृत्तौ ।

‘वर्णे पिङ्गस्ते भवेत् पिङ्गेर्भाषार्थे पिङ्गयेदिति ।’ (श्लो. 67) इति देवः । पिङ्गकः-ङ्गिका, पिङ्गकः-ङ्गिका, पिपिङ्गयिषकः-षिका, पेपिङ्गकः-ङ्गिका ; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि आदादिकनिजतिवत् (672) ज्ञेयानि । शानचि—^Bपिङ्गानः ।

(994) “ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ”

(X-चुरादि:-1567. सक. सेट्. उभ.)

‘ पिज—’ इति शाकटायनः ।

पिङ्गकः-ङ्गिका, पिपिङ्गयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. भावे, ‘एरच्’ (3-3-56) इत्युत्प्रत्ययः । घञपवादः ।

A. ‘कः स्माययेत् विभुमेनमशिष्ठिषद् यः पन्थन् व्रजेऽल भवद्विच्छन्नभाभिरेव ।’
धा. का. 3. 18.

B. ‘शिक्षानपिज्ञानयुवर्णभूषासम्पृजितो वृज्यविवृजिसेव्यः ।’ धा. का. 2.46.

चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि । भावे घञर्थेऽचि^A विपिङ्गः ।

(995) “ पिजि भाषार्थः ” (X-चुरादि:-1758. सक. सेट्. उभ.)

‘.....भाषार्थे पिङ्गयेदिति ।’ (श्लो. 67) इति देवः । आस्वदीयः । पिङ्गकः-ङ्गिका, पिपिङ्गयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि । इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

(996) “ पिट शब्दसंघातयोः ” (I-भ्वादि:-311. अक. सेट्. पर.)

पेटकः-टिका, पेटकः-टिका, पिपिटिषकः-पिपेटिषकः-षिका, पेपिटकः-टिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेटतिवत् (190) बोध्यानि । घञन्ते, पेटी^B इति । ¹पिटकम् ।

(997) “ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः ” (I-भ्वादि:-339. सक. सेट्. पर.)

पेठकः-ठिका, पेठकः-ठिका, पिपिठिषकः-पिपेठिषकः-षिका, पेपिठकः-ठिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि केटतिवत् (190) ज्ञेयानि । ²पीठम्^C, पीठी ।

(998) “ पिडि संघाते ” (I-भ्वादि:-274. अक. सेट्. आत्म.)

‘संघाते पिण्डयेत् पिण्डेस्तत्रैव शपि पिण्डते ।’ (श्लो. 90) इति देवः । पिण्डकः-ण्डिका, पिण्डकः-ण्डिका, पिपिण्डिषकः-षिका, पेपिण्डकः-ण्डिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । पिण्डमानः, पिण्डयमानः, पिपिण्डिषमाणः, पिपिण्डिषिष्यमाणः, इति शानचि रूपाणीति विशेषः । पचाद्यचि-पिण्डः^D ।

1. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3. 5.) इति क्वुन्प्रत्यये रूपम् ।

पिटकम् = पर्वतशिखरः ।

2. घञि, गुणापवादात्तया, ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (6-3-137) इति दीर्घः ।

A. ‘आश्वाठितारिकुलतुजविपिङ्गशीलः संपेसयन् गृहमसान्वयद् एष गोपीः ।’

धा. का. 3.17.

B. ‘कच्चिच पेटीशतपूर्णहाटकान् कच्चित् सटालोटनलोलघोटकान् ॥’ धा. का. 1.41.

C. ‘रोठन् नृशंसालुठितैरनोठकैर्दृष्टान् धनाढ्यैर्मणिपीठसंश्रयैः ॥’ धा. का. 1. 44.

D. ‘स भण्डिलो भोजनृपालपिण्डभुक् प्रमुण्डितांस्तत्र जनान् अतुण्डकान् ॥’

धा. का. 1. 36.

(999) “पिडि संघाते” (X-चुरादि:-1670. अक. सेट्. उभ.)

‘सङ्घाते पिण्डयेत् पिण्डेस्तत्रैव शपि पिण्डते ।’ (श्लो. 90) इति देवः ।
पिण्डकः-ण्डिका, पिपिण्डयिषकः-षिका, पिण्डकः-ण्डिका, पिपिण्डयिषकः-
षिका, पेपिण्डकः-ण्डिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचिन्त-
यतिवत् (523), बोध्यानि । ^Aपिण्डितः ।

(1000) “पिबि सेचने” (I-भ्वादि:-588. सक. सेट्. पर.)

‘— सेवने’ इति केचित् ।

पिन्वकः-न्विका, पिन्वकः-न्विका, पिपिन्विकः-षिका, पेपिन्विकः-न्विका ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकजिन्वतिवत् (604) ज्ञेयानि ।
^Bपिन्वितम् ।

(1001) “पिश अवयवे” (VI-तुदादि:-1437. अक. सेट्. पर.)

मुचादिः । अवयवे=अवयवक्रियायामित्यर्थः । अयं दीपनायामपि
वर्तते । ‘त्वष्टा रूपाणि पिशतु—’ ऋ. वे. (10-184-1), ‘नक्षत्रेभिः पितरो
यामपिशन् ।’ ऋ. वे. (10-63-11) इत्यादिषु दीपनार्थे दर्शनात् ।
पेशकः-शिका, पेशकः-शिका, पिपिशिषकः-पिपेशिषकः-षिका,
पेपिशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेटतिवत् (190)
ज्ञेयानि । शतरि—¹पिशन्-ती, इति रूपम् ।

(1002) “पिष्ट सञ्चूर्णने” (VII-रुधादि:-1452. सक. अनि. पर.)

सञ्चूर्णनम्=धान्यादीनां चूर्णीकरणम्, हिंसा च ।

पेषकः-षिका, पेषकः-षिका, ²पिपिक्षकः-क्षिका, पेपिषकः-षिका ;
पेष्टा-पेष्टी, पेषयिता-त्री, पिपिक्षिता-त्री, पेपिषिता-त्री ;

1. शतरि, तुदादित्वात् शप्रत्यये, ‘शे मुचादीनाम्’ (7-1-59) इति रुमि
रूपमेवम् ।

2. सञ्चूर्णनम्, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः क्तिवे, ‘षढोः कः सि’
(8-2-41) इति षकारस्य ककारे, ‘इष्कोः’ (8-3-57) इति सकारस्य षत्वे च
रूपमेवम् । एवं सञ्चन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

A. ‘इत्थं वदत्यसुरजासिनि पिण्डितायस्थेमाऽथ रोषितमतिः प्रतिमल्लडेयी ।’

धा. का. 3. 32.

B. ‘विश्वेन्वितं सञ्चूर्णयिषिताङ्गं भिन्वन्तमुच्चैः कृपयैव निन्वकान् ।’ धा.का.1.75.

[¹चौरस्य] पिषन्-ती, [धानाः] पिषन्, पेषयन्-न्ती, पिपिक्षन्-न्ती ; —
^Aपेषयन्-न्ती-ती, पेषयिष्यन्-न्ती-ती, पिपिक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
—पेषयमाणः, पेषयिष्यमाणः, — पेपिष्यमाणः, पेपिषिष्यमाणः ;

पिष्ट-पिषौ-पिषः ;

पिष्टम्-ष्टः, ²पिष्टः, पेषितः, पिपिक्षितः, पेपिषितः-तवान् ;

पिषः, ³पेषणः, पेषः, पिपिक्षुः, पेपिषः ;

पेष्टयम्, पेषयितव्यम्, पिपिक्षितव्यम्, पेपिषितव्यम् ;

पेषणीयम्, पेषणीयम्, पिपिक्षणीयम्, पेपिषणीयम् ;

पेष्यम्, पेष्यम्, पिपिक्ष्यम्, पेपिष्यम् ;

ईषत्पेषः-दुषेपः-सुपेषः ;

पिष्यमाणः, पेष्यमाणः, पिपिक्ष्यमाणः, पेपिष्यमाणः ;

पेषः, पेषः, पिपिक्षः, पेपिषः ;

पेष्टम्, पेषयितुम्, पिपिक्षितुम्, पेपिषितुम् ;

पिष्टिः, ⁴पिष्टिः, पेषणा, पिपिक्षा, पेपिषा ;

पेषणम्, पेषणम्, पिपिक्षणम्, पेपिषणम् ;

पिष्ट्वा, पेषयित्वा, पिपिक्षित्वा, पेपिषित्वा ;

विनिष्पिष्य, प्रपेष्य, प्रपिपिक्ष्य, प्रपेपिष्य ;

⁵शुष्कपेषम्^B, ^Cचूर्णपेषम्, रूक्षपेषं वा पिनष्टि । ⁶उरःप्रतिपेषं^D

1. ‘जासिनिप्रहणनाटकाथपिषां हिंसायाम्’ (2-3-56) इति कर्मणि षष्ठी । हिंसा-
भिचार्ये तु ‘धानाः पिषन्’ इत्यत्र न ।

2. ‘क्तिक्तौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्तप्रत्ययः । पिष्टः=सक्तुः ।

3. नन्थादेः (3-1-134) आकृतिगणस्वात् कर्तरि ल्युः ।

4. ‘क्तिक्तौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्तिच् । पिष्टिः=सक्तुः ।

5. ‘शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः’ (3-4-35) इति णमुल् । ‘कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’
(3-4-46) इति णमुलन्तधातोरेवानुप्रयोगः । एवं चूर्णपेषम्, रूक्षपेषम्
इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

6. ‘स्वाङ्गे—’ (3-4-54) इत्यनुवर्तमाने, ‘परिक्लिश्यमाने च’ (3-4-55) इति
द्वितीयान्तात् णमुल् । कृत्स्नमुरः षोडशन्तो युध्यन्ते इत्यर्थः । अधुवार्थोऽयं योगः ।

A. ‘.....पेषयत्सु माधवमभङ्गभुजेषु तेषु ॥’ धा. का. 3.2.

B. ‘शुष्कपेषं पिनष्ट्युर्वीम् अखिन्दानः स्वतेजसा ॥’ भ. का. 6.37.

C. ‘वर्म करतलयुगेन महत्तुचूर्णपेषमपिषद् रूषा परः ॥’ शि. व. 15.76.

D. ‘पीडिते पुर उरःप्रतिपेषं भर्तरि स्तनयुगेन युवत्याः ।’ शि. व. 10.46.

युध्यन्ते । ¹उदपेषं पिनष्टि । ^Aमूर्धपेषम्, मूर्धानं पेषं वा युध्यन्ते ।
 पेषम् २, } पेषम् २, } पिपिक्षम् २, } पेपिषम् २ ; }
 पिष्टा २, } पेषयित्वा २, } पिपिक्षित्वा २, } पेपिषित्वा २ ; }
²पिनाकः, पिण्याकम् ।

(1003) “पिस गतौ” (X-चुरादि:-1568. सक. सेट्. उभ.)

पेसकः-सिका, पिपेसयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 चौरादिकचौरयतिवत् (546) ज्ञेयानि । ^Bसपेसयन् ।

(1004) “पिसि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1763. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘जौ पिसयति भाषार्थे, गत्यां तु शपि पेसति ।’ (श्लो. 192) इति देवः ।
 पिसकः-सिका, पिपिसयिषकः-षिका, पिसकः-सिका, पिपिसिषकः-षिका,
 पेपिसकः-सिका ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1005) “पिसृ गतौ” (I-भ्वादि:-719. सक. सेट्. पर.)

‘इह क्वचित्कोशे विसृ वेसृ—इति पठ्यते ।’ इति मा. धा. वृत्तौ ।
 ‘जौ पिसयति भाषार्थे, गत्यां तु शपि पेसति ।’ (श्लो. 192) इति देवः ।
 पेसकः-सिका, पेसकः-सिका, पिपिसिषकः-पिपेसिषकः-षिका,

1. ‘स्नेहने पिषः’ (3-4-38) इति णमुल् । ‘पेषंवासवाहनधिषु च’ (6-3-58)
 इति उदकशब्दस्योदादेशः । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।
2. ‘पिनाकादयश्च’ [द. उ. 3-34] इति आकप्रत्यये, षकारस्य नकारः, गुणा-
 भावश्च निपातनात् भवति । पिनष्टयनेन शत्रून् इति पिनाकः=रुद्रधनुः, शूलं वा ।
 अत्रैव गणे निपातनात् युगागमः, षकारस्य णकारः गुणाभावश्च । अतः
 पिण्याकम् इत्यपि सिद्ध्यति । पिण्याकम्=तिलपिष्टककः ।
- A. ‘परितः पीडयमानेऽङ्गे ध्रुवेऽयुपपदे णमुल् ।
 मूर्धपेषं नियुध्यन्ते, मूर्धानं पेषमित्यपि ॥’ प्र. सर्वस्वे.
- B. ‘आश्वाठितारिकुलतुङ्गविपिजशीलः
 संपेसयन् गृहमसान्त्वयदेष गोपीः ।’ धा. का. 3-17.

पेपिसकः-सिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककिटतिवत् (190)
 बोधयानि । ¹पेस्वरः, अनुपिसितः^A ।

(1006) “पीड् पाने” (IV-दिवादि:-1141. सक. अनि. आत्म.)

स्वादिः ।

पायकः-यिका, पायकः-यिका, पिपीषकः-षिका, पेपीयकः-यिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकधीड्धातुवत्, (901) ज्ञेयानि ।
 पीयमानः, ²पाययन्-न्ती, ³पीवा, इतीमानि रूपाणि अधिकान्यत्रेति विशेषः ।
 आपीय^B ।

(1007) “पीड अवगाहने” (X-चुरादि:-1544. सक. सेट्. उभ.)

अवगाहनम्—बाधनम् । ‘बाधगाहनयोः’ इति द्रुमे । ‘—गहने’ इति
 क्षीरस्वामी ।

पीडकः-डिका, पिपीडयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 चौरादिककीटयतिवत् (194) ज्ञेयानि । णमुलि—⁴पाणानुपपीडं पाण्युपपीडं,
 पाणिनोपपीडं [वा धारयति] । ⁵पीडा, ⁶जनापीडः, ^Cमुष्टिपीडम्,

1. ‘स्थेशभासपिस—’ (3-2-175) इति ताच्छीलिके वरचप्रत्यये एवं रूपम् ।
2. ‘निगरणचलनार्थेभ्यश्च’ (1-3-87) इति ण्यन्तात् नित्यं परस्मैपदम् ।
3. ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (3-2-75) इति वनिप्रत्यये एवं रूपम् ।
4. ‘सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः’ (3-4-49) इति णमुल् । ‘तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्’
 (2-2-21) इति समासविकल्पः ।
5. युचं बाधित्वा भिदादिपाठात् (3-3-104) अङ् ।
6. ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इति अण्प्रत्यये रूपम् । जनान्, आ=समन्तात् पीडयतीति
 विग्रहः ।
- A. ‘जीमूतचर्चिरवज्ञर्जरवायहृद्यं
 तेनैव चाऽनुपिसितो निलयं पिपेस ॥’ धा. का. 1.89.
- B. ‘आपीय तद्विरममाननिरीतरोषः
 प्रीतिं श्यतोऽस्य स करेण शिरोधिमच्छात् ।’ धा. का. 2.59.
- C. ‘धनुरभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने ।’ (भ. का. 1-26) इत्यत्र ‘उप’ इत्युप-
 सर्गस्याविवक्षा ज्ञेया । यथा ‘उपेयिवान्’ इत्यत्र, ‘इयिवान्’ इति सिद्ध्यर्थं
 ‘उप’ इत्यस्याविवक्षा ।

^Aनयोपपीडम्, ¹तिलपीडकः, ^Bबाहूपपीडम् ।

(1008) “पील प्रतिष्ठम्भे” (I-भ्वादि:-521. अक. सेट्. पर.)

प्रतिष्ठम्भा=रोधनम् ।

पीलकः-लिका, पीलकः-लिका, पिपीलिषकः-षिका, पेपीलकः-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककीलतिवत् (195) बोध्यानि । पीलितः^C ।

(1009) “पीव स्थौल्ये” (I-भ्वादि:-563. सक. सेट्. पर.)

पीवकः-विका, पीवकः-विका, पिपीविषकः-षिका, पेपीवकः-विका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककीलतिवत् (195) ज्ञेयानि । ²पीवरः,
^Dपीवितः ।

(1010) “पुट संश्लेषणे” (VI-तुदादि:-1367. अक. सेट्. पर.)

कुटादिः ।

‘भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ॥’ (श्लो. 75) इति देवः ।

पोटकः-टिका, पोटकः-टिका, पुपुटिषकः-षिका, पोपुटकः-टिका ;
पुटिता-त्री, प्रपुटितम्-^Bतः-तवान्, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक-
कुटतिवत् (204) ज्ञेयानि ।

(1011) “पुट भाषार्थः” (X-चुरादि:-1754. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ॥’ (श्लो. 75) इति देवः ।

पोटकः-टिका, पुपोटयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-

1. पीडयतीति पीडकः । तिलस्य पीडकः तिलपीडकः=तैलाविष्करणार्थं दाह-
विशेषः ।

2. ‘छित्त्वरछत्वरधीवरपीवर—’ [द. उ. 8-49] इति ष्वरच्प्रत्यये, वलोपोऽगुणत्वं
च निपात्यते । पीवरः=स्थूलः ।

A. ‘सलीलमालिङ्गं नयोपपीडमनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।’ नैषधे 6.78.

B. ‘बाहूपपीडमाश्लिष्य जगाहे यां निशाचरः ॥’ भ. का. 5.94.

C. ‘पिच्छसजा पीलितनीलकुन्तलं शीलेन संकीलितलोकमानसम् ॥’ धा.का. 1.67.

D. ‘अपीवितां नाप्यतिमीवितां भ्रितं तनुं सुतीवोरुमनीवमध्यमाम् ॥’ धा.का. 1.72.

B. ‘ततोऽतिकुटिलाशयैः प्रपुटितैः कुचजीवितैः

गुजझि/पि सैनिकैः सुगुडितां डिपझिर्जनान् ।’ धा. का. 2. 80.

कोटयतिवत् (205) बोध्यानि । अस्य घातोरुभयपदित्वात्, शतरि पोटयन्-
न्ती, पुपोटयिषन्, पोटयिष्यन्, पुपोटयिषिष्यन्-न्ती-ती ; इति विशेषः ।

(1012) “पुट संसर्गे” (X-चुरादि:-1913. सक. सेट्. उभ.)

कथादिः, अदन्तश्च ।

‘भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ॥’ (श्लो. 75) इति देवः ।

पुटकः-टिका, पुपुटयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रायः
चौरादिककथयतिवत् (162) बोध्यानि । ^Aपुटयितुम् ।

(1013) “पुटि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1793. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

पुण्टकः-ण्टिका, पुपुण्टयिषकः-षिका, पुण्टकः-ण्टिका, पुपुण्टिषकः-षिका,
पोपुण्टकः-ण्टिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुण्ठयतिवत् (210)
ज्ञेयानि ।

(1014) “पुट्ट अल्पीभावे” (X-चुरादि:-1559. अक. सेट्. उभ.)

पुट्टकः-ट्टिका, पुपुट्टयिषकः-षिका, पुट्टयिता-त्री, पुपुट्टयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना चौरादिककुट्टयतिवत्
(207) बोध्यानि । कर्तरि क्तप्रत्यये ^Bप्रपुट्टितः इति ।

(1015) “पुड उत्सर्गे” (VI-तुदादि:-1384. सक. सेट्. पर.)

कुटादिः । ‘मुड’ इति आत्रेयः ।

पोडकः-डिका, पोडकः-डिका, पुपुडिषकः-षिका, पोपुडकः-डिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुटतिवत् (204) ज्ञेयानि । ^Cपुडित्वा ।

A. ‘दुष्पारदुश्चरिततीरणकृद्यथेशो

नो चक्षमे पुटयितुं तमकत्रितोष्मा ॥’ धा. का. 3.59.

B. ‘सा पूतना च शिशुभक्षणकुड्नोत्का जप्ते प्रपुट्टितकृपेण विचुडिताया ।’ धा. का. 3. 16.

C. ‘पोड्योऽयं चुडतेति केऽपि, जुडतेत्यन्ये कडन्तोऽलुठन्

देवे स्वैर्लुलिते कडत्विषि कुड्हात्रे पुडित्वाऽऽदरम् ।’ धा. का. 2. 81.

(1016) “पुडि खण्डने” (I-भ्वादि:-३२६. सक. सेट्. पर.)

मैत्रेयानुसारेण पठितोऽयम् ।

पुण्डकः-ण्डिका, पुण्डकः-ण्डिका, पुपुण्डकः-षिका, पोपुण्डकः-ण्डिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुण्ठतिवत् (२०९) ज्ञेयानि । ^१पुण्डम्,
^२पुण्डरीकम् इति रूपे इति विशेषः ।

(1017) “पुण कर्मणि शुभे” (VI-तुदादि:-१३३३. अक. सेट्. पर.)

‘पुण कर्मणि शब्दे च’ इति क्षीरस्वामिसम्मतः पाठः ।

पोणकः-णिका, पोणकः-णिका, ^३पुपुणिकः-पुपोणिकः-षिका ;
पोपुणिकः-णिका ;
पोणिता-त्री, पोणयिता-त्री, पुपुणित्वा-पुपोणित्वा-त्री, पोपुणित्वा-त्री ;
^४पुणन्-न्ती-ती, पोणयन्-न्ती, पुपुणिषन्-पुपोणिषन्-न्ती ; —
पोणिष्यन्-न्ती-ती, पोणयिष्यन्-न्ती-ती, पुपुणिषिष्यन्-पुपोणिषिष्यन्-
न्ती ती ; —

— पोणयमानः, पोणयिष्यमाणः, — पोपुणयमानः, पोपुणयमाणः ;
प्रपुण-प्रपुणौ-प्रपुणः ; — — —
पुणितम्-तः, पोणितः, पुपुणितः-पुपोणितः, पोपुणितः-तवान् ;
^५निपुणः, आचारनिपुणः, पोणः, पुपुणिषुः-पुपोणिषुः, पोपुणः ;
पोणितव्यम्, पोणयितव्यम्, पुपुणितव्यम्-पुपोणितव्यम्, पोपुणितव्यम् ;
पोणनीयम्, पोणनीयम्, पुपुणिषणीयम्-पुपोणिषणीयम्, पोपुणनीयम् ;

1. औणादिके रक्प्रत्यये एवं रूपम् । पुण्डम् = इक्षुभेदः । इक्षुसादृश्यात् अन्यत्रापि पुण्डत्वव्यवहारः ।
2. ‘फर्करीकादयश्च’ [द. उ. ३-३८] इत्यत्र ‘मृद्वीक .. .. पुण्डरीक—’ इति भोजेन निपातितः ।’ इति धा. का. व्याख्याने. (१.४३.) ।
3. ‘रलो व्युपधात्—’ (१-२-२६) इति क्त्विक्कल्पः । एवं सज्जन्ते सर्वत्र, क्त्वा-प्रत्ययेऽपि, रूपद्वयस्योपपत्तिर्ज्ञेया ।
4. ‘तुदादिभ्यः शः’ (३-१-७७) इति कर्तरि शप्रत्ययः । ‘आच्छीनद्योर्नुम्’ (७-१-८०) इति नुम् वा भवति ।
5. ‘इयुपञ्चाप्रीकिरः कः’ (३-१-१३५) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।

^१पुण्यम्-^२पोण्यम्, पुपुणिष्यम्-पुपोणिष्यम्, पोपुण्यम् ;

ईषत्वोणः-दुष्पोणः-सुपोणः ; — — —

पुण्यमानः, पोण्यमानः, पुपुणिष्यमाणः, पुपोणिष्यमाणः, पोपुण्यमानः ;
पोणः, पोणः, पुपुणिषः-पुपोणिषः, पोपुणः ;
पोणितुम्-पोणयितुम्, पुपुणितुम्-पुपोणितुम्, पोपुणितुम् ;
^२पुणितिः, पोणना, पुपुणिषा-पुपोणिषा, पोपुणा ;
पोणनम्, पोणनम्, पुपुणिषणम्-पुपोणिषणम्, पोपुणनम् ;
पुणित्वा-पोणित्वा, पोणयित्वा, पुपुणित्वा-पुपोणित्वा, पोपुणित्वा ;
प्रपुण्य, प्रपोण्य, प्रपुणिष्य-प्रपोणिष्य, प्रपोपुण्य ;
पोणम् २, } पोणम् २, } पुपुणिषम् २-पुपोणिषम् २, }
पुणित्वा २-पोणित्वा २, } पोणयित्वा २, } पुपुणित्वा २-पुपोणित्वा २, }
^३पुण्डरीकम्. } पोपुणम् २ ; }
} पोपुणित्वा २ ; }

(1018) “पुथ हिंसायाम्” (IV-दिवादि:-१११९. सक. सेट्. पर.)

‘पुथ्येत् पुन्थति हिंसार्थे, भाषार्थे पोथयेदिति ॥’ (श्लो. १००) इति देवः ।
पोथकः-थिका, पोथकः-थिका, पुपुथिषकः-पुपोथिषकः-षिका, पोपुथकः-थिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुण्ठतिवत् (२१८) ज्ञेयानि ।
पोथ्यम्^B ।

(1019) “पुथ भाषार्थः” (X-चुरादि:-१७७६. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

1. ‘जनिकृतिपुण्यभ्यः क्यप्’ इति भोजोक्तेः क्यप् प्रत्ययः ।
2. ‘तितुत्रेष्वप्रहादीनाम्—’ (वा. ७-२-९) इतीदं भवति ।
3. ‘पुण’ इत्यस्य धातोर्णकारस्य ङकारे, ङप्रत्ययस्य रुडागमे च एवं रूपम् ।
‘पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेषजे ।
पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च ॥’ इति मेदिनी ।
- A. ‘ईशस्य पुण्यसुगमस्य वधं सुणन्तो
मल्लाश्च यत्र चुकुणुः शुनका इवोच्चैः ।’ धा. का. २.७६.
- B. ‘तं प्लुष्यद्दृष्टिचक्षुषमपि च गतत्रासमुत्कुथ्यदङ्गम्
पोथ्यं प्रोचे स्वरेण स्वजनविगुधितं क्षिप्यता पुष्पमाध्वीम् ॥’ धा. का. २. ५६.

‘पुथ्येत् पुन्थति हिंसार्थे, भाषार्थे पोथयेदिति ॥’ (श्लो. 100) इति देवः ।
पोथकः-थिका, पुपोथयिषकः-षिका; पोथयिता-त्री, पुपोथयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचोदयतिवत् (542) बोध्यानि ।

(1020) “पुथि हिंसासंक्लेशनयोः” (I-भ्वादिः-44. सक. सेट्. पर.)
‘पुथ्येत् पुन्थति हिंसार्थे, भाषार्थे पोथयेदिति ॥’ (श्लो. 100) इति देवः ।
पुन्थकः-न्थिका, पुन्थकः-न्थिका, पुपुन्थयिषकः-षिका, पोपुन्थकः-न्थिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुन्थतिवत् (220) ज्ञेयानि । ल्यपि प्रपुन्थ्य^A
इति रूपम् । ¹खड्गोपपुन्थं खड्गेनोपपुन्थम् वा शत्रुं मारयति ।

(1021) “पुर अग्रगमने” (VI-तुदादिः-1346. सक. सेट्. पर.)
पोरकः-रिका, पोरकः-रिका, पुपुरिषकः-पुपोरिषकः-षिका, पोपुरकः-रिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुरतिवत् (229) ऊह्यानि । शतरि-
^Bपुरन्-न्ती-ती, इति ।

(1022) “पूर्व पूरणे” (I-भ्वादिः-576. सक. सेट्. पर.)

‘पूर्व—’ इति क्षीरस्वामी ।

‘पूरणे पूर्वतीति स्यात्, पूर्वयेणौ निकेतने ॥’ (श्लो. 162) इति देवः ।
पूर्वकः-र्विका, पूर्वकः-र्विका, पुपूर्विषकः-षिका, पोपूर्वकः-र्विका;
पूर्विता-त्री, पूर्वयिता-त्री, पुपूर्विषिता-त्री, पोपूर्विता-त्री;
^Cपूर्वितम-तः-तवान्; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगूर्वतिवत्
(416) बोध्यानि । ²पूर्तिः इति किनि रूपम् ।

(1023) “पूर्व निकेतने” (X-चुरादिः-1666. अक. सेट्. उभ.)

‘पूरणे पूर्वतीति स्यात् पूर्वयेत् णौ निकेतने ॥’ (श्लो. 162) इति देवः ।
‘पूर्व निकेतने’ इति मैत्रेयः । अत्र क्षीरस्वामी—“पूर्वनिकेतनम् =
आद्यनिवासः । पारायणे-द्वौ धातू” इति ।

1. ‘हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-48) इति णमुत्प्रत्ययः ।
2. ‘राहोपः’ (6-4-21) इति झलादौ किति ङिति च प्रत्यये परतः वकारस्य लोपः ।
- A. ‘ममन्थ विश्वं सुजनानकुन्थकान् प्रपुन्थ्य बन्धूनपि लुन्थति स्म यः ।’ धा. का. 1.7.
- B. ‘मुरादिबन्धुः क्षुरघोरचेताः पुरन् खलानां जनजीववर्ही ।’ धा. का. 2.77.
- C. ‘दुर्द्विषून् धूर्वितुमेव गूर्वेण मूर्वन्तमापूर्वितपर्वताध्वम् ॥’ धा. का. 1. 73.

¹पूर्वकः-र्विका, पुपूर्विषकः-षिका, पूर्वयिता-त्री, पुपूर्विषिता-त्री;
पूर्वयन्-न्ती, पुपूर्विषयन्-न्ती-ती; पूर्वयिष्यन्-न्ती-ती, पुपूर्विषिष्यन्-न्ती-ती;
पूर्वयमाणः, पुपूर्विषमाणः, पूर्वयिष्यमाणः, पुपूर्विषिष्यमाणः, ^Aपूर्वितम्-तः,
पुपूर्विषितः-तवान्; पूर्वयिट्-यिषौ-यिषः; पूर्वः, पुपूर्विषिषुः, पूर्वयितव्यम्,
पुपूर्विषितव्यम्, पूर्वणीयम्, पुपूर्विषणीयम्, पूर्व्यम्, पुपूर्विष्यम्,
ईषत्पूर्वः-दुष्पूर्वः-सुपूर्वः, पूर्व्यमाणः, पुपूर्विष्यमाणः; पूर्वः, पुपूर्विषिषः,
पूर्वयितुम्, पुपूर्विषितुम्, पूर्वणा, पुपूर्विषा, पूर्वणम्, पुपूर्विषणम्,
पूर्वयित्वा, पुपूर्विषित्वा, प्रपूर्व्य, प्रपुपूर्विष्य, पूर्वम् २, पूर्वयित्वा २,
पुपूर्विष्यम् २, पुपूर्विषित्वा २.

(1024) “पुल महत्त्वे” (I-भ्वादिः-841. अक. सेट्. पर.)

ज्वलादिः ।

‘महत्त्वे पोलति पुलेणौ तु तत्रैव पोलयेत् ।’ (श्लो. 156) इति देवः ।
पोलकः-लिका, पोलकः-लिका, पुपुलिषकः-पुपोलिषकः-षिका, पोपुलकः-लिका;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि कोलतिवत् (231) ज्ञेयानि । ²पुलिः, ³पुलकः,
⁴पुलिनम्, ⁵पुलाकः, ⁶पुलिन्दः, इमानि रूपाणि अस्य धातोर्भवन्तीति
विशेषः । ^Bप्रपोलः ।

(1025) “पुल महत्त्वे” (X-चुरादिः-1601. अक. सेट्. उभ.)

‘महत्त्वे पोलति पुलेणौ तु तत्रैव पोलयेत् ।’ (श्लो. 156) इति देवः ।
‘—समुच्छ्राये’ इति क्षीरस्वामी ।

1. ‘उपधायां च’ (8-2-78) इति सर्वत्र दीर्घः ।
2. ‘इक् कृष्यादिभ्यः (वा. 3-3-94) इति स्त्रियां भावादौ इक्प्रत्ययः ।
3. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति क्वुन् ।
4. बाहुलकादौणादिके कित्प्रत्यये रूपम् । पुलिनम्=सैकतम् ।
5. ‘पिनाकादयश्च’ (द. उ. 3-34.) इत्याद्याकृतिगणत्वात् आकप्रत्यये रूपमेवम् ।
पुलाकः=पकाजलेशः ।
6. ‘कुणिपुल्योः किन्दच्’ (द. उ. 6.46.) इति किन्दच्प्रत्ययः । पुलिन्दः=
भ्लेच्छजातिविशेषः ।
- A. ‘मन्त्राप्रपूर्वितचपे शिशुना रणं वः
स्यादेव मानपरिजंसकमीज्यधानाम् ॥’ धा. का. 3.31.
- B. ‘स्थलीर्हली सज्जलिनीश्च तीर्त्वा पलन् हरिश्चात्मबलप्रपोलः ।’ धा. का. 22.2.

पोलकः-लिका, पुपोलयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तोलयतिवत् (757) ज्ञेयानि । कर्तरि क्तप्रत्यये ^Aपोलितम् इति ।

(1026) “पुष पुष्टौ” (I-भ्वादिः-700. अक. सेट्. पर.)

‘धारणे पोषयेत्, पुष्टौ पुष्येत् पुष्णाति पोषति । (श्लो. 171) इति देवः ।
पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, ¹पुपोषिषकः-पुपुषिषकः-षिका, पोपुषकः-षिका;
पोषिता-त्री, पोषयिता-त्री, पुपोषिषिता-पुपुषिषिता-त्री, पोपुषिता-त्री;
^Bप्रपोषन्-न्ती, पोषयन्-न्ती, पुपोषिषन्-न्ती, पुपुषिषन्-न्ती; —
पोषिष्यन्-न्ती-ती, पोषयिष्यन्, पुपोषिषिष्यन्-पुपुषिषिष्यन्-न्ती-ती; —
— पोषयमाणः, पोषयिष्यमाणः, — पोपुष्यमाणः, पोपुषिष्यमाणः;
प्रपुष्ट-प्रपुष्ट-पुषौ-पुषः; — — —
²पोषितम्-पुषितम्-तः, पोषितः, पुपोषिषितः-पुपुषिषितः-पोपुषितः-तवान्;
पुषः, ³पोषणः, ⁴प्रपोषी-धनपोषी, पोषः, पुपोषिषुः-पुपुषिषुः, पोपुषः;
पोषितव्यम्, पोषयितव्यम्, पुपोषिषितव्यम्-पुपुषिषितव्यम्, पोपुषितव्यम्;
पोषणीयम्, पोषणीयम्, पुपोषिषणीयम्-पुपुषिषणीयम्, पोपुषणीयम्;
पोष्यम्, पोष्यम्, पुपोषिष्यम्-पुपुषिष्यम्, पोपुष्यम्;
ईषत्पोषः-दुष्पोषः-सुपोषः; — — —
पुष्यमाणः, पोष्यमाणः, पुपोषिष्यमाणः-पुपुषिष्यमाणः, पोपुष्यमाणः;
पोषः, पोषः, पुपोषिषः-पुपुषिषः, पोपुषः;

1. ‘रलो व्युपधादलादेः संश्च’ (1-2-26) इति सज्जन्ते सर्वत्र क्तिवविकल्पः । तेन रूपद्वयं बोध्यम् । एवं श्रुत्वा क्त्वायामपि ज्ञेयम् ।
2. निष्ठायां, ‘उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्’ (1-2-21) इति क्तिव-विकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।
3. नन्यादिस्वात् कर्तरि ल्युप्रत्यये ऽनादेशे च रूपम् ।
4. ताच्छीलिके णिनिप्रत्यये गुणे च रूपम् ।
- A. ‘संदोलयन् अधिकपोलितमद्विराजं संचोलितं सुबहुमूलितशाखिवृन्दैः ॥’ धा. का. 3.21.
- B. ‘वेवैर्मेव्यतमैः प्रपोषदशुभप्रप्रेषिभिः श्लेषति प्रोष्यान् .... ॥’ धा. का. 1.88.
- C. ‘स्वपोषमपुषद् युष्मान् या पक्षिमृगशौवकाः ।’ भ. का. 6. 26.

पोषितुम्, पोषयितुम्, पुपोषिषितुम्-पुपुषिषितुम्, पोपुषितुम्;
पुष्टिः, पोषणा, पुपोषिषा-पुपुषिषा, पोपुषा;
पोषणम्, पोषणम्, पुपोषिषणम्-पुपुषिषणम्, पोपुषणम्;
पोषित्वा-पुषित्वा, पोषयित्वा, पुपोषिषित्वा-पुपुषिषित्वा, पोपुषित्वा;
प्रपुष्य, प्रपोष्य, प्रपुपोषिष्य-प्रपुपुषिष्य, प्रपोपुष्य;
¹स्वपोष-धनपोष-गोपोष-रैपोष वा पोषति ।

पोषम् २, } पोषम् २, } पुपोषिषम् २-पुपुषिषम् २, }
पुषित्वा २- } पोषयित्वा २, } पुपोषिषित्वा २-पुपुषिषित्वा २, }
पोषित्वा २, } पोपुषम् २; }
²पोषयितुः, ³पुष्करम्, ⁴पुष्कलम्. } पोपुषित्वा २; }

(1027) “पुष पुष्टौ” (IV-दिवादिः-1182. सक. अनि. पर.) [अ]

‘धारणे पोषयेत् पुष्टौ पुष्येत् पुष्णाति पोषति ।’ (श्लो. 171) इति देवः ।
पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, पुपुषकः-क्षिका, पोपुषकः-षिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकृत्यतिवत् (758) ज्ञेयानि ।

1. ‘स्वे पुषः’ (3-4-40) इति णमुल् । ‘कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’ (3-4-46) इति णमुल्लप्रयोजकस्यैव धातोरनुप्रयोगः । सूत्रे ‘स्वे—’ इति अर्थग्रहणम्, स्वरूपग्रहणं च । तेन रैपोषम्, गोपोषम् इत्यादिषु ‘स्व’ इत्यस्यार्थस्य सदृशार्थकेषु च णमुल् भवति ।
2. ण्यन्तात्, ‘स्तनिहृषिपुषि—’ [द. उ. 1-140] इतीत्तुच्प्रत्ययः । ‘अयामन्तात्वा-ध्येतिन्वष्णुषु’ (6-4-55) इति णेरयादेशः । पोषयितुः=पोषणकर्ता ।
3. ‘पुषः क्ति’ [द. उ. 8.71] इति करन्प्रत्यये, तस्य क्तिवेन, बाहुलकात् प्रत्ययादेः ककारस्येतसंज्ञाभावे च रूपम् ।
4. ‘पुषः कलन् किञ्च’ [द. उ. 8-118] इति कलन्प्रत्यये रूपम् । अत्रापि बाहुलकात् प्रत्ययककारस्य न लोप इति ज्ञेयम् ।

[अ] ‘सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् ।’ इति (मेघसन्देशे II-13), ‘पुपोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥’ इति (कुमारसम्भवे 1-25) च महाकविप्रयोगात् सकर्मकत्वम् । ‘वराह इव पुष्यति—’ इत्यादिप्रयोगदर्शनादकर्मकत्वमप्यस्य धातोः संगच्छत इति ज्ञेयम् ।

¹पुष्पः, ^A ²स्वपोषं^B रैपोषम्, गोपोषम् धान्यपोषम् वा पुष्पति ।
³गोपोषी ।

(1028) “पुष पुष्टौ” (IX-क्रयादि:-1529. अक. सेट्. पर.)
‘धारणे पोषयेत्, पुष्टौ पुष्येत् पुष्णाति पोषति ।’ (श्लो. 171) इति देवः ।
पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, पुपोषिषकः-पुपुषिषकः-षिका, पोपुषकः-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि ।
शतरि ⁴पुष्णन्^C-ती, इति रूपमिति विशेषः ।

(1029) “पुष धारणे” (X-चुरादि:-1751. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘धारणे पोषयेत्, पुष्टौ पुष्येत् पुष्णाति पोषति ।’ (श्लो. 171) इति देवः ।
पोषकः-षिका, पुपोषयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकतोलयतिवत् (757) ज्ञेयानि । ^Dप्रपोषितः ।

(1030) “पुष्प विकसने” (IV-दिवादि:-1122. अक. सेट्. पर.)
पुष्पकः-ष्पिका, पुष्पकः-ष्पिका, पुपुष्पिषकः-षिका, पोपुष्पकः-ष्पिका ;
पुष्पम्, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजल्पतिवत् (592) ज्ञेयानि ।
शतरि—⁵पुष्यन्-न्ती, इति रूपमिति विशेषः ।

1. ‘पुष्पसिध्यौ नक्षत्रे’ (3-1-116) इति नक्षत्रेऽभिधेये क्यप् । अन्यत्त पोष्यम्
इति ष्यदेव । पुष्यन्त्यर्था अस्मिन् इति पुष्पः=नक्षत्रविशेषः ।
2. ‘स्वे पुषः’ (3-4-40) इति णमुल् । ‘स्वे’ इति पर्यायाणामपि ग्रहणात्
रैपोषम् इत्यादीनां साधुत्वम् । ‘कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’ (3-4-46) इति
णमुलन्तस्यैव धातोरनुप्रयोगः ।
3. ‘सुष्यजातौ—’ (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिः ।
4. ‘क्रयादिभ्यः—’ (3-1-81) इति इना विकरणप्रत्ययः । ‘इनाऽभ्यस्तयोरातः’
(6-4-112) इत्याकारलोपः । णत्वम् ।
5. ‘दिवादिभ्यः—’ (3-1-69) इति श्यन्प्रत्ययः ।
- A. ‘महारथः पुष्यरथं रथाङ्गी क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥’ शि. व. 3. 22.
- B. ‘प्रस्थापयत् पूगकृतान् स्वपोषं पुष्टान् प्रयत्नाद् दृढमात्रबन्धान् ।’ भ. का. 3.4.
- C. ‘पुष्णन् सतां प्रियमयं प्लुषिताङ्गरागः
पुष्णन् मुदं सृगदशां रिपुधाम मुष्णन् ।’ धा. का. 3.12.
- D. ‘दोभ्यां प्रासयतां प्रपोषितरूपां निर्दलनोद्योगिनां
तेषां विक्रमणैरपाटि पटिमा शिक्षाऽप्यपोटि स्फुटम् । धा. का. 3.43.

(1031) “पुंस अभिवर्धने” (X-चुरादि:-1638. सक. सेट्. उभ.)

‘—अभिवर्धने’ इति क्षीरस्वामी ।

पुंसकः-सिका, पुपुंसयिषकः-षिका ; ¹पुन्-पुंसौ-पुंसः ; ^Aपुंसना, इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि । अस्योभयपदि-
त्वात् शतरि पुंसयन्-न्ती, पुंसयिष्यन्-न्ती-ती, इति रूपे अधिके इति विशेषः ।

(1032) “पुस्त आदरानादरयोः” (X-चुरादि:-1590. सक. सेट्. उभ.)

‘—दानादरयोः’ इति धातुकाव्ये (3-20) पाठः ।

पुस्तकः-स्तिका, पुपुस्तयिषकः-षिका ; ^Bपुस्तितः, ²पुस्तकम्, इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुस्मयतिवत् (236) ज्ञेयानि । अस्योभयपदि-
त्वात् शताऽपि भवतीति विशेषः । क्पि, पुस्त्-पुस्तौ-पुस्तः इति रूपाणि
इति विशेषः ।

(1033) “पूङ् पवने” (I-भ्वादि:-966. अक. सेट्. आत्म.)

पवनम्=शोधनम् ।

‘दिन पुनाति पुनीते स्ताम्, पवने पवते छितः ।’ (श्लो. 27) इति देवः ।
पावकः-विका, पावकः-विका, ³पिपविषकः-षिका, पोपूयकः-यिका ;
पूविता-त्री, पावयिता-त्री, पिपविषिता-त्री, पोपूयिता-त्री ;
— पावयन्-न्ती, पावयिष्यन्-न्ती-ती, — —
पवमानः, पावयमानः, पिपविषमाणः, पोपूयमानः ;

1. ‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजश्शकारश्चेर्षाद्विर्गस्तवर्गजः ॥’ इति
अभियुक्तोक्त्याऽत्रानुस्वारो नकारस्थानिकः । तेन क्पि संयोगान्तलोपे नकारान्तं
रूपं प्रथमैकवचने बोध्यम् ।

2. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति संज्ञायां क्वुन् ।

3. सन्नन्ते, उगन्तत्वेनेणिनषेधे प्राप्ते, ‘स्मिपूङ्खञ्जवशां सनि’ (7-2-74) इति नित्य-
मिद । ‘ओः पुयण्ज्यपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासस्य इकारः । एवं सन्नन्ते सर्वत्र
ज्ञेयम् ।

4. ‘न स्फिड्यामि किमु चुम्बमिया स्थितोऽसि

किं पूलिताचकृतपुंसनयाऽत्र पुंसाम् ॥’ धा. का. 3.26.

5. ‘बर्हिदिमण्डितसुभण्डितविग्रहोऽसौ प्रच्छदितः किल बकेन च पुंस्तेतार्तिः ।’
धा. का. 3.20.

पविष्यमाणः, पावयिष्यमाणः, पिपविष्यमाणः, पोपूयिष्यमाणः ;

पूः-पुवौ-पुवः ; — — —

¹पूतम्-पवितम्-^Aतः-तवान्, पावितः, पिपविषितः, पोपूयितः-तवान् ;
पवः, ²पवमानः, ³पवनः, ⁴पवितम् [अग्निः, देवता वा], ⁵पोता,
पावः, ^Bपिपविषुः-⁶पिपावयिषुः, पोपुवः ;

पवितव्यम्, पावयितव्यम्, पिपविषितव्यम्, पोपूयितव्यम् ;

⁷प्रपवणीयम्-प्रपवनीयम्, ⁸प्रपावणीयम्-प्रपावनीयम्, पिपविषणीयम्,
पोपूयनीयम् ;

1. 'पूङ्क्ष' (7-2-51) इति निष्ठाया इङ्क्विकल्पः । 'पूङ्क्षः क्त्वा च' (1-2-22) इति निष्ठायाः क्त्वाविधेयाद् गुणावादेशौ । एवं क्त्वायामपि रूपद्वयस्योपपत्तिर्ज्ञेया ।
  2. कर्तरि, 'पूङ्क्ष्यजोः शानन्' (3-2-128) इति शानन्प्रत्ययः । शवि, 'आने मुक्' (7-2-82) इति मुगागमः ।
  3. नन्यादिवात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्यये, अनादेशे च रूपम् । पवनः=वायुः ।
  4. 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (3-2-186) इति कर्तरि ऋषौ, देवतायां वा अभिधेये सति इत्रप्रत्ययः । ऋषिः=अग्निः । 'अग्निः पवित्रम्, स मा पुनातु,' (आप. श्रौ. सू. 12-19-6) 'वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रम्, ते मा पुनन्तु ।' (आप. श्रौतसूत्रे 12-9-6) इत्यादिषु यथा । ऋषौ करणे, देवतायाम् कर्तरि चायं प्रत्ययो ज्ञेयः ।
  5. 'तृन्' (3-2-135) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु तृन्प्रत्ययः । बाहुलकात् इडागमाभावः ।
  6. ण्यन्तात् सनि, उप्रत्यये रूपम् । अत्रापि 'ओः पुण्यज्यपरे' (7-4-80) इति अभ्यासस्येकारः । तत्प्रदर्शनार्थमेवात्र रूपमेकं निदर्शितम् ।
  7. 'न भाभूपू—' (8-4-34) इत्यत्र 'पू' इत्यनेन पूज एव ग्रहणम्, न तु पूङ्क्षः इति काशिकादिषु दृश्यते । तेनात्र णत्वं भवत्येव । क्षीरस्वामी तु अवशिष्टेषु पूङ्क्षोऽपि प्रकृतसूत्रे ग्रहणं मन्यमानः प्रपवनीयम् इति णत्वाभाव-घटितं रूपमुदाहरति ।
  8. 'ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा. 8-4-34) इति णत्वनिषेधोऽपि नास्य धातोरिति पक्षे रूपमेवम् । क्षीरस्वामिमते तु पूर्ववदत्रापि णत्वनिषेधः ।
- A. 'पवितोऽनुगुणैर्वर्तिः शीतैः पूत्वा पयोनिधौ ।' भ. का. 9-39.
B. 'जगत् पिपविषुर्वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥' भ. का. 9-53.

¹विपूयः-^Aपव्यम्, ²अवश्यपाव्यम्, पाव्यम्, पिपविष्यम्, पोपूय्यम् ;
पूयमानः, पाव्यमानः, पिपविष्यमाणः, पोपूय्यमाणः ;
³पवः, ⁴निष्पावः, ⁵उत्पावः, ⁶पोतम्, ^Bवनपोतः, ⁷पवितम्, पावः,
पिपविषः, पोपूयः ;

पवितुम्, पावयितुम्, पिपविषितुम्, पोपूयितुम् ;
पूतिः, पावना, विपविषा, पिपावयिषा, पोपूया ;
पवनम्, पावनम्, पिपविषणम्, पोपूयनम् ;
पूत्वा-पवित्वा,^C पावयित्वा, पिपविषित्वा, पोपूयित्वा ;
प्रपूय, प्रपाव्य, प्रपिपविष्य, प्रपोपूय्य ;

पावम् २ } पावम् २, } पिपविषम् २, } पोपूयम् २ ; }
पूत्वा २-पवित्वा २ } पावयित्वा २, } पिपविषित्वा २, } पोपूयित्वा २. }

1. 'विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु' (3-1-117) इत्यनेन मुञ्जेऽभिधेये विपूर्वका-दस्मात् क्यपि रूपमेवम् । अन्यत्रार्थे तु 'अचो यत् (3-1-97) इति यति, अवादेशे च पव्यम् इति रूपम् ।
  2. 'ओरावश्यके' (3-1-125) इति ण्यत् । आवादेशः । अवश्यमो मकारस्य 'लुप्पेदवश्यमः कृत्ये' (काशिका. 6-3-109) इति लोपः ।
  3. 'ऋदोरप' (3-3-57) इति भावेऽप्प्रत्ययः । घञपवादः ।
  4. 'निरभ्योः पूत्वोः' (3-3-28) इति निष्पूर्वकादस्मात् घञ् । निष्पावः=धान्य-विशेषः । 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' (3-3-20) इति घञ्यपि रूपमेवमेव । तदानीं निष्पावः=परिमाणविशेषः ।
  5. 'उदि श्रयतियौतिपूद्वः' (3-3-49) इति घञ् ।
  6. 'हलसूकरयोः पुवः' (3-2-183) इति करणे घृन्प्रत्यये रूपम् । पोत्रम्=सूकरस्य, हलस्य वा मुखम् ।
  7. 'पुवः संज्ञायाम्' (3-2-185) इति करणे इत्रप्रत्ययः । पवित्रम्=दर्भः, चक्रायुधं च ।
- A. 'वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलाम् ।' भ. का. 6-61.
B. 'भूदार एव वनपोतवतामतानीत् भूदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेवाम् ॥'
च. भा. 1.20.
C. 'सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।' भ. का. 3.18.

(1034) “पूज पूजने” (X-चुरादि: 1643. सक. सेट्. उभ.)

पूजकः-जिका, पुपूजयिषकः-षिका, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिकै-
कूटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । ¹पूजा, ^Aपूज्यमानः, पूजयन्-न्ती, [राज्ञां]
²पूजितः, राजपूजितः, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण संभवन्ति ।

(1035) “पूज् पवने” (IX-कयादि:-1482. सक. सेट्. उभ.)

प्वादिः, ल्वादिश्च । [अ]

‘श्चि पुनाति पुनीते स्ताम्, पवने पवते ङितः ।’ (श्लो. 27) इति देवः ।

पावकः-विका, पावकः-विका, ³पुपूषकः-षिका, पोपूयकः-यिका;

पविता-त्री, पावयिता-त्री, पुपूषिता-त्री, पोपूयिता-त्री;

⁴पुनन्-पुनाति, पावयन्-न्ती, ^Cपुपूषन्-न्ती; —

पविष्यन्-न्ती-ती, पावयिष्यन्-न्ती-ती, पुपूषिष्यन्-न्ती-ती; —

पुनानः, पावयमानः, पुपूषमाणः, पोपूयमानः;

पविष्यमाणः, पावयिष्यमाणः, पुपूषिष्यमाणः, पोपूयिष्यमाणः;

1. ‘चिन्ति पूजिकभिकुम्बिचर्चश्च’ (3-3-105) इति त्रियां भावादौ गुजपवादोऽ-
हप्रत्ययः ।
  2. ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (3-2-188) इति वर्तमाने क्तः । ‘क्तस्य च वर्तमाने’
(2-3-67) इति कर्तरि षष्ठी । ‘केन च पूजायाम्’ (2-2-12) इति समास-
निषेधः । राजपूजितः इति प्रयोगस्तु राज्ञा पूजितः इति तृतीयासमासे साधुः ।
  3. ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीप्तिनिषेधः । ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः
कित्वाञ्च गुणः । एवं सज्जन्ते सर्वत्र प्रक्रिया बोध्या ।
  4. शतरि ‘कयादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्वा विकरणप्रत्ययः । ‘श्वाऽभ्यस्तयो-
रातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति ह्रस्वे
रूपमेवम् । एवं शानजन्तेऽपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
  - A. ‘च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः
सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥’ भ. का. 3. 56.
  - B. ‘द्वारं पुनन् पदतलेन स लूनवैरी
स्तीर्णाननं मदजलेन करीतुकामम् ।’ धा. का. 3.6.
  - C. ‘त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः कर्षकेण बलजान् पुपूषता ।’ शि. व. 14.7.
- [अ] कयादिषु क्षीरस्वामिना “दिवादौ—पूयते.....” इत्याद्युक्तम् । पूधातुः
भवादौ, कयादिषु च पठ्यते; न दिवादौ । क्षीरस्वामिनाऽपि दिवादेषु
पूधातुः कुत्रापि न पठितः । तस्मात् क्षीरस्वामिवाक्यं कयादिगतं किंनिबन्धन-
मिति न जानीमः ।

¹खलपूः-खलप्यौ-खलप्यः; — — —

²पूतम्-तः-तवान्-³पूनः-पूनवान् (यवः), पावितः, पुपूषितः, पोपूयितः-तवान् ;
पवः-⁴पवनः, ⁵पुपविवान्, ⁶पवित्रम् (अग्निः, देवता वा), ⁷पोता, पावः,
⁸पावनः^A, पुपूषुः, ⁹पिपावयिषुः, पोपुवः;

पवितव्यम्, पावयितव्यम्, पुपूषितव्यम्, पोपूयितव्यम्;

¹⁰प्रपवनीयम्, ¹¹प्रपावनीयम्, पुपूषणीयम्, पोपूयनीयम्;

¹²विपूयः, पव्यम्-^Bअवश्यपाव्यम्, पाव्यम्, पुपूष्यम्, पोपूय्यम्;

पूयमानः, पाव्यमानः, पुपूष्यमाणः, पोपूय्यमानः;

पावः, ¹³निष्पावः, ¹⁴निष्पावः, ¹⁵उत्पावः,

1. खलं पुनातीति खलपूः । किपि रूपमेवम् । द्विवचनादौ, ‘ओः सुपि’ (6-4-83)
इति यण् ।
2. ‘श्रयुकः किति’ (7-2-11) इति निष्ठायांमिनिषेधः । एवं किति, क्त्वायाम्,
त्यपि चेप्तिनिषेधो ज्ञेयः ।
3. ल्वादित्वेन नित्यं निष्ठानत्वे प्राप्ते, ‘पूजो विनाशे’ (वा. 8-2-44) इत्यर्थविशेषे
निष्ठानत्वम् । पूनाः यवाः । विनष्टाः इत्यर्थः ।
4. नन्त्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।
5. लिटः कसौ, द्विवचने, इडागमे, उत्तरखण्डे गुणे, ‘न शसदद्वादिगुणानाम्’
(6-4-126) इति न एत्वाभ्यासलोपः ।
6. ‘कर्तरि चर्षिदेवतयोः’ (3-2-186) इति कर्तरि, करणे च इत्रप्रत्ययः ।
7. ‘तृन्’ (3-2-135) इति कर्तरि तच्छीलादिषु तृन्प्रत्ययः । बाहुलकादिडागमो न ।
8. ण्यन्तादस्मात् नन्त्यादित्वात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।
9. ण्यन्तादस्मात् सनि, उप्रत्यये, ‘ओः पुयण्—’ (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारः ।
10. ‘न भाभूप्रकमि—’ (8-4-34) इति णत्वनिषेधः ।
11. ‘ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 8-4-34) इति णत्वनिषेधः ।
12. ‘विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु’ (3-1-117) इति मुञ्जेऽभिधेये क्यपि
रूपमेवम् ।
13. ‘निरभ्योः पूव्योः’ (3-3-28) इति निष्पूर्वकादस्मात् घञ्प्रत्ययः । निष्पावः=
धान्यविशेषः ।
14. ‘परिमाणारुखायां सर्वेभ्यः’ (3-3-20) इति घञ् । निष्पावः=शूर्पः । निष्पूयते=
शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः सः निष्पावः । शूर्पस्यापि प्राक्काले
परिमाणवाचकत्वात् प्रत्ययोत्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।
15. ‘उद्दि श्रयतियौतिपूव्यः’ (3-3-49) इति भावे घञ् ।
- A. ‘दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिशः पङ्क्तिपावनमथ द्विजत्रजम् ।’ शि. व. 14.33.
- B. ‘अवश्यपाव्यं पवसे कञ्चित् त्वं देवभाक् हविः ।’ भ. का. 6.65.

¹ पोत्रम्-पोत्रः, ² पवितम्; पावः, पुपूषः, पोपूयः;	
पवितुम्, पावयितुम्, पुपूषितुम्, पोपूयितुम्;	
पूतिः, ³ पविः, पावना, पुपूषा-पिपावयिषा, पोपूया;	
पवनम्, पावनम्, पुपूषणम्, पोपूयनम्;	
पूत्वा, पावयित्वा, पुपूषित्वा, पोपूयित्वा;	
प्रपूय, प्रपाव्य, प्रपुपूष्य, प्रपोपूय्य;	
पावम् २, } पावम् २, } पुपूषम् २, } पोपूयम् २; }	
पूत्वा २, } पावयित्वा, } पुपूषित्वा २, } पोपूयित्वा २. }	
⁴ पूगः, ⁵ पोतः, ⁶ पुण्यम्, ⁷ पुत्रः.	

(1036) “पूयी विशरणे दुर्गन्धे च”

(I-भ्वादि:-484. अक. सेद्. आत्म.)

पूयकः-यिका, पूयकः-यिका, पुपूयिषकः-षिका, पोपूयकः-यिका;	
पूयिता-त्री, पूयिता-त्री, पुपूयिषिता-त्री, पोपूयिता-त्री;	
— पूययन्-न्ती, पूययिष्यन्-न्ती; —	
पूयमानः, पूयमानः, पुपूयिषमाणः, पोपूयमानः;	
पूयिष्यमाणः, पूययिष्यमाणः, पुपूयिषिष्यमाणः, पोपूयिष्यमाणः;	
⁸ सुपूः-सुपुवौ-सुपुवः; — —	
⁹ पूतम्-पूतः-पूतवान्, पूयितः, पुपूयिषितः, पोपूयितः-तवान्;	

1. ‘हलपूरयोः पुवः’ (3-2-183) इति करणे घृन्प्रत्यये रूपम् ।
2. ‘पुवः संज्ञायाम्’ (3-2-185) इति करणे इन्प्रत्ययः । पवित्रम्=दर्भः, चक्रं च ।
3. ‘इणजादिभ्यः’ (वा. 3-3-94) इति भावे इण्प्रत्ययः । बाहुलकात् वृद्धिर्न । गुणस्तु भवत्येव । पविः=वज्रम् । अजादिः=अजधातुप्रकारः ।
4. ‘छापूञ्’ [द. उ. 3-69] इति गक्प्रत्ययः । पूगः=संघातः ।
5. औणादिके [द. उ. 6-7] तन्प्रत्यये रूपम् । पुनाति इति पोतः=अग्निः, पुत्रः समुद्रयानं वा । बाहुलकादिङागमो न ।
6. ‘पूजो यण्णद् ह्रस्वश्च’ [द. उ. 8-16] इति यत्प्रत्यये णुङागमे, उपधाया ह्रस्वे च रूपमेवम् । ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् गुणो न ।
7. ‘पूजो ह्रस्वश्च’ [द. उ. 8-87] इति त्रप्रत्यये, धातोर्ह्रस्वे च रूपमेवम् ।
8. क्तिपि, वलि लोपे, ऊकारान्तत्वं ज्ञेयम् । द्विवचनादौ उवङ् ज्ञेयः ।
9. ‘भ्वादिभ्यो निष्ठायां’ (7-2-14) इतीप्तिषेधः । वलि लोपे रूपमेवम् ।

पूयः, ¹ पूयिता, पूयः, पुपूयिषुः, पोपूयः;	
पूयितव्यम्, पूययितव्यम्, पुपूयिषितव्यम्, पोपूयितव्यम्;	
पूयनीयम्, पूयनीयम्, पुपूयिषणीयम्, पोपूयनीयम्;	
पूय्यम्, पूय्यम्, पुपूयिष्यम्, पोपूय्यम्;	
ईषत्पूयः-दुष्पूयः-सुपूयः; — —	
पूयमानः, पूयमानः, पुपूयिष्यमाणः, पोपूयमानः;	
पूयः, पूयः, पुपूयिषः, पोपूयः;	
पूयितुम्, पूययितुम्, पुपूयिषितुम्, पोपूयितुम्;	
² पूतिः, ^A पूयना, पुपूयिषा, पोपूया;	
पूयनम्, पूयनम्, पुपूयिषणम्, पोपूयनम्;	
पूयित्वा, पूययित्वा, पुपूयिषित्वा, पोपूयित्वा;	
प्रपूय्य, प्रपूय्य, प्रपुपूयिष्य, प्रपोपूय्य;	
पूयम् २; } पूयम् २; } पुपूयिषम् २; } पोपूयम् २; }	
पूयित्वा २; } पूययित्वा २; } पुपूयिषित्वा २; } पोपूयित्वा २. }	

(1037) “पूरी आप्यायने” (IV-दिवादि:-1151. अक. सेद्. आत्म.)

‘आप्यायनम्=वृद्धिः ।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘पूरेराप्यायनेऽर्थे स्यात् पूर्यते पूरयेदपि ॥’ (श्लो. 150) इति देवः ।

पूरकः-रिका, पूरकः-रिका, पुपूरिषकः-षिका, पोपूरकः-रिका;	
पूरिता-त्री, पूरयिता-त्री, पुपूरिषिता-त्री, पोपूरिता-त्री;	
— पूरयन्-न्ती, पूरयिष्यन्-न्ती-ती; — —	

1. धातोरस्यानुदात्तत्वात्, हलादित्वाच्च तच्छीलादिषु कर्तृषु प्राप्तो युच्, ‘न यः’ (3-2-152) इति निषिध्यते । तेन, ‘तृच्’ (3-2-135) इति औत्सर्गिकः तृजेव ।
2. त्रियां भावादौ, ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति प्राप्तमकारप्रत्ययं बाधित्वा, बाहुलकात्, ‘क्तिन् आवादिभ्यः’ (वा. 3-3-94) इत्यावादित्वात्, ‘गन्धस्येद् उत्पूतिषुसुरभिभ्यः’ (5-4-135) इत्यत्र ‘पूति—’ इति निर्देशाच्च क्तिन्नेव भवति । क्तिनि वलिलोपे च रूपमेवम् ।
- A. ‘गोदोहदेशे रयितं सहाग्रजं तमूतसत्कीर्तितम् अपूतिभिर्गुणैः ॥’ धा. का. 1-62.

पूर्यमाणः,	^१ प्रपूर्यमाणः,	पुपूरिषमाणः,	पोपूर्यमाणः ;
पूरिष्यमाणः,	पूरयिष्यमाणः,	पुपूरिषिष्यमाणः,	पोपूरिष्यमाणः ;
पूरः-पूरौ-पूरः ;	—	—	—
^२ पूर्णम्-पूर्णः-पूर्णवान्,	^३ पूर्णः-पूरितः,	पुपूरिषितः,	पोपूरितः-तवान् ;
पूरः,	^४ पूरणः,	पूरः,	पुपूरिषुः,
पूरितव्यम्,	पूरयितव्यम्,	पुपूरिषितव्यम्,	पोपूरितव्यम् ;
पूरणीयम्,	पूरणीयम्,	पुपूरिषणीयम्,	पोपूरणीयम् ;
पूर्यम्,	पूर्यम्,	पुपूरिष्यम्,	पोपूर्यम् ;
पूर्यमाणः,	पूर्यमाणः,	पुपूरिष्यमाणः,	पोपूर्यमाणः ;
पूरः,	पूरः,	पुपूरिषः,	पोपूरः ;
पूरितुम्,	पूरयितुम्,	पुपूरिषितुम्,	पोपूरितुम् ;
^५ पूर्तिः [पूर्णः],	पूरणा,	पुपूरिषा,	पोपूरा ;
पूरणम्,	पूरणम्,	पुपूरिषणम्,	पोपूरणम् ;
पूरित्वा,	पूरयित्वा,	पुपूरिषित्वा,	पोपूरित्वा ;
प्रपूर्य,	प्रपूर्य,	प्रपुपूरिष्य,	प्रपोपूर्य ;
^६ चर्मपूरं स्तृणोति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।			

1. 'जेर्विभाषा' (8-4-30) इति सूत्रस्य नेदं लक्ष्यम् । यत्रोपसर्गस्थानिमित्तात् कृतस्थस्य नकारस्य णत्वम्, तत्रैव तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः । अत्र तु धातुस्थानिमित्तात् रेफरूपात् णत्वमिति ज्ञेयम् । तेन नित्यणत्वमेव ।
2. 'श्वीदितो निष्ठाया' (7-2-14) इतीप्तिषेधः । णत्वम् ।
3. 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञाः' (7-2-27) इत्यनेन ण्यन्तादस्मान्निष्ठायां पक्षे अनिट्त्वं निपात्यते । अनिट्पक्षे, णिलुकि णत्वे पूर्णः इति, इट्पक्षे पूरितः इति च रूपम् ।
4. 'अनुदात्तेतश्च हलाधेः' (3-2-149) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् । अनादेशे णत्वे च रूपमेवम् । पूरणः = समुद्रः ।
5. 'क्तिन् आबादिभ्यः' (वा. 3-3-94) इति क्तिन् ; अप्रत्ययापवादः । 'तितुत्र—' (7-2-9) इतीप्तिषेधः । पूर्णिः इति तु बाहुलकात् निप्रत्यये णत्वे च रूपम् ।
6. 'चर्मोदरयोः पूरेः' (3-4-31) इत्यनेन चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः णमुल्प्रत्ययः । पूरयतेः 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (3-4-1) इति परिभाषया धातुसम्बन्धे विधानात् धात्वन्तरस्य प्रयोगः । एवम् उदरपूरम् इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

^१गोष्पदपूरम् ^२गोष्पदप्रम्, सीतापूरं सीताप्रं वा वृष्टो देवः । ^३ऊर्ध्वपूरं पूर्यते ।
 पूरम् २, } पूरम् २, } पुपूरिषम् २, } पोपूरम् २ ; }
 पूरित्वा २, } पूरयित्वा २, } पुपूरिषित्वा २, } पोपूरित्वा २ ; }
^३पूरुः.

(1038) "पूरी आप्यायने" (X-चुरादिः-1804. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

'पूरेराप्यायनेऽर्थे स्यात् पूर्यते, पूरयेदपि ॥' (श्लो. 150) इति देवः ।
 ईदित्वस्य ण्यन्ते प्रयोजनाभावात् णिज्विकल्पो ज्ञेयः । णिजभावपक्षे
 औत्सर्गिकः शब्धिकरण इति ज्ञेयम् । पूरकः-रिका, पुपूरयिषकः-षिका,
^४पूरकः-रिका, पुपूरिषकः-षिका, पोपूरकः-रिका ; ^५पूरन्-न्ती,
 पूरिष्यन्-न्ती-ती ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचोरयतिवत्
 (७46) ज्ञेयानि ।

(1039) "पूर्ण सङ्घाते" (X-चुरादिः-1637. अक. सेट्. उभ.)

'पूल—' इत्यस्य पाठान्तरमिदम् । "—'पूण—' इति शाकटायनः ।
 कोशशुद्धिस्तु ईदृशेषु कीदृशीति न विद्मः ।" इति पुरुषकारे (156 श्लो.)
 चिन्तितम् । 'पूण—' इति मा. धा. वृत्तौ पाठभेदः प्रदर्शितः ।

1. 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' (3-4-32) इत्यनेन कर्मण्युपपदे, वर्षस्येयत्तायां गम्यमानायाम्, पूरयतेर्णमुल्, ऊकारलोपश्चास्य विकल्पेन भवति । एवम्, 'मूषिकाबिलपूरम्, मूषिकाबिलप्रं वा वृष्टो देवः।' इत्यत्रापि णमुल् ज्ञेयः । 'कूपप्रं वापिकापूरं वर्षति स्माद्य वारिदः । यावता पूर्यते कूपस्तावदित्यवगम्यते ॥' इति प्र. सर्वस्वे ।
2. 'ऊर्ध्वं शुषिपूरोः' (3-4-44) इति कर्तृवाचिन्यूर्ध्वं उपपदे णमुल् । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (3-4-46) इति णमुल्प्रयोजकस्यैव धातोरनुप्रयोगः । 'ऊर्ध्वः सन् पूर्यते कुम्भ ऊर्ध्वपूरं प्रपूर्यते ।' इति प्र. सर्वस्वे ।
3. बाहुलकादौणादिके उपप्रत्यये रूपमेवम् ।
4. णिजभावपक्षे कमेण शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसञ्ज्ञतात्, यदन्ताच्च रूपाणि प्रदर्शितानीति ज्ञेयम् ।
5. णिजभावपक्षे, शतरि 'शेषात् कर्तरि—' (1-3-78) इति परस्मैपदं भवति ।
^६'ददाल भूर्नभो रक्तं गोष्पदप्रं वर्षे च ।' भ. का. 14.20.

पूर्णकः-र्णिका, पुपूर्णयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
चूर्णयतिवत् (५५०) ज्ञेयानि ।

(1040) “पूर्व निकेतने” (X-चुरादिः-1666. अक. सेद्. उभ.)

‘गुर्द पूर्वनिकेतने’ इति चुरादिषु पठितस्य धातोः केषाञ्चित् मतेन ‘गुर्द-
पूर्व’ इति व्यस्तपाठपक्षे धातुरयमुपात्तः । ‘पूर्व पूर्वनिकेतने’ इति धा. का.
(३-३१) पाठः ।

‘पूरणे पूर्वतीति स्यात् पूर्वयेत् णौ निकेतने ॥’ (श्लो. 162) इति देवः ।
पूर्वकः-र्विका, पुपूर्वयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
चूर्णयतिवत् (५५०) ज्ञेयानि ।

(1041) “पूल सङ्घाते” (I-भ्वादिः-५२८. अक. सेद्. पर.)

‘संघाते पूलयेत् पूलेत् पूलेः स्तां णिशपोः क्रमात् ॥’ (श्लो. 156) इति देवः ।
पूलकः-लिका, पूलकः-लिका, पुपूलिषकः-षिका, पोपूलकः-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककूलतिवत् (२४४) ज्ञेयानि । ^१पूलः ।

(1042) “पूल सङ्घाते” (X-चुरादिः-1637. अक. सेद्. उभ.)

‘संघाते पूलयेत् पूलेत् पूलेः स्तां णिशपोः क्रमात् ॥’ (श्लो. 156) इति देवः ।
पूलकः-पुपूलयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककूटयति-
वत् (२४०) ज्ञेयानि ।

(1043) “पूष वृद्धौ” (I-भ्वादिः-६७५. अक. सेद्. पर.)

पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, पुपूषिषकः-षिका, पोपूषकः-षिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूषतिवत् (६५२) ज्ञेयानि । ^२पूषा ।

(1044) “पृ पालनपूरणयोः”

(III-जुहोत्यादिः-1086. सक. अनि. पर.) [अ]

1. ‘हलश्च’ (३-३-१२१) इति संज्ञायां घञ् । पूलः=मूलिकाविशेषः ।

2. बाहुलकात् औणादिके [द. उ. ६.५५.] कनिष्ठप्रत्यये रूपम् । पूषा=आदित्यः ।

[अ] ‘ह्रस्वान्तोऽयं धातुरिति-वर्धमान-काश्यप-आभरण-पुरुष काराः । [क्षीर]
स्वामी तु दीर्घान्तं पठित्वा, ‘ह्रस्वान्तोऽयम्’ इति नन्दी ।’ इति । आत्रेय-
मैत्रेयौ तु ह्रस्वान्तं पठित्वा, ‘दीर्घान्तमेके’ इति । ..... वृत्तिकारस्य

‘पृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपर्ति, णिचि पारयेत् ॥’ (श्लो. ३६) इति देवः ।

पारकः-रिका, पारकः-रिका, ^१पुपूर्वकः-र्विका, ^२पेप्रीयकः-यिका;

पर्ता-पर्त्री, पारयिता-त्री, पुपूर्वयिता-त्री, पेप्रीयिता-त्री;

^३पिप्रत्-पिप्रतौ-पिप्रतः, पिप्रती, पारयन्-न्ती, पुपूर्वन्-न्ती; —

^४परिष्यन्-न्ती-ती, पारयिष्यन्-न्ती-ती, पुपूर्विष्यन्-न्ती-ती; —

व्यतिपिप्राणः, पारयमाणः, व्यतिपुपूर्वमाणः, पेप्रीयमाणः;

व्यतिपरिष्यमाणः, पारयिष्यमाणः, व्यतिपुपूर्विष्यमाणः, पेप्रीयिष्यमाणः;

व्यापृत्-व्यापृतौ-व्यापृतः; — — —

व्यापृतम्-तः-तवान्, पारितः, पुपूर्वितः, पेप्रीयितः-तवान्;

परः, व्यापारी, पारः, पुपूर्वुः, ^५पिपारयिषुः, पेप्रियः;

तु दीर्घान्त एवेष्टः । यदाह—‘शृदृप्रां ह्रस्वो वा’ (७-४-१२) इत्यत्र “केचित्
एतत् सूत्रं प्रत्याक्षते । ‘आ पाके, वा कुत्सायां गतौ, प्रा पूरणे’ इत्येषाम्,
‘बह्वर्था अपि धातवः’ (भाष्यम् १-३-१) इति शृदृप्रां अर्थे वर्तमानानां
‘विश्रुतः’ इत्यादीनि रूपाणि साधयन्ति । तथा सति, ‘विश्रुतवान्’ इति
कसौ एतद्रूपं न स्यात् ।” इति । यदि ह्रस्वान्तः स्यात् प्रातिना प्रत्याख्यानम्,
‘पिपृवान्’ इति प्रयोजनकथनं चानुपपन्नं स्यात् । तथा वृत्तिन्यास पदमञ्जरी-
प्रदीपकादिद्वयोऽपि । किञ्च, अपाणिनीयश्च ह्रस्वान्तः । यदि हि स्यात्;
किं ह्रस्वविकल्पेन ? यत् कैयादिकाद् दीर्घान्तरूपाणि, अस्माच्च ह्रस्वान्तरूपाणि
भविष्यन्ति । एवञ्च, “तं पिपृतं रोदसी—” (तै. ब्रा. २. ८. ४. ८.) ‘पाहि
माऽग्ने पिपृहि—’ (तै. सं. १.३.३.१.) इत्यादयश्छान्दसा द्रष्टव्याः ॥” इति
मा. धा. वृत्तौ सुदूरं विचार्य ह्रस्वान्तपाठाभावः समर्थितः । तथापि, सिद्धान्त-
कौमुद्यादिषु, पूर्वेषां ग्रन्थेषु ह्रस्वान्तस्याप्युपलम्भात्तेषां मतानुरोधेनात्र ह्रस्वान्तस्य
रूपाणि प्रदर्शितानि ।

1. सञ्जन्ते सर्वत्र, ‘अज्जनगमां सनि, (६-४-१६) इति दीर्घे, ‘हलन्ताच्च’ (१-२-१०)
इति सनः कित्त्वे ‘उद् ओष्ठ्यपूर्वस्य’ (७-१-१०२) इत्युत्त्वे रपरत्वे ‘हलि च’
(८-२-७७) इति दीर्घः । ‘इद् सनि वा’ (७-२-४१) इत्यत्रोपदेशाधिकारादत्र
सनि इड्विधिर्न ।

2. यजन्ते सर्वत्र ‘रीड् ऋतः’ (७-४-२७) इति रीडागमः । अभ्यासे गुणः ।

3. शतरि, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (२-४-७५) इति श्लुः विकरणप्रत्ययः । ‘श्लौ’
(६-१-१०) इति द्विर्वचनम् । ‘अर्तिपिपत्योश्च’ (७-४-७७) इति अभ्यासस्ये-
त्वम् । ‘नाभ्यस्ताच्छ्लुः’ (७-१-७८) इति नुमिनपेधः ।

4. ‘ऋद्धनोः स्ये’ (७-२-७०) इति स्यप्रत्ययस्येडागमः ।

5. ण्यन्तात् सनि, ‘ओः पुण्यज्यपरे’ (७-४-८०) इत्यभ्यासस्येकारः ।

पर्वव्यम्,	पारयितव्यम्	पुपूर्षितव्यम्,	पेप्रीयितव्यम् ;
परणीयम्,	पारणीयम्,	पुपूर्षणीयम्,	पेप्रीयणीयम् ;
¹ पार्यम्,	पार्यम्,	पुपूर्ष्यम्,	पेप्रीय्यम् ;
ईषत्परः-दुष्परः-सुपरः ;	—	—	—
² व्याप्रियमाणः,	पार्यमाणः,	पुपूर्ष्यमाणः,	पेप्रीय्यमाणः ;
व्यापारः,	पारः,	पुपूर्षः,	पेप्रीयः ;
पर्वम्,	पारयितुम्,	पुपूर्षितुम्,	पेप्रीयितुम् ;
व्यापृतिः,	पारणा,	पुपूर्षा-पिपारयिषा,	पेप्रीयः ;
परणम्,	पारणम्,	पुपूर्षणम्,	पेप्रीयणम् ;
पृत्वा,	पारयित्वा,	पुपूर्षित्वा,	पेप्रीयित्वा ;
व्यापृत्य,	व्यापार्य,	व्यापुपूर्ष्य,	पेप्रीय्य ;
पारम् २, } पारम् २, } पुपूर्षम् २, } पेप्रीयम् २ ; }	पारयित्वा २, }	पुपूर्षित्वा २, }	पेप्रीयित्वा २. }

(1045) “पृ प्रीतौ” (V-स्वादिः-1258. अक. अनि. पर.)

‘प्रीतौ पृणोत्यृदन्तस्य, व्यायामे प्रियते पृढः ।’ (श्लो. 34) इति देवः ।

अयं धातुश्छान्दस इति क्षीरस्वामिकाश्रयः ।

पारकः-रिका, पारकः-रिका, पुपूर्षकः-रिका, पेप्रीयकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिकपिपर्तिवत् (1044) ज्ञेयानि ।
शतरि—³पृण्वन्-ती, इति रूपमिति विशेषः ।

(1046) “पृङ् व्यायामे” (VI-तुदादिः-1402. अक. अनि. आत्म.)

‘व्यायामः=उद्योगः । स च प्रवृत्तिमात्रम् ।’ इति धा. का. (2-83) ।

‘प्रीतौ पृणोत्यृदन्तस्य, व्यायामे प्रियते पृढः ।’ (श्लो. 34) इति देवः ।

प्रायेणायम् ‘वि, आङ्’ इत्युपसर्गद्वयपूर्वकः ।

पारकः-रिका, पारकः-रिका, पुपूर्षकः-रिका, पेप्रीयकः-यिका ;

1. ‘ऋहलोः—’ (3-1-124) इति भावकर्मणोऽर्थप्रत्ययः ।

2. यकि, ‘रिङ् शयग्लिङ्छु’ (7-4-28) इति रिङादेशः ।

3. ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति श्नुः विकरणप्रत्ययः । ‘दुश्नुवोः सार्वधातुके’ (6-4-87) इति यण् । णत्वम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिकपिपर्तिवत् (1044) ज्ञेयानि ।
शानचि—¹व्याप्रियमाणः, इति रूपम् ।

(1047) “पृच संयमने” (X-चुरादिः-1808. सक. सेद्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘पृणक्ति पृक्ते (पृङ्क्ते) सम्पर्के, यौ पर्वयति पर्वति ॥’ (श्लो. 51) इति देवः ।
‘पृची सम्पर्चने’ इति क्षीरस्वामी । देवोऽप्यतानुकूलः । ‘—‘सम्बन्धने—’
इति क्षीरस्वामी ।’ इति पुरुषकारे । आधृषीयत्वेन णिज्विकल्पः ।
पर्वकः-चिका, पिपर्वयिषकः-षिका, पर्वकः-चिका, पिपर्विषकः-षिका,
परीपृचकः-चिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचर्पयतिवत् (554)
ज्ञेयानि ।

(1048) “पृची सम्पर्चने” (II-अदादिः-1030. सक. सेद्. आत्म.)

सम्पर्चनम् = मिश्रीकरणम् ।

‘पृणक्ति पृक्ते (पृङ्क्ते) सम्पर्के, यौ पर्वयति पर्वति ॥’ (श्लो. 51) इति देवः ।
“उदित्—इति दुर्ग-काश्यप-नन्दि-धनपालादयः । ‘इदित्, तृतीयान्तः ।’
इति कौशिकः । ‘ईदित्—’ इत्यपरे । तल वृत्तौ ‘सम्पृच—’
(3-2-142) आदिसूत्रे, “पृची सम्पर्के” इति रुधादिर्गृह्यते, न त्वदादिः ।’
इत्यभिधानात् प्रथमान्त ईदिदेव युक्तः ।” इति मा. धा. वृत्तौ । ‘पृचे—’
इति शाकटायनः ।

पर्वकः-चिका, पर्वकः-चिका, पिपर्विषकः-षिका, परीपृचकः-चिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगृजधातुवत् (422) ज्ञेयानि । ²पृक्तः-
पृक्तम्-पृक्तवान्, इति, ³पृच्यम्, ⁴सम्पर्कः, मधुपर्कः, ⁵संपृचानः इति
च रूपाणि धातोरस्य निष्ठा-ण्यद्-घञादिषु भवन्तीति विशेषः ।

1. शानचि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति शप्रत्यये, ‘रिङ् शयग्लिङ्छु’
(7-4-28) इति रिङादेशः ।

2. ‘श्वीदितो निष्ठायां’ (7-2-14) इतीप्तिषेधः ।

3. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति भावकर्मणोः क्यप् ।

4. निष्ठायामनिट्वात्, ‘चजोः कु चिण्यतोः’ (7-3-52) इति कुत्वम् ।

5. शानचि, ‘अदिप्रभृतेभ्यः—’ (2-4-72) इति शपो लुकि रूपम् ।

(1049) “पृची सम्पर्के” (VII-रुधादि:-1462. सक. सेट्. पर.)

‘पृणक्ति पृक्ते (पृङ्क्ते) सम्पर्के, यौ पर्चयति पर्चति ॥’ (श्लो. 51) इति देवः ।
पर्चकः-र्चिका, पर्चकः-र्चिका, पिपर्चिषकः-षिका, परीपृचकः-चिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगृजधातुवत् (422) ज्ञेयानि । शतरि-
¹पृश्चन्-ती, घञि—²सम्पर्कः, घिनुणि-³सम्पर्की, निष्ठायाम्-पृक्तः,
इति च रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

(1050) “पृजि वर्णे” (II-अदादि:-1028. अक. सेट्. आत्म.)

‘पृची सम्पर्चने’ इति धातोः पाठान्तरमिदं कौशिकादिमतेन ।
‘वर्णः= पिङ्गलत्वं तत् । ‘सम्पर्चने’ इत्येके ! ‘अवयवे’ इत्यन्ये ।
‘अव्यक्ते शब्दे’ इत्यपरे ।’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (2-46) ।
‘पृणक्ति पृङ्क्ते सम्पर्के—॥’ (श्लो. 51) इति देवपाठान्भ्युपगमेनाप्ययं
पाठोऽस्तीति ज्ञायते ।

पृञ्जकः-ञिका, पृञ्जकः-ञिका, पिपृञ्जिषकः-षिका, परीपृञ्जकः-ञिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । शानचि
पृञ्जानः, इति रूपमिति विशेषः । ^Aसम्पृञ्जितम् ।

(1051) “पृड सुखने” (VI-तुदादि:-1328. अक. सेट्. पर.)

पर्डकः-र्डिका, पर्डकः-र्डिका, पिपर्डिषकः-षिका, परीपृडकः-डिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्जतिवत् (422) ज्ञेयानि । शतरि
पृडन्-ती, इति रूपमिति विशेषः ।

(1052) “पृण प्रीणने” (VI-तुदादि:-1329. अक. सेट्. पर.)

पर्णकः-र्णिका, पर्णकः-र्णिका, पिपर्णिषकः-षिका, परीपृणकः-णिका ; इत्यादीनि

1. शतरि, ‘रुधादिभ्यः—’ (3-1-78) इति श्नम् विकरणप्रत्ययः । मित्रादन्त्या-
दचः परो भवति । ‘असोरलोपः’ (6-4-111) इति श्नमोऽकारस्य लोपः ।
नकारस्यानुस्वारे, परसवर्णे च रूपमेवम् ।

2. निष्ठायां निद्रत्वेन ‘चजोः कु—’ (7-3-52) इति घञि कृत्वम् ।

3. ‘सम्पृचानुसृध—’ (3-2-142) इत्यादिना सम्पूर्वकादस्मात् कर्तरि, तच्छीलादि-
ष्वर्थेषु घिनुप्रत्ययः । ‘चजोः—’ (7-3-52) इति कृत्वम् ।

A. ‘शिक्षानपिज्ञानसुवर्णभूषासम्पृञ्जितो वृज्यविवृजिसेव्यः ।’ धा. का. 2.46.

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्जतिवत् (422) ज्ञेयानि । ¹लोकस्पृणः ।

(1053) “पृथ प्रक्षेपे” (X-चुरादि:-1554. सक. सेट्. उभ.)

‘पृथेः पर्ययतीत्येतत् प्रक्षेपे णौ पदं विदुः ॥’ (श्लो.99) इति देवः ।
पर्यकः-र्थिका, पिपर्ययिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककल्पयतिवत् (250) ज्ञेयानि । ल्त्वादिकं नास्येति विशेषः ।
Aपर्यितः ।

(1054) “पृषु सेचने” (I-भ्वादि:-705. सक. सेट्. पर.)

‘—हिंसासंक्लेशनयोश्च’ इति माधवः ।

पर्षकः-र्षिका, पर्षकः-र्षिका, पिपर्षिषकः-षिका, ²परीपृषकः-षिका ;
पर्षिता-त्री, पर्षयिता-त्री, पिपर्षिषिता-त्री, परीपृषिता-त्री ;
पर्षन्-³व्यतिपर्षन्-न्ती, पर्षयन्-न्ती, पिपर्षिषन्-न्ती ; —
— पर्षयमाणः, — परीपृष्यमाणः ;
— पर्षयिष्यमाणः, — परीपृषिष्यमाणः ;

पृष्ट्-पृष्ट्-पृषौ-पृषः ; — — —

‘पृष्टम्-पृष्टः-पृष्टवान्, पर्षितः, पिपर्षिषितः, परीपृषितः-तवान् ;
पर्षः, ⁵पर्षणः, सुपर्षी, पर्षः, पिपर्षिषुः, परीपर्षः ;
पर्षितव्यम्, पर्षयितव्यम्, पिपर्षिषितव्यम्, परीपृषितव्यम् ;
पर्षणीयम्, पर्षणीयम्, पिपर्षिषणीयम्, परीपृषणीयम् ;

1. लोकं पृणतीति लोकस्पृणः । ‘कप्रकरणे-मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’
(वा. 3-2-5) इति कर्तरि कप्रत्यये, ‘लोकस्य पृणे’ (वा. 6-3-70) इति
मुमागमः । लोकस्पृणः=यागवेदिका, आशुकार्यकारी, जनरञ्जकश्च ।

2. यञन्ते सर्वत्र, ‘रीग् ऋदुपधस्य च’ (7-4-90) इति रीगागमः ।

3. ‘न गतिहिंसार्थेभ्यः’ (1-3-15) इति कर्मव्यतीहारे शानजिनषेधात् शतैव ।

4. उदित्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनात्, निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15)

इतीप्तिषेधः । छुत्वम् ।

5. नन्धादित्वेन (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।

A. ‘अप्राथितो व्रजगृहेऽपि च पथितोऽभूदासम्बयन् जनमतिं निजशाम्बरीभिः ॥’

धा. का. 3.15.

¹ पृष्यम्,	पृष्यम्,	पिपर्षिष्यम्,	परीपृष्यम् ;
ईषत्पृषः- ² दुषपृषः-सुपृषः ;	—	—	—
पृष्यमाणः,	पृष्यमाणः,	पिपर्षिष्यमाणः,	परीपृष्यमाणः ;
पृषः,	पृषः,	पिपर्षिषः,	परीपृषः ;
पृषितुम्,	पृषयितुम्,	पिपर्षिषितुम्,	परीपृषितुम् ;
पृष्टिः,	पृषणा,	पिपर्षिषा,	परीपृषा ;
पृषणम्,	पृषणम्,	पिपर्षिषणम्,	परीपृषणम् ;
³ पृषित्वा-पृष्ट्वा, पृषयित्वा,	पिपर्षित्वा,	परीपृषित्वा ;	
प्रपृष्य,	प्रपृष्य,	प्रपिपर्षिष्य,	प्रपरीपृष्य ;
⁴ दण्डोपपृषम्, दण्डेनोपपृषम्,	दण्डपृषं वा	गाः कालयति ।	
पृषम् २,	पृषम् २,	पिपर्षिषम् २,	परीपृषम् २ ;
पृषित्वा २-पृष्ट्वा २,	पृषयित्वा २,	पिपर्षित्वा २,	परीपृषित्वा २ ;
⁵ पृषितम्,	⁶ पृषत-पृषती,	⁷ पृषतम् ।	

(1055) “पृ पालनपूरणयोः” (III-जुहोत्यादिः-1086. सक.सेद्.पर.)

‘पृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपर्ति, णिचि पारयेत् ॥’ (श्लो. 36) इति देवः ।

1. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति भावकर्मणोः क्यप् । ण्यदपवादः ।
2. खल्विधायके सूत्रे (3-3-126) ‘दुस्’ इति सान्तस्योपसर्गस्योपादानम्, रेफान्तस्य च, इति पक्षद्वयम् । तत्र सान्तस्यैवेति पक्षे षत्वमत्रेति ज्ञेयम् । रेफान्तस्यैवेति पक्षे तु ‘दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधः’ (वा. 1-4-60) इति उपसर्गत्वनिषेधात् षत्वाभावः ।
3. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पः । इदपक्षे, ‘न क्त्वा सेद्’ (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधाद् गुणः ।
4. ‘हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-48) इति णमुल् । ‘तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्’ (2-2-21) इति समासविकल्पः ।
5. बाहुलकान्निष्ठायामिडागम इति केचित् । वस्तुतस्तु बाहुलकात् औणादिके इतञ्-प्रत्यये रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।
6. ‘वर्तमाने पृषद्-’ (द. उ. 6-5) इत्यादिना कतिप्रत्यये, तस्य ‘शतृवद्भावेन शपि, पररूपे च रूपमेवम् । स्त्रियाम्, उगित्वेन, ‘उगितश्च’ (4-1-6) इति ङीपि पृषती इति रूपम् ।
7. ‘पृषिरजिभ्यां कित्’ (द. उ. 6-15) इति अतच्प्रत्ययः । पृषतः=मृगः, बिन्दुश्च ।

¹ पारकः-रिका,	पारकः-रिका,	² पुपूर्षकः-पिपरिषकः-पिपरीषकः-षिका,
		³ पोपुरकः-रिका ;
परिता-परीता-त्री,	पारयिता-त्री,	पुपूर्षिता-पिपरिषिता-पिपरीषिता-त्री,
		पोपुरिता-त्री ;
⁴ पिपुरत्-पिपुरतौ-पिपुरतः,	पारयन्-न्ती,	पुपूर्षन्-पिपरिषन्-पिपरीषन्-न्ती ;
परिष्यन्-परीष्यन्-न्ती-ती,	पारयिष्यन्-न्ती-ती,	पुपूर्षिष्यन्-पिपरिषिष्यन्-पिपरीषिष्यन्-न्ती-ती ;
—	पारयमाणः,	पोपूर्यमाणः ;
—	पारयिष्यमाणः,	पोपुरिष्यमाणः ;

पूः-पुरी-पुरः ;

⁵पूर्तम्-पूर्तवान्, पारितः, पुपूर्षितः-पिपरिषितः-पिपरीषितः, पोपुरितः-तवान् ;
परः-⁶पूः^A ⁷पारयः, ⁸पारयिष्णुः, पुपूर्षुः-पिपरिषुः-पिपरीषुः, पोपुरः ;

1. ‘इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन’ (वा. 7-1-102) इति वचनेन वृद्धिरत्र हेया । एवं तद्व्यदादिषु गुणोऽपि ज्ञेयः ।
2. सजन्ते सर्वत्र, ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः कित्त्वे, ‘अयुकः किति’ (7-2-11) इति प्राप्तमिड्विषेधं बाधित्वा, ‘इद् सनि वा’ (7-2-41) इतीड्विकल्पः । इदपक्षे ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ (7-1-102) इत्युत्त्वे रपरत्वे, ‘हलि च’ (8-2-77) इति दीर्घे च रूपमेवम् । इडभावपक्षे ‘वृत्तो वा’ (7-2-38) इति इटो दीर्घविकल्पे रूपद्वयम् । तत्र ‘सनः कित्त्वाभावाद् गुणः, अभ्यासे इकारश्चेति ज्ञेयम् । आहृत्य रूपत्रयमिति बोध्यम् ।
3. यजन्ते सर्वत्र, उत्वरपरस्वालोपयलोपेषु अभ्यासे, ‘गुणो यङ्गुलकोः’ (7-4-82) इति गुणो ज्ञेयः ।
4. शतरि, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति शपः श्लौ, ‘श्लौ’ (6-1-10) इति द्विवचने, श्लोः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् धातोस्तत्वे रपरत्वे, ‘अर्ति-पिपत्योश्च’ (7-4-77) इत्यभ्यासेकारः ।
5. ‘अयुकः किति’ (7-2-11) इति इड्विषेधे, उत्वादिकम् ।
6. तच्छोलादिषु कर्तृषु ‘भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृ—’ (3-2-177) इति क्तिपि उत्वादिषु प्रवृत्तेषु रेफस्य विसर्गे रूपम् ।
7. ण्यन्तादस्मात् ‘अनुपसर्गांलिम्पविन्दधारिपारि—’ (3-1-138) इति कर्तरि शप्रत्यये तस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् शपि, पररूपे, अयादेशे च रूपम् ।
8. ‘गेश्छन्दसि’ (3-2-137) इति इष्णुच्प्रत्यये, ‘अयामन्तात्वायेत्स्विष्णुषु’ (6-4-55) इति णेरयादेशः ।
- A. ‘रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षुः बिद्वान् विदामास शनैर्न यातम् ॥’ शि.व 3-32.

परितव्यम्-परीतव्यम्, पारयितव्यम्, पुपूर्वितव्यम्-पिपरिषितव्यम्-पिपरीषि-
तव्यम्, पोपुरितव्यम्;
परणीयम्, पारणीयम्, पुपूर्वणीयम्, पिपरिषणीयम्-पिपरीषणीयम्,
पोपुरणीयम्;
पार्यम्, पार्यम्, पुपूर्व्यम्-पिपरिव्यम्-पिपरीव्यम्, पोपूर्व्यम्;
ईषत्परः-दुष्परः-सुपरः;
¹पूर्यमाणः, पार्यमाणः, पुपूर्व्यमाणः-पिपरिव्यमाणः-पिपरीव्यमाणः, पोपूर्व्यमाणः;
परः, पारः, पुपूर्वः-पिपरिषः-पिपरीषः, पोपुरः;
परितुम्-परीतुम्, पारयितुम्, पुपूर्वितुम्-पिपरिषितुम्-पिपरीषितुम्, पोपुरितुम्;
पूर्तिः-²पूरिः, पारणा, पुपूर्वा-पिपरिषा-पिपरीषा, पोपुरा;
परणम्, पारणम्, पुपूर्वणम्-पिपरिषणम्-पिपरीषणम्, पोपुरणम्;
पूर्त्वा, पारयित्वा, पुपूर्वित्वा-पिपरिषित्वा-पिपरीषित्वा, पोपुरित्वा;
प्रपूर्य, प्रपार्य, प्रपुपूर्व्य-प्रपिपरिव्य प्रपिपरीव्य, प्रपोपूर्व्य;
पारम् २, } पारम् २, } पुपूर्वम् २-पिपरिषम् २-पिपरीषम् २, }
पूर्त्वा २, } पारयित्वा २, } पुपूर्वित्वा २-पिपरिषित्वा २-पिपरीषित्वा २, }
पोपुरम् २; }
पोपुरित्वा २; }

³ पुरुः, ⁴पर्व, ⁵पुरीषम्, ⁶पुरुषः, ⁷परुषः, ⁸परुः।

1. यकः कित्त्वेन उत्तरपरत्वादिकं होयम्।
2. 'ऋत्वादिभ्यः कित्त्वं निष्ठावद् वाच्यः' (वा. 8-2-44) इति नकारे, णत्वम्। एतच्च पाक्षिकमिति केचित्।
3. 'पृभिः' (द. उ. 1-108) इति कुप्रत्ययः। पृणाति, पूर्यते वा इति पुरुः= विस्तीर्णः, लोकश्च।
4. 'स्नामदिपद्यतिपृ' (द. उ. 6-68) इति वनिप्रत्ययः। पृणाति, पिपति पूर्यते वा इति पर्व=अङ्गुल्यग्रम्, पुण्यतिथिश्च।
5. 'शृपृभ्यां कित्' (द. उ. 9-10) इतीषन्प्रत्ययः, तस्य कित्त्वं च। पृणाति, पूर्यते वा तेनोदरमिति पुरीषम्।
6. 'पुरुः कुषन्' (द. उ. 9-14) इत्यनेन कुषन्प्रत्यये, उत्वादिकम्।
7. 'पृकलिभ्यामुषच्' (द. उ. 9-15) इत्युषच्प्रत्ययः। पृणाति, पिपति इति वा परुषः=अमृदुः।
8. 'अतिपृवपि' (द. उ. 9-39) इत्युप्प्रत्ययः। परुः= समुद्रः, राजा च।

(1056) “पृ पालनपूरणयोः” (IX-कथादिः-1489. सक. सेट. पर.)
प्वादिः, ल्वादिश्च।

‘पृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपति, णिचि पारयेत् ॥’ (श्लो. 36) इति देवः।
पारकः-रिका, पारकः-रिका, पुपूर्वकः-रिका, पिपरीषकः-पिपरिषकः-रिका,
पोपुरकः-रिका; ¹पारयः^A, ²पृणन्-ती, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
जौहोत्यादिकपिपतिवत् (1055) ज्ञेयानि। ³पूर्यम्^B-पूर्यः-पूर्यवान्।

(1057) “पृ पूरणे” (X-चुरादिः-1548. सक. सेट. उभ.)

‘पृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपति, णिचि पारयेत् ॥’ (श्लो. 36) इति देवः।
पारकः-रिका, पिपारयिषकः-रिका, पारकः-रिका, पुपूर्वकः-रिका,
पिपरीषकः-पिपरिषकः-रिका, पोपुरकः-रिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि ण्यन्तात्, ण्यन्तप्रकृतिकसन्नतात् शुद्धात्
तदुपरि सन्नतात् यङन्ताच्च यथायथं जौहोत्यादिकपृष्ठातुवत् (1052) बोध्यानि।
ण्यन्तात् सनि-पिपारयिषिता-त्री, पिपारयिषन्-न्ती, पिपारयिषिष्यन्-
न्ती-ती; पिपारयिषमाणः, पिपारयिषिष्यमाणः, पिपारयिद्-यिषौ-यिषः,
पिपारयिषितम्-तः-तवान्, पिपारयिषुः, पिपारयिषितव्यम्, पिपारयिषणीयम्,
पिपारयिष्यम्, ईषत्पिपारयिषः-दुष्पिपारयिषः-सुपिपारयिषः, पिपारयिष्यमाणः,
पिपारयिषः, पिपारयिषितुम्, पिपारयिषा, पिपारयिषणम्, पिपारयिषित्वा,
प्रपिपारयिष्य, पिपारयिषम् २-पिपारयिषित्वा २, इतीमानि रूपाणीति
विशेषः। णिजभावपक्षे शुद्धात् शतरि-परन्-न्ती, परिष्यन्-न्ती-ती इति
रूपाणीति विशेषः।

1. ‘अनुपसर्गाङ्गिम्पविन्दधारिपारि—’ (3-1-138) इति ण्यन्तादस्मात् कर्तरि
शप्रत्यये, शपि, पररूपे, णेरयादेशे च रूपम्।
2. शतरि, ‘कथादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्रा विकरणप्रत्ययः। ‘प्रादीनां ह्रस्वः’
(7-3-80) इति शिति परे ह्रस्वः। ‘ऋवर्णानिभ्य णत्वं वाच्यम्’ (वा. 8-4-1)
इति णत्वम्।
3. ‘न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्’ (8-2-57) इति निष्ठानत्वनिषेधः।
- A. ‘धारयैः कुसुमोर्माणां पारयैः बाधितुं जनान्।’ भ. का. 6. 79.
- B. ‘नागं ददर्श पटवूर्णमुखं धुनानं
कर्णौ शृगन्तमखिलान् अभिपूर्यरोषम् ॥’ धा. का. 3.6.

(1058) “पेलु गतौ” (I-भ्वादि:-541. सक. सेट्. आत्म.)

पेलक:-लिका, पेलक:-लिका, पिपेलिक:-षिका, पेपेलक:-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (262) ज्ञेयानि । पेल
मुक्तसमुद्भिन्नम् । पेलकः=त्वग्गन्धः । पेलवम्=तनु । औणादिकोऽयम् ।

(1059) “पेवु सेवने” (I-भ्वादि:-504. सक. सेट्. आत्म.)

‘—सेवने’ इति मैत्रेयः । क्षीरस्वामिमैत्रेयादीनां मतेनाय पाठः ।
पेवक:-विका, पेवक:-विका, पिपेविषक:-षिका, पेपेवक:-विका ; इत्यादीनि
सर्वाणि रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (262) ज्ञेयानि । अस्य धातोः आत्मने-
पदित्वात् शानचि-पेवमानः, पेविष्यमाणः, पिपेविषमाणः, पिपेविषिष्यमाणः,
इतीमान्यधिकानीति विशेषः ।

(1060) “पेषु प्रयत्ने” (I-भ्वादि:-615. अक. सेट्. आत्म.)

‘पेषु—’ इति धातोः पाठान्तरमिदम् ।
पेषक:-षिका, पेषक:-षिका, पिपेविषक:-षिका, पेपेवक:-षिका ; इत्यादीनि
रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (429) ज्ञेयानि । क्विपि तु ¹पेड्-पेड्-पेषौ-
पेषः इति रूपम् । कर्तरि क्तप्रत्यये अपेक्षितम्^A इति ।

(1061) “पेसु गतौ” (I-भ्वादि:-720. सक. सेट्. पर.)

‘जौ पिसयति भाषार्थे, गत्यां तु शपि पेसति ।’ (श्लो. 192) इति देवः ।
पेसक:-सिका, पेसक:-सिका, पिपेसिषक:-षिका, पेपेसक:-सिका ;
पेसिता-त्री, पेसयिता-त्री, पिपेसिषिता-त्री, पेपेसिता-त्री ;
पेसन्-न्ती, पेसयन्-न्ती, पिपेसिषन्-न्ती ;
पेसिष्यन्, पेसयिष्यन्-न्ती-ती, पिपेसिषिष्यन्-न्ती-ती ;
— पेसयमानः, पेसयिष्यमाणः, — पेपेस्यमानः, पेपेसिष्यमाणः ;
पे:-पेसौ-पेसः ;
पेसः, पेसः, पिपेसिषुः, पेपेसः ;
पेसितव्यम्, पेसयितव्यम्, पिपेसिषितव्यम्, पेपेसितव्यम् ;

1. ‘झलां जशोऽन्ते’ (8-2-39) इति जश्त्वे चर्त्तविकल्पे च रूपमेवम् ।

A. ‘येषणासहरिजेषसंभ्रमावेषितस्मृतिरपेक्षितो रथात् ॥’ धा. का. 1.78.

पेसनीयम्, पेसनीयम्, पिपेसिषणीयम्, पेपेसनीयम् ;
पेस्यम्, पेस्यम्, पिपेसिष्यम्, पेपेस्यम् ;

ईषत्पेसः-दुष्पेसः-सुपेसः ;

पेस्यमानः, पेस्यमानः, पिपेसिष्यमाणः, पेपेस्यमानः ;

पेसितुम्, पेसयितुम्, पिपेसिषितुम्, पेपेसितुम् ;

पेसा, पेसना, पिपेसिषा, पेपेसा ;

पेसनम्, पेसनम्, पिपेसिषणम्, पेपेसनम् ;

पेसित्वा, पेसयित्वा, पिपेसिषित्वा, पेपेसित्वा ;

प्रपेस्य, प्रपेस्य, प्रपिपेसिष्य, प्रपेपेस्य ;

पेसम् २, } पेसम् २, } पिपेसिषम् २, } पेपेसम् २ ; }
पेसित्वा २, } पेसयित्वा २, } पिपेसिषित्वा २, } पेपेसित्वा २. }

(1062) “पै शोषणे” (I-भ्वादि:-920. अक. अनि. पर.)

‘पाने पिबति, रक्षायां पाति, पायति शोषणे ॥’ (श्लो. 5) इति देवः ।

¹पायक:-यिका, ²पायक:-यिका, पिपासक:-सिका, ³पापायक:-यिका ;

पाता-पात्री, पाययिता-त्री, पिपासिता-त्री, पापायिता-त्री ;

⁴पायन्-न्ती, पाययन्-न्ती, पिपासन्-न्ती ;

पास्यन्-न्ती-ती, पाययिष्यन्-न्ती-ती, पिपासिष्यन्-न्ती-ती ;

⁵व्यतिपायमानः, पाययमानः, व्यतिपिपासमानः, पापायमानः ;

व्यतिपास्यमानः, पाययिष्यमाणः, व्यतिपिपासिष्यमाणः, पापायिष्यमाणः ;

पा:-पौ-पः ;

1. ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं चन्प्रत्यये, णमुलि च युगागमो ज्ञेयः ।

2. ‘शाच्छासाहाव्यावेपां युक्’ (7-3-37) इति ण्यन्ते सर्वत्र युगागमः । आदन्त-लक्षणयुगागमस्यापवादः । सूत्रेऽत्र लाक्षणिकस्यापि पाधातोरेव ग्रहणम् इति व्याख्यातारः ।

3. ‘गापोर्ग्रहणे इण्विबत्योर्ग्रहणम्’ (वा. 2-4-77) इति वचनात् ईत्वविधायके सूत्रे यञन्ते, नास्य ग्रहणमिति क्तप्रत्ययादिषु च ईत्वमस्य धातोर्नैति ज्ञेयम् । तेनैव रूपम् ।

4. ‘—अक्षिति’ (6-1-45) इत्युक्तत्वादात्त्वं न । तेन शतरि आयादेशे रूपमेवम् ।

5. कर्मव्यतीहारे शानच् । एवं सन्नन्तेऽपि प्रकृतेरात्मनेपदनिमित्तमेव शानज्जिनिमित्तमिति ज्ञेयम् ।

^A पातम्-तः,	पायितः,	पिपासितः,	पापायितः-तवान् ;
¹ पायः,	² सुपः,	पायः, पिपासुः,	पापः ;
पातव्यम्,	पाययितव्यम्,	पिपासितव्यम्,	पापायितव्यम् ;
पानीयम्,	पायनीयम्,	पिपासनीयम्,	पापायनीयम् ;
पेयम्,	पाय्यम्,	पिपास्यम्,	पापाय्यम् ;
³ ईषत्पानःदुष्पानः-सुपानः ;	—	—	—
पायमानः,	पाय्यमानः,	पिपास्यमानः,	पापाय्यमानः ;
पायः,	पायः,	पिपासः,	पापायः ;
पातुम्,	पाययितुम्,	पिपासितुम्,	पापायितुम् ;
पातिः, ⁴ सुपा,	पायना,	पिपासा,	पापाया ;
पानम्,	पायनम्,	पिपासनम्,	पापायनम् ;
पात्वा,	पाययित्वा,	पिपासित्वा,	पापायित्वा ;
प्रपाय,	प्रपाय्य,	प्रपिपास्य,	प्रपापाय्य ;
पायम् २, } पायम् २, } पिपासम् २, } पापायम् २ ;	पाययित्वा २, } पिपासित्वा २, }		पापायित्वा २. }

(1063) “पैण गतिप्रेरणश्लेषणेषु”

(I-श्वदिः-458. सक. सेट्. पर.)

‘पैण—’ इति क्वचित् पाठः। ‘पैण—’ इति मा. धा. वृत्तिसमतः पाठः।
पैणकः-णिका, पैणकः-णिका, ⁵पिपैणिकः-षिका, ⁶पैणिकः-णिका ;
पैणिता-त्री, पैणयिता-त्री, पिपैणिषिता-त्री, पैपैणिता-त्री ;

1. आदन्तलक्षणे णप्रत्यये युगागमे च रूपमेवम् ।
2. ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
3. ईषदाद्युपपदेषु, ‘आतो युच्’ (3-3-128) इति खलपवादो युच्। अनादेशः ।
4. स्त्रियां भावादौ, ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इत्यङ् ।
5. सन्नन्तात् ण्वुलि, द्वित्वे, अभ्यासे ‘ह्रस्वः’ (7-4-59) इति ह्रस्वः। स च, ‘एच इग्’ प्रस्वादेशे (1-1-48) इति परिभाषया इकाररूप इति ज्ञेयम् ।
6. यङन्ताण्वुलि अभ्यासे ह्रस्वे, तस्य ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इति गुणेन पुनरेकारश्रवणमिति ज्ञेयम् ।
- A. ‘अपातमाल्यं शयितं सुवानकाशत्विषि स्ताततनौ फणीन्द्रे ॥’ धा. का. 2-32.

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगेपतिवत् (429) ज्ञेयानि । शतरि-
पैणन्-न्ती इति रूपमिति विशेषः ।

(1064) “ओ प्यायी वृद्धौ” (I-श्वदिः-488. अक. सेट्. आत्म.)

प्रायेणायमाङ्पूर्वः ।

प्यायकः-यिका, प्यायकः-यिका, ¹पिप्यायिकः-षिका, ²पेपीयकः-यिका ;
प्यायिता-त्री, प्याययिता-त्री, पिप्यायिषिता-त्री, पेपीयिता-त्री ;
— ³आप्याययन्-न्ती ; आप्याययिष्यन्-न्ती-ती ; —
आप्यायमानः, आप्याययमानः, पिप्यायिषमाणः, पेपीयमानः ;
आप्यायिष्यमाणः, आप्याययिष्यमाणः, पिप्यायिषिष्यमाणः, पेपीयिष्यमाणः ;
⁴सुप्याः-सुप्यौ-सुप्यः ; — — —
⁵पीनः-पीनवान्, ⁶आप्यानः^A-प्रप्यानः(चन्द्रमाः), ⁷आपीनम्^B
(अन्धूः, ऊधो वा), प्यायितः, पिप्यायिषितः, पेपीयितः-तवान् ;
प्यायः, ⁸प्यायिता^C, ⁹पिप्यिवान्,

1. सन्नन्तात् ण्वुलि, अभ्यासे हलादिशेषे, इडागमे च रूपम् ।
2. यङन्ते सर्वत्र, ‘लिङ्यञेश्च’ (6-1-29) इति पीभावे, द्विर्वचने अभ्यासे गुणश्चेति ज्ञेयम् ।
3. चित्तवत्कर्तृकत्वे परस्मैपदमेव । अचित्तवत्कर्तृकत्वे तु आत्मनेपदमेव ।
4. क्विपि बलि लोपे रूपमेवम् ।
5. ‘प्यायः पी’ (6-1-28) इति विकल्पेन प्रकृतेः पीभावः। ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इतीप्तिषेधः। ‘ओदितश्च’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वम् ।
6. ‘प्यायः पी’ (6-1-28) इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्, सोपसर्गात् पीभावो न । तेनात्र बलि लोपे निष्ठानत्वे च रूपं ज्ञेयम् ।
7. ‘आङ्पूर्वादिन्धूधसोरिति वक्तव्यम्’ (वा. 6-1-28) इति वचनात् अन्धूधसो-विशेष्ययोः आङ्पूर्वसृष्टादस्माद्धातोः पीभावे निष्ठानत्वे च रूपं ज्ञेयम् ।
8. धातोर्यकारान्तत्वेन ‘न यः’ (3-2-152) इति युचो निषेधात्, तच्छीलादिषु कर्तृषु औत्सर्गिकः ‘तृन्’ (3-2-135) इति तृन्नेव ।
9. लिटः कसौ, ‘लिङ्यञेश्च’ (6-1-29) इति पीभावे, ‘वस्वेकाजाद्धसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे यणादेशे च रूपम् ।
- A. ‘यद्वाप्यानं हिमोक्षेण भनक्त्युपवनं कपिः ॥’ भ. का. 9.2.
- B. ‘आपीनमारोद्धहनप्रयत्नात् गृष्टिर्गुस्त्वाद् वपुषो नरेन्द्रः ।’ रघुवंशे 2.18.
- C. ‘नावैसाप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः ।’ भ. का. 7.17.

¹आपीः, प्यायः, पिप्यायिषुः, पेप्यः ;
 प्यायितव्यम्, प्याययितव्यम्, पिप्यायिषितव्यम्, पेपीयितव्यम् ;
²प्रप्यायनीयम्, प्रप्यायनीयम्, पिप्यायिषणीयम्, पेपीयनीयम् ;
 आप्याय्यम्, प्याय्यम्, पिप्यायिष्यम्, पेपीय्यम् ;
 ईषत्प्यायः-दुषत्प्यायः-सुप्यायः ;
 प्याय्यमानः, प्याय्यमानः, पिप्यायिष्यमाणः, पेपीय्यमानः ;
 आप्यायः, प्यायः, पिप्यायिषः, पेपीयः ;
 आप्यायितुम्, आप्याययितुम्, पिप्यायिषितुम्, पेपीयितुम् ;
³प्याया, ^Aआप्यायना, पिप्यायिषा, पेपीया ;
 आप्यायनम्, ⁴प्रप्यायनम्, पिप्यायिषणम्, पेपीयनम् ;
 प्यायित्वा, प्याययित्वा, पिप्यायिषित्वा, पेपीयित्वा ;
 आप्याय्य, प्रप्याय्य, प्रपिप्यायिष्य, प्रपेपीय्य ;
 प्यायम् २, } प्यायम् २, } पिप्यायिषम् २, } पेपीयम् २ ; }
 प्यायित्वा २, } प्याययित्वा २, } पिप्यायिषित्वा २, } पेपीयित्वा २. }

(1065) “प्येङ् वृद्धौ” (I-भ्वादिः-964. अक. अनि. आत्म.)

प्यायकः-यिका, प्यापकः-पिका, पिप्यासकः-सिका, पाप्यायकः-यिका ;
 प्याता-त्री, प्यापयिता-त्री, पिप्यासिता-त्री, पाप्यायिता-त्री ;
 — प्यापयन्-न्ती, प्यापयिष्यन्-न्ती-ती ; —

1. ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (3-2-178) इत्यत्र बाहुलकात् ‘ध्याप्योः सम्भारणं च’ (भाष्यम्) इति वचनात् आङ्पूर्वादस्मात् क्पि, सम्प्रसारणे, ‘लोपो व्योर्वलि’ (6-1-66) इति यलोपे च रूपमेवमिति प्र. सर्वस्वे। प्रकृतसूत्रे ‘ध्यायतेः सम्प्रसारणं च’ इत्येव भाष्ये दृश्यते। ‘भङ्गपादसम्मतोऽयं पाठः स्यात् दाक्षिणात्यः साधुः।’ इति प्र. स. टीका (पृ. 68)।
2. उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य अच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नकारस्य ‘न भाभूप्रकमि-गमिप्यायीवेपाम्’ (8-4-34) इति णत्वनिषेधः।
3. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति स्त्रियाम् अकारप्रत्ययः।
4. ‘प्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 8-4-34) इति प्यन्तादुपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वनिषेधः।
- A. ‘छायाविशेषैः प्रचितैस्तदर्हामाप्यायनामारचयन्ति वृक्षाः ॥’ या. अ. 18. 67.

प्यायमानः, ¹प्यापयमानः, पिप्यासमानः, पाप्यायमानः ;
 प्यास्यमानः, प्यापयिष्यमाणः, पिप्यासिष्यमाणः, पाप्यायिष्यमाणः ;
 प्याः-प्यौ-प्यः ; — —
²प्यानम्-^Aनः, प्यानवान्, प्यापितः, पिप्यासितः, पाप्यायितः-तवान् ;
³आप्यायः, ⁴पीवा-^Bपीवरी, प्यापः, पिप्यासुः, पाप्यः ;
 प्यातव्यम्, प्यापयितव्यम्, पिप्यासितव्यम्, पाप्यायितव्यम् ;
 प्यानीयम्, प्यापनीयम्, पिप्यासनीयम्, पाप्यायनीयम् ;
 प्येयम्, प्याप्यम्, पिप्यास्यम्, पाप्याय्यम् ;
⁵ईषत्प्यानः-दुषत्प्यानः-सुप्यानः ; — —
 प्यायमानः, प्याप्यमानः, पिप्यास्यमानः, पाप्याय्यमानः ;
 प्यायः, प्यापः, पिप्यासः, पाप्यायः ;
 प्यातुम्, प्यापयितुम्, पिप्यासितुम्, पाप्यायितुम् ;
 प्यातिः, ⁶आप्या, प्यापना, पिप्यासा, पाप्याया ;
 प्यानम्, प्यापनम्, पिप्यासनम्, पाप्यायनम् ;
 प्यात्वा, प्यापयित्वा, पिप्यासित्वा, पाप्यायित्वा ;
 प्रप्याय, प्रप्याप्य, प्रपिप्यासिष्य, प्रपाप्याय्य ;
 प्यायम् २, } प्यापम् २, } पिप्यासम् २, } पाप्यायम् २ ; }
 प्यात्वा २, } प्यापयित्वा २, } पिप्यासित्वा २, } पाप्यायित्वा २. }

1. अचित्तवत्कर्तृकत्वे शानच्। चित्तवत्कर्तृकत्वे तु ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इति ण्यन्ताच्छतैष।
2. ‘संयोगादेरातो घातोऽर्यण्वतः’ (8-2-43) इति निष्ठानत्वे रूपम्।
3. ‘श्याऽऽद्—’ (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि णप्रत्यये युगागमः।
4. ‘आतो मनिन्—’ (3-2-74) इत्यनेन बाहुलकात् कनिप्प्रत्यये, ‘ध्याप्योः सम्प्रसारणं च’ (भाष्यम्-3-2-178) इति प्रक्रियासर्वस्वानुसारिभाष्य-वाक्येन सम्प्रसारणे च रूपम्। स्त्रियाम्, ‘वनो र च’ (4-1-7) इति ङीष्प्रती भवतः।
5. ईषदाद्युपपदेषु, ‘आतो युच्’ (3-3-128) इति युच्प्रत्ययः। खलोऽप्रवादः।
6. ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इत्यङ्।
- A. ‘दयस्व मां देव कृपांभुसीत प्यानौजसा त्रातजगत्त्रयं त्वाम्।’ धा. का. 2. 37.
- B. ‘जघनमलघुपीवरोरु कृच्छ्रादुहनिबिरीस नितम्बभारखेदि।’ शि. व. 7. 20.

(1066) “प्रच्छ जीप्सायाम्” (VI-तुदादि:-1413. सक. अनि. पर.)

किरादिः ।

¹प्रच्छक:-च्छिका, प्रच्छक:-च्छिका, ²पिपृच्छिषक:-षिका, ³परीपृच्छक:-
च्छिका ;

⁴प्रष्टा-प्रष्टी, प्रच्छयिता-त्री, पिपृच्छिषिता-त्री, परीपृच्छिता-त्री ;

⁵पृच्छन्-न्ती-ती, प्रच्छयन्-न्ती, पिपृच्छिषन्-न्ती ; —

⁶प्रक्ष्यन्-न्ती-ती, प्रच्छयिष्यन्, पिपृच्छिषिष्यन्-न्ती-ती ; —

⁷सम्पृच्छमानः, ⁸आपृच्छमानः, ^Aप्रच्छयमानः, ⁹आपिपृच्छिषमाणः,
संपिपृच्छिषमाणः, परीपृच्छयमानः ;

सम्प्रक्ष्यमाणः-आप्रक्ष्यमाणः, प्रच्छयिष्यमाणः, आपिपृच्छिषिष्यमाणः-
संपिपृच्छिषिष्यमाणः, परीपृच्छिष्यमाणः ;

1. ‘प्रच्छ’ इत्येव धातुः । तत्र, ‘छे च’ (6-1-73) इति ह्रस्वस्य तुकि, तस्य इच्छुत्वेन चकारः सर्वत्र ज्ञेयः ।
2. सन्नन्तात् णुलि, ‘किरश्च पञ्चभ्यः’ (7-2-76) इतीडागमे, ‘रुदविदमुषप्रहि-
स्वपिप्रच्छः संश्च’ (1-2-8) इति सनः क्त्वे, ‘प्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि-
वित्तिवृश्चतिपृच्छतिमृजतीनां ङिति च’ (6-1-16) इति सम्प्रसारणे षत्वे च
रूपम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
3. यङन्ते सर्वत्र यङ्निमित्तकं सम्प्रसारणं भवति । पश्चात् ‘रीगृत्वत इति वक्तव्यम्’
(वा. 7-4-90) इति रीक् अभ्यासस्य ।
4. तृचि, ‘प्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः’ (8-2-36) इति षत्वे, ‘ष्टुना
ष्टुः’ (8-4-41) इति ष्टुत्वे च रूपम् । एवं तव्यदादिष्वपि ज्ञेयम् ।
5. शतरि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति विकरणप्रत्ययः शः । तस्य सार्व-
धातुकत्वेन द्विद्वद्भावात् सम्प्रसारणे रूपमेवम् । एवं शानजन्तेऽपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
6. स्यप्रत्यये, ‘प्रश्च—’ (8-2-36) इत्यादिना षत्वे, ‘षडोः कः सि’ (8-2-41) इति
षकारस्य ककारे, षत्वे च रूपमेवम् ।
7. ‘विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 1-3-29) इति वार्तिकेन सम्पूर्वकादस्मा-
दात्मनेपदं, शानच् भवति ।
8. ‘आङि उप्रच्छयोरुपसंख्यानम्’ (वा. 1-3-21) इति आङ्पूर्वकादस्माच्छानच् ।
9. ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति संपूर्वकात्, आङ्पूर्वकाच्च सन्नन्तेऽपि शानच् ।
- A. ‘कृतगुस्तरहारच्छेदमालिङ्ग्य पत्यौ
परिशिथिलितगात्रे गन्तुमापृच्छमाने’ शि. व. 11-38.

¹प्राद्, शब्दप्राद्-प्राङ्-प्राशौ-प्राशः ; — —
²पृष्टम्-पृष्टः-पृष्टवान्, प्रच्छितः, पिपृच्छिषितः, परीपृच्छितः-तवान् ;
प्रच्छः, प्रच्छः, ^Aपिपृच्छिषुः, परीपृच्छः ;
प्रच्छयम्, प्रच्छयितव्यम्, पिपृच्छिषितव्यम्, परीपृच्छितव्यम् ;
प्रच्छनीयम्, प्रच्छनीयम्, पिपृच्छिषणीयम्, परीपृच्छनीयम् ;
प्रच्छयम्, प्रच्छयम्, पिपृच्छिष्यम्, परीपृच्छयम् ;
ईषत्प्रच्छः-दुष्प्रच्छः-सुप्रच्छः ; — —
पृच्छयमानः, प्रच्छयमानः, पिपृच्छिष्यमाणः, परीपृच्छयमानः ;
प्रच्छः, ³प्रश्नः, प्रच्छः, पिपृच्छिषः, परीपृच्छः ;
प्रष्टुम्, प्रच्छयितुम्, पिपृच्छिषितुम्, परीपृच्छितुम् ;
पृष्टिः, ⁴पृच्छा, प्रच्छना, पिपृच्छिषा, परीपृच्छा ;
प्रच्छनम्, प्रच्छनम्, पिपृच्छिषणम्, परीपृच्छनम् ;
पृष्ट्वा, प्रच्छयित्वा, पिपृच्छिषित्वा, परीपृच्छित्वा ;
⁵आपृच्छय, सम्प्रच्छय, संपिपृच्छिष्य, संपरीपृच्छय ;
प्रच्छम् २, } प्रच्छम् २, } पिपृच्छिषम् २, } परीपृच्छम् २ ; }
पृष्ट्वा २, } प्रच्छयित्वा २, } पिपृच्छिषित्वा २, } परीपृच्छित्वा २. }

1. ‘किञ्चिच्चिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुजु श्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च’ (वा. 3-2-178)
इत्यनेन किञ्चि दीर्घेऽसम्प्रसारणे च विहिते सति, ‘च्छोः शङ्नुनासिके च’ (6-4-19)
इति किञ्चिन्मित्तके शकारे, तस्य षत्वे जश्त्वे चत्वे च रूपमेवम् ।
2. कप्रत्यये सम्प्रसारणादिकं सर्वं यथायथमूह्यम् ।
3. भावेऽकर्तारि च कारके, ‘यजयाचयत्विच्छप्रच्छरक्षो नङ्’ (3-3-90) इति
नङ्प्रत्ययः । ‘च्छोः शङ्—’ (6-4-19) इति सतुकस्य छकारस्य शकारः । ‘प्रश्ने
चासन्नकाले’ (3-2-117) इति सूत्रकारनिर्देशप्राप्त्यात् सम्प्रसारणं न भवति ।
‘शात्’ (8-4-44) इति निषेधात् इच्छुत्वं न ।
4. भिदादेः (3-3-104) आकृतिगणत्वात् अङि, सम्प्रसारणे च पृच्छा इति रूपमिति
आत्त्रेयादीनां मतमिति मा. धा. वृत्तिः ।
5. ल्यपि, सम्प्रसारणे रूपमेवम् । ‘च्छोः शङ्—’ (6-4-19) इति शकारादेशो न
भवति, ल्यपो बहिरङ्गत्वात् ।
- A. ‘उक्तं पिपृच्छिषूणां वो मा स्म भूत सुष्ठुसवः ॥’ भ. का. 7.98.

(1067) “प्रथ प्रख्याने” (I-भ्वादि:-765. अक. सेट्. आत्म.)

घटादिः षिच् । ‘प्रख्यानम्=प्रसिद्धिः ।’ इति क्षीरस्वामी ।
‘विस्तारेऽपि’ इति धा. का. [2.4] । ‘प्रथते प्राथयत्येतत् प्रख्याने द्वितयं प्रथेः ।’ (श्लो. 99) इति देवः ।

प्राथकः-थिका, ¹प्रथकः-थिका, पिप्रथिषकः-षिका, पाप्रथकः-थिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रथतिवत् (206) तद्धातुविषयकप्राति-
स्विकरूपाणि विना ज्ञेयानि । ²प्रथा, ³पृथुः-पृथु, ⁴प्रथमः, ⁵पृथिवी
इति रूपाण्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1068) “प्रथ प्रख्याने” (X-चुरादि:-1553. अक. सेट्. उभ.) [अ]

‘—क्षेपे च ।’ इति द्रुमे (श्लो. 188) ।

‘प्रथते प्राथयत्येतत् प्रख्याने द्वितयं प्रथेः ।’ (श्लो. 99) इति देवः ।

प्राथकः-थिका, पिप्राथयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककृपापयतिवत् (282) ज्ञेयानि । ‘नान्ये मितोऽहेतौ’ (ग. सू. भ्वादौ)
इति सम्भवद्वेतुमणिचां चुरादिणिचि मित्वनिषेधात् घटादिकार्यमत्र नेति
ज्ञेयम् । ^Aप्राथितः ।

1. षन्ते सर्वत्र, ‘घटादयो मितः’ (ग. सू. भ्वादौ) इति मित्संज्ञायाम्, ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति उपधाह्रस्वे रूपम् ।
2. ‘घटादयः पितः’ (ग. सू. भ्वादौ) इति पित्त्वात्, स्त्रियाम्, ‘बिद्भिदा-
दिभ्यः—’ (3-3-104) इत्यङि रूपमेवम् ।
3. ‘प्रथिप्रदि—’ (द. उ. 1. 113) इति कुप्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपमेवम् ।
प्रथतेऽसौ इति पृथुः=राजा, प्रथनं वा । पृथु=विस्तीर्णम् ।
4. ‘प्रथेरद् च’ (द. उ. 7.29) इति मन्प्रत्ययेऽङागमे च रूपम् ।
5. ‘प्रथेः पित् सम्प्रसारणं च’ (द. उ. 8.124) इति पित्प्रत्यये सम्प्रसारणे च
रूपम् । पित्त्वात् ङीष् ।

[अ] क्षीरस्वामी धातुममुं चुरादिषु न पठति । ‘पृथ (पर्थ)’ इति तस्य पाठः ।

A. ‘अप्राथितो व्रजगृहेऽपि च पर्थितोऽभूत् .....॥’ धा. का. 3.15.

(1069) “प्रस विस्तारे” (I-भ्वादि:-766. अक. सेट्. आत्म.)

घटादिः षिच् । ‘—प्रसवे ।’ इति क्षीरस्वामी ।

प्रासकः-सिका, प्रसकः-सिका, पिप्रसिषकः-षिका, पाप्रसकः-सिका ;
¹प्रसा, ²प्रासः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रथतिवत्
(206) ज्ञेयानि । ^Aप्रसमानः ।

(1070) “प्रा पूरणे” (II-अदादि:-1061. सक. अनि. पर.)

प्रायकः-यिका, प्रापकः-पिका, पिप्रासकः-सिका, पाप्रायकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकदाप्धातुवत् (833) ज्ञेयानि ।
³प्रायः, ⁴प्राप् प्रान्तौ-प्रान्तः, ⁵प्राणः^B-प्राणवान् इति रूपाणि भवन्त्यस्येति
विशेषः ।

(1071) “प्रीड् प्रीतौ” (IV-दिवादि:-1144. अक. अनि. आत्म.)

‘प्रीड् प्रीतौ ग्रीयतेऽप्रीणात् प्रीणीते तर्पणे जितः ॥

अणौ यौ जित्त्वाफल्यात् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत् ।’ (श्लो. 19 20) इति देवः ।

प्रायकः-यिका, प्रायकः-यिका, पिप्रीषकः-षिका, पेप्रीयकः-यिका ;
⁶प्रियः-इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकधीङ्धातुवत् (901) ज्ञेयानि ।

1. पित्त्वात् स्त्रियां भावादावङ् इति ज्ञेयम् ।
2. ‘ह्रलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ् । प्रासः=शब्दचित्रम् ।
3. ‘इयाऽऽद्ध्यध—’ (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि णप्रत्यये युगागमः ।
4. शतरि, शपि, ‘अदिप्रभृतिभ्यः—’ (2-4-72) इति शपो लुकि, ‘पदान्तस्य’
(8-4-37) इति निषेधात् णत्वं नेति ज्ञेयम् ।
5. ‘संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः’ (8-2-43) इति निष्ठानत्वे, णत्वे च रूपम् ।
6. ‘इयुपधज्ञाप्रिकरः कः’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्यये । एतच्च आत्रेयादीनां
मतेनोक्तम् । काशि हाथां तु ‘प्रीणातीति प्रियः ।’ इति कैयादिकस्यैव
कप्रत्ययः प्रोक्तः ।

A. ‘गोपीघटाः प्रव्यथितास्तदानीं पृथूयतापप्रसमानचिन्ताः ।’ धा. का. 2.4.

B. ‘ख्यान्त्यः कथाः प्राणमुदा प्रतीनां निर्मान्त्य इष्टानि चदन् वचत्यः ।’

धा. का. 2. 50.

(1072) “प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च” (IX-क्यादि:-1474. सक. अनि उभ.)
कान्तिः = कामना। ‘प्रीञ् प्रीतौ प्रीयतेऽप्रीणात् प्रीणीते तर्पणे जितः ॥
अणौ यौ जित्त्वसाफल्यत् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत् ।’ (श्लो. 19.20) इति देवः ।
प्रायकः-यिका, ¹प्रीणकः-णिका, पिप्रीषकः-षिका, पेप्रीयकः-यिका ; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि कैयादिकक्रीणातिवत् (274) ज्ञेयानि । ²वत्सप्रीः ।

(1073) “प्रीञ् तर्पणे” (X-चुरादि:-1837. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘—यौ जित्त्वसाफल्यत् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत् ।’ (श्लो. 20) इति देवः ।

³प्रीणकः-णिका, ⁴प्रायकः-यिका, ⁵पिप्रीणयिषकः-पिप्राययिषकः-षिका,
⁶प्रायकः-यिका, ⁷पिप्रीषकः-षिका, ⁸पेप्रीयकः-यिका ;
प्रीणयिता-त्री, पिप्रीणयिषिता-त्री, प्रेता-त्री, पिप्रीषिता-त्री, पेप्रीयिता-त्री ;
प्रीणयन्-न्ती, पिप्रीणयिषन्-न्ती, ⁹प्रयन्-न्ती, पिप्रीषन्-न्ती ; —

1. ‘धूञ्प्रीञोर्गु वक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इति ण्यन्ते सर्वत्र नुगागमे णत्वे च
प्रीणकः, प्रीणयिता इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भवन्तीति यथायथमूह्यानि ।
2. वत्सान् प्रीणातीति वत्सप्रीः । क्विपि रूपमेवम् । काशिकायां (6-4-148)
रूपमेतदुदाहृतम् ।
3. ‘धूञ्प्रीञोर्गु वक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इति ण्यन्ते सर्वत्र नुगागमो भवति ।
एतन्नाविशेषेण ण्यन्ते सर्वत्रेति मतेन लिखितम् ।
4. ‘धूञ्प्रीञोः—’ (वा. 7-3-37) इति नुगागमः ‘धूञ्’ साहचर्येण कैयादिकस्य
प्रीणातेर्णविवेति, हरदत्तादिमते तु नुगभावात् वृद्धौ, आयादेशे च रूपमेवम् ।
एवमेव तुजादिष्वपि प्राययिता-त्री इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूह्यानि ।
5. चुरादिप्रीञोऽपि नुगागमवादिनां पक्षे ण्यन्तात् सनि रूपमेवम् । हरदत्तादिमते
तु पिप्राययिषकः इत्यादीनि रूपाणीति च ज्ञेयम् ।
6. ‘आधृषाद्वा’ (ग. सू. चुरादौ) इति वचनेन णिचो वैकल्पिकत्वात्, णिजभावपक्षे
शुद्धारूपमेवम् ।
7. णिजभावपक्षे सनि, ‘एकाच उपदेशे—’ (7-2-10) इतीप्तिपक्षे, सनः किरत्वे, दीर्घे
च रूपम् । धातोरस्य चुरादिपठितस्य सेट्त्वेऽपि णिजभावपक्षे भ्वादिषाठेऽनिट्त्वं
शास्त्रवशादिति ज्ञेयम् ।
8. णिजभावपक्षे शुद्धात् यञन्ते रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।
9. णिजभावपक्षे शुद्धात्, ‘शेषात् कतरि—’ (1-3-78) इति शतैव ।
- A. ‘.....स्वैर तत्र जनान् प्रयन् विगलितभ्रन्थान् कचान् ग्रन्थयन् ।’

भा. का. 3. 51.

प्रीणयिष्यन्-पिप्रीणयिषिष्यन्-न्ती-ती, प्रेष्यन्-न्ती-ती, पिप्रीषिष्यन्-न्ती-ती ;
मितप्रीः-मितप्रियौ-मितप्रियः ; —

प्रीणितम्-तः, पिप्रीणयिषितः-तवान्, प्रीतम्-तः, पिप्रीषितः,
पेप्रीयितः-तवान् ;

प्रीणः, पिप्रीणयिषुः, प्रियः, पिप्रीषुः, प्रेमियः ;

प्रीणयितव्यम्, पिप्रीणयिषितव्यम्, प्रेतव्यम्, पिप्रीषितव्यम्, प्रेप्रीयितव्यम् ;

प्रीणनीयम्, पिप्रीणयिषणीयम्, प्रयणीयम्, पिप्रीषणीयम्, पेप्रीयणीयम् ;

प्रीण्यम्, पिप्रीणयिष्यम्, प्रेयम्, पिप्रीष्यम्, पेप्रीय्यम् ;

ईषत्प्रीणः-दुष्प्रीणः-सुप्रीणः, ईषत्प्रयः-दुष्प्रयः-सुप्रयः ; — —

प्रीण्यमानः, पिप्रीणयिष्यमाणः, प्रीयमाणः, पिप्रीष्यमाणः, पेप्रीय्यमाणः ;

प्रीणः, पिप्रीणयिषः, ¹प्रयः, पिप्रीषः, पेप्रीयः ;

प्रीणयितुम्, पिप्रीणयिषितुम्, प्रेतुम्, पिप्रीषितुम्, पेप्रीयितुम् ;

प्रीणना, पिप्रीणयिषा, प्रीतिः, पिप्रीषा, पेप्रीया ;

प्रीणनम्, पिप्रीणयिषणम्, प्रयणम्, पिप्रीषणम्, पेप्रीयणम् ;

प्रीणयित्वा, पिप्रीणयिषित्वा, प्रीत्वा, पिप्रीषित्वा, पेप्रीयित्वा ;

विप्रीण्य, विप्रीणयिष्य, विप्रीय, विप्रीष्य, विपेप्रीय्य ;

प्रीणम् २, } पिप्रीणयिषम् २, } प्रायम् २, } पिप्रीषम् २, }
प्रीणयित्वा २, } पिप्रीणयिषित्वा २, } प्रीत्वा २, } पिप्रीषित्वा २, }

पेप्रीयम् २ ; }
पेप्रीयित्वा २. }

(1074) “पुङ् गतौ” (I-भ्वादि:-957. सक. अनि. आत्म.)

प्रावकः-विका, प्रावकः-विका, पुप्रूषकः-षिका, पोप्रूयकः-यिका,

²पिप्रावयिषकः-पुप्रावयिषकः-षिका ;

प्रोता-त्री, प्रावयिता-त्री, पुप्रूषिता-त्री, पोप्रूयिता-त्री, पिप्रावयिषिता-

पुप्रावयिषिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि च्यवतिवत् (558) ज्ञेयानि ।

1. ‘एरच्’ (3-3-56) इति भावे घञपवादोऽप्रत्ययः । ‘एरजण्यन्तानाम्’ इति
मतं तु भाष्ये सम्मतत्वादप्रामाणिकम् । स्पष्टमिदं कैयटे (3-2-1) ।
2. ‘स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति—’ (7-4-81) इत्यनेन ण्यन्तात् सनि अवर्णपरे यणि
च उवर्णान्तस्याभ्यासस्येकारादेशो वा भवति । इयमप्राप्तविभाषा । एवं ण्यन्तात्
सनि सर्वत्र रूपद्वयं ज्ञेयम् ।

^१कटप्रूः-कटप्रुवौ-कटप्रुवः, ^२प्रवकः, ^३प्रवणः, ^४प्रावयन्-प्रावयिष्यन्-न्ती-ती, इति इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1075) “प्रुष स्नेहनसेवनपूरणेषु”

(IX-क्रयादिः-1527. सक. सेद्. पर.)

‘—सेचन....’ इति क्षीरस्वामि-पुरुषकार-कविकल्पद्रुमसम्मतः पाठः । मैत्रेयस्तु ‘....मोचन....’ इति पपाठ । ‘मोहनदाहनयोरप्याह शङ्करः । इति धा. का. व्याख्या (3-12) । अयं ‘प्रूष—’ इति दीर्घोपध इति बालमनोरमा ।

‘—स्नेहनादिषु । प्रुष्णाति च, प्रोषति च दाहे—॥’ (श्लो. 172) इति देव । प्रोषकः-षिका, प्रोषकः-षिका, पुप्रोषिषकः-पुप्रुषिषकः-षिका, पोप्रुषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि । ^१विप्रुद् । ^२प्रुष्णन्^A ।

(1076) “प्रुषु दाहे” (I-भ्वादिः-703. सक. सेद्. पर.)

‘—स्नेहनादिषु । प्रुष्णाति च, प्रोषति च दाहे—॥’ (श्लो. 172) इति देव । प्रोषकः-षिका, प्रोषकः-षिका, पुप्रोषिषकः-पुप्रुषिषकः-षिका, पोप्रुषकः-षिका-इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि । ^१प्रोषित्वा-प्रुष्टा,

1. कट प्रवते इति कटप्रूः = कामरूपी कीटश्च । ‘क्विब्वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुजु-श्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च’ (वा. 3-2-178) इत्यनेन सोपपदात् क्विपि प्रकृतेर्दीर्घः । द्विवचनादिषु उवडादेशः ।
  2. ‘प्रुस्रुत्वः समभिहारे वुन्’ (3-1-149) इति कर्तरि वुन्प्रत्ययः । अनादेशः । समभिहारः = साधुकारित्वम् ।
  3. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् प्रत्ययः । णत्वम् । अकर्मकत्वं विवक्षाभेदेनेति ज्ञेयम् ।
  4. ‘बुधयुधनशजनेऽप्रुद्रुस्तुभ्यो णेः’ (1-3-86) इति कर्तृणामिन्यपि क्रियाफले ण्यन्तात् शतैव, न शानच् ।
  5. क्विपि षकारस्य जश्त्वेन उकारः । विप्रुद् = पामा ।
  6. शतरि क्रैयादिकत्वात् श्राप्रत्यये, ‘श्राऽभ्यस्तयोः—’ (6-4-112) इत्याकारलोपे णत्वे च रूपम् ।
  7. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ्ङिक्लपः । इदृष्ये ‘न क्त्वा सेद्’ (1-2-18) इति क्त्विनिषेधात् प्रोषित्वा इति रूपम् ।
- A. ‘प्रुष्णन् सतां प्रियमयं छविताङ्गरागः.....’ धा. का. 3. 12.

^१प्रुष्टम्-प्रुष्टवान् इति रूपाण्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1077) “प्रेषु गतौ” (I-भ्वादिः-619. सक. सेद्. आत्म.)

प्रेषकः-षिका, प्रेषकः-षिका, पिप्रेषिषकः-षिका, पेप्रेषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1078) “प्रेणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु” (I-भ्वादिः-458. सक. सेद्. पर.)

‘पैणु—’ इति धातोः पाठभेदोऽयम् । सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपृधातु-वत् (261) ज्ञेयानि । ^१प्रेणनम् ।

(1079) “प्रोथृ पर्याप्तौ” (I-भ्वादिः-867. सक. सेद्. उभ.)

‘प्रोथति=सूदति’ इति ‘प्रोथदधो न यवसे—’ (तैत्ति. सं. 4.4.3.3) इति मन्त्रव्याख्यायां व्याख्यानात्, ‘अपप्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनाम्—’ (तैत्तिरीय-संहिता 4.6.6.7) इत्यत्र, ‘अपप्रोथ=मारय—’ इति व्याख्यानाच्च भट्टभास्करमते हिंसार्थकोऽयं धातुः इति मा. धा. वृत्तिदर्शनाज्ज्ञायते । ‘—पर्याप्तौ’ इत्यपि कचिदर्थनिर्देशः कृतः । ‘अपप्रोथनम्=हुङ्करणम् ।’ इति क्षुरे । इत्यपि मा. धा. वृत्तिः । ‘शब्दार्थोऽपि । अपपूर्वस्तु मारणे हुङ्करणे वा’ इति धा. का. व्याख्याने (2.25) । भाष्यप्रदीपोद्योतात् (1-4-56) नायं धातुरिति ज्ञायते ।

प्रोथकः-थिका, प्रोथकः-थिका, पुप्रोथिषकः-पुप्रुथिषकः-षिका, पोप्रुथकः-थिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । ^२प्रोथः = अश्वादीनां नासारज्जुः ।

(1080) “सिंह गतौ” (I-भ्वादिः-642. सक. सेद्. आत्म.)

सिंहकः-हिका, सिंहकः-हिका, पिप्सिहिकः-पिप्सिहिकः-षिका, पेप्सिहिकः-हिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्लिश्यतिवत् (287) ज्ञेयानि । ^३सीहा ।

1. निष्ठायाम्, ‘यस्य विमाषा’ (7-2-15) इति इग्निषेधः ।
  2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां करणे घञ् ।
  3. ‘श्वन्नुक्षन्—’ [द. उ. 6.55.] इत्यादिना कनिःप्रत्ययान्तो निपातितः । सीहा = कुक्षिव्याधिः, अध्वगश्च ।
- A. ‘प्रश्लोणितान् प्रैणनविप्रणत्क्षितीन् अनुल्लणान् धेनुगणान् कनस्तनान् ॥’ धा. का. 1. 69.

(1081) “प्ली गतौ” (IX-क्रयादि:-1503. सक. अनि. पर.)

प्लादिः, ल्वादिश्च ।

‘ल्वी—’इति क्षीरस्वामी पपाठ । ‘—वरणे’ इति इति केचित् ।
मैत्रेयादयस्त्वमुं न पठन्ति । इति मा. धा. वृत्तावुक्तम् ।

प्लायकः-यिका, प्लायकः-यिका, पिप्लीषकः-षिका, पेप्लीयकः-यिका ;
प्लेता-त्री, प्लाययिता-त्री, पिप्लीषिता-त्री, पेप्लीयिता-त्री ;
¹प्लिनन्-^Aन्ती, प्लाययन्-न्ती, पिप्लीषन्-न्ती ; —
प्लेष्यन्-न्ती-ती, प्लाययिष्यन्-न्ती-ती, पिप्लीषिष्यन्-न्ती-ती ; —
— प्लाययमानः, प्लाययिष्यमाणः, — पेप्लीयमानः, पेप्लीयिष्यमाणः ;
सुप्लीः-सुप्लियौ-सुप्लियः ; — —

²प्लीनम्-प्लीनः-प्लीनवान्, प्लायितः, पिप्लीषितः, पेप्लीयितः-तवान् ;
प्लयः, प्लायः, पिप्लीषुः, पेप्लियः ;
प्लेतव्यम्, प्लाययितव्यम्, पिप्लीषितव्यम्, पेप्लीयितव्यम् ;
प्लयनीयम्, प्लायनीयम्, पिप्लीषणीयम्, पेप्लीयनीयम् ;
प्लेयम्, प्लायम्, पिप्लीष्यम्, पेप्लीय्यम् ;
ईषत्प्लयः-दुष्प्लयः-सुप्लयः ; — —
प्लीयमानः, प्लायमानः, पिप्लीष्यमाणः, पेप्लीय्यमाणः ;
प्लयः, प्लायः, पिप्लीषः, पेप्लीयः ;
प्लेतुम्, प्लाययितुम्, पिप्लीषितुम्, पेप्लीयितुम् ;
³प्लीनिः, प्लायना, पिप्लीषा, पेप्लीया ;
प्लयनम्, प्लायनम्, पिप्लीषणम्, पेप्लीयनम् ;

1. ‘क्रयादिभ्यः’ (3-1-81) इति इना विकरणप्रत्ययः । ‘श्राऽभ्यस्तयोरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे ‘प्लादीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति ह्रस्वे च रूपमेवम् ।
2. ‘ल्वादिभ्यः’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वम् ।
3. ‘ऋल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद्वाच्यः’ (वा. 8-2-44) इति क्तिन्स्तकारस्य नकारे रूपमेवम् ।

A. ‘पाश्चै लिनन् गजमचोदयदुन्मदान्धमव्लीनशक्तिमतिघोरजवं प्लिनन्तम् ॥’
धा. का. 3-8.

प्लीत्वा, प्लाययित्वा, पिप्लीषित्वा, पेप्लीयित्वा ;
संप्लीय, संप्लाय्य, प्रपिप्लीष्य, प्रपेप्लीय्य ;
प्लायम् २, } प्लायम् २, } पिप्लीषम् २, } पेप्लीयम् २ ; }
प्लीत्वा २, } प्लाययित्वा २, } पिप्लीषित्वा २, } पेप्लीयित्वा २. }

(1082) “प्लुङ् गतौ” (I-भ्वादि:-953. सक. अनि. आत्म.)

प्लावकः-विका, प्लावकः-विका, पुप्लुषकः-षिका, ¹पोप्लुष्यकः-यिका,
²पुप्लावयिषकः-पिप्लावयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
भौवादिकच्यवतिवत् (558) बोध्यानि । ³प्लवः-प्लवी, ⁴आप्लावः-
^Aआप्लवः, प्यति-^Bआप्लाव्यः, ⁶परिप्लुष्य इत्यादीनि रूपाणि अस्य
धातोर्भवन्तीति विशेषः ।

(1083) “प्लुष दाहे” (IV-दिवादि:-1115.1216. सक. सेट्. पर.) [अ]

‘.....दाहकर्मणि ॥ प्लोषति प्लुष्यतीति स्तां, प्लुष्णाति स्नेहनादिषु ।’
(श्लो. 171-172) इति देवः ।

प्लोषकः-षिका, प्लोषकः-षिका, पुप्लुषिषकः-पुप्लोषिषकः-षिका,

1. यङन्तात् द्वित्वे ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इत्यभ्यासस्य गुणे ‘अकृतसार्व-
धातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घे च रूपमेवम् ।
  2. प्यन्तात् सनि ‘सन्त्यङोः’ (6-1-9) इति द्वित्वे वृद्धधावादेशयोः अवर्णपरयणपरकत्वा-
दभ्यासघटितोकारस्य, ‘न्नवतिशृणोतिप्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा’ (7-4-81)
इति पाक्षिके इकारे रूपद्वयम् । एवं सर्वत्र प्यन्तात् सनि प्रक्रिया ज्ञेया ।
  3. पचादिषु (3-1-134) प्लुवद् इति पाठात् टित्वान्धीपि स्त्रियां प्लुवी इति ज्ञेयम् ।
  4. ‘विभाषाऽऽङि प्लुवोः’ (3-3-50) इति विभाषया घञ् भवति । घञभावे
अप्प्रत्ययः । एवं रूपद्वयं बोध्यम् ।
  5. ‘भव्ययोग्यप्रवचनीयोपस्थानीयज्याप्लाव्यापात्या वा’ (3-4-68) इति निपातनात्
कर्तरि प्यत्प्रत्ययः ।
  6. त्वपि ‘युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि’ (6-4-58) इति छन्दसि विषये दीर्घः । लोके तु
आप्लुत्य इत्येव ।
- A. ‘द्राप्लावं हनूमन्तं रामः प्रोचे गजाप्लवः॥’ भ. का. 7-47.
[अ] दिवादिष्वेव प्लुषधातुर्द्विवारं पठ्यते—पुषादावन्यत्र च । तत्र पुषादिपाठाद्
अप्लुषत् इति अङ्सिद्धिः फलम् । अन्यत्र तु, अप्लोषीत् इति सिचसिद्धिः
फलमिति विशेषः । कृदन्तेषु तु द्वयोस्तुल्यतेत्यतोऽस्माभिरैकद्वौभयोऽप्यादानमाहतम् ।

पोप्लषकः-षिका ; प्लेषिता-त्री, प्लेषयिता-त्री, पुप्लषिषिता-पुप्लेषिषिता-त्री, पोप्लषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि दैवादिककुप्यतिवत् (224) बोधयानि । ^Aप्लष्यन् इति शतरि रूपम् ।

(1084) “ प्लष स्नेहनसेवनपूरणेषु ”

(IX-क्रयादि:-1528. सक. सेट्. पर.)

‘—मोहनदाहनयोरप्याह शङ्करः ।’ इति धा. का. (3-12.) । ‘सेचन—’ इत्यपि कुत्रचिद् दृष्टः पाठः ।

‘प्लेषति प्लष्यतीति स्तां, प्लषणाति स्नेहनादिषु ।’ (श्लो. 172) इति देवः । प्लेषकः-षिका, प्लेषकः-षिका, पुप्लेषिकः-पुप्लेषिकः, पोप्लषकः-षिका ; प्लष्यन्-ती इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि । निष्ठायां-^Bप्लषितम्-तः, इति एकमेव रूपमिति विशेषः ।

(1085) “ प्लषु दाहे ” (I-भ्वादि:-704. सक. सेट्. पर.)

‘.....दाहकर्मणि ॥ प्लेषति, प्लष्यतीति स्तां, प्लषणाति स्नेहनादिषु ।’ (श्लो. 171-172) इति देवः ।

प्लेषकः-षिका, प्लेषकः-षिका, पुप्लेषिकः-पुप्लेषिकः-षिका, पोप्लषकः-षिका ; ¹प्लष्टः^C, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि ।

(1086) “ प्ला भक्षणे ” (II-अदादि:-1055. सक. अनि. पर.)

प्लासकः-यिका, प्लापकः-पिका, पिप्लासकः-सिका, पाप्लासकः-यिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकदाप्-धातुवत् (833)

1. उदित्वेन क्त्वायामि द्विकल्पनात् निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इतीग्नियेषः । प्लुत्वम् ।

A. ‘तं प्लष्यद् दृष्टिस्तुष्टुषमपि च गतत्रासमुत्कुध्यदङ्गं.....॥’ धा. का. 2.56.

B. ‘प्लष्यन् सतां प्रियमयं प्लषिताङ्गरागः
पुष्पन् मुदं मृगदशां रिपुधाम मुष्पन् ।’ धा. का. 3.12.

C. ‘.....प्रोष्पान् प्लुष्टजनान् कृशमृतपृषद्वर्षी भवान् दानवान् ।’ धा. का. 1.88.

ज्ञेयानि । ¹प्लापयन्-न्ती-ती, [इदमेषां] ²प्लातम्, इत्यस्माद् धातोः भवन्तीति विशेषः । ^Aप्लातिः, ³प्रणिप्लाता, ⁴द्रप्सः ।

(1087) “ फक् नीचैर्गती ” (I-भ्वादि:-116. सक. सेट्. पर.)

‘नीचैर्गतिः=मन्दगमनम्, असद्व्यवहारो वा ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘अधोगमनम्’ इति केशवस्वामी । इति मा. धा. वृत्तिः ।

फक्कः-क्किा, फक्कः-क्किा, पिफक्किषकः-षिका, पाफक्कः-क्किा ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकककतिवत् (139) ज्ञेयानि । फक्कन्-न्ती, इति शतरि रूपम् ।

(1088) “ फण गती ” (I-भ्वादि:-821. सक. सेट्. पर.) घटादिः ।

फाणकः-णिका, ¹फणकः-फाणकः-णिका, पिफणिषकः-षिका, पंफणकः-पंफणकः-णिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककणतिवत् (157)

1. ‘निगणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति प्यन्तात् कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले परस्मैपदमेव । तेन शानच् न ।
  2. ‘कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’ (3-4-76) इति अधिकरणे कप्रत्ययः । प्रत्यवसानार्थाः=भक्षणार्थकाः धातवः ।
  3. ‘नेर्गदनपतपदधुमास्यतिहन्तिवातिवातिद्रातिप्लाति—’ (8-4-17) इत्यादिना उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेर्णत्वम् ।
  4. द्रवणेन प्लातीयो द्रप्सः । ‘घञर्थे कविधानम्—’ (वा. 3-3-58) इति कप्रत्ययः । ‘आतो लोः इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपः । पृषोदरादित्वात् (6-3-109) द्रवणशब्दस्य द्रादेशः ।
  5. घटादित्वेन मित्वात् णौ, ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति उपधाह्रस्वे रूपमेवम् । ‘फणेः पूर्वे घटादयः ।’ इति मैत्रेय-क्षीरस्वाम्याद्युपात्तवचनानुसारेण फण-धातोर्घटादिष्वे नेति ज्ञायते । तदानीं मित्वाभावात् फाणकः-णिका, इत्यादीन्येव रूपाणि । किञ्च, धातूनामनेकार्थकत्वात्, गत्यर्थकस्य फणधातोरेव घटादिषु पाठ इति ज्ञायते ; यतः ‘अन्यत्र फाणयति=घटं निःस्नेहयतीत्यर्थः ।’ इति क्षीरस्वामी वभाण । ‘.....फण-ण निःस्नेहने—’ इति कविकल्पद्रुम- (श्लो 176) वाक्यमप्यत्र निःस्नेहनार्थेऽस्य धातोः प्रयोगेऽनुकूलम् ।
- A. ‘स्नान्यस्तदा श्राणमुपादय चान्नं निद्रां गताः प्लातिपरास्तथाऽन्याः ।’
धा. का. 2.49.

ज्ञेयानि । ¹फाण्टः^A, ²फणितिः, ³फेणिवान् - पेफणिवान्, ^Bफणितः । इति इमानि रूपाणि अस्य धातोर्भवन्तीति विशेषः ।

(1089) “फल निष्पत्तौ” (I-भ्वादिः-530. अक. सेट्. पर.)

‘निष्पत्तिः = सिद्धिः ।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘फलेर्विशरणे फुलं फलितं फलति त्रयम् ॥

आदितो, ऽनादितस्त्वन्त्ये रूपे निष्पत्तिवाचिनः ।’ (श्लो. 158-159) इति देवः ।

फालकः-लिका, फालकः-लिका, पिफलिषकः-षिका, पाफलकः-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकफलतिवत् (174) ज्ञेयानि । फलितम्,
⁴फलम्, ⁵त्रिफला, ⁶संफला-भस्त्रफला-अजिनफला-शणफला-पिण्डफला,

1. ‘क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिञ्चफाण्टवाढानि मन्थमनस्तमस्सक्तविस्पष्टस्व-
रानायासशृणुषु’ (7-2-18) इत्यनेनास्य धातोर्निष्ठायां अनायाससाध्यकषा-
यविशेषश्चेत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेनोच्यते तदानीमिडभावो निपात्यते । ‘अनुनासिकस्य
किञ्चलोः विङिति’ (6-4-15) इति दीर्घः । पश्चात्, ‘ष्टुना ष्टुः’ (8-4-41) इति
ष्टुत्वेन निष्ठातकारस्य टकारः । अन्यत्र फणितमित्येव ।
‘उष्णाम्बुन्यौषधं क्षुण्णं क्षिप्त्वा सद्योऽभिषुल्य च ।
पीयते यः कषायोऽसौ फाण्टोऽनायाससाधितः ॥’ इति प्र. सर्वस्वे ।
माधवस्तु ‘तद्वै नवनीतं घृतं देवानाम्, फाण्टं मनुष्याणाम्—’ इति शतपथ-
श्रुतिव्याख्यायाम् (3-1-3-8) ‘नवनीतं फाण्टघृतयोरन्तरालवर्ति’ इत्याह ।
तेन नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टम् इति लभ्यते । धातुवृत्तौ तु
‘औषधस्य पञ्च कल्पनाः—रसः, कल्कः, शृतः, शीतः, काथः । शीतो नाम
क्षुण्णमौषधमुदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितं यदुदकं प्रातः पीयते तत् । तदेवोष्णोदके
प्रक्षिप्य सद्योऽभिषुल्य पूत्वा पीयते । स फाण्ट इति तद्विदः ।’ इत्याह ।
2. क्तिनि, ‘तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्—’ (वा. 7-2-9) इति वचनात् इडिति ज्ञेयम् ।
धातूनामनेकार्थकत्वाद् अत्र शब्दार्थकत्वमित्यपि ज्ञेयम् ।
3. कर्तरि लिटः कसौ, ‘फणां च सप्तानाम्’ (6-4-125) इत्येवाभ्यासलोपविकल्पः ।
‘वस्वेकाजादूषसाम्’ (7-2-67) इतीदम् ।
4. फलतीति फलम्, कर्तरि पचादित्वाद् च । लोकप्रयोगात् क्लीबत्वम् ।
5. अजादिषु (4-1-4) दर्शनात् स्त्रियां टाप् भवति । ङीष्पवादः ।
6. ‘पाककर्णपर्णपुष्पफल—’ (4-1-64) इति प्राप्तं ङीष् बाधित्वा, ‘संभस्त्राजिनशण-
पिण्डेभ्यः फलात्’ (ग. सू. 4-1-4) इति टाप् । भस्त्रफला इत्यत्र ‘लघापोः
संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्’ (6-3-63) इति ह्रस्वः ।
- A. ‘अम्लिष्टनादा निरगुः फाण्टचित्रास्त्रपाणयः ॥’ भ. का. 9.17.
- B. ‘दुष्टानपस्त्रादयितुं प्रयाते कृष्णे विलेपुः फणिता विमोहम् ॥’ धा. का. 2.19.

¹फालः, ²दासीफली इति रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

(1090) “जि फला विशरणे” (I-भ्वादिः-516. अक. सेट्. पर.)

‘विशरणम् = विकसनम् ।’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (1-66) ।

‘फलेर्विशरणे फुलम्, फलितम्, फलति त्रयम् ॥

आदितो, ऽनादितस्त्वन्त्ये रूपे निष्पत्तिवाचिनः ।’ (श्लो. 158-159) इति देवः ।

फालकः-लिका, फालकः-लिका, पिफलिषकः-षिका, ³पम्फुलकः-पम्फुलकः-लिका;
फलता-त्री, फालयिता-त्री, पिफलिषिता-त्री, ⁴पम्फुलिता-त्री;
फलन्-न्ती, फालयन्-न्ती, पिफलिषन्-न्ती;
फलिष्यन्-न्ती-ती, फालयिष्यन्-न्ती-ती, पिफलिषिष्यन्-न्ती-ती; —

— फालयमानः, फालयिष्यमाणः, — ⁵पम्फुल्यमानः, ⁶पम्फुलिष्यमाणः;

⁷फल-फलौ-फलः; — — —

⁸फुलः-⁹फुलवान्, ¹⁰प्रफुलत्-प्रफुलतः-प्रफुलतवान्, ¹¹फलितम्-फलितवान्, ¹²उत्फुलः-

1. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ् । फल्यते = निष्पाद्यतेऽनेन धान्यादिकमिति
फालः = हलः ।
2. ‘पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल—’ (4-1-64) इति जातिवाचिनः फलोत्तरपदादस्मात्
स्त्रियां ङीष् ।
3. यङन्ताण्युलि द्वित्वादिके कृते, ‘उत् परस्यातः’ (7-4-88) इति उत्तरखण्डस्थाकार-
स्थोकारे, परसवर्णविकल्पे च रूपद्वयम् । एवं यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
4. ‘न पदान्ताः परेऽणः सन्ति ।’ इति वचनं तु भाष्यासम्मतमिति, लकारन्तस्यास्य
प्रयोग उपपन्नः ।
5. निष्ठायां, ‘आदितश्च’ (7-2-16) इति इग्निषेधे, ‘अनुषसर्गात् फुलुक्षीब—’
(8-2-55) इत्यत्र निपातनात् निष्ठातकारस्य लकारः, प्रकृतिघटिताकारस्योत्वं च ।
यद्वा, लत्वस्यासिद्धत्वेन तकारादिप्रत्ययपरकत्वात्, ‘ति च’ (7-4-89) इत्युत्वमिति
ज्ञेयम् ।
6. ‘क्वतोरप्येतल्लवमिष्यते ।’ इति वृत्तिः । तन्मते फुलवान् इत्यपि साधुः ।
7. अनुपसर्गादेव लत्वस्य निपातनात्, सोपसृष्टात् इग्निषेधे, उस्वे च रूपमेवम् ।
प्रफुलम् इति तु ‘फुल विकसने’ इत्यस्मात् पचाद्यचि ज्ञेयम् ।
8. ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ (7-2-17) इति भावे, आदिकर्मणि च या निष्ठा, तत्र
विषये इग्निषेधस्य विकल्पनात् फलितम् इत्यपि साधुरिति ज्ञेयम् ।
9. ‘उत्फुलसम्फुलयोरुपसंख्यानम्’ (वा. 8-2-55) इति वचनादत्रापि निष्ठातकारस्य
लत्वमिति ज्ञेयम् । क्वत्वन्तस्यापीदं लत्वमिति वृत्तिकारेण्डेः तत्रापि लत्वम् ।

उत्फुलवान्, सम्फुलः-सम्फुलवान्, फालितः, पिफलिषितः,
पम्फुलितः-तवीन्;

फलम्, फेलिवान्, फालः, पिफलिषुः, पम्फुलः;
फलितव्यम्, फालयितव्यम्, पिफलिषितव्यम्, पम्फुलितव्यम्;
प्रतिफलनीयम्, फालनीयम्, पिफलिषणीयम्, पम्फुलनीयम्;
फाल्यम्, फाल्यम्, पिफलिष्यम्, पम्फुल्यम्;
ईषत्फलः-दुष्फलः-सुफलः;
फल्यमानः, फाल्यमानः, पिफलिष्यमाणः, पम्फुल्यमानः;
फालः, फालः, पिफलिषः, पम्फुलः;
फलितुम्, फालयितुम्, पिफलिषितुम्, पम्फुलितुम्;
फलितः, फालना, पिफलिषा, पम्फुला;
फलनम्, फालनम्, पिफलिषणम्, पम्फुलनम्;
फलित्वा, फालयित्वा, पिफलिषित्वा, पम्फुलित्वा;
प्रफल्य, प्रफाल्य, प्रपिफलिष्य, प्रपम्फुल्य;
फालम् २, } फालम् २, } पिफलिषम् २, } पम्फुलम् २; }
फलित्वा २, } फालयित्वा २, } पिफलिषित्वा २, } पम्फुलित्वा २; }
फल्युः.

(1091) “कुल सञ्चलने”

(VI-तुदादि:-1390. अक. सेट्. पर.) कुटादिः।

धातुरयं सिद्धान्तकौमुद्यां केवलमुपात्तः। क्षीरतरङ्गिणी-धातुवृत्त्यादिषु
कुलापि नोपलभ्यते। ‘स्फुल—’ इत्यस्य पाठभेदोऽयमिति ज्ञेयम्।
फोलकः-लिका, फोलकः-लिका, पुफुलिषकः-षिका, पोफुलकः-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुटतिवत् (204) ज्ञेयानि।

- कर्तरि, लिटः कसौ, ‘तृफलभजत्रपश्च’ (6-4-122) इत्येवाभ्यासलोपे, ‘वस्वे-
काजादृषसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे च रूपम्।
- यङन्तात् यकि, ‘हलो यमां यमि लोपः’ (8-4-64) इति यङो यकारस्य विकल्पेन
लोपः। लोपाभावपक्षे तु ‘पम्फुल्यमानः’ इत्यपि साधुः। एवं यङन्तात् ल्यप्पयि
ज्ञेयम्।
- क्तिनि, इतिषेधे, ‘ति च’ (7-4-89) इत्युत्वे रूपमेवम्।
- ‘फलिपाटि—’ (द. ङ. 1-103) इत्युप्रत्यये गुणागमे च रूपम्। फल्युः = असारः।

(1092) “कुल विकसने” (I-भ्वादि:-532. अक. सेट्. पर.)

कुलकः-लिका, कुलकः-लिका, पुफुलिषकः-षिका, पोफुलकः-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचिह्नतिवत् (528) ज्ञेयानि।
पचाद्यचि—^Aप्रफुलः।

(1093) “फेलु गतौ” (I-भ्वादि:-542. सक. सेट्. पर.)

फेलकः-लिका, फेलकः-लिका, ¹पिफेलिषकः-षिका, ²पेफेलकः-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकफेलतिवत् (262) ज्ञेयानि। ³फेला,
^Bफेलनम्।

(1094) “बण शब्दार्थः” (I-भ्वादि:-459. अक. सेट्. पर.) [अ]

बाणकः-णिका, बाणकः-णिका, विबणिषकः-षिका, बम्बणकः-णिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककणतिवत् (157) ज्ञेयानि। ⁴उल्लवणः^C।
⁵बाणः, ⁶गीर्वाणाः।

- सन्नन्ते द्वित्रि, अभ्यासे, ‘हस्वः’ (7-4-59) इति हस्वः; स च, ‘एच इगृध्रस्वा
देशे’ (1-1-48) इति शास्त्रात् एकारस्य इकाररूपः।
- यङन्ताण्युलि, अभ्यासस्य हस्वे इकारे, ‘गुणो यङ्लोकोः’ (7-4-82) इति इकारस्य
गुणेन एकार इति ज्ञेयम्।
- ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति स्त्रियां भावादौ अकारप्रत्ययः। फेला = भुक्तसमु-
ञ्जितम्। ‘फेला’ इति धातुवृत्तौ पाठः।
- पचाद्यचि, प्रषोदरादित्वात् उल्लवणशब्दवत् ‘उत्’ इत्युपसर्गस्य लत्वे रूपमेवम्।
- बणति = शब्दं करोत्यस्मिन् बाणः = ज्या। अधिकरणे ‘हलश्च’ (3-3-121)
इति संज्ञायां घञ्।
- गीरेव बाणः येषां ते गीर्वाणाः = देवाः, भूदेवाश्च।

[अ] धातुरयं माधवधातुवृत्त्यादिषु न दृश्यते। ‘ध्रण—’ इत्यस्य पाठभेदोऽयम्,
इति सि. कौमुदी। क्षीरतरङ्गिण्यां तु धातुरयमुपात्तः। परं तु तत्र वण
इति मुद्रणाशुद्धिः। उत्तरत्र बाणशब्दस्यास्मादेव धातोर्निष्पादनात्।

- ‘अधिलकायामिव धातुमत्यां लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्॥’ रघु. 2.29.
- ‘फणीश्वरक्ष्वेलरुधं प्रवेक्षितस्रजं मुहुः पेलववातफेलनात्॥’ धा. का. 1.69.
- ‘प्रल्लोणितान् प्रैणनविघ्नणतिक्षतीननुल्लवणान् धेनुगणान् कनस्तनान्॥’

(1095) “बद्ध स्थैर्ये” (I-भ्वादि:-51. सक. सेट्. पर.)

बादक:-दिका, बादक:-दिका, बिबदिषक:-षिका, बाबदक:-दिका,
¹बदरम्-बदरी, ²बदन्-न्ती, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-
 खदतिवत् (338) बोध्यानि ।

(1096) “बध बन्धने” (I-भ्वादि:-978. सक. सेट्. आत्म.)

‘यत्तु बीभत्सते तत् स्याद् वैरूप्येऽर्थे बधे: सनि ॥’ (श्लो. 120) इति देवः ।
²बीभत्सक:-त्सिका, ³बीभत्सक:-त्सिका, ⁴बीभत्सिषक:-षिका, ⁵बाधक:-धिका;
 बीभत्सिता-त्री, बीभत्सयिता-त्री, बीभत्सिषिता-त्री, बाधयिता-त्री ;

— बीभत्सयन्-न्ती, बीभत्सयिष्यन्-न्ती-ती ;
 बीभत्समानः, बीभत्सयमानः, बीभत्सिषमाणः ;
 बीभत्सिष्यमाणः, बीभत्सयिष्यमाणः, बीभत्सिषिष्यमाणः ;
^Bबीभत्सितम्-तः-तवान्, बीभत्सितः, बीभत्सिषितः-तवान् ;
 बीभत्सुः, ⁶बीभत्सनः, बीभत्सयिषुः, बीभत्सिषुः ;
 बीभत्सितव्यम्, बीभत्सयितव्यम्, बीभत्सिषितव्यम् ;

1. बाहुलकादरन्प्रत्ययः । ‘षिट्ठौरादिभ्यश्च’ (4-1-41) इति गौरादिपाठात् स्त्रियां ङीष् ।
  2. ‘मानबधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य’ (3-1-6) इत्यत्र ‘बधेवैरूप्ये’ इति वचनात् वैरूप्यार्थे स्वार्थे नित्यसनि, अभ्यासस्य इत्वे दीर्घे च, ‘एकाचो बधो भष्—’ (8-2-37) इति भष्भावेन भकारे, धकारस्य चत्वे च रूपम् । एवं सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
  3. स्वार्थसन्नतात् प्यन्ते ण्वुलि, ‘णेरनिटि’ (6-4-51) इति णिलोपे रूपमेवम् ।
  4. स्वार्थसन्नतादिच्छासनि रूपमेवम् । असरूपप्रत्ययत्वात् इच्छासन्नतस्यापि प्रयोग इष्टः । तदुक्तं भाष्ये (3-1-7) ‘सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताच्च समिष्यते ॥’ इति ।
  5. ‘अवयवे कृत् लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।’ (भाष्यम्. 3-1-7) इति वचनात् बध इत्यत्रोक्तस्यानुदात्तेत्वस्य स्वार्थसन्नोऽभावे अर्थान्तरे बन्धनादिरूपे चुरादित्वमिति, तत्पक्षे प्यन्तात् क्रमेण रूपाणि यथायथमूह्यानि ।
  6. ‘अनुदात्तेश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिको युच् ।
- A. ‘पलान्यखाद्यानि खदन् बद्धपुः गदजवाच्यानि रदन् सतां मनः ॥’ धा. का. 1.8.
 B. ‘स खल्वबीभत्सितवृत्तिरर्चा तवारमेतापि कृपां लभेत ॥’ धा. का. 2. 38.

बीभत्सनीयम्,	बीभत्सनीयम्,	बीभत्सिषणीयम् ;
बीभत्स्यम्,	बीभत्स्यम्,	बीभत्सिष्यम् ;
ईषद्बीभत्सः-दुर्बीभत्सः-सुबीभत्सः ;	—	—
बीभत्स्यमानः,	बीभत्स्यमानः,	बीभत्सिष्यमाणः ;
बीभत्सः,	बीभत्सः,	बीभत्सिषः ;
बीभत्सितुम्,	बीभत्सयितुम्,	बीभत्सिषितुम् ;
बीभत्सा,	बीभत्सयिषा,	बीभत्सिषा ;
बीभत्सनम्,	बीभत्सनम्,	बीभत्सिषणम् ;
बीभत्सित्वा,	बीभत्सयित्वा,	बीभत्सिषित्वा ;
प्रबीभत्स्य,	प्रबीभत्स्य,	प्रबीभत्सिष्य ;
बीभत्सम् २, } बीभत्सित्वा २, }	बीभत्सम् २, } बीभत्सयित्वा २, }	बीभत्सिषम् २ ; } बीभत्सिषित्वा २. }

(1097) “बध संयमने” (X-चुरादि:-1547. सक. सेट्. उभ.)

‘बन्धे—’ इति चन्द्रः ।

‘बध्नाति बन्धने बन्धेर्बाधयेदिति संयमे ।’ (श्लो. 120) इति देवः ।
 बाधक:-धिका, बिबाधयिषक:-षिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिक-
 चाटयतिवत् (488) बोध्यानि । ^Aबाधयन्-न्ती ।

(1098) “बन्ध बन्धने” (IX-क्रयादि:-1508. अक. अनि. पर.)

‘बध्नाति बन्धने बन्धेर्बाधयेदिति संयमे ।’ (श्लो. 120) इति देवः ।
 बन्धक:-न्धिका, बन्धक:-न्धिका, ¹बिभन्त्सक:-त्सिका, ²बाबधक:-धिका ;
³बन्द्धा-बन्द्धी, बन्धयिता-त्री, बिभन्त्सिता-त्री, बाबधिता-त्री ;

1. सन्नन्ताण्वुलि, भष्भावचत्वादिकेषु रूपमेवम् । सर्वत्र सन्नन्तेषु एवमेव प्रक्रियेति ज्ञेयम् ।
  2. यन्ते सर्वत्र यङ्निमित्तके नकारलोपे, अभ्यासदीर्घे च रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।
  3. तृचि, ‘झषस्तघोः—’ (8-2-40) इति धत्वम् । ‘झलां जश् झशि’ (8-4-53) इति धातुधकारस्य दकारः । तस्य, ‘झरो झरि—’ (8-4-65) इति पाक्षिको लोपः । एवं तव्यदादिष्वपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
- A. ‘स्वर्गे प्रियंमविष्णुश्च कृत्स्नं शक्तोऽप्यबाधयन् ॥’ भ. का. 6. 116.

^१बधनन्-ती, ^२बन्धयन्-न्ती, विभन्त्सन्-न्ती; —
^३बन्त्स्यन्-न्ती-ती, बन्धयिष्यन्-न्ती-ती, विभन्त्सिष्यन्-न्ती-ती; —
 — बन्धयमानः, बन्धयिष्यमाणः, — बाबध्यमानः, बाबधिष्यमाणः;
^४भत्-भध्-बधौ-बधः; — — —
 बद्धः-बद्धम्-बद्धवान्, ^५चक्रबद्धः-दृषद्बद्धः, बन्धितः, विभन्त्सितः,
 बाबधितः-तवान्;
 बन्धः, ^६सुतानुबन्धः,^A बन्धः, विभन्त्सुः, बाबन्धः;
 बन्धव्यम्, बन्धयितव्यम्, विभन्त्सितव्यम्, बाबधितव्यम्;
 बन्धनीयम् बन्धनीयम्, विभन्त्सनीयम्, बाबधनीयम्,
 बन्ध्यम्, बन्ध्यम्, विभन्त्स्यम्, बाबध्यम्;
 ईषद्बन्धः-दुर्वन्धः-सुबन्धः; — — —
 बध्यमानः, बन्ध्यमानः, विभन्त्स्यमानः, बाबध्यमानः;
 बन्धः, ^७पर्यङ्कबन्धः, चक्रबन्धः, दृषद्बन्धः, ^८अनुबन्धः, बन्धः,
 विभन्त्सः, बाबधः;
 बन्धुम्, बन्धयितुम्, विभन्त्सितुम्, बाबधितुम्;

1. शतरि, कृयादित्वात् इनाप्रत्यये, 'अनिदिताम्—' (6-4-24) इति धातुनकारलोपे, 'श्राडभ्यस्तयोः—' (6-4-112) इत्याकारलोपे च रूपमेवम्।
2. चित्तवत्कर्तृकत्वविवक्षायां ण्यन्तेऽत्र परस्मैपदमेव। अचित्तवत्कर्तृकत्वविवक्षायां तु आत्मनेपदमपि भवतीति ज्ञेयम्।
3. स्यप्रत्ययेऽपि भङ्भावचत्वादिर्क यथायथमूह्यम्।
4. क्रिपि, उपधानकारलोपे, भङ्भावचत्वादिर्क यथायथमूह्यम्।
5. क्तप्रत्ययान्तात्, 'सप्तमी—' (2-3-36) इति योगविभागात् समासः।
6. सुतमनुबन्धातीति सुतानुबन्धः। 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यण्।
7. पर्यङ्के बन्धः पर्यङ्कबन्धः। 'सिद्धशुक्लपञ्चबन्धैश्च' (2-1-41) इति सप्तमीतत्पुरुषः। 'तत्पुरुषे कृति—' (6-3-14) इति प्राप्त्यालुङ्कः 'नेत्रसिद्धबद्धातिषु च' (6-3-19) इति निषेधः।
8. अनु बध्यते इत्यनुबन्धः = प्रत्ययगतः कित्त्वङित्वादिर्विशेषः। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (6-3-122) इति दीर्घः।
- A. 'ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत् स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धम् ॥' भ. का. 1.11. (अत्र कर्मण्यणि सुतानुबन्धम् इति नपुंसकलिङ्गश्रवणासम्भवात् व्याख्यातृभिः सुतानुबन्धि इति पाठमाश्रित्य, तस्य च सुतमनुबन्धुं शीलमस्येति व्युत्पत्त्या ताच्छील्येऽर्थे णिनिप्रत्ययान्तत्वमिति समर्थितम्। तदेव च साध्विति प्रतिभाति।

^१बन्धा, बद्धिः, बन्धना, विभन्त्सा, बाबधा;
 बन्धनम्, बन्धनम्, विभन्त्सनम्, बाबधनम्;
 बद्धा, बन्धयित्वा, विभन्त्सित्वा, बाबधित्वा;
 अनुबध्य, प्रबन्ध्य, प्रविभन्त्स्य, प्रबाबध्य;
^२चक्रबन्धं बद्धः, ^३अट्टालिकाबन्धं बद्धः;
 बन्धम् २, } बन्धम् २, } विभन्त्सम् २, } बाबधम् २; }
 बद्ध्वा २, } बन्धयित्वा २, } विभन्त्सित्वा २, } बाबधित्वा २; }
^४बन्धुः, ^५बधिरः, ^६ब्रध्नः-बुध्नः, ^७बन्धुरः, ^८बन्धुकः।

(1099) "बर्ब गतौ" (I-भ्वादिः-418. सक. सेट्. पर.)

'अयं बन्ध इति नोपधः। इति कौशिकः।' इति मा. धा. वृत्तिः।
 बर्बकः-र्विका, बर्बकः-र्विका, विबर्बिषकः-षिका, बाबर्बकः-र्विका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्मतिवत् (173) ज्ञेयानि।
^९बर्बरः-बर्बरी, ^Aप्रबर्ब्य।

1. धातोः संयोगान्तत्वेन गुरुत्वात्, 'गुरोश्च हलः' (3-3-103) इत्यकारप्रत्यये रूपमेवम्। क्तिनि विवक्षिते तु कित्त्वेनोपधानकारलोपे बद्धिः इत्यपि साधुरिति ज्ञेयम्।
2. 'अधिकरणे बन्धः' (3-4-41) इति णमुल्। चके बद्ध इत्यर्थः। कषादित्वात् यथाविध्यनुप्रयोगः।
3. 'संज्ञायाम्' (3-4-42) इति णमुल्। अट्टालिकायन्ध इति बन्धविशेषस्य संज्ञा। एवं कौशिकबन्धं बद्धः, पञ्चबन्धं बद्धः, शरबन्धं बद्धः, इत्यादिषु सर्वत्र णमुलुपपत्तिर्ज्ञेया। अत्र सर्वत्र बन्धः इत्यनेन व्यूहविशेषस्य, काव्यगतस्य बन्धविशेषस्य च तन्त्रेण ग्रहणमिति ज्ञेयम्।
4. औणादिके [द. उ. 1.95] उप्रत्यये रूपमेवम्।
5. औणादिके [द. उ. 8.26] किरचप्रत्यये, प्रत्ययस्य कित्त्वेनोपधानकारलोपे च रूपमेवम्। बद्धमस्य श्रवणेन्द्रियमिति बधिरः = श्रोत्रेन्द्रियहीनः।
6. 'बन्धेर्ब्रध्निबुधि च' (द. उ. 5-38) इति नक्प्रत्यये ब्रधि-बुधि-इत्यादेशयोश्च रूपे सिद्धयतः। कित्त्वादुपधानकारलोपः। ब्रध्नः = सूर्यः। बुध्नः = सङ्कल्पो मनः, देवो वा।
7. बाहुलकादौणादिके उरक्प्रत्यये रूपम्। 'बन्धुर बन्धुरौ' स्यातां नम्रमुन्दरयोश्चिषु। इति रन्तिदेवचनान्द्वीर्घमध्यमोऽप्यस्तीति विज्ञायते।
8. औणादिके (द. उ. 3-46) ऊकप्रत्यये रूपम्। बन्धुकम् = पुष्पविशेषः। [बर्बरी इति।
9. बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये रूपम्। बर्बरः = शिथिलः, प्राणिविशेषश्च। स्त्रियां ङीषि।
- A. 'प्रबर्ब्य' शैलानुपमर्ब्य पद्मिनीं प्रकर्ब्य चाशाः श्रमशोणितैरिव ॥' धा. का. 1.54.

(1100) “बर्ह प्राधान्ये” (I-भ्वादि:-638. सक. सेट्. आत्म.)
बर्हक:-र्हिका, बर्हक:-र्हिका, बिबर्हिषक:-षिका, बाबर्हक:-र्हिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्हतिवत् (385) ज्ञेयानि ।
¹बर्हः, ²बर्हिणः, ³बर्हकः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1101) “बर्ह हिंसायाम्” (X-चुरादि:-1665. सक. सेट्. उभ.)
बर्हक:-र्हिका, बिबर्हयिषक:-षिका, बर्हयिता-त्री, बिबर्हयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) बोध्यानि । क्विपि
⁴बट्-बट्-बर्हो-बर्हः; ^Aअनिबर्हणीयम् ।

(1102) “बर्ह भाषार्थः” (X-चुरादि:-1770. सक. सेट्. उभ.)
आस्वदीयः ।

‘वृद्धौ भाषार्थविषये वृहयेद् बर्हयेदिति ॥’ (श्लो. 198) इति देवः ।
बर्हक:-र्हिका, बिबर्हयिषक:-षिका, बर्हयिता-त्री, बिबर्हयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिकग्रासयतिवत् (439) बोध्यानि ।

(1103) “बल प्राणने धान्यावरोधने च”

(I-भ्वादि:-840. सक. सेट्. पर.) ज्वलादिः ।

प्राणनम्=जीवनम् । धान्यावरोधनम्=कुसूलादिव्यापारः । प्राणनेऽकर्मकः,
धान्यावरोधने सकर्मकः ।

बालक:-लिका, बालक:-लिका, बिबलिषक:-षिका, बाबलक:-लिका;

1. बर्हते=प्राधान्येन सर्वेष्ववयवेषु वर्तते इति बर्हः=मयूरादीनां शिखण्डकः ।
पचायचि रूपमेवम् ।
2. ‘फलबर्हाभ्यामिनच् वक्तव्यः’ (वा. 5-2-122) इति मत्वर्थीय इनच्प्रत्ययः ।
बर्हिणः=मयूरः ।
3. आशिषि गम्यमानायाम् ‘आशिषि च’ (3-1-150) इति वुन् । बर्हताम् इत्याशिषि
गम्यमानायामयं प्रत्ययो भवतीति ज्ञेयम् ।
4. ‘रात् सस्य’ (8-2-24) इति नियमात् हकारस्य संयोगान्तलोपो न । हकारस्य
पदान्तनिमित्तके ढत्वे, चत्वे विकल्पे च रूपमेवम् ।
- A. ‘अम्लेच्छलोकसहिते सदसीह तस्मात्
को ब्रूसयिष्यति शिशूनिबर्हणीयम् ॥’ धा. का. 3. 30.

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तद्धातूपात्तविशेषरूपाणि विना भौवादिक-
कलतिवत् (174) ज्ञेयानि । ¹बालः-बलः, ²बाला, ³बाहुबली-ऊरुबली,
सर्वबली, ⁴बलिः, ⁵बलवान्-बली, ⁶बल्लः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1104) “बल प्राणने” (X-चुरादि:-1629. सक. सेट्. उभ.) ज्ञपादिः ।
बलक:-लिका, बिबलयिषक:-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकचहयतिवत् (615) ज्ञेयानि । ^Aबलयन्-न्ती ।

(1105) “बल्ह प्राधान्ये” (I-भ्वादि:-639. अक. सेट्. आत्म.)
बल्हक:-ल्हिका, बल्हक:-ल्हिका, बिबल्हिषक:-षिका, बाबल्हक:-ल्हिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्हतिवत् (385) ज्ञेयानि ।
^Bप्रबल्हः, ⁷बाहीकः ।

(1106) “बल्ह भाषार्थः” (X-चुरादि:-1771. सक. सेट्. उभ.)
आस्वदीयः ।

बल्हक:-ल्हिका, बिबल्हयिषक:-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तरि वा णप्रत्ययः । तदभावपक्षे
पचायचि बलः इति रूपम् ।
2. बालशब्दस्याजादिषु (4-1-4) पाठात् ‘वयसि प्रथमे’ (4-1-20) इति ङीष् न,
टावेव भवति ।
3. ‘बलाद् बाहुरूपवपदात्, सर्वादेश्च’ (वा. 5-2-135) इति वचनात् मत्वर्थीय
इनिप्रत्यये रूपाण्येतानि साधूनि ।
4. ‘इन्’ [द. उ. 1-46] इतीन्प्रत्यये रूपम् ।
5. मत्वर्थीये इनिप्रत्यये, मतुपि मतोर्वकारे च एते रूपे भवतः ।
6. ‘वातदन्तबल्ललाटानामूच् च’ (ग. सू. 5-2-97) इति सिष्मादिषु पाठात्
मत्वर्थीये लच्प्रत्यये ऊङागमे च रूपमेवम् ।
7. ‘इक् च’ (वा. 4-1-85) इत्यनेन बहिसु-बहिल्हशब्दाभ्यामीकृत्प्रत्यये टिलोपे
च बाहीकः इति रूपसिद्धिः । वेदबाह्यदेशजात इत्यर्थः । ‘गौर्वाहीकः’
इत्यादिषु बाहीकः इत्येव ओष्ठयादिः प्रयोगः साधुः, न तु दन्त्योष्ठयादिरिति
बोध्यम् ।
- A. ‘युध्यस्व भीतिरहितो बलयन् खलु त्वं
कीर्तिं चयस्व चपयापि नृपप्रसादम् ॥’ धा. का. 3.25.
- B. ‘बर्हप्रबल्हसमलङ्कृतिरालिलिङ्ग
प्रोत्थाप्य बर्हकनिबल्हदुतं तमीशः ।’ धा. का. 1.81.

चौरादिकग्रासयतिवत् (439) ज्ञेयानि । ^Aअवल्लः ।

(1107) “बष्क दर्शने” (X-चुरादि:-1916. सक. सेट्. उभ.) [अ]

बष्कक:-ष्किका, बिबष्कयिषक:-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि । ^Bबष्कयन्, ¹बष्कयणी ।

(1108) “बस्त अर्दने” (X-चुरादि:-1683. सक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः ।

‘बस्तु—’ इति मैत्रेयः । तस्य मते उदिच्वाणिचो वैकल्पिकत्वम् ।

‘बस्त—’ इति केचिद् दन्तोष्ठ्यादि पठन्ति ।

बस्तक:-स्तिका, बिबस्तयिषक:-षिका, बस्तयिता-त्री, बिबस्तयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि । णिचो वैकल्पिकत्वात् पक्षे शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसन्नतात्, यङन्ताच्च इमानि रूपाणीति विशेषः । यथा—बस्तक:-स्तिका, बिबस्तयिषक:-षिका, बाबस्तक:-स्तिका ; इति यथायथमूह्यानि । ^Cबिबस्तयिषुः, ²बस्तिः ।

(1109) “बहि वृद्धौ” (I-भ्वादि:-633. अक. सेट्. आत्म.) [आ]

1. बाहुलकात् औणादिकेऽयप्रत्यये बष्कयः = तरुणवत्सः । सोऽस्य अस्तीति पामादिवात् (5-2-100) नप्रत्यये णत्वे ङीषि च बष्कयणी = चिरप्रसूता गौः ।

2. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति णिजभावपक्षे इक्प्रत्यये रूपम् । बस्तिः = मूत्रकोशः ।

A. ‘नाहं बह्विंशितास्म्यबह्व्यमपि भोः सर्वैरिदं गोप्यते..... ॥’ धा. का. 3.44.

B. ‘लोके बष्कयतीह चित्रितमहामये स्वयं चित्रयन् दोष्णा खल्लमुदंस्य तस्य वटयन् हस्तादगृह्णादमुम् ।’ धा. का. 3. 61.

C. ‘प्रस्पाश्य मुष्टिमभितर्जयते प्रभर्त्स्यो मल्लो बिबस्तयिषुरेनमगन्धनीयम् ।’ धा. का. 3.34.

[अ] ‘कर्तृकरणाद् धात्वर्थे (ग. सू. चुरादिः) इत्यत्र तद्गणसूत्रनिदर्शनार्थमुपास्तेषु धातुष्वयमेकः । क्वचित् ‘बल्क दर्शने’ इत्युपात्तम् । ‘पोटागुवतिस्तोककतिपय-गृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तुश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः’ (2-1-65) इत्यत्र बष्कयणीशब्दस्योपादानात्, माधव-धातुकारप्रसूतिभिरुपादाना-च्चास्माभिः बष्क इति पाठमादृत्यैवमत्र लिखितम् ।

[आ] क्षीरस्वामी चुरादिषु (आस्वदीयेषु) भाषार्थकदण्डकेऽपि बहिधातुं पठित्वा बहयतीत्युदाहृतवान् । अन्ये केऽपि नामुं धातुं पठन्ति । अनतिप्रयोजनकत्वात् बहुत्र तस्यानुपलम्भात् बहिधातोः बहि इति मुद्रणसम्भवाच्चास्माभिरयं परिलक्षः ।

बंहक:-हिका, बंहक:-हिका, बिबंहिषक:-षिका, बाबंहक:-हिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि ¹बहु । शानचि-बंहमानः इति रूपमस्येति ज्ञेयम् ।

(1110) “बाट्ट आप्लाव्ये” (I-भ्वादि:-286. सक. सेट्. आत्म.)

आप्लाव्यम् = वेगेनोत्क्षिप्य गमनम् । ओष्ठ्यादिरयं धातुः । औत्तराः सर्वेऽपि ग्रन्थकाराः वबयोः प्रयोगं बहुधा विपर्यस्य कुर्वन्ति ।

बाडक:-डिका, बाडक:-डिका, बिबाडिषक:-षिका, बाबाडक:-डिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (394) ज्ञेयानि । ^Aबाडितम्, ²बाडः ।

(1111) “बाधृ लोडने” (I-भ्वादि:-5. सक. सेट्. आत्म.)

‘—रोटने । रोटनम् = प्रतिघातः ।’ इति क्षीरस्वामी । लोडनम् = हिंसनमिति यावत् ।

बाधक:-धिका, बाधक:-धिका, बिबाधिषक:-षिका, बाबाधक:-धिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (394) ज्ञेयानि । ³कार्यबाधी^B ।

(1112) “बाह प्रयत्ने” (I-भ्वादि:-645. अक. सेट्. आत्म.)

बाहक:-हिका, बाहक:-हिका, बिबाहिषक:-षिका, बाबाहक:-हिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकद्रावतिवत् (879) ज्ञेयानि । ⁴बाहः-^Cबाहा, ⁵बाहम्^D-बाहितम्, ⁶बाहुः ।

1. ‘लङ्घिबहोर्नलोपश्च’ (द. उ. 1-114) इति कुप्रत्यये नकारलोपे च बाहु इति रूपम् ।

2. बाडते = वेगेनोत्क्षिप्य गच्छतीति बाडः = अधः । पचाद्यचि रूपम् ।

3. ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये’ (3-2-78) इति णिनिप्रत्ययः ।

4. पचाद्यचि, रूपमेवम् । स्त्रियामजादिपाठात् टाप् ।

5. ‘शुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमस्सक्ताविस्पष्टस्वरा-नायासभृशेषु’ (7-2-18) इत्यनेनास्माद् धातोर्निष्ठायां भृशार्थे इडभाव-निपातनात्, धातुहकारस्य ढत्वे धस्व-ष्ट्व-ढलोप-दीर्घेषु च बाढम् इति रूपम् । अन्यत्र बाहितम् इत्येव ।

6. बाहते = प्रयतते इति बाहुः = करः । औणादिके उप्रत्यये रूपमेवम् ।

A. ‘अहोडनीयान् पशुपालयानसौ अपश्यदानन्दपयोधिबाडितः ।’ धा. का. 1.38.

B. ‘स गान्दिनीभूरथ गोकुलैधितं स्पर्धाङ्घ्रीगाधितकार्यबाधिनम् ।’ धा. का. 1.2.

C. ‘प्लीहायितासुरभरक्षतिवेहितोर्वीमेषज्यजेहपरया निजबाह्यैव ॥’ धा. का. 1.81.

D. ‘प्रमेदितः सपुत्रास्ते सुस्वन्ता बाढविकमाः ।’ भ. का. 9.17.

(1113) “बिट आक्रोशे” (I-भ्वादि:-317. अक. सेट्. पर.)
‘बिट—’ इति क्षीरस्वामी पपाठ । ‘बिड—’ इति नन्दी । ‘पिटं—’
इति मल्लः ।

^Aबेटक:-टिका, बेटक:-टिका, बिबेटिषक:-बिबिटिषक:-षिका, बेबिटक:-
टिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककितिवत् (190) ज्ञेयानि । ¹बिडालः ।

(1114) “बिदि अवयवे” (I-भ्वादि:-64. अक. सेट्. पर.)

‘अवयवे=एकदेशगतक्रियायाम् ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘भिदि—’ इति
सम्मताकारः ।

बिन्दक:-न्दिक्का, बिन्दक:-न्दिक्का, बिबिन्दिषक:-षिका, बेबिन्दक:-न्दिक्का;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि ।
²बिन्दुः^B ।

(1115) “बिल भेदने” (VI-चुरादि:-1359. सक. सेट्. पर.) [अ]
बेलल:-लिका, बेलक:-लिका, बिबेलिषक:-बिबिलिषक:-षिका, बेबिलक:-

1. ‘तमिबिडि—’ [द. उ. 8.115.] इत्यादिना कालचप्रत्यये वृषोदरादिस्थात् टकारस्य
डकारे च रूपमेवम् । दशपाद्युणादिवृत्तावत्र ‘बिड—’ इति सौत्रो
धातुर्थन्तः ।’ इति प्रोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तादृशस्य धातोः सूत्रेष्वनुपलम्भात् ।
दन्त्यौष्ठ्यादिं ब्रह्मन्तं च येऽपि पठन्ति, तेषामपि वचयोरभेदोच्चारणमेव निदानमिति
ज्ञेयम् ।

2. बाहुलकादौणादिके उप्रत्यये रूपम् । मैत्रेयस्तु ‘बिन्दुरिच्छुः’ (3-2-169) इति
सूत्रे निपातनादुकारप्रत्ययान्तत्वं मेने । तदप्रामाणिकम् । यतः, काशिकादिषु
“वेत्तेर्मुमि उप्रत्यये निपातनम् बिन्दुः वेदनशीलः” इत्युक्तत्वात् । एतेन,
‘यद्यभिधानमस्ति—भिन्दुरिति दृश्यते ।’ इति भिदिधातुमन्त्रावयवार्थे पठन्,
तस्योपप्रत्ययान्ते भिन्दुरिति साधयंश्च सम्मताकारोऽपि प्रतिबोधित इति
ज्ञेयम् ।

A. ‘चेतैर्विद्वैश्वानुगतानवेष्टकैरेटपशूकैटिरजः कटन् मलान् ।’ धा. का. 1.42.

B. ‘श्रुतान्दुक्कैश्चित्तगजेन्द्रोधिनास्तुष्यन्तु सन्तो गुणबिन्दुलोलुपाः ॥’ धा. का. 1.9.

[अ] ‘बेलति इति शपि, अयं चुरादौ च ।’ इति मा. धा. वृत्तौ आत्रेय-
वाक्योपादानात् भ्वादिष्वपि कश्चन बिलधातुरस्तीति ज्ञायते । क्षीरस्वामि-
प्रभृतिभिरनुपादानादस्माभिर्न लिखितः ।

लिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) ज्ञेयानि ।
¹बिलम्, ²बिल्वम्, ³बिलम् ।

(1116) “बिल भेदने” (X-चुरादि:-1606. सक. सेट्. उभ.)

“भिल—’ इति कौशिकः । भेलयति, भेलः, भिलम् ।” इति क्षीरस्वामी ।
‘बिलं भिलं भांसनमिति वा ।’ इति निरुक्ते (1-20) प्रयोगोपलम्भात्
‘भिल—’ इत्येतस्यापि धातुपाठेषु पाठ उच्यते, इति युधिष्ठिरमीमांसक-
मतम् ।

बेलक:-लिका, बिबेलयिषक:-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकचेतयतिवत् (522) ज्ञेयानि । बेलयन्-न्ती, बेलयिष्यन्-न्ती-ती,
इति शतरि रूपाणीति विशेषः ।

(1117) “बिस प्रेरणे” (IV-दिवादि:-1217. अक. अनि. पर.)

‘बिस—’ इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठोऽप्रामाणिकः ।

बेसक:-सिका, बेसक:-सिका, बिबेसिषक:-बिबिसिषक:-षिका, बेबिसक:-
सिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुस्यतिवत् (234) ज्ञेयानि ।
⁴बिस्तः, बिसम् । ^Aबिसितम् ।

(1118) “बुक्क भषणे” (I-भ्वादि:-119. अक. सेट्. पर.)

भषणम्=श्वरवः । क्षीरस्वामी तु ‘—भाषणे’ इति पठित्वा, ‘भषणे
इत्येके ।’ इत्याह । ‘—आभाषणे ।’ इति शाकटायनः ।

‘णिचि बुक्क्यतीति स्यात्, भाषणे शपि बुक्कति ।’ (श्लो. 42) इति देवः ।
अत्र देवमतेऽपि भाषणमेवार्थ इति ज्ञायते ।

1. ‘इगुपधज्ञा—’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्यये रूपमेवम् ।

2. बाहुलकात् औणादिके वक्प्रत्यये रूपमेवम् । प्रत्ययस्य कित्वाञ्च गुणः ।

3. बाहुलकात् औणादिके मक्प्रत्यये रूपमेवम् ।

4. औणादिके (द. उ. 6-7) तन्प्रत्यये, ‘तितुत्रतथ—’ (7-2-9) इत्यादिना इणिनषेधे
च रूपमेवम् । केचित्तु धातोरस्य सेट्त्वेऽपि, ‘अपरिमाणबिस्ताचित—’
(4-1-22) इत्यत्र बिस्त इति निपातनाज्जिष्ठायामनिद्वत्त्वमिति साधयन्ति ।
शास्त्रस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् तच्चिन्त्यम् ।

A. ‘.....वेदव्योषकृद्वृत्तो बिसिन्धीकृत्यज्जातोहोबुसम् ।’ धा. का. 2. 66.

बुक्कः-क्किा, बुक्कः-क्किा, बुबुक्किषकः-षिका, बोबुक्कः-क्किा ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककखतिवत् (141) ज्ञेयानि ।
अप्रत्यये—बुक्का^A इति ।

(1119) “बुक्क भाषणे” (X-चुरादि:-1714. अक. सेट्. उभ.)

‘—भाषणे’ इति धा. का. (3-38) व्याख्यादष्टः प्राठः ।

‘णिचि बुक्कयतीति स्यात्, भाषणे शपि बुक्कति ।’ (श्लो. 42) इति देवः ।
बुक्कः-क्किा, बुबुक्कयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
कुट्टयतिवत् (207) ज्ञेयानि । ¹बुक्कयिष्णुः^B ।

(1120) “बुगि वर्जने” (I-भ्वादि:-158. सक. सेट्. पर.)

‘बुगि—’ इत्यस्य पाठभेदोऽयम् । ‘भुगि वर्जने इत्येके ।’ इति क्षीरस्वामी ।
बुङ्गकः-ङ्गिका, बुङ्गकः-ङ्गिका, बुबुङ्गिषकः-षिका, बोबुङ्गकः-ङ्गिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । ण्यति—
^Cबुङ्गयम् ।

(1121) “बुध अवगमने” (I-भ्वादि:-858. सक. सेट्. पर.)

ज्वलादिः ।

‘बुध्यते बोधतीत्येवं बुधेरवगमे द्वयम् ।

बुधिरो बोधनार्थस्य बोधते बोधतीत्यपि ॥’ (श्लो. 119) इति देवः ।

अवगमनम्=उद्बोधः, ज्ञानं च । आद्ये-अकर्मकः, द्वितीये-सकर्मकः ।
बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, बुबोधिषकः-बुबुधिषकः-षिका, बोबुधकः-
षिका इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोलतिवत् (231) ज्ञेयानि ।

1. छान्दसा अपि प्रत्ययाः कचिद् भाषायां क्त्वादिवत् भवन्तीति, ‘गेश्छन्दसि’
(3-2-137) इति ताच्छीलिक इष्णुचप्रत्यये गेरयादेशे च रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।

A. ‘अफक्ताऽतक्यगुणेन तङ्कता खलश्चमुक्तापरुषे पुरेऽमुना ।’ धा. का. 1.17.

B. ‘सञ्चर्चयन् अपनयानथ बुक्कयिष्णुः

श्वेवोप्रशब्दनपरः कररुद्धकाणः ।’ धा. का. 3-38.

C. ‘विजुङ्गय बुङ्गयं गुणसंघदङ्गका अलङ्घितानन्दरसात्तघर्चनाः ।’ धा. का. 1.22.

¹बोधयन् शिष्यं धर्मम् । ²प्रबोधी-प्रतिबोधी । राज्ञां ³बोधितः-बुधितो वा ।
⁴विबुधः^A-बोधः, ^Bअविबोधयन् ।

(1122) “बुध अवगमने”

(IV-दिवादि:-1172. अक. अनि. आत्म.) [अ]

‘बुध्यते बोधतीत्येवं बुधेरवगमे द्वयम् ।’ (श्लो. 119) इति देवः ।

1. ‘बुध्युधनशजनेऽप्युद्बुध्यो णेः’ (1-3-86) इति ण्यन्तादस्मात् परस्मैपदमेव ।
यदाऽयं चित्तवत्कर्तृकः, तदाऽपि, ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88)
इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेवेति ज्ञेयम् । अत्र, ‘गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थ—’
(1-4-52) इत्यनेन बुध्यर्थत्वात् अण्यन्तावस्थायां कर्तुः, ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञेत्यपि
ज्ञेयम् ।
  2. ‘भविष्यति गम्यादयः’ (3-3-3) इति सूत्रे, प्र—प्रतिपूर्वकस्यास्य णिनिप्रत्ययान्त-
त्वेन गणपाठात् भविष्यत्यर्थे णिनिः ।
  3. ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (3-2-188) इति वर्तमाने आदिकर्मणि च क्तप्रत्ययः ।
‘उदुपधाद् भावादिकर्मणोः—’ (1-2-21) इति क्तिवविकल्पः । ‘क्तस्य च
वर्तमाने’ (2-3-67) इति षष्ठी । अत्र क्षीरतरङ्गिण्यां बोद्धा, बुद्धः इति
इङ्ग्रहितप्रयोगौ प्रदर्शितौ । अनिदकारिकासु (7-2-10) बुध्यान्त इति श्यना
निर्देशात् दैवादिकस्यैवानिद्वमिति, अस्य भौवादिकत्वेन सेङ्गरूपाण्येव भवन्तीति
च युक्तमुत्पश्यामः ।
  4. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।’ (3-1-140) इति कर्तरि णप्रत्ययविकल्पः । तस्य
वैकल्पिकत्वात्, कर्तरि पक्षे इगुपधलक्षणकप्रत्यये बुधः, विबुधः इत्यादीनां
सिद्धिः । ‘अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासान्ताः, (भाष्यम्-3-3-1) इति
वचनात् सामान्येन विहितानामपि कृतां कचिद् संज्ञायामपि सम्भव इति, अत्र
कप्रत्ययः संज्ञायामपि । तेन बुधः इति ग्रहविशेषस्य, जातिविशेषस्य च संज्ञा ।
- A. ‘.....तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमाथोधनम् ।’ भ. का. 10.37.
- B. ‘ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविबोधयन् ।’ भ. का. 8.56.

[अ] ‘तत्त्वं बुध्यते’ इति धर्मकीर्त्ति प्रयोगात्, ‘कमादशुं नारद इत्यबोधि सः ॥’
(शि. व. 1.3) इति माघप्रयोगाच्च सकर्मकत्वमप्यस्यास्तीति ज्ञायते । परं तु
‘अत्र बुधादीनां चतुर्णाम्, ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इत्येव सिद्धे,
वचनमिदम् अचित्तवत्कर्तृकार्थम् ।’ इति प्रतिपादयतो वृत्तिकारादेरेतदनभिमत-
मिति ज्ञायते । मा. धा. वृत्तौ तु ‘अयमर्थमेदेन सकर्मकोऽकर्मकश्च ।’ इति
समाहितम् ।

बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, ¹बुभुत्सकः-त्सिका, बोबोधकः-धिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) ज्ञेयानि । ²बुद्धः,
³बुधानः, ⁴बुबुधानः ।

(1123) “बुधिर् बोधने” (I-भ्वादिः-875. सक. सेट्. उभ.)

‘बुधिरो बोधनार्थस्य बोधते बोधतीत्यपि ॥’ (श्लो. 119) इति देवः ।

चान्द्राः, क्षीरस्वामी च ‘बुध—’ इत्यनिरितं पठन्ति ।

बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, बुबोधिषकः-बुबुधिषकः-धिका, बोबोधकः-धिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षौलतिवत् (231) ज्ञेयानि ।
⁵बोधयमानः, ⁶विबोध्यः, ⁷तत्त्वबोधः-⁸तत्त्वबोधिनी ।

(1124) “उ बुन्दिर् निशामने”

(I-भ्वादिः-876. सक. सेट्. उभ.)

‘उ बुन्दिर्⁹—’ इति नन्दी । ‘उ वेदिर्—’ इत्यन्ये ।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘उ बुन्दिर्—’ इति काशकृत्स्नचन्द्रौ पठतुरिति क्षीरतरङ्गिणीटीका ।

1. सञ्जन्ताण्वुलि, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः क्त्वे, भङ्गावे चत्वे च रूपम् ।
2. ‘क्त्विक्तौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायाम् क्तप्रत्ययः । बुध्यतीति बुद्धः = सिद्धार्थः ।
3. ‘युधिबुधिद्वयोः क्च’ (द. उ. 5-33) इत्यानञ्प्रत्ययः, क्च । क्त्वाञ् गुणः । बुधानः = आचार्यः ।
4. ‘मुचिबुधिभ्यां सन्वच्च’ इति मा. धा. वृत्त्युपात्तेन औणादिकसूत्रेण आनञ्प्रत्यये, तस्य सन्वद्धावात् द्वित्वे, क्त्वे च रूपम् । बुबुधानः = बोधुमिच्छुः ।
5. ‘बुधयुध—’ (1-3-86) इत्यत्र, अकर्मकैः युध-नश-जनैः साहचर्यात् तादृशस्या-कर्मकस्यैव ग्रहणमिति, सकर्मकोऽयं न तत्र विवक्षितः । तेनास्मात् ‘णिचश्च’ (1-3-74) इत्यस्य प्रवृत्त्या यथासम्भवं ण्यन्तात् शता ज्ञानञ्च भवतीति विशेषः ।
6. ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यणि रूपमेवम् ।
7. ताच्छील्ये णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । त्रियां ङीप् ।
8. “...आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नैवंजातीयकानामिद्विधिर्भवति’ इति; यद्यमि-रितः कांश्चिन्नुपपत्तात् पठति—‘उ बुन्दिर् निशामने’ ... ।” इति भाष्य- (1-3-7) वचनप्रामाण्यात् धकारपाठोऽप्रामाणिक इति ज्ञेयम् । अनेनैव भाष्य-वाक्येन कुतश्चिद्भाष्येणार्थनिर्देशः पाणिनीय एवेत्यपि बोध्यम् ।
- A. ‘या नेदितोर्वीपरिशर्धिवीचीविमृद्वृक्षादिविबोध्यशैत्या ॥’ धा. का. 2.26.

बुन्दकः-न्दिका, बुन्दकः-न्दिका, बुबुन्दिषकः-धिका, बोबुदकः-दिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतुम्पतिवत् (742) ज्ञेयानि ।
¹बुन्दमानः-बुन्दिष्यमाणः, ²बुन्नम्-बुन्नः-बुन्नवान्, ³बुन्दिस्वा-बुत्स्वा, ⁴बुहुदः
इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण सम्भवन्तीति विशेषः । ^Aप्रबुन्ध्यः ।

(1125) “बुल निमज्जने” (X-चुरादिः-1602. अक. सेट्. उभ.)

‘चुल समुच्छ्रये’ (547) इति चुरादिधातोः क्षीरस्वामिसम्मतः पाठ एवम् ।
इतरे सर्वेऽप्यमुं न पठन्ति । बोलकः-लिका, बुबोलयिषकः-धिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचौरयतिवत् (546) ज्ञेयानि ।

(1126) “बुस उत्सर्गे” (IV-दिवादिः-1219. सक. सेट्. पर.)

बोसकः-सिका, बोसकः-सिका, बुबुसिषकः-बुबुसिषकः-धिका, बोबुसकः-
सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुस्यतिवत् (234) ज्ञेयानि ।
⁵बुसम्, ^Bखलेबुसम्, ⁷बुस्तः ।

1. अस्य धातोरुभयपदित्वात् ज्ञानजपि भवतीति विशेषः ।
2. उदित्वेन क्त्वायामिद्धिकल्पनात् ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निष्ठा-यामिनिषेधे, उपधानकारलोपे, निष्ठातकार-धातुदकारयोर्नस्त्वे च रूपमेवम् ।
3. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिद्धिकल्पः । इट्पक्षे ‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इति क्त्विनिषेधादुपधानकारलोपो न । इड्भावपक्षे तु नकारलोपे, धातुदकारस्य चत्वे च बुत्स्वा इति द्वितकारकं रूपमिति ज्ञेयम् ।
4. घञर्थे कप्रत्यये, ‘कृजादीनां के द्वे भवतः’ (वा. 6-1-12) इति द्विर्चने, पृषोदरादित्वात् (6-3-109) हलादिशेषाभावे च रूपमेवम् ।
5. इगुपधलक्षणे कप्रत्यये रूपमेवम् । बुसम् = धान्यादीनां निस्सारो भागः ।
6. यस्मिन् काले खले बुसं वर्तते स कालः = खलेबुसम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु (2-1-17) पाठात् अव्ययीभावसमासः, सप्तम्या अलुक् च ।
7. औणादिके (द. उ. 6-7) तन्प्रत्यये, ‘तितुन्नत—’ (7-2-9) इत्यादिना इनिषेधे च रूपमेवम् । यद्वा, अर्धर्चादिषु (2-4-31) बुस्त इति पाठान्निष्ठायाम्निद्वत्त्वमिति बोध्यम् ।

A. ‘प्रबुन्ध्यवेणीजववेनमाना खातान्तिका चीवरिभिर्निषादैः ।’ धा. का. 2.27.

B. ‘.....वेदव्योषकृदप्लुषो विसितधीकुस्यजनाहोबुसम् ।’ धा. का. 2.66.

(1127) “बुस्त आदरानादरयोः”

(X-चुरादि:-1591. सक. सेट्. उभ.)

‘—बन्धने।’ इति क्षीरस्वाम्युद्धृतश्चान्द्रसम्मतपाठः। ‘मुद्रितचान्द्र-
घातुपाठे तु ‘—वन्धने’ इत्येव दृश्यते।’ इति क्षी. टीका। ‘—दाना-
दरयोः’ इति धा. का. व्याख्यायां (3-20) दृष्टः पाठः।

बुस्तकः-स्तिका, बुबुस्तयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककुस्मयतिवत् (236) ज्ञेयानि। अस्योभयपदित्वात् शताऽपि
भवतीति विशेषः। ^Aसम्बुस्तितः।

(1128) “बृह वृद्धौ” (I-भ्वादि:-736. अक. सेट्. पर.)

‘.....बृहति बर्हति।

वृद्धौ, भाषार्थविषये बृहयेद् बर्हयेदिति॥’ (श्लो. 198) इति देवः।
बर्हकः-र्हिका, बर्हकः-र्हिका, बिबर्हिषकः-षिका, बरीबृहकः-हिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकदर्हतिवत् (866) ज्ञेयानि। ¹परिवृढः^B,
परिवृहितः, ²बृहत्।

(1129) “बृहि वृद्धौ शब्दे च” (I-भ्वादि:-736. अक. सेट्. पर.)

1. परिपूर्वादिस्माभिष्ठायाम्, इडभावः, तकारस्य ढत्वम्, हकारस्य लोपः इति, ‘प्रभौ
परिवृढः’ (7-2-21) इत्यनेन प्रभावभिधेये निपातितः। अन्यत्र परिवृहितः।
अत्र बृहतेरेव सानुषङ्गस्येदं निपातनमिति वार्तिककारपक्ष इति पदमञ्जर्य-
नुसारेण मा. धा. वृत्तावुक्तम्। भाष्ये दर्हतिर्दृहतिविषय एव प्रकृत्यन्तरसङ्गावे
प्रमाणं प्रदर्शितमिति बोध्यम्। किञ्च, अत्र सर्वत्र भाष्यकोशेषु ‘प्रभौ परिवृढः’
(7-2-21) इत्युपादाय परिवृढः इत्येव रूपसम्पादनं कृतमिति ज्ञायते। अतश्च
दन्तोष्ठ्यादिः वर्हतिर्लिखितमात्रेण भाष्योपात्तेत्यपि ज्ञायते। अत्र तत्त्वं विद्वांसो
विभावयन्तु।

2. ‘वर्तमाने षष्ठद्वयत्—’ (द. उ. 6.5) इति कतिप्रत्ययः, तस्य शतृवद्भावश्च।

A. ‘सम्बुस्तिते गिरिमखे परिचोय गोपान्
प्रातःकथद्वरिमखं मदधकनार्थी॥’ धा. का. 3-20.

B. ‘तान् दृष्ट्वाऽतिदृढान् धृष्टान् प्राप्तान् परिवृढाज्ञाय।’ म. का. 9.18.

अत्र शब्दः-गजशब्द एव, लोके तथैव प्रयोगात्। ‘बृहिर—’ इति
चन्द्रदुर्गौ। ‘.....बृहति बर्हति।

वृद्धौ, भाषार्थविषये बृहयेद् बर्हयेदिति॥’ (श्लो. 198) इति देवः।

बृहकः-बृहिका, बृहकः-बृहिका, बिबृहिषकः-षिका, बरीबृहकः-हिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकदर्हतिवत् (866) ज्ञेयानि।
¹परिवृढः-^Aउपबृंहितः, ²बर्हिः, ³ब्रह्म।

(1130) “बृहि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1769. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः। ‘—भासार्थः’ इति क्षीरस्वामी।

‘वृद्धौ, भाषार्थविषये बृहयेद् बर्हयेदिति॥’ (श्लो. 198) इति देवः।
बृहकः-हिका, बिबृहयिषकः-षिका, बृहयिता-त्री, बिबृहयिषिता-त्री;
बृहयन्-न्ती, बिबृहयिषन्-न्ती, बृहयिष्यन्-न्ती-ती, बिबृहयिष्यन्-न्ती-ती;
बृहयमाणः, बिबृहयिषमाणः, बृहयिष्यमाणः, बिबृहयिष्यमाणः; सुबृह-
सुबृह-सुबृहौ-सुबृहः;
बृहितम्-तः-तवान्, बिबृहयिषितः-तवान्, बृहः, बिबृहयिषुः;
बृहयितव्यम्, बिबृहयिषितव्यम्; बृहणीयम्, बिबृहयिषणीयम्; बृहम्,
बिबृहयिष्यम्, ईषदूबृहः-दुर्बृहः-सुबृहः; बृहयमाणः, बिबृहयिष्यमाणः,
बृहः, बिबृहयिषः, बृहयितुम्, बिबृहयिषितुम्; बृहणा, बिबृहयिषा,
बृहणम्, बिबृहयिषणम्; बृहयित्वा, बिबृहयिषित्वा; प्रबृह, प्रबिबृहयिष्य;
बृहम् २, बृहयित्वा २, बिबृहयिषम् २, बिबृहयिषित्वा २.

1. अत्रापि प्रभावभिधेये, ‘प्रभौ परिवृढः’ (7-2-21) इति कतिप्रत्ययस्यानिद्वयं तका-
रस्य ढत्वं नकारहकारयोर्लोपश्च निपात्यते। अन्यत्र बृहितम् इत्येव। ‘बृहितं=

करिगर्जितम्।’ इति अमरः (2-8-107)।

2. ‘बृहेर्नलोपश्च’ (द. उ. 9-31) इतीतिप्रत्यये नलोपे च रूपम्। पश्चात् गुणः।
बर्हिः= वेद्यास्तरणम्।

3. ‘बृहिर्नोऽच्च’ (द. उ. 6-74) इति मनिप्रत्यये धातुपधानकारस्य अकारे, पश्चाद्
यणि च रूपम्। ब्रह्म= परं तेजः, वेदश्च।

A. ‘यानैरप्युपबृंहितो विहितवान् प्रातः प्रयातुं मनः।’ भा. का. 1.92.

(1131) “बृह उद्यमने” (VI-तुदादि:-1347. अक. वेद. पर.)
क्षीरतरङ्गिणी-धातुकाव्यादिषु दृष्टः पाठ एवम् । अन्ये सर्वे दन्तोष्ठ्यादि
‘बृह—’ इत्येव पठन्ति । तल क्षीरस्वामी ‘बृहु—’ इति उदितं पपाठ ।
बर्हकः-र्हिका, बर्हकः-र्हिका, बिबर्हिषकः-बिबृक्षकः-क्षिका, बरीबृहकः-र्हिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकतर्हतिवत् (777) ज्ञेयानि ।
णिनिप्रत्यये—^Aजनजीववर्ही इति ।

(1132) “ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि”

(II-अदादि:-1044. अक. [अनि.] सेट्. उभ.)

¹वाचकः-चिका, वाचकः-चिका, ²विवक्षकः-क्षिका, वावचकः-चिका ;
वक्ता-वक्त्री, वाचयिता-त्री, विवक्षिता-त्री, वावचिता-त्री ;
³ब्रुवन्-ती, वाचयन्-न्ती, विवक्षन्-न्ती ; —
वक्ष्यन्-न्ती-ती, वाचयिष्यन्-न्ती-ती, विवक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
ब्रुवाणः, वाचयमानः, विवक्षमाणः, वावच्यमानः ;
वक्ष्यमाणः, वाचयिष्यमाणः, विवक्षिष्यमाणः, वावचिष्यमाणः ;
⁴सुवाक्-सुवाग्-सुवाचौ-सुवाचः ; — —
⁵उक्तम्-उक्तः-उक्तवान्, वाचितम्-तः, विवक्षितः, वावचितः-तवान् ;

1. आर्धधातुके विवक्षिते ‘ब्रुवो वचिः’ (2-4-53) इति वच्यादेशे रूपमेवम् ।
एवमेव तृजादिषु सर्वत्र शुद्धे, ण्वुलादिषु ण्यन्ते च वच्यादेशे रूपं ज्ञेयम् ।
2. सन्नन्ताण्वुलि वच्यादेशे रूपम् । तत्र वच्यादेशस्य ‘पचि वचि—’
इत्यनिट्कारिकासु (भाष्ये-7-2-10) वचनादनित्वम् । कुत्वषत्वयोः रूपमेवम् ।
एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
3. शतरि, अदादिवात् शपो लुकि, शतुः सार्धधातुकत्वेन क्तिवात्, ‘अचि श्नुधातु—’
(6-4-77) इत्यादिनोवळि रूपमेवम् ।
4. ताच्छीलिके क्तिपि, ‘क्वि वचिप्रच्छि—’ (वा. 3-2-178) इति दीर्घोऽसंप्रसारणं च
भवति ।
5. निष्ठायां, ‘वचिस्त्वपियजादीनां किति’ (6-1-15) इति वकारस्य संप्रसारणे,
‘सम्प्रसारणाच्च’ (6-1-108) इति पूर्वरूपे च रूपमेवम् । एवमेव क्तिनि, क्त्वायां
च रूपनिष्पत्तिर्बोद्ध्या ।

A. ‘मुरादिबन्धुः क्षुरघोरचेताः पुरन् खलानां जनजीववर्ही ।’ धा. का. 2.77.

¹ब्रुवः, ब्राह्मणिब्रुवा, ²विदुषिब्रुवा-विदुषीब्रुवा, श्रेयसिब्रुवा-श्रेयसीब्रुवा,
³विद्वद्ब्रुवा, श्रेयोब्रुवा, वाक्-⁴वाचा, ⁵अनूचानः, ^A ⁶वाग्मी, वाचालः-वाचाटः,
⁷प्रवचनीयः (ब्राह्मणः, अनुवाको वा), ⁸गुणवचनः, वाचः विव क्षुः, वावचः ;
वक्तव्यम्, वाचयितव्यम्, विवक्षितव्यम्, वावचितव्यम् ;
प्रवचनीयम्, वाचनीयम्, विवक्षणीयम्, वावचनीयम् ;

1. ब्रवीति इति ब्रुवः । कर्तरि पचायचि रूपम् । ‘घरूपकल्पचेलद्ब्रुव—’ (6-3-43)
इति सूत्रे ‘ब्रुव’ इति निपातनात् गुणाभावे, वच्यादेशाभावे च रूपम् । अनेनैव
सूत्रेण भाषितपुंस्कात् परस्य ङीप्प्रत्ययान्तस्यानेकाचो ह्रस्वः । काशिकायामेव
(8-1-27) सूत्रे ‘ब्रुव इति ब्रुवः कन्, निपातनात् वच्यादेशाभावश्च ।’ इत्युक्त-
मप्यत्रानुसन्धेयम् ।
2. ‘उगितश्च’ (6-3-45) इति ब्रुवशब्दे परे ह्रस्वविकल्पः ।
3. ‘पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः’ (काशिका. 6-3-45) इति वृत्तिकार-
वचनादत्र पुंवद्भावे विद्वद्ब्रुवा, श्रेयोब्रुवा इति रूपे भवतः । परंतु भाष्ये
नैतादृशं वचनं दृश्यते ।
4. क्तिबन्तात् स्त्रियां टापि रूपमेवम् । ‘आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा
दिशा ।’ इति भागुरिवचनात् टाप् इति सि. कौमुदी । भाष्ये तु नैतादृशं
वचनं दृश्यते ।
5. ‘उपेयिवाननाधाननूचानश्च’ (3-2-109) इत्यनेन, ‘अनु’ इत्युपसर्गपूर्वकादस्मात्
लिटः कर्तरि कानचि, सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वे सवर्णदीर्घे च ‘अनूचानः’ इति
सिद्धयति । अनूचानः=साङ्गवेदाध्येता ।
6. वाक्छब्दान् ‘वाचो गिमनिः’ (5-2-124) इति मत्वर्थीये गिमनिप्रत्यये
रूपमेवम् । प्रशस्तवाग्वति प्रत्ययोऽयम् । अत्रैव प्रकरणे ‘आलजाटचौ बहुभाषिणि’
(5-2-125) इति कुत्सितार्थे मत्वर्थीये आलच्-आटच्प्रत्यययोः वाचालः, वाचाटः
इति रूपे इत्यपि ज्ञेयम् ।
7. ‘भव्यगेयप्रवचनीय—’ (3-4-68) इत्यादिना कर्तरि अनीयर् प्रत्ययः ।
प्रवचनीयः=ब्राह्मणः । अत्र कर्मण्येव प्रत्ययो निपात्यते इति मते तु प्रवच-
नीयः=अनुवाकः ।
8. गुणम् उक्तवान् इति गुणवचनः । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (3-3-113) इति भूते
कर्तरि ल्युट्प्रत्ययः । अत्र च निदानम्, ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः—’
(5-1-124) इत्यत्र ‘गुणवचन—’ इति निर्देश एवेति ज्ञेयम् ।

A. ‘इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥’ कुमारसम्भवे 6.15.

¹वाच्यम्-वाक्यम्, ²प्रवाच्यम्, अविवाक्यम्, वाच्यम्, वाकोवाक्यम्,
विवक्ष्यम्, वावच्यम्;

ईषद्वचः-दुर्वचः-सुवचः ;

उच्यमानः, वाच्यमानः, विवक्ष्यमाणः, वावच्यमानः ;
वाचः, ³अनुवाकः-प्राड्विवाकः, वाचः, विवक्षः, वावचः ;
वक्तुम्, वाचयितुम्, विवक्षितुम्, वावचितुम् ;
उक्तिः, ⁴निरुक्तम्-पुनरुक्तिः, वाचना, विवक्षा, वावचा ;
वचनम्, वाचनम्, विवक्षणम्, वावचनम् ;
उक्त्वा, वाचयित्वा, विवक्षित्वा, वावचित्वा ;
प्रोच्य, संवाच्य, प्रविवक्ष्य, प्रवावच्य ;
वाचम् २, } वाचम् २, } विवक्षम् २, } वावचम् २ ; }
उक्त्वा २, } वाचयित्वा २, } विवक्षित्वा २, } वावचित्वा २ ; }

1. 'आर्धधातुके' (2-4-35) इत्यत्र विषयसप्तमीत्वाश्रयणात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव वच्यादेशे हलन्तलक्षणे ण्यति 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (7-3-67) इति कुत्व-निषेधे वाच्यम् इति रूपम् । शब्दसंज्ञायां तु कुत्वे वाक्यम् इत्येव । वाक्यम्=वार्तिकादिरूपः शाब्दिकसंज्ञासिद्धः ग्रन्थः ।
2. 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' (7-3-66) इत्यनेन कुत्वनिषेधे प्रवाच्यम् इति रूपम् । 'प्रवाच्यम्=ग्रन्थविशेषः' इति वृत्त्यादिषु प्रोक्तम् । परं तु भाष्ये (7-3-66) प्रवचिग्रहणप्रत्याख्यानप्रकरणे 'प्रपूर्वश्च वचिरशब्दसंज्ञायां वर्तते ।' इत्युक्तत्वात् ग्रन्थविशेषस्य प्रवाच्यमिति संज्ञेति पक्षः चिन्त्य इति उद्योते प्रकृतसूत्रे स्फुटम् । अविवाक्यम् इत्यत्र तु पृषोदरादित्वात् (6-3-109), न्यङ्कादित्वात् (7-3-53) वा अहविशेषे कुत्वम् । द्वादशाहे दशरात्रस्य यज्ञ-विशेषस्य दशममहः अविवाक्यम्, यस्मिन्नहनि याज्ञिकाः न विब्रुवते=न नानावाक्यान्नुच्चारयन्ति । अन्यत्र अविवाच्यम् इत्येव ।
3. शब्दसंज्ञात्वात् कुत्वमत्रेति ज्ञेयम् । अनुवाकः=श्रुतौ विभागविशेषः । पृच्छतीति प्राद । विशेषेण सूक्ष्मेक्षिकया न्यायादिकं ब्रवीति-इति विवाकः । प्राद चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः=नीतिस्थले न्यायवादी । अत्रापि 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि कुत्वमिति ज्ञेयम् ।
4. पुनरुक्तिः, निरुक्तम् इत्यत्र 'क्तिञ्चौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इत्यनेन क्तिच् कश्च संज्ञायां भवतः । पुनरुक्तिरिति असकृदाम्नास्य संज्ञा । एवं निरुक्त-मिति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा ।

¹कृकवाकुः^A, ²उक्थम्, ³वक्त्रम्, ⁴वचः, ⁵वचनः ।

(1133) "ब्रूस हिंसायाम्" (X-चुरादि:-1664. सक. सेट्. उभ.)

ब्रूसकः-सिका, बुब्रूसयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुत्सयतिवत् (217) ज्ञेयानि । अस्योभयपदित्वात् ब्रूसयन्-न्ती, बुब्रूसयिषन्-न्ती, ब्रूसयिष्यन्-न्ती-ती, बुब्रूसयिषिष्यन्-न्ती-ती ; इति शतरि रूपाणि भवन्तीति विशेषः ।

(1134) "ब्लेष्क दर्शने" (X-चुरादि:-1916. सक. सेट्. उभ.) [अ]

ब्लेष्ककः-ष्किका, बिब्लेष्कयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगन्धपतिवत् (375) ज्ञेयानि ।

(1135) "भक्ष अदने" (I-भ्वादि:-893. सक. सेट्. उभ.) [आ]

1. 'कृके वचः कश्च' [द. उ. 1.91.] इति चुप्रत्यये ककारस्यान्तादेशे च रूप-मेवम् । कृकेण=गलेन ब्रवीतीति कृकवाकुः=कुक्कुटः ।
2. औणादिके (द. उ. 6.32) थक्प्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपमेवम् । उक्थम्=सामविशेषः ।
3. 'गुधुवीपचिवचि—' (द. उ. 8.89) इत्यादिना कर्तरि प्रप्रत्यये रूपम् । ब्रवीत्य-यमिति वक्त्रम्=आत्मम् ।
4. 'असुन्' (द. उ. 9.49) इत्यनेनासुप्रत्यये वच्यादेशे च रूपमेवम् ।
5. 'स यु वचिभ्योऽन्यज् आकृज् अक्नुचः' (द. उ. 10.4) इत्यनेन यथासंख्य-मक्नुचप्रत्यये रूपमेवम् । ब्रवीति इति वचक्नुः=वाग्मी ।
- A. 'अनुनयमगृहीत्वा व्याजमुप्ता पराची रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्पे ।' शि. व. 11.9.

[अ] 'ब्लेष्क दर्शने' इति पूर्वलिखितस्य (1107) धातोः क्षीरस्वामिसम्मतः पाठ एवम् । अत्र क्षीरतरङ्गिण्याम्, 'कर्तुरगाढत्वेऽपि ब्लेष्को वर्तना इत्येके ।' इत्युक्तम् । एतेन ज्ञायते—'ब्लेष्क दर्शने कर्तृशैथिल्ये' इति संहितापाठे द्वावपि धातु मेलयित्वा केचित् पठन्ति ; तदानीं कर्तुः अगाढत्वे=शैथिल्ये ब्लेष्कधा-तोर्वृत्तिं केचिदिच्छन्ति—इति । एवञ्च दर्शने, कर्त्रगाढार्थे च केचिदसुं धातुं पठन्तीति बोध्यम् ।

[आ] 'भक्ष अदने' इत्यत्र भ्वादौ मैत्रेयादयः 'भक्ष' इति पठन्ति । तदनुसारेण देवेनापि 'शपि भक्षति भक्षते ।' (श्लो. 177) इत्युक्तम् । धातुकाव्येऽपि '—प्रभक्ष्य भक्षन्ति यदम्बु नीचाः ।' (2-28) इति शब्दिकरणकः प्रयोगः कृतः । परं तु 'भक्षेरहिंसार्थस्य' (वा. 1-4-52) इत्यत्र 'भक्षयति पिण्डी

‘भक्षयत्यदने भक्षेः, शपि भक्षति भक्षते ।’ (श्लो. 177) इति देवः ।
भक्षकः-क्षिका, भक्षकः-क्षिका, विभक्षिषकः-षिका, बाभक्षकः-क्षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतक्षतिवत् (691) ज्ञेयानि ।

(1136) “भक्ष अदने” (X-चुरादिः-1557. सक. सेट्. उभ.)

‘भक्षयत्यदने भक्षेः, शपि भक्षति भक्षते ।’ (श्लो. 177) इति देवः ।
भक्षकः-क्षिका, विभक्षयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकपक्षयतिवत् (956) ज्ञेयानि । ¹मांसभक्षः-मांसभक्षा, ²भक्षयन्
पिण्डी देवदत्तेन याति । ³इक्षुभक्षिका, ⁴भक्-भग्-भक्षौ-भक्षः, भक्षणम्,
इत्यादीनि रूपाण्यस्य संभवन्तीति विशेषः ।

(1137) “भज सेवायाम्” (I-भ्वादिः-998. सक. अनि. उभ.)

‘-विभागसेवयोः’ इति द्रुमे (श्लो. 123) ।
‘सेवायां भजते भजेदिति भजेः, विश्राणने भाजयेद्
आमर्दे तु भनक्ति, भाजयति णौ भाजेः पृथक्कर्मणि ॥ (श्लो. 66) इति देवः ।

देवदत्तः । भक्षयति पिण्डी देवदत्तेन ।’ इति ण्यन्ताद्धेतुमणिचि प्रयोज्यस्य
कर्मसंज्ञाभावप्रतिपादकभाष्येण भक्षतेः शब्दिकरणपाठोऽनभिसंहितः । ‘शीलि-
कामिभक्ष्याचरिभ्यो णः’ (वा. 3-2-1) इत्यत्रापि वार्तिक-भाष्य-कैयटोद्द्यो-
तादिषु चौरादिकस्य भक्षयतेरेव प्रत्ययविधानप्रदर्शनादपि भ्वादौ पाठोऽस्याप्रामा-
णिक एवेति ज्ञेयम् । स्पष्टमिदं माधवधातुवृत्तौ प्रकृतधातुप्रकरणे इति ज्ञेयम् ।

1. ‘शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः’ (वा. 3-2-1) इति कर्मण्युपपदे णप्रत्ययः ।
मांसं भक्षयतीति मांसभक्षः । स्त्रियां णप्रत्ययान्तत्वेन टापि मांसभक्षा इति
रूपम् । ‘स्तुतिशीला हरिकामा कलभक्षा कानने व्रताचारा’ इति प्र. सर्वस्वे ।
2. ‘निगणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति ण्यन्तादस्य नित्यं परस्मैपदमेव ।
अत्रास्य पुनः हेतुमणिचि, ‘गतिबुद्धिप्रत्ययसामर्थ्य—’ (1-4-52) इति
प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्, ‘भक्षेरहिंसार्थस्य’ (वा. 1-4-52) इति वार्तिकेन
निषिध्यते । हिंसायां तु ‘भक्षयति यवान् बलीवदान् ।’ इति भाष्यम् ।
अत्र भक्षयतिः ‘सर्वे सचेतना भावाः’ इति न्यायेन हिंसायां वर्तते । यवानां
सचेतनत्वात् हिंस्यत्वम् ।
3. ‘पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु—’ (3-3-111) इत्यनेन अर्हार्थे ण्वुच् प्रत्ययः । इक्षुभक्षणमर्हति
इति इक्षुभक्षिका ।
4. ण्यन्तादस्मात् किपि, संयोगान्तलोपे जश्त्वचर्त्वयो रूपमेवम् ।

भाजकः-जिका, भाजकः-जिका, ¹विभक्षकः-क्षिका, ²बाभजकः-जिका ;
³भक्ता-भक्ती, भाजयिता-त्री, विभक्षिता-त्री ; बाभजिता-त्री ;
भजन्-न्ती, भाजयन्-न्ती, विभक्षन्-न्ती ; —
भक्षयन्-न्ती, भाजयिष्यन्-न्ती-ती, विभक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
भजमानः, भाजयमानः, विभक्षमाणः, बाभज्यमानः ;
भक्ष्यमाणः, भाजयिष्यमाणः, विभक्षिष्यमाणः, बाभजिष्यमाणः ;
⁴देहभाक्^A-देहभाग्-देहभाजौ-देहभाजः ; — —
विभक्तम्-भक्तवान्, भाजितः, विभक्षितः, बाभजितः-तवान् ;
भजः, ⁵भागी, ⁶भक्तम्-भक्तः, ⁷राज्यभाक्-प्रभाक्, ⁸भेजिवान्^B, ⁹आता,

1. सञ्जन्ताण्वुलि, धातोरनिदत्त्वादिडागमाभावे, चर्त्वषत्वयोश्च रूपम् । एवं सञ्जन्ते
सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
2. यञन्ते सर्वत्र, अभ्यासे दीर्घः, जश्त्वं चेति ज्ञेयम् ।
3. धातोरनिदत्त्वात्, चर्त्वं रूपमेवम् । एवं तव्यदाद्विष्यति ज्ञेयम् ।
4. ‘भजो ण्विः’ (3-2-62) इति कर्तरि ण्विप्रत्ययः । प्रत्ययस्य णित्वादुपधावृद्धिः ।
किञ्चादिवदयं प्रत्ययः सर्वलोपी । कर्तरि किपोऽपवादोऽयम् ।
5. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘सम्पृवानुसंधाच्चमाच्चसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिप-
परिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुदुदुदुयुजाकीडविविचल्यजरजभज—’ (3-2-142)
इत्यादिना धिनुप्रत्ययः । णित्वादुपधावृद्धिः । धित्वात्, ‘चजोः कु धिण्यतोः’
(7-3-52) इति कृत्वमिति च ज्ञेयम् ।
6. आशीरर्थे, ‘किञ्चिच्च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां कप्रत्ययः । भक्तम्=
अन्नम् । भजतादिति भक्तः = उपासकः ।
7. ‘भजो ण्विः’ (3-2-62) इत्यत्र उपसर्गे सुपि च उपपदे प्रत्ययविधानाश्रयणादत्र,
प्रभाक् इत्यत्र च कर्तरि ण्विप्रत्यय इति ज्ञेयम् ।
8. कर्तरि भूतसामान्ये लिटः कसौ, ‘तृफलभजत्रयश्च’ (6-4-122) इति एत्वाभ्यास-
लोपयोः, ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे च रूपमेवम् ।
9. ‘तृन्’ (3-2-135) इति ताच्छीलिके तृन्प्रत्यये, ‘नप्तृनेष्टृ—’ (द. उ. 2.3)
इत्यत्र निपातनात् प्रादेशे च आता इति सिद्धयतीति मा. धा. वृत्तावुक्तम् ।
द. उ. वृत्त्यादिषु भ्राजतेर्जकारलोपे रूपनिष्पादनं कृतम् । ‘श्वशुरः श्वश्वा’
(1-2-71) इत्यत्र भाष्ये तु ‘यादे तावद् विभर्तीति आता—’ इत्युक्त्वात्
भृञ्धातोरेव भ्र.तृशब्दनिष्पत्तिरन्याय्येति प्रतिमाति ।
- A. ‘देहभाक्षि ततः केशान् लुब्ध लुब्धे मुहुः ॥’ म. का. 14.59.
- B. ‘आज्ञातुप्रहमीमकोमलपुरीपाला फलं भेजुवां
याऽयोध्येत्यपराजितेति विदिता नाकं परेण स्थिता ।’ श्रीगुणरत्नकोशे 23.

^१ धनभाजी,	^२ विभक्तिः,	^३ भजमानः,	भाजः,	विभक्षुः,	बाभजः;
भक्तव्यम्,	भाजयितव्यम्,	विभक्षितव्यम्,	बाभजितव्यम्;		
भजनीयम्,	भाजनीयम्,	विभक्षणीयम्,	बाभजनीयम्;		
^४ विभज्यम्,	^५ विभाग्यम्,	भाज्यम्,	विभक्ष्यम्,	बाभज्यम्;	
ईषद्भजः-दुर्भजः-सुभजः;					
भज्यमानः,	भाज्यमानः,	विभक्ष्यमाणः,	बाभज्यमानः;		
भागः,	^६ भगः,	भाजः,	विभक्षः,	बाभजः;	
भक्तुम्,	भाजयितुम्,	विभक्षितुम्,	बाभजितुम्;		
^७ भक्तिः- ^८ दृढभक्तिः,	भाजना,	विभक्षा,	बाभजा;		
^८ भजनम्,	भाजनम्,	विभक्षणम्,	बाभजनम्;		

- ताच्छीलिके णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
- 'क्तिक्तौ च—' (3-3-174) इत्यनेन संज्ञायां क्तिचि रूपम् । विभक्तिः = प्रथमाया विभक्तिः । अत्र सूत्रे (3-3-174) आशिषि गम्यमान एव प्रत्यय इत्युक्तम-विवक्षितमिति केचित् ।
- 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु—' (3-2-129) इत्यनेन ताच्छील्ये गम्ये चानप्रत्ययः । शित्वाच्छवादिकं भवति ।
- 'द्विवचनविभज्योपपदे—' (5-3-57) इति सूत्रे विभज्य इति निर्देशात् हलन्तलक्षण्यदपवादो यत्प्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् ।
- 'अबाधकान्यपि निपातनानि' (परिभाषा-120) इति दर्शने ण्यत्प्रत्यये कृत्वे च रूपमेवम् । विभाज्यम् इति कृत्वाभावरूपं तु सर्वथा अप्रामाणिकमेव । स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (5-3-57) पदमञ्जर्याम्, उद्द्योते च ।
- 'खनो घ च' (3-3-125) इत्यत्र चकाराद् धात्वन्तरेभ्योऽपि ञप्रत्ययो भवतीत्यतो-ऽत्र ञप्रत्यये, घित्वेन कृत्वे च रूपमेवम् । 'हृद्भग—' (7-3-19) इत्यत्र 'भग—' इति निर्देश एवात्र निदानम् ।
- भजनम् = भक्तिः । भावे क्तिम् । दृढभक्तिरित्यत्र दृढा भक्तिरस्येति विग्रहे 'स्त्रियाः पुंवत्—' (6-3-34) इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावे रूपमेवम् । प्रियादिषु (6-3-34) कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य पाठः, न तु भावसाधनस्य । अतः पुंवद्भावः कथमत्रेति न शङ्क्यम् ।
- ल्युटि, अनादेशे रूपमेवम् । स्त्रियां टित्वेन ङीप् भजनी इत्येव भवति । भजना इति टाबन्तप्रयोगो लोके दृश्यते । तस्य शास्त्रं मृग्यमेव । ण्यन्तात् स्त्र्यधिकारीये युच्प्रत्ययेऽपि भाजना इत्येव स्यात्, न तु भजना इति ।
- 'दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।' रघुवंशे 12-19.

भक्त्वा;	भाजयित्वा,	विभक्षित्वा,	बाभजित्वा;
विभज्य,	विभाज्य,	प्रविभक्ष्य,	प्रबाभज्य;
भाजम् २, }	भाजम् २, }	विभक्षम् २, }	बाभजम् २; }
भक्त्वा २, }	भाजयित्वा २, }	विभक्षित्वा २, }	बाभजित्वा २. }

(1138) “भज विश्राणने” (X-चुरादि:-1734. सक. सेट्. उभ.)

विश्राणनम् = दानम् ।

'सेवायां भजते भजेदिति भजेः, विश्राणने भाजयेद्...' (श्लो. 65) इति देवः । भाजकः-जिका, विभाजयिषकः-षिका; भाजयिता-त्री, विभाजयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) ज्ञेयानि ।
^विभाज्य ।

(1139) “भजि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1760. अक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

'भाषार्थे णिचि भञ्जयेद्.... ।' (श्लो. 66) इति देवः ।

भञ्जकः-जिका, विभञ्जयिषकः-षिका, भञ्जकः-जिका, विभञ्जयिषकः-षिका, बाभञ्जकः-जिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1140) “भट भृतौ” (I-भ्वादि:-307-780. अक. सेट्. पर.) घटादिः ।

भृतिः = वेतनम् । 'भृतिः = वेतनप्राप्तिः ।' इति धा. का. व्याख्यायाम् (1-41) । भाटकः-टिका, भाटकः-टिका, ^१भटकः-टिका, विभटिषकः-षिका, बाभटकः-टिका, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककठतिवत् (148) बोध्यानि । ^२भटितम् ।

- 'भट परिभाषणे' इति घटादिषु पठ्यते । अस्यैव मृत्यर्थकस्य घातोः परिभाषणार्थे भित्त्वार्थोऽनुवादः । ततश्च परिभाषणार्थे घटादित्वेन भित्त्वात् णौ, 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति उपधाह्रस्वे रूपमेवम् । एवं तृजादिष्वपि भटयिता-त्री इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूह्यानि ।
- औणादिके [द. उ. 8.93] इत्रप्रत्यये रूपमेवम् । भटितम् = शूलपक्वमांसम्- 'वेतनमित्युणादिवृत्तौ—' इति मा. धा. वृत्तिः ।
- 'आज्ञापनामिह विभज्य चपेण दृष्टौ.....' धा. का. 3. 40,

(1141) “भडि परिभाषणे” (I-भ्वादि:-273. सक. सेट्. आत्म.)
‘परितो भाषणम्=परिभाषणम् ।’ इति स्वाम्यादयः । “— ‘यः संनिन्द
उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ।’ (अमरकोशे 1-6-14) इति निघण्टुः ।”
इति मा. धा. वृत्तिः ।

‘कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः, परिहासे तु भण्डते ।’ (श्लो. 89) इति देवः । [अ]
भण्डकः-ण्डिका, भण्डकः-ण्डिका, बिभण्डिषकः-षिका, बाभण्डकः-ण्डिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि । ¹भण्डनः,
²भाण्डम्, ³भण्डिलः^A ।

(1142) “भडि कल्याणे” (X-चुरादि:-1588. सक. सेट्. उभ.)

इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

‘कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः परिहासे तु भण्डते ।’ (श्लो. 89) इति देवः ।
भण्डकः-ण्डिका, बिभण्डिषकः-षिका, भण्डकः-ण्डिका, बिभण्डिषकः-षिका,
बाभण्डकः-ण्डिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिककुण्ठयतिवत्
(210) ज्ञेयानि । कर्तरि क्तप्रत्यये ^Bसुभण्डितः इति भवति ।

(1143) “भण शब्दे” (I-भ्वादि:-447. अक. सेट्. पर.)

भाणकः-णिका, भाणकः-णिका, बिभणिषकः-षिका, बम्भणकः-बंभणकः-

1. ‘अनुदात्तेश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम् ।
2. भण्डते इति भण्डः । पचायच् । भण्ड एव भाण्डम्=पात्रादिकम् । स्वार्थिकेऽणि
रूपमेवम् ।
3. बाहुलकात् औणादिके इलप्रत्यये रूपमेवम् । भण्डिलः=दूतः ।
- A. ‘स भण्डिलो भोजनपालपिण्डभुक् प्रमुण्डितास्तत्र जनाननुण्डकान् ॥’ धा.का.1.36.
- B. ‘बर्हिदिमण्डितसुभण्डितविग्रहोऽसौ
प्रच्छदितः किल बकेन च पुस्तितार्तिः ।’ धा. का. 3. 20.

[अ] यद्यपि, ‘कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः, परिहासे तु भण्डते ।’ इति देवश्लोकः
क्वचित् दैवकोशेषु नोपलभ्यते, पुरुषकारेऽपि न व्याख्यातः । तथापि, ‘— परि-
हासे’ इति देवः ।’ इति माधवधातुवृत्तिवाक्यात्, क्वचित् कोशे मुद्रितत्वाच्चा-
स्माभिरपीहोपात्तः इति ज्ञेयम् ।

णिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (157) ज्ञेयानि ।
¹भाणः, ²भणितिः, ³भाण्डम्, ⁴भणन्-न्ती इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति
विशेषः ।

(1144) “भदि कल्याणे सुखे च”

(I-भ्वादि:-12. अक. सेट्. आत्म.) [अ]

कल्याणम्=मङ्गलम्, सुखम्=आत्मगुणः, आत्मगुणोदयो वा ।

भन्दकः-न्दिका, भन्दकः-न्दिका, बिभन्दिषकः-षिका, बाभन्दकः-न्दिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (163) ज्ञेयानि । ⁴भदम्,
⁵नतभन्दिनी । ⁶भदाकः, ⁷भदन्तः ।

(1145) “भञ्जो आमर्दने” (VII-रुधादि:-1453. सक. अनि. पर.)

‘—आमर्दे तु भनक्ति..... ॥’ (श्लो. 65) इति देवः ।

⁷भञ्जकः-ञ्जिका, भञ्जकः-ञ्जिका, ⁸विभञ्जकः-क्षिका, ⁹बम्भञ्जकः-बंभञ्जकः-ञ्जिका;

1. भण्यते इति कर्मणि संज्ञायां घञ्प्रत्यये रूपम् । भाणः दशसु रूपकेष्वेकः ।
2. ‘तितुत्रेष्वग्रहादीनाम् —’ (वा. 7-2-9) इति वचनात् इड् भवति ।
3. भणतीति भाण्डम् । ‘पुच्छभाण्ड—’ (3-1-20) इति निर्देशाद्दीर्घः । अथवा
‘जमन्ताडुः’ (द. उ. 5-7) इति डप्रत्यये ततः प्रज्ञादित्वात् (5-4-38)
अणि रूपमेवम् । भण्यते इति वा भाण्डम्=पात्रम् ।
4. औणादिके (द. उ. 8-46) रन्प्रत्यये रूपमेवम् । बाहुलकाद्धातुनकारस्य लोपः ।
5. पिनाकादिषु (द. उ. 3-34) दर्शनादाकप्रत्यये नकारलोपे च रूपमेवम् । भदाकः=
अकुटिलः ।
6. ‘भन्देर्नलोपश्च’ (पञ्चपाद्युणादिः 3-130) इति झञ्प्रत्यये, ‘झोऽन्तः’ (7-1-3)
इत्यन्तादेशे नकारलोपे च रूपमेवम् । भदन्तः=प्रव्रजितः ।
7. ‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।’ इति अभियुक्तवचनात् उपदेशे नोप-
धोऽयं धातुः । नकारस्य ‘नश्चापदान्तस्य झलि’ (8-3-24) इत्यनुस्वारे परसवर्णे
च रूपमेवम् । एवमेवोत्तरत्र तृजादिष्वपि रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया ।
8. सन्नन्ताण्वुलि धातुजकारस्य कृत्वे, सनः षत्वे च रूपमेवम् । एवं सज्जन्ते सर्वत्र
प्रक्रिया ज्ञेया ।
9. यञन्ताण्वुलि, द्विवचनादिकेषु ‘जपजमदहदशभञ्जपशां च’ (7-4-86) इति अभ्यासे
जुगागमः । नुकः पदान्तबद्धावचनात् परसवर्णविकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।
- A. ‘अणद्विः केलिरैर्मनोज्ञया वाण्या भणन्तो मणिभूषणोत्कणाः ।’ धा. का. 1.58.
- B. ‘प्रश्निन्दिताशं यशसा पुराऽप्यसौ विवन्दिषुस्तं नतभन्दिनं विभुम् ।’ धा.का.1.3.
- [अ] ‘भदि कल्याणे’ इति चुरादावपि दुर्गः पठतीति क्षीरतरङ्गिण्यामुक्तम् । दुर्गा-
तिरिक्तेन केनापि तस्य धातोः चुरादिष्वपठितत्वादस्माभिर्न लिखित इति ज्ञेयम् ।

भङ्क्ता-भङ्क्ती, भञ्जयिता-त्री, विभङ्क्षिता-त्री, बम्भजिता-त्री ;
 १भञ्जन्-भञ्जती, भञ्जयन्-न्ती, विभङ्क्षन्-न्ती ; —
 भङ्क्षयन्-न्ती-ती, भञ्जयिष्यन्-न्ती-ती, विभङ्क्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
 — भञ्जयमानः, — बम्भज्यमानः ;
 — भञ्जयिष्यमाणः, — बम्भजिष्यमाणः ;
 २विभक्-विभग्-विभजौ-विभजः ; — —
 ३भग्-भग्-भगवान्, भञ्जितः, विभङ्क्षितः, बम्भजितः-तवान् ;
 भञ्जः, ४प्रभञ्जनः, ५भङ्गुरः, ६[शत्रु] ७भञ्जानः, भञ्जः, विभङ्क्षुः, ८बम्भजः ;
 भङ्क्तव्यम्, भञ्जयितव्यम्, विभङ्क्षितव्यम्, बम्भजितव्यम् ;
 भञ्जनीयम्, ९भजेलिमाः[शालयः], भञ्जनीयम्, विभङ्क्षणीयम्, बम्भजनीयम् ;
 १०भङ्ग्यम्, भञ्ज्यम्, विभङ्क्ष्यम्, बम्भज्यम् ;

1. शतरि, 'रुधादिभ्यः—' (3-1-78) इति श्रमि, 'भ्राजलोपः' (6-4-23) इति धातुनकारलोपे, 'शसोरलोपः' (6-4-111) इति श्रमोऽकारस्य लोपे च रूपमेवम् ।
2. विशेषेण भनक्तीति विभक् । किपि नकारलोपे कुत्वे च रूपम् ।
3. 'ओदितश्च' (8-2-45) इति निष्ठानत्वे, तस्यासिद्धत्वात् पूर्वमेव 'चोः कुः' (8-2-30) इति कुत्वे च रूपमेवम् ।
4. प्रभञ्जयतीति प्रभञ्जनः = वायुः । नन्वादित्वात् (3-1-134) ण्यन्तात् कर्तरि ल्युः ।
5. 'भञ्जभासमिदो घुरच्' (3-2-161) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु घुरच्प्रत्यये, धित्वेन 'चजोः कु धिण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे च रूपमेवम् ।
 प्रक्रियाकौमुदीव्याख्याने तु "भञ्जेः कर्मकर्तरि (प्रत्ययः) तथोक्तम् पाणिनीयमतदर्पणे— 'कर्मकर्तरिमेवास्मादभिधत्ते स्वभावतः । न कर्ममात्रमित्येष प्रत्ययः कर्मकर्तरि ॥' इति ।" इत्युक्तम् ।
6. 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु—' (3-2-129) इति चानश्प्रत्यये रूपमेवम् । न तु ज्ञानच्प्रत्ययः । अत्र ताच्छील्ये शक्तौ वा चानश् ।
7. यङन्तात् पचाद्यचि यङो लुकि उपधानकारलोपस्य निमित्ताभावात् तस्यानुस्वारपर-सवर्णयो रूपमेवम् ।
8. 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वा. 3-1-96) इति केलिमरप्रत्यये, तस्य कित्वेनोपधान-कारलोपे च रूपमेवम् । कर्मकर्तर्यर्थं प्रत्यय इति वृत्तिः । भाष्ये तु कर्मण्येवायं प्रत्यय इति ज्ञायते ।
9. ण्यति, 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वम् ।
- A. 'व्यत्ययच्छन् न च गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः ॥' भ. का. 8. 4.
- B. 'सुरोऽभङ्गुरप्रज्ञो गृहीत्वा भागुरं धनुः ।' भ. का. 7.22.

ईषद्भञ्जः-दुर्भञ्जः-सुभञ्जः ; — —
 भञ्ज्यमानः, भञ्ज्यमानः, विभङ्क्ष्यमाणः, बम्भज्यमानः ;
 १भङ्गः-भङ्गा, भञ्जः, विभङ्क्षः, बम्भजः ;
 भङ्क्तुम्, भञ्जयितुम्, विभङ्क्षितुम्, बम्भजितुम् ;
 भक्तिः, २सालभञ्जिका, ३उद्दालकपुष्पभञ्जिका, भञ्जना, विभङ्क्षा, बम्भजा ;
 भञ्जनम्, भञ्जनम्, विभङ्क्षणम्, बम्भजनम् ;
 ४भङ्क्त्वा^B-भक्त्वा, भञ्जयित्वा, विभङ्क्षित्वा, बम्भजित्वा ;
 विभज्य, विभञ्ज्य, विविभङ्क्ष्य, विबम्भज्य ;
 ५इक्षुभञ्जं, गजभञ्जं, ६वल्लीभञ्जं [वा बभञ्ज ।]
 भञ्जम् २, } भञ्जम् २, } विभङ्क्षम् २, } बम्भजम् २ ; }
 भङ्क्त्वा २, } भञ्जयित्वा २, } विभङ्क्षित्वा २, } बम्भजित्वा २. }
 भक्त्वा २, }

(1146) "भर्त्स तर्जने" (X-चुरादिः-1688. सक. सेट्ट. आत्म.)
 आकुस्मीयः ।

भर्त्सकः-र्त्सिका, विभर्त्सयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादि-

1. कर्मणि घञि कुत्वे च रूपमेवम् । स्त्रियां टाप् । भङ्गा=कुसुम्भम् ।
2. 'संज्ञायाम्' (3-3-109) इति स्त्रियामधिकरणे भावादौ ण्वुल् । एवमेव उद्दालक-पुष्पभञ्जिका इत्यत्रापि ण्वुल् । उद्दालकपुष्पाणि=क्षेप्मातकपुष्पाणि भञ्जयन्ते यस्यां क्रियायां सेति विवरणम् । 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (2-2-17) इति समासः ।
3. क्त्वायाम्, 'जान्तनशां विभाषा' (6-4-32) इत्यनुनासिकलोपविकल्पः, तेन रूपद्वयम् ।
4. 'उपमाने कर्मणि च' (3-4-45) इति कर्मणि, कर्तरि च णमुल् । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (3-4-46) इति णमुल्प्रयोजकधातोरेव अनुप्रयोगः ।
 'इक्षुभञ्जं बभञ्जासौ गजभञ्जं बभञ्ज तम् ।
 अत्र हीक्षुमिवेत्यर्थस्तथा गज इवेत्यपि ॥' इति. प्र. सर्वस्वे ।
- A. 'धिक् सालभञ्जिका प्रख्यान् विषयान् कल्पनारुचीन् ॥' भ. का. 7. 74.
- B. 'भङ्क्त्वा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचखनतुः ॥' भ. का. 4. 3.
- C. 'अधिशयितवानब्धिं नाथो ममन्थ बबन्ध तं
 हरभनुरसौ वल्लीभञ्जं बभञ्ज च मैथिलि ।' श्रीगुणरत्नकोशे 64.

ककुत्सयतिवत् (217) ज्ञेयानि । ण्यति-^Aप्रभत्स्यः इति । ¹भत्स्यमानः ।

(1147) “ भर्व हिंसायाम् ” (I-भ्वादि:-580. सक. सेट्. पर.)-

अयमीदिदपि क्वचित् पठ्यते इति मा. धा. वृत्तिः ।

^Bभर्वक:-र्विका, भर्वक:-र्विका, विभर्विक:-र्विका, बाभर्वक:-र्विका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्वतिवत् (173-A) बोध्यानि ।

(1148) “ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु ”

(I-भ्वादि:-495. सक. सेट्. आत्म.)

भालक:-लिका, भालक:-लिका, विभल्लिक:-षिका, बाभल्लक:-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना भौवादिककलतिवत्
(174) ज्ञेयानि । ²भालः, ण्यति-^Cआभाल्यः इति विशेषः ।

(1149) “ भल्ल आभण्डने ” (X-चुरादि:-1701. अक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः । आभण्डनम्=निरूपणम् । ‘मार्जनम्’ इति धा. का. (3-36) ।
भालक:-लिका, विभालयिक:-षिका, भालयिता-त्री, विभालयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगालयतिवत् (388) ज्ञेयानि ।
ल्युटि-^Dभालनम् ।

(1150) “ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु ”

(I-भ्वादि:-496. सक. सेट्. आत्म.)

भल्लक:-लिका, भल्लक:-लिका, विभल्लिक:-षिका, बाभल्लक:-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककल्लतिवत् (156) ज्ञेयानि ।

1. ‘आकुस्मादात्मनेपदिनः’ (ग.सू. चुरादौ) इति ण्यन्तेऽत्रात्मनेपदमेव; तेन शानच् ।
क्षीरस्वामी तु ‘लक्ष्ये भत्स्यति.....इति दृश्यते ।’ इत्याह । तेनास्य
धातोः परस्मैपदमपि भवतीति ज्ञेयम् ।
2. ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति संज्ञायां घञ् । भालः=ललाटः ।
- A. ‘प्रस्थाप्य मुष्टिमभितर्जयते प्रभत्स्यो’
मल्लो विवस्तयिषुरेनमगन्धनीयम् ।’ धा. का. 3. 34.
- B. ‘अफर्विताकाङ्क्षितमर्वकं सतां मांसादिसंर्वकदुष्टमर्वकम् ।’ धा. का. 1.74.
- C. ‘मामल्यमानं स्मितमल्लिकावलीमाभाल्यदैत्याधिभल्लनोदुर्गम् ।’ धा. का. 1.64.
- D. ‘.....दुष्कीर्तिभालनपराः खल्ल कूटवृत्त्या ।’ धा. का. 3.36.

¹भल्लः-भल्ली, ²भल्लकः, ³भल्लनः, ⁴भल्लटः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति
विशेषः । ल्युटि-^Aभल्लनम् ।

(1151) “ भष भर्त्सने ” (I-भ्वादि:-695. अक. सेट्. पर.)

‘भर्त्सनम्=श्वरवः, यतस्तत्रैवायं (धातुः) प्रसिद्धः ।’ इति मा.

धा. वृत्तिः । क्षीरस्वामी तु कुत्सितशब्दकरणार्थकत्वमस्याह ।

‘भष् बुक्के पिशुनोक्तौ .... .. ॥’ क. क. द्रुमे (श्लो. 320)
भाषक:-षिका, भाषक:-षिका, विभषिक:-षिका ; बाभषक:-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककषतिवत्, (179) ज्ञेयानि ।
⁵भषः-भषी, ⁶भषकः-भषिका, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः । ^Bभषन् ।

(1152) “ भल्ल भर्त्सनदीप्त्योः ”

(II-जुहोत्यादि:-1100. अक. सेट्. पर.) छान्दसः । [अ]

1. भल्यते हिंस्यतेऽनेनेति, ‘पुंषि संज्ञायाम्—’ (3-3-118) इति घः । ‘हलश्च’
(3-3-121) इति वा घञ् प्रत्यये रूपमेवम् । भल्लः=आयुधविशेषः । ‘जातेरस्त्री-
विषयादयोपधात्’ (4-1-63) इति स्त्रियां ङीष्प्रत्यये भल्ली इति रूपम् ।
2. ‘उल्लादयश्च’ (द. उ. 3-16) इति ऊकप्रत्यये रूपमेवम् । भल्लकः=ऋक्षः ।
3. ‘अनुदात्तेश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।
4. बाहुलकादौणादिके अटप्रत्यये रूपमेवम् । भल्लते=परितो भाषतेऽयमिति भल्लटः=
कविविशेषः ।
5. पचादिषु (3-1-134) भषट् इति पाठात् टित्वेन स्त्रियां ‘टिङ्गणञ्—’
(4-1-15) इति ङीषि भषी इति रूपम् ।
6. ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति क्वुन् । स्त्रियां टापि ‘प्रत्ययस्थात्—’
(7-3-44) इतीत्वम् ।
- A. ‘मामल्यमानं स्मितमल्लिकावलीमाभाल्यदैत्याधिभल्लनोदुर्गम् ।’ धा. का. 1.64
- B. ‘....रेषोऽन्यान् भषतो नमोऽस्तु कमलाकोष्णस्तनं जोषते ॥’ धा. का. 1.87.
- (अ) धातुपाठेषु सर्वत्र ‘—भर्त्सनदीप्त्योः’ इत्येवास्य धातोरर्थनिर्देशो दृश्यते । परं तु
निष्कते (5-46) ‘बभर्त्सरत्तिकर्मा ।’ इत्युक्तत्वात् ; तथा, ‘हरी इवान्धांसि
बप्लता ।’ (ऋ. वे. 1-6-28-7) इत्यत्र यास्केन ‘हरी इवान्धांसि भुञ्जाने ।’
इति व्याख्यानान्, सायणभाष्येऽपि ‘भल्ल भक्षणदीप्त्योः ।’ इत्येवात्र (ऋ.
वे. 1-6-28-7) धातुस्वरूपोपादानाच्च ‘भक्षणदीप्त्योः’ इत्येव पाठः प्रामाणिक
इति, भर्त्सन-भक्षणशब्दयोः प्रायस्तुल्यश्रुत्या पाठभेद इति वा प्रतिभाति ।

भासकः-सिका, भासकः-सिका, बिभसिषकः-षिका, बाभसकः-सिका ;
 भसिता-त्री, भासयिता-त्री, बिभसिषिता-त्री, बाभसिता-त्री ;
^१बप्सत्-बप्सतौ-बप्सतः, ^२भासयन्-न्ती-ती, बिभसिषन्-न्ती-ती ; —
 भसिष्यन्-न्ती-ती, भासयिष्यन्-न्ती-ती, बिभसिषिष्यन्-न्ती-ती ;—
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिककशतिवत् (178) ज्ञेयानि ।
^३नभः, ^४भस्म, ^५भस्त्रम्, ^६भसत् इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1163) “भा दीप्तौ” (II-अदादिः-1051. अक. अनि. पर.)

^७भायकः-यिका, ^८भापकः-पिका, बिभासकः-सिका, बाभायकः-यिका ;
 भाता-भात्री, भापयिता-त्री, बिभासिता-त्री, बाभायिता-त्री ;

1. शतरि, शपि, तस्य ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति श्लः । ‘श्लौ’ (6-1-10) इति द्विवचनम् । ‘घसिभसोर्हलि च’ (6-4-100) इति उपधा-
 ऽकारलोपः । ‘खरि च’ (8-4-55) इति भकारस्य चत्वेन पकारः । अभ्यासे
 हलादिशेषजश्वादिभ्यः ।
2. भक्षणार्थकत्वे, ‘निराणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति ण्यन्तात् कर्तृगामिन्यपि
 क्रियाफले परस्मैपदमेव । दीप्त्यर्थकत्वे, छान्दसत्वात् दृष्टानुविध्याश्रयणे वा
 शानजन्तेऽपि भासयमानः इति रूपं साध्वेवेत्यपि बोध्यम् ।
3. न बभस्ति इति नभः=आकाशः । नञ्पूर्वादस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’
 (3-2-178) इति क्पि सकारस्य सत्वे विसर्गे च रूपमिति आत्रेयादयः
 साधयन्तीति माधवधातुवृत्तौ दृश्यते । अत्र बाहुलकात् नञ्समासे नलोपाभाव
 इति बोध्यम् ।
4. भाषायामपि, ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (3-2-75) इति मनिन्प्रत्यये ‘नेङ् वशि
 कृति’ (7-2-8) इतीप्तिषेधे रूपमेवम् । ‘भूतेऽपि दृश्यन्ते’ (3-3-2) इति भूते-
 ऽयं प्रत्ययः । भसितम्=भस्म ।
5. ‘हुयामाशुभसिभ्यस्त्रन्’ (द. उ. 8-84) इति त्रन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
 ‘तितुव्रत—’ (7-2-9) इतीप्तिषेधः । बभस्तीति भस्त्रम्=चर्म, उदरं च ।
6. ‘शृद्धभसोऽदिः’ (द. उ. 6-42) इत्यदिप्रत्यये रूपमेवम् । बभस्ति, भस्यते वा
 तस्मिन् आहार इति भसत्=आमाशयस्थानम् ।
7. ‘आतो युक्चिण्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं चञि, णमुक्त्यपि ज्ञेयम् ।
8. ण्यन्ते सर्वत्र, आदन्तलक्षणः पुगागमो ज्ञेयः ।

^१भान्-भान्ती-भाती, ^२भापयन्-न्ती, बिभासन्-न्ती ; —
 भास्यन्-न्ती-ती, भापयिष्यन्-न्ती-ती, बिभासिष्यन्-न्ती-ती ; —
^३व्यतिप्रभानः, भापयमानः, भापयिष्यमाणः, — बाभायमानः, बाभायिष्यमाणः ;
 भाः-भौ-भाः ; — — —
 सुप्रभातम्-तः, भापितः, बिभासितः, बाभायितः-तवान् ;
^४निभः, ^५आभः, ^६भम्, ^७विभावरी, ^८भायः, बिभासुः, ^९बाभाः ;
 भातव्यम्, भापयितव्यम्, बिभासितव्यम्, बाभायितव्यम् ;
^{१०}प्रभानीयम्, ^{११}प्रभापनीयम्, बिभासनीयम्, बाभायनीयम् ;
 भेयम्, भाप्यम्, बिभास्यम्, बाभाय्यम् ;
 ईषद्भानः-^{१२}दुर्भानः-सुभानः ; — — —
 भायमानः, भापयमानः, बिभास्यमानः, बाभाय्यमानः ;

1. शतरि शपि, ‘अदिप्रभृतिभ्यः—’ (2-4-72) इति शपो लुकि रूपमेवम् ।
 स्त्रियाम्, ‘आच्छीनयोः—’ (7-1-80) इति नुम्बिकल्पः ।
  2. दीप्तेः चित्तवत्कर्तृकत्वे, ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इति ण्यन्तात्
 परस्मैपदमेव । अचित्तवत्कर्तृकत्वे तु शानजपि भवतीति विशेषः ।
  3. ‘आनश्चोपसर्गे, (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः । ‘आतो लोप इटि च’
 (6-4-64) इति आकारलोपः । निभः=तुल्यः । अत्र धात्वर्थानुगमाभावास्तु
 उपसर्गवशात् धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति ज्ञेयम् ।
  4. ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वाच्यम्’ (वा. 3-2-101) इति वचनादत्र डप्रत्यये,
 डित्वसामर्थ्यात् भसंज्ञाभावेऽपि टिलोपे रूपमेवम् । भातीति भम्=नक्षत्रम् ।
  5. विपूर्वकादस्मात्, ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (3-2-75) इति वनिप्प्रत्यये, स्त्रियाम्,
 ‘वनो र च’ (4-1-7) इति छिन्नेफौ भवतः । विभावरी=रात्रिः ।
  6. ‘श्याऽऽद्वयध—’ (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि णप्रत्यये युगागमे च रूपम् ।
  7. यङन्तात् पचाद्यचि यङो लोपे, रूपमेवम् ।
  8. ‘न भाभूप—’ (8-4-34) इत्यनेन, उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्याच उत्तरस्य
 कृञकारस्य णत्वनिषेधः ।
  9. ‘ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 8-4-34) इति वचनात् ण्यन्तेऽपि कृञ-
 कारस्य णत्वनिषेधः ।
  10. ईषदाद्युपपदेषु खलपवादः, आदन्तलक्षणे युक्प्रत्ययः । ‘दुरः षत्वणत्वयोरुप-
 सर्गत्वप्रतिषेधो वाच्यः । (वा. 1-4-60)’ इति वचनाज्ज णत्वं षत्वं वाऽत्रेति ज्ञेयम् ।
- A. ‘व्यतिप्रभानो विविधस्तदोचकैः तत्रैधते माङ्गलिकः स्म निस्वनः ।’ वा. वि. 1.35
 B. ‘मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।’ रघुवंशे 2.10.

भायः,	भापः,	बिभासः,	बाभायः ;
भातुम्,	भापयितुम्,	बिभासितुम्,	बाभायितुम् ;
भातिः,	¹ प्रतिभा, प्रभा, विभा, आभा, भाः भापना,	बिभासा, बाभाया ;	
^A प्रभानम्,	भापनम्,	बिभासनम्,	बाभायनम् ;
भात्वा,	भापयित्वा,	बिभासित्वा,	बाभायित्वा ;
प्रभाय,	प्रभाप्य,	प्रबिभास्य,	प्रबाभाप्य ;
भायम् २, } भापम् २, }	बिभासम् २, }	बाभायम् २ ; }	
भात्वा २, }	भापयित्वा २, }	बिभासित्वा २, }	बाभायित्वा २ ; }
² भातुः,	³ भानुः,	⁴ भामः.	

(1154) “भाज पृथक्कर्मणि” (X-चुरादि:-18-7. अक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

‘आमर्दे तु भनक्ति भाजयति णौ भाजेः पृथक्कर्मणि ॥’ (श्लो. 65) इति देवः ।
भाजकः-जिका, बिभाजयिषकः-षिका, भाजयिता-त्री, बिभाजयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (185) ज्ञेयानि ।
यत्प्रत्यये—^Bविभाज्यः इति ।

(1155) “भाम क्रोधे” (I-भ्वादि:-441. अक. सेट्. आत्म.)

‘भामेर्भामयति क्रोधे तत्रैव शपि भामते ॥’ (श्लो. 149) इति देवः ।
भामकः-मिका, भामकः-मिका, बिभामिषकः-षिका, बाभामकः-मिका ;
भामिता-त्री, भामयिता-त्री, बिभामिषिता-त्री, बाभामिता-त्री ;

1. स्त्रियाम्, ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इति भावाद्भावश्च प्रत्ययः । सम्पदादि-त्वात् (वा. 3-3-94) भावे क्पि तु भाः इत्यपि भवति ।
2. ‘कमिमनिजनिगाभा—’ (द. उ. 1-125) इत्यादिना तुप्रत्ययः । भातीति भातुः=प्रकाशः ।
3. ‘दाभाभ्यां नुः’ (द. उ. 1-143) इति तुप्रत्ययः । भानुः=आदित्यः, किरणश्च ।
4. ‘अतिस्तु—’ (द. उ. 7-26) इति मन्प्रत्ययः । भामः=क्रोधः ।
- A. ‘हरेः प्रगमनं नास्ति न प्रभानं हिमद्रुहः ।’ भ. का. 9.107.
- B. ‘.....ये ते निवासितधियो ह्यधुभिर्विभाज्याः ॥’ धा. का. 3.56.

¹ भामयन्-न्ती,	भामयिष्यन्-न्ती-ती ;	—	—
² देवदत्ताय भाममानः,	—	बिभामिषमाणः,	बाभाम्यमानः ;
भामिष्यमाणः,	—	बिभामिषिष्यमाणः,	बाभामिष्यमाणः ;
³ भान्-भामौ-भामः ;	—	—	—
भामितम्-तः,	भामितः,	बिभामिषितः,	बाभामितः-तवान् ;
भामः,	⁴ भामनः, भामः,	बिभामिषुः,	बाभाम ;
भामितव्यम्,	भामयितव्यम्,	बिभामिषितव्यम्,	बाभामितव्यम् ;
भामनीयम्,	भामनीयम्,	बिभामिषणीयम्,	बाभामनीयम् ;
भाम्यम्,	भाम्यम्,	बिभामिष्यम्,	बाभाम्यम् ;
ईषद्भामः-दुर्भामः-सुभामः ;	—	—	—
भाम्यमानः,	भाम्यमानः,	बिभामिष्यमाणः,	बाभाम्यमानः ;
भामः,	⁵ भामिनी ^A , भामः ;	बिभामिषः,	बाभामः ;
भामितुम्,	भामयितुम्,	बिभामिषितुम्,	बाभामितुम् ;
भामा,	भामना,	बिभामिषा,	बाभामा ;
भामनम्,	भामनम्,	बिभामिषणम्,	बाभामनम् ;
भामित्वा,	भामयित्वा,	बिभामिषित्वा,	बाभामित्वा ;
प्रभाम्य,	प्रभाम्य,	प्रबिभामिष्य,	प्रबाभाम्य ;
भामम् २. }	भामम् २, }	बिभामिषम् २, }	बाभामम् २ ; }
भामित्वा २, }	भामयित्वा २, }	बिभामिषित्वा २, }	बाभामित्वा २. }

1. ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेव ।
2. ‘क्रुधुद्देह्यसूयार्थानां यं प्रति क्रोधः’ (1-4-37) इति देवदत्तस्य सम्प्रदानता ।
3. ‘मो नो धातोः’ (8-2-64) इति पदान्ते नकारादेशो भवति । नत्वस्यासिद्धत्वात् नलोपो न ।
4. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘अनुदात्तेश्च हलादेः’ (3-2-149) इति युच् ।
5. भामः=क्रोधः । सोऽस्याऽस्तीति भामिनी=स्त्री । मत्वर्थीय इतिप्रत्यये, ‘ऋन्नेभ्यः—’ (4-1-5) इति ङीपि रूपमेवम् ।
- A. ‘पणाय्यरूपाः पणिताकृतीन्ययुः भामिन्य एवाक्षमया स्वकामुकान् ॥’
धा. का. 1. 57.

(1156) “भाम क्रोधे” (X-चुरादि:-1873. अक. सेट्. उभ.)

अदन्तः।

‘भामेर्भामयति क्रोधे तलैव शपि भामते॥’ (श्लो. 149) इति देवः।
भामकः-मिका, बिभामयिषकः-षिका; भामयिता-त्री, बिभामयिषिता-
त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (185) ज्ञेयानि।
कर्तरि क्तप्रत्यये-^Aभामितः इति रूपम्।

(1157) “भाष व्यक्तायां वाचि”

(I-भ्वादि:-612. सक. सेट्. आत्म.)

भाषकः-षिका, भाषकः-षिका, बिभाषिषकः-षिका, बाभाषकः-षिका;
भाषिता-त्री, भाषयिता-त्री, बिभाषिषिता-त्री, बाभाषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकभामतिवत् (1155) ज्ञेयानि।
¹व्याभाषकः, ²सुभाषी, सुभाषितम्, भाषा, ³आत्मनेभाषा-परस्मैभाषा,
भाष्यम् इतीमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः। ^Bभाषितुम्।

(1158) “भासु दीप्तौ” (I-भ्वादि:-624. अक. सेट्. आत्म.)

भासकः-सिका, भासकः-सिका, बिभासिषकः-षिका, बाभासकः-सिका;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककासतिवत् (188) बोध्यानि।

1. ‘निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिह्याभाषासूयो बुञ्’
(3-2-146) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु बुञ् प्रत्यये रूपमेवम्।
2. ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिः।
3. स्त्रियाम् ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्यये भाषा इति सिद्धयति।
आत्मनेभाषा, परस्मैभाषा इत्यत्र ‘वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः’ (6-3-7)
‘परस्य च’ (6-3-8) इत्यलुक्। आत्मनेभाषा = आत्मनेपदम्। परस्मैभाषा =
परस्मैपदम्। धातुपाठेषु वैयाकरणाख्यायामेते प्रसिद्धे। भाष्ये तु (6-3-7)
प्रकृतस्थले आत्मनेभाषः, परस्मैभाषः इति घञन्त एव प्रयुक्तौ लक्ष्यते।
- A. ‘यो मत्क्षयं स्पृहयते मयि भामितेऽपि संसूचयत्यरिगुणांश्च मदजखेटी।’
धा. का. 3.55.
- B. ‘भाषितुं स खलु हर्षवर्षितो गेषितुं समुचितं च नाशकत्।’ धा. का. 1.78.

¹भासुरः^A, ²भास्वरः^B, ³भाः-भासौ-भासः, ⁴भासा, ण्यन्तात् शतरि
^Cउद्धासयन्, ⁵उद्धासी, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1159) “भिक्ष भिक्षायाम् अलामे लामे च”

(I-भ्वादि:-606. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

‘—याच्ञायाम्.....’ इति सर्वेषु कोशेषु दृष्टः पाठः।

भिक्षकः-क्षिका, भिक्षकः-क्षिका, बिभिक्षिषकः-षिका, बेभिक्षकः-क्षिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकधिक्षतिवत् (898) ज्ञेयानि।
⁶भिक्षाकः, ⁷भिक्षुः^B, ⁸तण्डुलभिक्षः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः

1. ‘भञ्जभास—’ (3-2-161) इति घुरच्प्रत्यये तच्छीलादिषु कर्तृषु भवति।
  2. ‘स्थेशभास—’ (3-2-175) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच्प्रत्ययः।
‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति प्राप्तस्य युचोऽपवादोऽयम्। ‘नेङ् वशि-
कृति’ (7-2-8) इतीप्तिषेधः।
  3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘भ्राजभास—’ (3-2-177) इत्यादिना क्तिप्प्रत्ययः।
‘ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिकाः वाऽसरूपेण न भवन्ति, (भाष्यम्. 3-2-150) इति
न्यायेनात्र क्तिप्प्रत्ययोऽप्यस्य धातोः ताच्छीलिकेष्वेवार्थेषु भवतीति बोध्यम्।
  4. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति स्त्रियामकारप्रत्यये रूपमेवम्।
  5. ग्रह्यादित्वात् (3-1-134) णिनिप्रत्यये रूपमेवम्।
  6. ‘जल्पभिक्ष—’ (3-2-155) इत्यनेन तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन्प्रत्यये रूपमेवम्।
षित्वात् स्त्रियां ङीष् भिक्षाकी इति भवति। ‘अनुदात्तेतश्च—’ (3-2-149)
इति प्राप्तस्य युचोऽपवादोऽयम्।
  7. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘सनाशंसभिक्ष उः’ (3-2-168) इति उप्रत्ययः। ताच्छी-
लिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति। इति, अत्रैव सूत्रे (3-2-168) भिक्षधातोः ‘ताच्छी-
लिकप्रत्ययविधायकस्थले पुनरुपादानात् ज्ञाप्यते इति बोध्यम्।
  8. ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इति कर्मण्युपपदे अण्प्रत्ययः।
  - A. ‘सुमरोभङ्गुरप्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः।’ भ. का. 7. 22.
  - B. ‘अभीरवसं स्त्रीभिर्मिस्वरः भिरिहेश्वरः॥’ भ. का. 7.25. [शि. व. 3.60.]
  - C. ‘कला दधानः सकलाः स्वभाभिः उद्धासयन् सौधसिताभिराशाः।’
  - D. ‘वज्रप्रभोद्धासिसुरायुधश्रीः या देवसेनेव परैरलङ्घया॥’ शि. व. 3.64.
  - E. ‘.....संश्रुयवेदमतशिक्षकभिक्षुगम्यम्।’ धा. का. 1.77.
- [अ] क्षीरस्वामी तु ‘भिक्ष याच्ञायाम्, अलामे लामे च, क्लेशे च,
व्यक्तायां वाचि’ इत्युपादाय, ‘तत्सदेशादिप्रसिद्धार्थानां पृथङ्निर्देशः।’ इति
तत्रोपपत्तिमप्याह। प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु क्लेशधातुः पृथगेव पठ्यते, न तु भिक्ष-
धातोरर्थत्वेन। स्पष्टमिदं माधवधातुवृत्त्यादिषु प्रकृतस्थले। अतोऽत्रास्मा-
भिरपि क्लेशार्थकत्वमस्य नोपपत्तिमिति ज्ञेयम्।

विशेषेण भवन्तीति विशेषः । ^Aभिक्षमाणः ।

(1160) “भिदिर् विदारणे” (VII-रुधादिः-1439. सक. अनि. उभ.)

भेदकः-दिका, भेदकः-दिका, ¹बिभित्सकः-त्सिका, ²बेभित्सकः-दिका ;
भेत्ता-भेत्री, भेदयिता-त्री, बिभित्सिता-त्री, बेभित्सिता-^Bत्री ;
³भिन्दन्-^Cती, भेदयन्-न्ती, बिभित्सन्-न्ती ; —
भेत्स्यन्-न्ती, भेदयिष्यन्-न्ती-ती, बिभित्सिष्यन्-न्ती-ती ; —
भिन्दानः, भेदयमानः, बिभित्समानः, बेभित्समानः ;
भेत्स्यमानः, भेदयिष्यमाणः, बिभित्सिष्यमाणः, बेभित्सिष्यमाणः ;
⁴गोत्रभिद्, काष्ठभिद्, उद्धित्, प्रभित्-प्रभितौ-प्रभितः ;
⁵भित्तम् [शकलम्], भित्तः, ⁶भिन्नम्-भिन्नवान्, भेदितम्-तः,
बिभित्सितः, बेभित्सितः-तवान् ;

1. सन्नन्ताण्वुलि, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः क्तिवे, द्विवचनादिषु कृतेषु धातुदकारस्य चत्वेन तकारः । एवमुत्तरत्रापि प्रक्रिया ज्ञेया ।
2. यङन्ते द्विवचनादिकेषु कृतेषु, ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इत्यभ्यासे गुणः सर्वत्र बोध्यः ।
3. शतरि, ‘रुधादिभ्यः—’ (3-1-78) इति श्रम् विकरणप्रत्ययः । स च अन्यादचः परो भवति । ‘श्रसोऽलोपः’ (6-4-111) इति श्रसोऽकारस्य लोपः । एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
4. ‘सत्तूद्विषद्रुहदुहयुजविदिभिद्—’ (3-2-61) इत्यादिना कर्मण्युपपदे, उपसर्गे उपपदेऽपि क्तिप्रत्ययः । गोत्रं भिनत्तीति गोत्रभित्=इन्द्रः । उद्धित्=लतागुल्मादिः ।
5. क्तप्रत्यये शकलेऽभिधेये ‘भित्तं शकलम्’ (8-2-59) इत्यनेन निष्ठानत्वाभावो निपात्यते । भित्तमिति शकलपर्यायो रुद्धिशब्दः । अत्र भिदिक्रिया शब्दव्युत्पत्ते-निमित्तम् । स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे भाष्यादिषु ।
6. शकलादन्यत्, ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य च दः’ (8-2-42) इत्यनेन निष्ठात-कार-धातुदकारयोर्नत्वे रूपमेवम् ।
- A. ‘संरश्य शरणं शन्यं भिक्षमाणो वनं प्रियाम् ।’ भ. का. 6.9.
- B. ‘आत्तायुधाहितजनैः सह संयतित्री शत्रोर्मनोरथशतान्यथ बेभित्ति ।’ वा. वि. 3.51.
- C. ‘निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवोऽसौ बलद्विषा ।’ भ. का. 7.68.

¹उद्धितः, ²भिदेलिमाः, ³भिदुरम्, ^A ⁴भिद्यः^B [नदः], ⁵कर्णभेदी,^C
⁶काष्ठभेदः, ⁷बिभित्सान्, ⁸भेदनः-भेदः, बिभित्सुः, बेभित्सुः ;
भेत्तव्यम्, भेदयितव्यम्, बिभित्सितव्यम्, बेभित्सितव्यम् ;
भेदनीयम्, भेदनीयम्, बिभित्सनीयम्, बेभित्सनीयम् ;
भेद्यम्, भेद्यम्, बिभित्स्यम्, बेभित्स्यम् ;
भिद्यमानः, भेद्यमानः, बिभित्स्यमानः, बेभित्स्यमानः ;
ईषद्वेदः-दुर्भेदः-सुभेदः ; — —
भेदः, उद्धेदः, भेदः, बिभित्सः, बेभित्सः ;
भेत्तुम्, भेदयितुम्, बिभित्सितुम्, बेभित्सितुम् ;

1. ‘इगुपध—’ (3-1-135) इत्यादिना कर्तरि कप्रत्ययः । क्तिवान् गुणः ।
2. ‘केलिमर उपसंख्यानम्’ (वा. 3-1-96) इत्यनेन केलिप्रत्ययः । धातोरस्य सकर्मकत्वादयं कर्मणि सम्पद्यते । वृत्त्यादिषु तु ‘कर्मकर्तरि चायमिष्यते’ (काशिका. 3-1-96) इत्युक्तम् । ‘भिदेलिमाः सरलाः—भेत्तव्याः ।’ इति भाष्ये (3-1-96) कर्मार्थकेन तस्यप्रत्ययेन विवरणात् कर्मार्थकत्वमेवास्य प्रत्ययस्येति बोध्यम् ।
3. ‘विदिभिदिच्छिदेः कुरच्’ (3-2-162) इति ताच्छीलिकः कुरच्प्रत्ययः । कर्म-कर्तरि प्रत्ययोऽयमिति वृत्तौ लक्ष्यते । भेदनकर्तुः वज्रायुधस्य ‘भिदुरम्’ इत्य-भिधानात् शुद्धकर्तर्येवायं प्रत्यय इति प्रतिभाति ।
4. भिनत्ति कूलमित्यर्थे नदेऽभिधेये कर्तरि ‘भिद्योद्धौ नदे’ (3-1-115) इति क्यप् निपात्यते । भिद्यः=नदः; अधुना ‘जम्भू’ राज्ये ‘बई’ इति देशभाषया व्यवहियते ।
5. कर्णं भिनत्तीति कर्णभेदी=रुक्षध्वनिः, पिशुनश्च । ताच्छील्ये णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
6. कर्मण्युपपदेऽपि रूपमेवम् । ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यत्र भाष्ये एवं प्रयुक्तम् ।
7. लिटः कसौ द्विवचनादिकेषु कृतेषु रूपमेवम् । ‘वस्वेकाजादृघसाम्’ (7-2-67) इत्यत्र कृतद्विवचनस्य एकाच एव ग्रहणादत्र नेङ्गिति ज्ञेयम् ।
8. नन्यादेराकृतिगणत्वात्, ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (3-3-113) इति बहुलग्रहणाद्वा कर्तरि ल्युः ल्युट् वा प्रत्ययः । भेदनः=रोगविशेषः, वराहश्च ।
- A. ‘अयशो भिदुरालोके कोपधामरणाहते ।’ शि. व. 19. 58.
- B. ‘तोयदागम इवोद्धयभिद्योर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥’ रघुवंशे 11. 8.
- C. ‘तेषां निहन्यमानानां संघुष्टैः कर्णभेदिभिः ।’ भ. का. 9. 21.

¹भिदा, भित्ति:-भिदिः, मेदना, बिभित्सा, बेभिदा ;
 मेदनम्, मेदनम्, बिभित्सनम्, बेभिदनम् ;
 भित्त्वा, मेदयित्वा, बिभित्सित्वा, बेभिदित्वा ;
 संभिद्य, संभेद्य, प्रबिभित्स्य, प्रबेभिद्य, ²प्रबेभिदय्य गतः ;
 मेदम् २, } मेदम् २, } बिभित्सम् २, } बेभिदम् २ ; }
 भित्त्वा २, } मेदयित्वा २, } बिभित्सित्वा २, } बेभिदित्वा २ ; }
³भिदुः, ⁴भिदिरम्, ⁵भिद्रः ।

(1161) “ जि भी भये ” (III-जुहोत्यादि:-1084. अक. अनि. पर.)
 भायक:-यिका, ⁶भापक:-⁷भीषक:-षिका, ⁸भायक:-यिका, ⁹बिभीषक:-षिका,
 बेभीयक:-यिका ;
 मेता-मेत्री, ^Aभापयिता-भीषयिता-भाययिता-त्री, बिभीषिता-त्री, बेभीयिता-त्री ;
¹⁰(चोरात्) बिभ्यत्-बिभ्यतौ-बिभ्यतः, [कुञ्जिकया एनं] ¹¹भाययन्-न्ती,
 बिभीषन्-न्ती ; —

1. स्त्रियाम्, ‘ भिदा विदारणे ’ (ग. सू. 3-3-104) इति भिदादिपाठाद् भावादौ अङ् । अन्यत्र भित्तिः इत्येव । भित्तिः=कुड्यम् । स्वार्थे कन्प्रत्यये भित्तिका इति भवति । ‘ इक् कृष्यादिभ्यः ’ (वा. 3-3-108) इतीकप्रत्यये भिदिः इत्यपि भवति ।
  2. यङन्तात् णिच् ल्यपि, ‘ ल्यपि लघुपूर्वात् ’ (6-4-56) इति णेरयादेशः । काशि-कायाम् (6-4-56) उदाहृतोऽयम् ।
  3. ‘ पृभिदि— ’ (द. उ. 1-108) इति कुप्रत्ययः । भिदुः=वज्रम् ।
  4. ‘ इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदि— ’ (द. उ. 8-26) इति किरच्प्रत्यये रूपमेवम् । भिदिरम्=मेदः ।
  5. औणादिके (द. उ. 8-31) रक्प्रत्यये रूपमेवम् । भिद्रः=शरः ।
  6. ‘ बिभेतेहेतुभये ’ (6-1-56) इति विकल्पेन णावात्वे, आदन्तलक्षणः पुगागमः ।
  7. आत्वाभावपक्षे, ‘ भियो हेतुभये षुक् ’ (7-3-40) इति पुगागमः ।
  8. अहेतुभये तु (करणादिजन्ये भये तु) णिज्जिन्मितकवृद्धौ, आयादेशे च रूपमेवम् । एवमेव ण्यन्ते रूपत्रयस्योपपत्तिर्ज्ञेया ।
  9. सन्नन्तात् ण्वुलि, ‘ इको झल् ’ (1-2-9) इति सनः कित्वाञ्च गुणः । एवमुत्तराणि सन्नन्तेषु ज्ञेयम् ।
  10. शतरि शपो जुहोत्यादित्वात् श्रौ, द्विर्वचने, अभ्यासह्रस्वे, उत्तरखण्डे यणि ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ (7-1-78) इति नुमो निषेधः ।
  11. हेतुभये एवात्मनेपदविधानादत्र च अहेतु (करण) भयत्वात् ण्यन्ताच्छतैव ।
- A. ‘ विष्मापयित्री जनमुग्रसेनजं द्राग् भापयित्री भृशमस्य पञ्चताम् । ’ वा. वि. 1. 38.

भेष्यन्-न्ती-ती, भाययिष्यन्-न्ती-ती, बिभीषिष्यन्-न्ती-ती ; —
 — (जटिलो) ¹भापयमानः, (मुण्डो) ^Aभीषयमाणः, — बेभीयमानः ;
 — भापयिष्यमाणः-भीषयिष्यमाणः — बेभीयिष्यमाणः ;
 भी:-भियौ-भियः ; — — — —
 भीतः-भीतवान्, भापितः-भीषितः-भायितः, बिभीषितः, बेभीयितः-तवान् ;
²भीतः, वृकभीतः, ³भीरुः ^B-भीलुकः, ⁴भीरुकः, ⁵बिभीषणः, ^C
 भापः-भीषः-भायः, बिभीषुः, बेभ्यः ;
 भेतव्यम्, भापयितव्यम्-भीषयितव्यम्-भाययितव्यम्, बिभीषितव्यम्,
 बेभीयितव्यम् ;
⁶प्रनिभयनीयम्-प्रणिभयनीयम्, भापनीयम्-भीषणीयम्-भायनीयम्,
 बिभीषणीयम्, बेभीयनीयम् ;
 भेयम्, भाप्यम्-भीष्यम्-भाय्यम्, बिभीष्यम्, बेभीय्यम् ;
 भायमानः, भाप्यमानः-भीष्यमाणः-भाय्यमानः, बिभीष्यमाणः, बेभीय्यमानः ;
 ईषद्भयः-दुर्भयः-सुभयः ; — — — —

1. ‘ भीस्योहेतुभये ’ (1-3-68) इति ण्यन्तादात्मनेपदम् ।
  2. ‘ जीतः क्तः ’ (3-2-187) इति वर्तमाने कर्तरि क्तप्रत्ययः । वृकभीतः इत्यत्र ‘ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् ’ (वा. 2-1-37) इति वचनात् समासो बोध्यः ।
  3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘ भियः कुक्लुकनौ ’ (3-2-174) इति कुः क्लुकन् च प्रत्ययौ भवतः । क्रमेण भीरुः, भीलुकः इति रूपे सिद्धयतः ।
  4. ‘ कुक्लपि वक्तव्यः ’ (वा. 3-2-174) इति वचनात् कुक्लप्रत्यये रूपमेवम् । अयमपि ताच्छीलिकप्रत्ययः ।
  5. विशेषेण भीषयत इति बिभीषणः । ण्यन्तात् नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः । पुगागमः ।
  6. ‘ शेषे विभाषाऽकखादावचान्त उपदेशे ’ (8-4-18) इति उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेः णस्वविकल्पः ।
- A. ‘ शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः । ’ भ. का. 5-58.
 B. ‘ अभीरुवरसं स्त्रीभिर्भास्वराभिरिहेश्वरः ॥ ’ भ. का. 7-25.
 C. ‘ बिभ्युर्बिडालेक्षणभीषणाभ्यो वैदूर्यकुड्येषु शशियुतिभ्यः ॥ ’ शि. व. 3-45.

¹भयम्-वृकभयम्, भापः-भीषः-भायः, विभीषः, बेभीयः ;
 भेतुम्, भापयितुम्-भीषयितुम्-भाययितुम्, विभीषितुम्, बेभीयितुम् ;
 भीतिः, वृकभीतिः, ²भीः, भापना-भीषणा-भायना, ³भीषा-⁴जातभीषा,
 विभीषा, बेभीया ;
 — भापनम्-भीषणम्-भायनम्, विभीषणम्, बेभीयनम् ;
 भीत्वा, भापयित्वा-भीषयित्वा-भाययित्वा, विभीषित्वा, बेभीयित्वा ;
 प्रभीय, प्रभाष्य-प्रभीष्य-प्रभाष्य, प्रविभीष्य, प्रबेभीष्य ;
 भायम् २, } भापम् २-भीषम् २-भायम् २, } विभीषम् २, }
 भीत्वा २, } भापयित्वा २-भीषयित्वा २-भाययित्वा २, } विभीषित्वा २, }
 बेभीयम् २ ; }
 बेभीयित्वा २ ; }

⁵भेकः, ⁶भयानकः, ⁷भीमः-भीष्मः ।

(1162) “ भुज पालनाभ्यवहारयोः ”

(VII-रुधादिः-1454. सक. अनि. पर.) अभ्यवहारः=भोजनम् ।

‘ भुजेद् भुनक्ति भुंक्ते स्युः, कौटिल्ये पालनेऽदने ।’ (श्लो. 65) इति देवः ।

1. ‘ अजिवधौ-भयादीनामुपसंख्यानम्, नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ’ (वा. 3-3-56) इति वचनादत्र ‘ एरच् ’ (3-3-56) इति भावेऽच्प्रत्ययः । अच्प्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गत्वं तु प्राथिकम् । अतोऽत्र नपुंसकत्वम् । चार्तिकेऽत्र ‘ क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ’ इत्युक्त्वात् नपुंसके भावे विहितः ल्युट्प्रत्ययोऽप्यस्य धातोर्नेति ज्ञेयम् । वृकभयम् इत्यत्र ‘ पञ्चमी भयेन ’ (2-1-37) इति समासः ।
2. स्त्रियां भावे सम्पदादित्वात् (वा. 3-3-94) क्तिप् ।
3. हेतुमण्यन्तात् बाहुलकेन ‘ अ प्रत्ययात् ’ (3-3-102) इत्यकारप्रत्ययः, युजपवादः ।
4. ‘ इण्भीका—’ (द. उ. 3-21) इति कन्प्रत्यये रूपमेवम् । बिभेतीति भेकः ।
5. ‘ आनकः शीङ्भियः ’ (द. उ. 3-26) इत्यानकप्रत्ययः । बिभेति तस्मादिति भयानकः=भीषणः । ‘ भीमादयोऽपादाने ’ (3-4-74) इति अपादानेऽयं प्रत्ययः ।
6. ‘ भियः पुग् वा ’ (द. उ. 7-35) इति मक्प्रत्ययः, पक्षे पुगागमश्च । बिभेत्यस्मा-ज्जन इति भीमः, भीष्मो वा । ‘ भीमादयोऽपादाने ’ (3-4-74) इत्यपादानेऽयं प्रत्ययो ज्ञेयः ।
- A. ‘ जगत्पतौ पश्यति जातभीषा प्रायस्तदालिङ्गनमभ्यनैषीत् ॥’ या. अ. 13-57.

भोजकः-जिका, भोजकः-जिका, ¹बुभुक्षकः-क्षिका, बोभुजकः-जिका ;
 भोक्ता-भोक्त्री, भोजयिता-त्री, बुभुक्षिता-त्री, बोभुजिता-त्री ;
²भुञ्जन्-ती, देवदत्तं यज्ञदत्तः-³भोजयन्-न्ती, बुभुक्षन्-न्ती ; —
 भोक्ष्यन्-न्ती-ती, भोजयिष्यन्-न्ती-ती, बुभुक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
⁴भुञ्जानः, भोजयमानः, बुभुक्षमाणः, बोभुज्यमानः ;
 भोक्ष्यमाणः, भोजयिष्यमाणः, बुभुक्षिष्यमाणः, बोभुजिष्यमाणः ;
 हुतभुक्, हव्यभुक्, ⁵बलिभुक्-बलिभुजौ-⁶बलिभुजः ; — —
 भुक्तम्-भुक्तवान्, ⁷प्रभुक्तः, भोजितः, बुभुक्षितः, बोभुजितः-तवान् ;

1. सञ्जन्ते सर्वत्र ‘ इको झल् ’ (1-2-9) इति सनः कित्त्वे, धातुजकारस्य षकारे, तस्य ‘ षढोः कः सि ’ (8-2-41) इति ककारे च रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया ।
2. शतरि. शपो रुधादित्वेन इनमि, ‘ इनसोरलोपः ’ (6-4-111) इति इनमोऽकारस्य लोपे नकारस्य श्रुत्वेन ञकारे च रूपमेवम् ।
3. अभ्यवहारार्थे चातोरस्य ण्यन्तात्, ‘ निगरणचलनार्थेभ्यः ’ (1-3-87) इति शतैव । ‘ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—’ (1-4-52) इत्यादिना अपौ कर्तुः णौ कर्मसंज्ञाऽत्रेति विशेषः ।
4. ‘ भुजोऽनवने ’ (1-3-66) इत्यनेन अवनभिवार्थे आत्मनेपदं शानच् । ण्यन्तेऽपि पालनार्थे शानजज्ञेयः । सञ्जन्तेऽपि पालनार्थे ‘ पूर्ववत् सनः ’ (1-3-62) इति शानजभवतीति बोध्यम् । धातूनामनेकार्थत्वात्, ‘ भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ।’ (रामा-अर. 47-4), ‘ बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥’ (रघुवंशे. 15-1) इत्यादिषु, अनुभवार्थेऽपि आत्मनेपदं भवतीति बोध्यम् । स्पष्टमिदं माधवधातुवृत्तौ ।
5. कर्मण्युपपदे ‘ क्तिप् च ’ (3-2-76) इति कर्तरि क्तिप् । बलिभुक्=वायसः ।
6. ‘ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ’ (3-4-71) इति कर्तरि क्तः । ‘ प्रभुक्तो गोरसं कृष्णः प्रभुक्तोऽनेन गोरसः ।’ इति प्र. सर्वस्वे । अस्य धातोर्भक्षणार्थकत्वात् ‘ क्तोऽधि-करणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ’ (3-4-76) इति अधिकरणेऽपि क्तप्रत्ययो बोध्यः । प्रत्यवसानार्थकाः=भक्षणार्थका धातवः ।
- A. ‘ तूष्णीं प्रत्यभिजानते बलिभुजो भीताः स्वयूध्यस्वरान् ॥’ अनर्धराधवे 4.1.

¹भोजः, ²विश्वभोजः, ³उष्णभोजी-शीतभोजी, ⁴कलहभोजी, ⁵अश्राद्धभोजी, कांस्यभोजी, (भोगं) ⁶भुजानः, भोजः, ⁷बुभुक्षुः, बोभुजः;
भोक्तव्यम्, भोजयितव्यम्, बुभुक्षितव्यम्, बोभुजितव्यम्;
प्रनिभोजनीयम्-प्रणिभोजनीयम्, भोजनीयम्, बुभुक्षणीयम्, बोभुजनीयम्;
⁸भोज्यम्-भोग्यम्, भोज्यम्, बुभुक्ष्यम्, बोभुज्यम्;
ईषद्भोजः-दुर्भोजः-सुभोजः;
भुज्यमानः, भोज्यमानः, बुभुक्ष्यमाणः, बोभुज्यमानः;
⁹भुजः-भोगः, ¹⁰भोगः, भोजः, बुभुक्षः, बोभुजः;
भोक्तुम्, ¹¹भोक्तुं शक्नोति, भोजयितुम्, बुभुक्षितुम्, बोभुजितुम्;

1. इगुपधलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा 'अजिवधिः सर्वधातुभ्यः पठयन्ते च पचादयः।' (का. 3-1-134) इति वचनात् कर्तरि अचप्रत्ययः।
2. विश्वं भुनक्ति इति विश्वभोजः। 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यप्रत्ययः।
3. 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः। एवं शीतभोजी, कलहभोजी इत्यत्रापि ज्ञेयम्। कलहं भुनक्ति=पालयति इति कलहभोजी=नारदः।
4. 'व्रते' (3-2-80) इति णिनिप्रत्ययः। सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते इत्यत्र व्रतं गम्यते। एव कांस्यभोजी इत्यत्रापि व्रते गम्ये णिनिप्रत्यय इति ज्ञेयम्।
5. 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (3-2-129) इति चानश्प्रत्ययः। ताच्छीलिकोऽयं प्रत्ययः।
6. 'भोज्यं भक्ष्ये' (7-3-69) इति ण्यति कृत्वाभावो निपात्यते। 'भक्ष्ये' इत्यत्रोपलक्षणं खादनसामान्यधर्मस्य। तेन 'भोज्या यवागूः' इत्यत्र पानार्थकस्यापि भोज्या इति सिद्धयति। भक्षणादिभिन्नार्थे तु 'चजोः कु घिण्यतोः' (7-3-52) इति कृत्वे भोग्यः=कम्बलः इति सिद्धयति।
7. 'भुजन्त्युजौ पाण्युपतापयोः' (7-3-61) इति पाणावभिधेये घञि कृत्वाभावः, गुणाभावश्च निपात्यते। भुज्यतेऽनेनेति भुजः=पाणिः। 'बाहावभिधेये भुज इति प्रयोगो लाक्षणिकः।' इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे स्फुटम्। भुजादन्यत्र घञि कृत्वे भोगः=शरीरम्।
8. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञ्। भोगः=स्त्रीभोगाज्जातोऽक्षिरोगविशेषः। कारणे कार्योपचारोऽत्र। भोगः=सर्पकायश्च।
9. पूर्वकालस्वाभावेऽपि शक्नोत्यर्थे 'शक्नुषज्ञा—' (3-4-65) इति तुमुन्प्रत्ययः।
- A. '.....पुरतोऽभवत् कलहभोजिनो मुनेः॥' च. भा. 5.53.
- B. 'बलात् बुभुक्षुणोत्क्षिप्य जहे भीमेन रक्षसा॥' भ. का. 4.2.

भुक्तिः, ¹भुजिः, अन्नभोजिका, भोजना, ²बुभुक्षा, बोभुजा;
भोजनम्, भोजनम्, बुभुक्षणम्, बोभुजनम्;
भुक्त्वा, भोजयित्वा, बुभुक्षित्वा, बोभुजित्वा;
उपभुज्य, उपभोज्य, प्रबुभुक्ष्य, प्रबोभुज्य;
³अग्रेभोजम्-भुक्त्वा, प्रथमं भोजं-भुक्त्वा, पूर्वं भोजं-भुक्त्वा वा व्रजति।
भोजम् २, } भोजम् २, } बुभुक्षम् २, } बोभुजम् २; }
भुक्त्वा २, } भोजयित्वा २, } बुभुक्षित्वा २, } बोभुजित्वा २; }
⁴भुज्युः, ⁵भुजिष्यम्-भुजिष्या.

(1163) “भुजो कौटिल्ये”

(VI-तुदादिः-1417. अक. अनि. पर.)

‘भुजेद् भुनक्ति भुङ्क्ते स्युः कौटिल्ये पालनेऽदने।’ (श्लो.65) इति देवः।
भोजकः-जिका, भोजकः-जिका, बुभुक्षकः-क्षिका, बोभुजकः-जिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना रौधादिकभुजधातुवत्
(1162) ज्ञेयानि। ⁶भुजः^B-भुजवान्, ⁷विभुजन्-न्ती-ती, ⁸मूलविभुजः,

1. 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति भावे इक्प्रत्ययः। अन्नभोजिका इत्यत्र उत्पत्तिरूपार्थे 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्' (3-3-111) इति स्त्रियां ण्वुच्। 'पाचिका मे त्वया देया प्रोत्पन्ना मेऽन्नभोजिका॥' इति प्र. सर्वस्वे।
2. 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' (3-4-24) इति अग्रेप्रथमपूर्वशब्देषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ विकल्पेन भवतः।
3. 'भुजिभृङ्भ्याम्—' (द. उ. 1-135) इति युक्प्रत्ययः। भुज्युः=गन्धर्वः।
4. 'रुचिभुजिभ्यां किण्यन्' (द. उ. 8-15) इति किण्यन्प्रत्ययः। भुजिष्यम्=भोग्यम्। भुजिष्या=दासी।
5. धातोरस्य, ओदित्वेन, 'ओदितश्च' (8-2-44) इति निष्ठानत्वम्।
6. शतरि, तुदादित्वाच्छप्रत्यये तस्य द्विद्वावेनाङ्गस्य गुणो न। स्त्रियां नुम्प्रिकल्प इति विशेषः।
7. मूलानि विभुजतीति मूलविभुजः=रथः। 'कप्रकरणे—मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. 3-2-5) इति कर्मण्यणोऽपवादः कप्रत्ययः।
- A. 'अस्मान्तुमितोऽभ्येति परिग्लानो बुभुक्षया॥' भ. का. 7.84.
- B. 'महाभराभुग्नशिरः सहस्रसाहायकव्यग्रभुजं प्रसजे॥' शि. व. 3.25.

^१भुजः, ^२भोगः; इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1164) “भुवोऽवकल्कने” (X-चुरादि:-1748. सक. सेट्. उभ.)

“अवकल्कनम् = मिश्रीकरणम् । भावयति दध्नौदनम् । अनित्यप्यन्तत्वात्था पञ्चमी । ‘विकल्कने’ इति नन्दी । ‘भावयेद् ब्राह्मणं तपः ।’—” इति क्षीरस्वामी । “अवकल्कनं = चिन्तनम् । इति काश्यपः । कचित् स्वामिग्रन्थेऽनुकल्कनम्-इति पठित्वा, ‘अनुकल्कनम् = मिश्रीकरणम् ।’ इति दृश्यते । .... विकल्कनम् = विपाचनम् (= ^३विपक्वीकरणम् ।) तथा च प्रयुज्यते—‘तपो भावितमात्मानम्—’ इति । ‘—अवकल्पने’ इत्यपरे । तथा च धनपालः ...” इति मा. धा. वृत्तिः । ‘मूलशुद्धिस्त्वत्र कीदृशी? इति न विद्मः ।’ इति पुरुषकारः ।

‘सत्तायां भवति, प्राप्तौ णिचि भावयते तडि ।

भवते शपि, तत्रैव भावयत्यवकल्कने ॥’ (श्लो. ३) इति देवः ।

भावकः-विका, ^४विभावयिषकः-षिका, भावयिता-त्री, विभावयिषिता-त्री;

^५भावयन्-न्ती, विभावयिषन्-न्ती; भावयिष्यन्-न्ती-ती, विभावयिषिष्यन्-न्ती-ती;

1. इगुपधलक्षणे कर्तरि कप्रत्यये रूपमेवम् ।

2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां षञि ‘चजोः कु—’ (7-3-52) इति कृत्वे च रूपमेवम् । ‘भोगः = सर्पकायः ।’ इति क्षीरस्वामी । “अथवा भोग-शब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते । तद्यथा— ‘अहिरिव भोगेः पथेति बाहुम्—’ (ऋ. वे. 6-75-14) अहिरिव शरीरैरिति गम्यते’ इति भाष्य (5-1-9) वचनप्रामाण्यात् शरीरसामान्ये भोगशब्दस्य वृत्तिरिति गम्यते ।

3. ‘प्रभावुकमचं भवति ।’ इति काशिकायाम् (3-2-154) उदाहृतम् । तस्याज-विशेष्यकत्वेन विपक्वीकरणार्थे वृत्तिरस्य धातोः इति काशिकासम्मतमिति ज्ञेयम् ।

4. प्यन्तात् सनि, ‘ओः पुण्यज्यपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासे इकारः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।

5. ‘भू अवकल्कने’ इति पठितव्ये सति, ‘भुवोऽवकल्कने’ इति पाठः ‘अनित्य-प्यन्तत्वात् पञ्चमी ।’ इति ज्ञापयतीत्याहुः । तेन णिजभावपक्षे, धातोश्चिन्तनार्थकत्वे अकर्मकत्वेन, चिन्तनस्य च चित्तवत्कर्तृकत्वेन ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-87) इति प्यन्तात् परस्मैपदमेव । मिश्रीकरणाद्यर्थान्तरे तु यथासम्भवमात्म-नेपदमपि धातोरस्य भवतीत्यपि बोध्यम् ।

भावयमानः, विभावयिषमाणः; भावयिष्यमाणः, विभावयिषिष्यमाणः, विभावयिष्य-यिषौ-यिषः; ^६भावितम्-तः, विभावयिषितः-तवान्; भावः, ^१भावुकः, ^२भावनः, विभावयिषुः; भावयितव्यम्, विभावयिषितव्यम्; भावनीयम्, विभावयिषणीयम्; भाव्यम्, विभावयिष्यम्; ईषद्भावः-दुर्भावः-सुभावः; ईषद्भावयिषः-दुर्भावयिषः-सुभावयिषः; भाव्यमानः, विभावयिष्यमाणः; भावः, विभावयिषः; भावयितुम्, विभावयिषितुम्; भावना, विभावयिषा; भावनम्, विभावयिषणम्; भावयित्वा, विभावयिषित्वा; प्रभाव्य, प्रविभावयिष्य; भावम् २, भावयित्वा २, विभावयिषम् २; विभावयिषित्वा २. इति रूपाण्यस्य भवन्ति ।

(1165) “भू सत्तायाम्” (I-भ्वादि:-1. अक. सेट्. पर.)

‘सत्तायां भवति, प्राप्तौ णिचि भावयते तडि ।

भवते शपि तत्रैव, भावयत्यवकल्कने ॥’ (श्लो. ३) इति देवः ।

भावकः-भाविका, भावकः-विका, ^३बुभूषकः-षिका, बोभूयकः-यिका;

भविता-त्री, भावयिता-त्री, बुभूषिता-त्री, बोभूयिता-त्री;

परिभवन्-न्ती, ^४सुखमनुभवन् वर्षस्व, शुश्रूषुर्भवन् विद्यामधिकरोति,

1. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु ‘लषपतपदस्थाभूवृष—’ (3-2-154) इत्यनेन उक्तप्रत्ययः । ‘णेरिति’ (6-4-51) इति णिलोपः । ‘न वाचमवमन्यन्ते नतैकीमिव भावुकाः ॥’ (या. अ. 1-7) इत्यत्र, “भावुकाः = भावनाकृतो भगवद्भक्ताः । ‘भुवोऽवकल्कने’ इति भवतेर्णिजन्तात् ‘लषपत—’ (3-2-154) इत्यादिना उक्तप्रत्ययः । ‘अवकल्कनम् = चिन्तनम् ।’ इति व्याख्यातम् ।” इति अप्ययदी-क्षितोक्तेः धातोरस्यैवोक्तविविधायके सूत्रे ग्रहणमित्यपि ज्ञायते ।

2. प्यन्तादस्मात् नन्वादेराकृतिगणत्वात् कर्तरि ल्युः । भावनः = चिन्तकः ।

(अत्र भावितम् इति मिश्रीकरणार्थे धातोर्वृत्तिरिति ज्ञेयम्)

3. ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीप्तिनषेधः । अभ्यासे ह्रस्वः । एवं सज्जन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।

4. सुखमनुभवन्, शुश्रूषुर्भवन् इत्यत्र क्रमेण लक्षणार्थे हेत्वर्थे च, ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ (3-2-126) इति शता ।

A. ‘रोषान्ध्यभावितमसृग्भिरकल्पयत् तं कृष्णोऽपि नाकिजनराकितलाग्यवीर्यः ॥’ धा. का. 3.41.

शयनमनुभवन् भुङ्क्ते, मा^१भवन्, भावयन्-न्ती, बुभूषन्-न्ती ; —
^२व्यतिभवमानः, भावयमानः, ^३व्यतिबुभूषमाणः, बोभूषमाणः ;
 व्यतिभविष्यमाणः, भावयिष्यमाणः, व्यतिबुभूषिष्यमाणः, बोभूषिष्यमाणः ;
^४गान्दिनीभूः-^५गान्दिनीभुवौ-गान्दिनीभुवः ; — — —
^६भूतम्, भूतवान्, भावितः, बुभूषितः, बोभूषितः-तवान् ;
^७भवः, भावः, ^८भव्यः (देवदत्तः), ^९अभिभावी, ^{१०}परिभावी^{११}परिभवी, ^{१२}अभावी,

1. 'माङ्ग्याक्रोशे' (वा ३-२-१२४) इति शता । यद्यपि लुङोऽपि माङ्ग्येव विधानम् ; तथापि **वार्तिककार** वचनप्रामाण्यात् लटः शत्राऽत्र लुङः समावेश इति ज्ञेयम् ।
  2. 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे, (१-३-१४) इति कर्मव्यतिहारे शानच् ।
  3. 'पूर्ववत्सनः' (१-३-८२) इति सन्नतात् कर्मव्यतीहारे गम्ये शानच् ।
  4. गान्दिन्याः भवति=उत्पद्यते इति **गान्दिनीभूः** । 'क्विप् च' (३-२-७६) इति कर्तरि क्विप् ।
  5. 'ऋयुकः किति' (७-२-११) इतीप्तिषेधोऽत्र । एवमेव क्त्वा-क्तिनोरपि इप्तिषेधो ज्ञेयः ।
  6. 'अजिबिः सर्वधातुभ्यः-' (का. ३-१-१३४) इति वचनादस्माद्धातोः पचाद्यचि, गुणावादेशयो रूपमेवम् । स्त्रियाम् 'इन्द्रवरुणभव-' (४-१-४९) इत्यादिना ङीषानुगौ । 'भवत्ते' इति वक्तव्यम् (का. ३-१-१४३) इति वाक्यं **काशिकायां** कर्तरि विकल्पेन णप्रत्ययविधानप्रकरणे दृश्यते । तेन पक्षे कर्तरि **भावः** इत्यपि ज्ञेयम् । परं तु वाक्यमिदं **भाष्ये** न दृश्यते ।
  7. 'भ्रम्यगेयप्रवचनीय—' (३-४-६८) इत्यादिना कर्तरि यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । भवत्यसौ, भव्यमनेनेति वा **भ्रम्यः** ।
  8. 'अभिभावी भूते' (ग. सू. ३-१-१३४) इति वचनात् भूतार्थे ग्रह्यादित्वाणिनि-प्रत्ययः ।
  9. ग्रह्यादिष्वेव (३-१-१३४) '**परिभवी-परिभावी**' इति निपातनात् णिनिप्रत्यये, तस्य पाक्षिके वृद्धयभावे च रूपे एते सिद्धयतः ।
  10. 'अचामचित्तकर्तृकाणाम्' (ग. सू. ३-१-१३४) इत्यत्र पूर्वस्मात् गणसूत्रात् '— प्रतिषिद्धानाम्' (ग. सू. ३-१-१३४) इत्यनुवर्तते । तेनात्र णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । प्रकृतगणसूत्रस्यायमर्थः— अचेतनकर्तृकाणाम् अजन्तानां धातूनां नञ्युक्तानां (नञुपपदकानाम्) णिनिर्भवति—इति । तेनात्र ग्रह्यादित्वात् णिनिः ।
- A. 'स गान्दिनीभूथ गोकुलैधितं स्पर्धांलुधीगाधितकार्यबाधिनम् ।' धा. का. १-२.
 B. 'परिभावीणि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ।' भ. का. ६-७५.
 अत्र नपुंसकलिङ्गे सुमि, 'प्रातिपदिकान्तनुम्—' (८-४-११) इति णत्वम् ।

^१भावी, ^२अभिभावकः-अभिभविता, ^३भविता, ^४आढ्यम्भविष्णुः^A-
 सुभगम्भविष्णुः-स्थूलम्भविष्णुः-पलितम्भविष्णुः-नम्रम्भविष्णुः-अन्धम्भविष्णुः-
 प्रियम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः-^Bसुभगम्भावुकः-स्थूलम्भावुकः-पलितम्भावुकः-
 नम्रम्भावुकः-अन्धम्भावुकः-प्रियम्भावुकः, ^Cमषीभावुकः, ^५भविष्णुः, ^६भूष्णुः,
^७भावुकः, ^८परिभवी,

1. 'भविष्यति गम्यादयः' (३-३-३) इत्यत्र गणे **भावी** इति पाठात् भविष्यत्यर्थे णिनिप्रत्ययः ।
  2. वाऽसत्पर्यायेन 'ण्वुत्तुचौ' (३-१-१३३) इति यथाक्रमं ण्वुलि, तृचि च रूप-मेवमिति ज्ञेयम् ।
  3. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'तृन्' (३-२-१३५) इति तृन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
  4. आढ्यसुभगस्थूलपलितनम्रप्रियपदेषूपपदेषु सत्सु च्वर्थेषु गम्येषु अच्यन्तेषु 'कर्तरि भुवः खिष्णुच्छुक्जौ' (३-२-६७) इत्यनेन खिष्णुच् शुक्ल् च प्रत्ययः क्रमेणात्रेति ज्ञेयम् । प्रत्यययोः खित्वात्, 'अरुद्विषदजन्तस्य सुम्' (६-३-६७) इति मुमागमः ।
  5. '**भुवश्च**' (३-२-१३८) इतीप्तिष्यस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु भवति । अत्र पूर्वसूत्रात् '-छन्दसि' (३-२-१३७) इत्यनुवृत्तेः छन्दस्येवायं प्रत्यय इति ज्ञेयम् । **चान्द्रास्तु** भाषायामप्यस्य प्रयोगमिच्छन्ति ।
  6. 'गलाजिस्थश्च रस्तुः' (३-२-१३९) इति सूत्रे चकारेण तत्पूर्वसूत्रगतभूधातोरप्यनु-षङ्गात् अत्र रस्तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्य गित्वात् 'क्विति च' (१-१-५) इत्यत्र गकारस्यापि प्रक्षेपात् गुणो नेति ज्ञेयम् । एवं 'ऋयुकः किति' (७-२-११) इत्यत्रापि गकारप्रक्षेपात् इप्तिषेधोऽत्रेत्यपि ज्ञेयम् ।
  7. 'लषपतपदस्थाभू-' (३-२-१५४) इत्यनेन ताच्छीलिके उक्त्वप्रत्यये रूपमेवम् । ताच्छीलिकेषु वाऽसत्पर्यायविधिर्नास्तीति **भाष्यादिषु** स्पष्टम् । तेन उत्सर्गेण समावेश एवेतरेषां प्रत्ययानामिति ज्ञेयम् ।
  8. 'जिहक्षिविथ्रीष्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रतूभ्यश्च' (३-२-१५७) इत्यनेन ताच्छीलिके इनिप्रत्यये रूपमेवम् । अत्र सूत्रे **परिभू** इत्युक्तेः अन्योपसर्गे उपपदे प्रत्ययोऽयं न भवतीति ज्ञेयम् ।
- A. 'आढ्यम्भविष्णुर्यशसा कुमारः प्रियम्भविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥' भ. का. ३.१.
 B. 'हृदयङ्गममूर्तिस्त्वं सुभगम्भावुकं वनम् ।' भ. का. ६.६७.
 C. 'दलोदरे काञ्चनकैतकस्य क्षणान्मषीभावुकवर्णरेखम् ।' नैषधे-६.६३.

¹विभूः, ²स्वयम्भूः-अग्निभूः-कच्छभूः-मिलभूः-
पवनभूः, ³विभुः-प्रभुः-संभुः, ⁴शम्भुः, ⁵भवकः, ⁶धेनुम्भव्या, ⁷बभूवान्,
⁸भवभूतिः-भूतः, भावः, ⁹भावनः, ¹⁰बुभूषुः-¹¹विभावयिषुः, बोभुवः;
भवितव्यम्, भावयितव्यम्, बुभूषितव्यम्, बोभूयितव्यम्;
¹²प्रभवनीयम्, ¹³प्रभावनीयम्, बुभूषणीयम्, बोभूयनीयम्;

1. 'भुवः संज्ञाऽन्तरयोः' (3-2-179) इति किप्रत्ययः । विभूः इति कस्यचित् संज्ञा । अत्र सूत्रे अन्तरशब्देन धनिकाधमर्णयोरन्तरालवर्ती उच्यते । प्रतिभूः= क्रयविक्रयादिषु ऋणादानप्रत्यर्पणादिषु च मध्यवर्ती साक्षी ।
  2. उपसर्गोपदान्तरे च उपपदे धातुसामान्यविहितः किप्रत्ययोऽत्रेति यथासम्भवमूह्यम् ।
  3. 'विप्रसंभ्यो ङङ्ज्ञायाम्' (3-2-180) इति भूधातोरस्य वि-प्र-सं-पूर्वकस्य ङुप्रत्ययः । प्रत्ययस्य ङित्वात् टेल्लेपः ।
  4. 'ङुप्रकरणे—मि[त्र]तद्-आदिभ्य उपसंख्यामम्—' (वा. 3-2-180) इति ङुप्रत्ययः । शं भावयतीति शम्भुः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र भवतिरिति ज्ञेयम् ।
  5. भवतात् इति भवकः । आशिषि गम्यमानायाम्, 'आशिषि च' (3-1-150) इति वुन् ।
  6. 'धेनोर्भव्यायां मुम्—' (वा. 6-3-70) इति मुमागमः । धेनुर्भविष्यतीत्यर्थः । बाहुलकादत्र भविष्यत्यर्थे भुवो यत्प्रत्ययः इति ज्ञेयम् ।
  7. लिटः कसौ रूपमेवम् । 'वस्वेकाजादघसाम्' (7-2-67) इति सूत्रोपात्तनिदानस्याल लक्ष्येऽभावादिङागमो न । माधवधातुवृत्तौ तु कसोर्भाषायां प्रयोगाभावः साग्रहं साधितः । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णायाम्' (4-3-24) इत्यत्र भाष्ये, 'पपुष आगतं पपिषद्भूयम्—' इति प्रयुक्तत्वात् भाषायामपि कसुप्रयोगो नाप्रामाणिक इति ज्ञेयम् ।
  8. 'क्त्विक्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्त्वि । पुंलिङ्गोऽयं शब्दः । एवं भूतः इत्यत्रापि संज्ञायां क्प्रत्ययो ज्ञेयः ।
  9. नन्वादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात् ण्यन्तात् कर्तरि ल्युप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् ।
  10. ण्यन्तात् सनि, 'ओः पुयण्यपरे' (7-4-80) इत्यभ्यासे इकारः ।
  11. 'न भाभूपू—' (8-4-34) इत्यादिना उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य कृत्स्थस्य नकारस्य णत्वनिषेधः ।
  12. 'ण्यन्तभादीनामुपसंख्यामम्' (वा. 8-4-34) इति उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य नकारस्य णत्वनिषेधः ।
- A. 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य यः शिरोधिरागाद्दशमं चिह्निषुः ।' शि. व. 1.49.

भव्यम्, ¹अवश्यभाव्यम्, ²ब्रह्मभूयं ^Aमितभूयं वा गतः, भाव्यः,
भाव्यम्, बुभूष्यम्, बोभूय्यम्;
ईषद्भवः-दुर्भवः-सुभवः, ³ईषदादयम्भवं-दुरादयम्भवं-स्वादयम्भवम्, ^Bसुरा-
जम्भवः, वा भवता; — — —
भूयमानः-अनुभूयमानम्, भाव्यमानः, बुभूष्यमाणः, बोभूय्यमानः;
⁴भवः, ⁵भावः, प्रभवः, ⁶परिभावः ^C-परीभावः-परिभवः, भावः, बुभूषः-बोभूयः;

1. 'ओरावश्यके' (3-1-125) इत्यावश्यकार्थे ण्यत् । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये ....' (का. 6-1-144) इति अवश्यमो मकारस्य लोपः । आवश्यकार्थे ण्यदत्रेति प्रदर्श-
नार्थमत्र 'अवश्यम्' इति पदमुपात्तम्; न तु उपपदत्वेन; विनैवावश्यपदमपि
प्रयोगः साधुरेव । तथा च प्रयुक्तम्—'विप्रेण शुचिना भाव्यम्—' (प्र. कौमुद्यु-
पात्तोऽयं श्लोकः) इति ।
2. 'भुवो भावे' (3-1-107) इति भावार्थे क्यप् । ब्रह्मभूयं गतः=ब्रह्मभावं
गत इत्यर्थः ।
3. ईषदाद्युपपदेषु कर्तरि कर्मणि चोपपदयोः सत्योः चव्यर्थे गम्ये 'कर्तृकर्मणोश्च
भूकृजोः' (3-3-127) इति खलप्रत्ययः । उपपदद्वयविधानात् भाष्यकारप्रयोगाच्च
कर्तृवाचकस्य चोपपदस्य धातोरव्यवहितपूर्वप्रयोग इति ज्ञेयम् ।
'अकर्मत्वाद् भुवो भावे कृजः कर्मार्थे एव तत् ।
चव्यर्थयोगश्च वाच्योऽत्र भवतेषत्पटुम्भवम् ॥
अपटोस्ते पटुत्वेन भवनं लब्ध्वीर्यते ।
एवं स्वादयम्भवं तेन, तथा दुस्सुन्दरिम्भवम् ॥' इति प्र. सर्वस्व-
श्लोकोऽत्रानुसन्धेयः ।
4. 'ऋदोरप्' (3-3-57) इति भावेऽप्रत्ययः ।
5. 'नपुंसके भावे क्तः' (3-3-114), 'भावे' (3-3-18), '—भाववचनात्'
(2-3-15) 'भाववचनाश्च' (3-3-11) इत्यादिनिर्देशप्राप्तायात् उवर्णान्तत्वेन प्राप्तो-
ऽप्रत्ययः पाक्षिकः; तेन, 'अबाधकान्यपि निपातनानि' (परि. 121) इति न्यायेन
घञ्प्रत्ययोऽपि भवतीति केचित् । भाष्ये 'बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति'
(भाष्यम् 1-1-27) इत्युक्तत्वात् घञ्प्रत्यय एव भावार्थे न्याय्यः, न तु ओरप्रत्यय
इति परे वदन्ति । सर्वथा रूपमेतदपि साध्विति ज्ञेयम् ।
6. 'परौ भुवोऽवज्ञाने' (3-3-55) इति विकल्पेन घञ्प्रत्ययोऽत्रावज्ञाने गम्ये ।
पक्षे औत्सर्गिकोऽप्रत्यय इति ज्ञेयम् । परीभावः इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये
बहुलम्' (6-3-122) इति दीर्घविकल्पः ।
A. 'मित्रभूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ॥' भ. का. 6.55.
B. 'सैन्यान् यातः समयापि विव्यथे कथं सुराजम्भवमन्यथाऽथवा ॥' शि. व. 12-52.
C. 'परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगमूर्धसु ।' भ. का. 7-54.

भवितुम्, भावयितुम्, बुभूषितुम्, बोभूयितुम्;
¹भूतिः, ²भूः, वर्षाभूः, इन्भूः-करभूः-कारभूः-पुनर्भूः, भावना,
 बुभूषा-विभावयिषा, बोभूया;
 भवनम्, ³भुवनम्, आशितभवनम्, आशितभवनः, ⁴आशितम्भवः^A
 [ओदनः], भावनम्, बुभूषणम्, बोभूयनम्;
 भूत्वा, ⁵अग्रे भूत्वा-प्रथमं भूत्वा-पूर्वं भूत्वा, ⁶मुखतो भूत्वा-मुखतोभूय वा
 तिष्ठति । ⁷नाना भूत्वा-नानाभूय वा गतः । विना भूत्वा-विनाभूय वा
 गतः । द्विधा भूत्वा-द्वैधंभूय-वा गतः । ⁸तूष्णींभूत्वा, तूष्णींभूय^B वा गतः ।

1. 'स्त्रियां क्तिन्' (3-3-94) इति क्तिनि, इतिनषे च रूपमेवम् । 'मन्त्रे वृषे-
पचमनविदभूवीरा उदात्तः' (3-3-96) इत्यत्र भू इत्युपादानात् मन्त्र एव भूति-
शब्दः प्रयोगार्ह इति न मन्तव्यम् ; प्रत्ययस्य निर्व्वेनायुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तत्वार्थं
सूत्रमिति समाधिः । स्पष्टं चेत्तत् मा. धा. वृत्तौ ।
  2. भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । बाहुलकेन सम्पदादित्वात् (3-3-94) अधिकरणे
स्त्रियां क्तिप् ।
  3. ल्युटि रूपमेवम् । बाहुलकाद् गुणामावोऽत्रेति ज्ञेयम् । भट्टिकाव्यव्याख्याने
(1-1) प्राचीनैर्व्याख्याकारैरेवमेव समर्थितम् ।
  4. 'आशिते भुवः करणभावयोः' (3-2-45) इति करणे भावे चार्थे आशित-
शब्दे उपपदे खच्प्रत्ययः । 'अरुद्विषदजन्तस्य' (6-3-67) इति मुम् ।
आशितो भवत्यनेनेति आशितम्भवः = ओदनः । करणेऽत्र प्रत्ययः । आशितस्य
भवनम्-आशितम्भवं वर्तते । भावेऽत्र प्रत्ययः ।
  5. 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' (3-4-24) इत्यनेन क्त्वाप्रत्ययोऽत्र विकल्पेन भवतीति
ज्ञेयम् । एवं णमुल्युत्तरत्रानेनैव सूत्रेणेति ज्ञेयम् ।
  6. तत्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे धातोरस्य, 'स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृभ्वोः' (3-4-61)
इति क्त्वाप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् । 'तृतीयाप्रभृतीनि' (2-2-21) इति समास-
विकल्पः । तेन समासेऽत्र ल्यबपीति ज्ञेयम् । णमुल्यनेनैव भवतीत्यपि बोध्यम् ।
  7. 'नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे' (3-4-62) इति क्त्वाणमुलौ भवतः । च्यर्थकत्वात्
अनाना नाना भूत्वा = नानाभूत्वा गतः, इति वृत्तिरत्र ज्ञेया । तृतीया-
प्रभृतित्वात् (2-2-21) समासविकल्पः । धार्थप्रत्ययाः 'संख्यायाः विधार्थे धा'
(5-3-42), 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' (5-3-45) इति सूत्रविहिताः प्रत्ययाः ।
  8. 'तूष्णीमि भुवः' (3-4-63) इति क्त्वाणमुलौ भवतः । अत्रापि समास-
विकल्पः । तेन ल्यबन्तप्रयोगोऽप्युपपन्नः ।
- A. 'आशितम्भवमुत्कुष्टं वल्लितं शयितं स्थितम् ।' भ. का. 6-107.
 B. 'तूष्णीम्भूय भयादासाक्षकिरे मृगपक्षिणः ॥' भ. का. 5. 95.

¹अन्वग् भूत्वा-अन्वग्भूय वा गतः ।

अनुभूय, अनुभाव्य, अनुबुभूय, अनुबोभूय;
 अग्रेभावम्-प्रथमंभावम्-पूर्वम्भावम्, मुखतोभावम् वा गतः । नानाभावं-विना-
 भावम् वा गतः । द्वैधंभावं-द्विधाभावं वा गतः । तूष्णीं भावम् अन्वग्भावं वा गतः ।
 भावम् २ } भावम् २ } बुभूषम् २ } बोभूयम् २ ; }
 भूत्वा २ } भावयित्वा } बुभूषित्वा २ } बोभूयित्वा २ ; }
²भूमिः, ³भूरिः, ⁴अद्भुतम्, ⁵भावित्रम् ।

(1166) "भू प्रातौ" (X-चुरादिः-1845. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

आधृषीयः ।

1. 'अन्वच्यानुलोम्ये' (3-4-64) इत्यनेनान्वक्छब्द उपपदे धातोरस्थानुलोम्ये योत्ये
क्त्वाणमुलौ भवतः । तृतीयाप्रभृतित्वात् (2-2-21) समासविकल्पः । आनु-
लोम्यम्=अनुकूलता ।
  2. 'भुवः क्ति' (द. उ. 1-16) इति मिप्रत्ययः, स च क्ति । तेन गुणो न ।
भवत्यस्यां भावा इति भूमिः ।
  3. 'अदिशदिभू' (द. उ. 1.34) इति किन्प्रत्ययः । भवतीति भूरिः =
बहुः, सुवर्णं च ।
  4. 'अदि भुवो डुतच्' (द. उ. 6-22) इति डुतच्प्रत्ययः ।
  5. 'भूवादि' (द. उ. 8-91) इत्यादिना णिन्प्रत्ययः । भावित्रम्=विधानम् ।
- [अ] 'भू प्रातौ, आत्मनेपदी' इति चुरादिषु (आधृषीयेषु) पठ्यते । आधृषी-
यत्वेनास्य णिज्जिवकल्पः । णिजभावपक्षे आत्मनेपदमेव, परस्मैपदमेव इति चात्र
पक्षद्वयम् । णिच्प्रत्यययोगेनैवात्मनेपदविधानम्, णिजभावपक्षे तु परस्मैपदमेवेति
पुरुषकारे सप्रमाणं साग्रहं च साधितम् । णिजभावपक्षे आत्मनेपदमेवास्य
धातोरित्यत्र क्षीरस्वामिना 'याचितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहे ।'
इति श्लोकः कश्चिदुदाहृतः । 'मनोरमा मा भवते' इति श्लोकोऽप्यात्मने-
पदानुकूलत्वेन सुधाकरेण भूवादिसूत्रे (1-3-1) उदाहृत इति मा. धातु-
चुरादिप्रन्थात् ज्ञायते । 'भवते शपि तत्रैव' (श्लो. 3) इति वदन्
देवोऽप्यत्रानुकूलः । 'वर्षाभवश्च' (6-4-84) इत्यत्र 'वर्षासु भवति, वर्षा वा
भवते' इति कैयटविवरणमप्यत्रानुकूलम् । "अन्ये तु पुराणव्याकरणेषु
'भुवो णिङ्' इति सूत्रस्य णिङो ङकारः प्रत्ययान्तादात्मनेपदार्थः, प्रकृतौ तु
केवलादिति श्रीभट्टादिभिः व्याख्यानात् तन्त्रान्तरवचनानुरोधेन सञ्जि-
योगन्यायो बाध्यते इत्याहुः ।" इति धातुवृत्तिवचनादात्मनेपदं णिजभाव-
पक्षेऽपि प्रामाणिकम्, बहुवैयाकरणसम्मतं चेति ज्ञेयम् ।

‘सत्तायां भवति, प्रासौ णिचि भावयते तडि ।

भवते शपि तत्रैव भावयत्यवकलने ॥’ (श्लो. 3.) इति देवः ।

भावकः-विका, विभावयिषकः-षिका, भावकः-विका, बुभूषकः-षिका, बोभूषकः-यिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि ण्यन्तप्रकृतिकसन्नन्तं विना भौवादिकभूधातुवत् (1165) ज्ञेयानि । अस्य धातोः आधृषीयत्वेन णिचो वैकल्पिकत्वम् । ण्यन्तात् सनि सर्वाणि रूपाणि अवकलनार्थक-भावयतिवत् (1164) बोध्यानि ।

(1167) “भूष अलङ्कारे” (I-भ्वादिः-682. अक. सेट्. पर.) [अ]

‘.....भूषति भूषयेत् ॥ अलङ्कृतौ..... ।’ (श्लो. 172-3) इति देवः ।

भूषकः-षिका, भूषकः-षिका, बुभूषिषकः-षिका, बोभूषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूषतिवत् (552) बोध्यानि ।

(1168) “भूष अलङ्कारे” (X-चुरादिः-1731. सक. सेट्. उभ.)

‘.....भूषति भूषयेत् ॥ अलङ्कृतौ..... ।’ (श्लो. 172-3) इति देवः ।

भूषकः-षिका, बुभूषयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिक-कूटयतिवत् (240) बोध्यानि । विभूषणम्^A ।

(1169) “भृजी भर्जने” (I-भ्वादिः-178. सक. सेट्. आत्म.)

भर्जनम्=पाकविशेषः ।

‘.....भर्जने भर्जते भृजेः ।’ (श्लो. 68) इति देवः ।

भर्जकः-भर्जिका, भर्जकः-र्जिका, विभर्जिषकः-बरीभृजकः-जिका; इत्यादीनि

[अ] ‘—‘अङ्काः सूनाः परिभूषन्त्यश्चम् ।’ (तै. सं. 4-6-9) इत्यत्र भट्टभास्करः — ‘सूना=मांसविकर्षणसाधनानि अस्थ्यादीनि, अश्चं परिभूषन्ति=परितो भवन्ति ।’ भवतेः (भूषतेः ?) लोटि सिपि रूपमुक्त्वा, “भूषयतेर्वा शपः ‘छन्दस्युभयथा’ (3-4-117) इत्यसार्वाधातुकत्वात् णिलोपः ।” इत्याह । तदस्य धातोरस्मरणात् । न चायं नास्तीति शक्यते वक्तुम्—सर्वेषु ठ्याख्यानेषु अविवेकिनोपादानात् ।” इति मा. धा. वृत्तिपर्यालोचनया केचनामुं धातुं न पठन्तीति ज्ञायते । सर्वत्र धातुपाठेषु भ्वादावपि धातोरस्य पाठदर्शनात्, देवादिभिः प्राचीनैरुपादानाच्चास्माभिरप्ययमुपात्त इति ज्ञेयम् ।

A. ‘विभूषणान्युन्मुचुः क्षमायां पेतुर्बभूजुर्वलयानि चैव ।’ भ. का. 3-22.

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्जतिवत् (422) बोध्यानि । निष्ठायाम्-¹भृक्तम्^A-क्तवान्, घञि-²भर्गः, ³भृज्यम्, ⁴अवश्यभर्ज्यम् इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1170) “भृज् भरणे” (1-भ्वादिः-898. सक. अनि. उभ.)

‘पूर्णेऽपि-इति भट्टिः ।’ इति धा. का. व्याख्याने (2-29) ।

‘भृजो विभर्ति विभृते भरते भरतीत्यपि ।

ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्रि तथा भरः ॥’ (श्लो. 28) इति देवः ।

भारकः-रिका, भारकः-रिका, ⁵विभरिषकः-बुभूर्षकः-षिका, ⁶वेभ्रीयकः-यिका ;

भर्ता-त्री, भारयिता-त्री, विभरिषिता-बुभूर्षिता-त्री, वेभ्रीयिता-त्री ;

भरन्-न्ती, भारयन्-न्ती, विभरिषन्-बुभूर्षन्-न्ती ; —

1. ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इतीप्तिषेधः । जकारस्य कुत्वम् ।
2. ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति घञ् । निष्ठायामनिट्त्वात्, ‘चजोः—’ (7-3-52) इति कुत्वम् । भर्गः=शिवः ।
3. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति कर्मणि क्यप् ।
4. ‘अवश्यभर्ज्यम् ।’ ‘ण्य आवश्यके’ (7-3-65) इति कुत्वाभावः ।” इति क्षीरतरङ्गिण्यां दृश्यते । तत्र, ‘कृत्याश्च’ (3-3-171) इत्यनेन सूत्रेण आवश्यकार्थे कृत्यप्रत्ययस्य सामान्येन विधानेऽपि, यथासम्भवं तत्तद्भातुगतं प्रातिस्निकरूपं निमित्तमादायैव कृत्यप्रत्ययानामुत्पत्तिः । ततश्च प्रकृते, भृजीधातोरनुबन्धविनिर्मुक्तस्य ऋकारोपधत्वात्, हलन्तलक्षणं ण्यतं बाधित्वा ऋदुपधलक्षणः क्यवेव प्राप्तः । क्यपश्च क्तिवात् गुणवृद्धिप्रभृतीनामप्राप्तेः प्रकृतलक्ष्ये भर्ज्यम् इति गुणस्य प्राप्त्यभावात् अवश्यभृज्यम् इत्येव आवश्यकार्थेऽपि रूपं स्यादिति युक्तमुत्प-श्यामः ।
5. ‘सनीवन्तर्धप्रसजदम्भुभिस्त्वयूणुभरज्ञपिसनाम्’ (7-2-49) इत्यनेन सन्नन्ते इङ्-विकल्पः । इदृशे रूपमेवम् । इडभावपक्षे सनो झलादित्वात् ‘इको झल्’ (1-2-9) इति क्तिवे, ‘अज्झनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घे, ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ (7-1-102) इत्युत्तरपरत्वयोः, ‘हलि च’ (8-2-77) इति दीर्घे च बुभूर्षकः इति रूपम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र रुयद्वयस्य निष्पत्तिः ।
6. यङि, द्विवचनात् पूर्व, परत्वेन ‘रीङ् ऋतः’ (7-4-27) इति ‘भृ’ इत्यत्र ऋकारस्य रीङादेशे, द्विवचनादिषु कृतेषु अभ्यासे गुणे च रूपम् । एवं यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

A. ‘समृजितं कन्दमभृक्तसत्फलान्यदङ्गिरेकत्र यदेजितं जनैः ॥’ धा. का. 1.24.

¹भरिष्यन्-न्ती-ती, भारयिष्यन्-न्ती-ती, बिभरिषिष्यन्-बुभूषिष्यन्-न्ती-ती ; -
भरमाणः, भारयमाणः, बिभरिषमाणः-बुभूषमाणः, बेभ्रीयमाणः ;
भरिष्यमाणः, भारयिष्यमाणः, बिभरिषिष्यमाणः-बुभूषिष्यमाणः, बेभ्रीयिष्यमाणः ;
²मेदिनीभृत^A-भृतौ-भृतः ; — — —
भृतम्-तवान्, भृतकी,^B भारितः, बिभरिषितः-बुभूषितः, बेभ्रीयितः-तवान् ;
³जारभरः, ⁴उदकभारः, वंशभारः ⁵आत्मम्भरिः^C, ⁶कुक्षिम्भरिः-उदरम्भरिः,^D
⁷शाकम्भरी, ⁸अब्भ्रम्,

1. 'ऋद्धनोः स्ये' (7-2-70) इतीडागमः । एवं शानजन्तेऽपि ज्ञेयम् ।
2. 'क्लिप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्लिप् । 'ह्रस्वस्य-' (6-1-71) इति तुक् ।
3. जारं भरतीति जारभरः । स्त्रियां जारभरा = कुलटा । पञ्चादिषु 'जारभरा' इति पाठात् कर्मोपपदे अणपवाहोऽच्प्रत्ययः । चारभरा इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठः । स चाप्रामाणिकः ।
4. उदकं भरतीति उदकभारः । 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यण् । 'मन्थौदनसकतु-बिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च' (6-3-60) इत्यनेन उदकशब्दस्य उदादेशो विकल्पेन भवति ।
5. 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' (3-2-26) इत्यनेन, आत्मानं भरतीत्यर्थे आत्मन्-शब्दस्योपपदस्य सुमागमः इत्प्रत्ययश्च भृजो निपात्येते । आत्मम्भरिः = उदरैकपरायणः ।
6. 'भृजः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' (वा. 3-2-26) इति वार्तिकात् कुक्षिम्भरिः इत्यपि साधुः । अत्रैव वार्तिके चकारात् उदरम्भरिः इत्यादिषु साधुरिति वदन्ति । वस्तुतस्तु 'स्वे पुषः' (3-4-40) इत्यत्र यथा स्वशब्देन स्वशब्दपर्यायाणां रे, गोशब्दानां ग्रहणम्, तद्वदत्रापि (3-2-26) आत्मशब्देन शरीरावयववाचकेन शरीरावयववाचकानां उदर-कुक्षिप्रभृतीनामपि ग्रहणमित्यङ्गीकृत्य उदरम्भरिः कुक्षिम्भरिः इत्यादिप्रयोगाणां साधुत्वं साध्यमिति ज्ञेयम् ।
7. शाकं भरतीति शाकम्भरी = पार्वती । 'भृजः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' (वा. 3-2-26) इत्यत्र चकारात् सुम् इत् च भवति । स्त्रियाम्, 'कृदिकारादक्तिनः' (ग. सू. 4-1-45) इति ङीष् ।
8. अपो भरतीति अब्भ्रम् । कर्मण्युपपदे 'मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. 3-2-5) इति कप्रत्ययः । 'इको यणचि' (6-1-77) इति यण् ।
- A. 'प्रायेण नीचानपि मेदिनीभृतो जनः समेनैव पथाऽधिरोहति ।' शि. व. 12-46.
- B. 'घूर्जान् पारशीकांश्च प्रागेव भृतकीकृतान् ।' या. अ. 22-89.
- C. 'आत्मम्भरिश्चरति यूथमसेवमानः ।' इति भाष्ये (3-2-26) उपात्तम् ।
- D. ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः ॥ अनर्घराघवे 2.83.

¹मालभारी-उत्पलमालभारी, ²विश्वम्भरः-विश्वम्भरा,
³आमभर्ता, ⁴बभ्रिः, भारः, बिभरिषुः-बुभूषुः^A, ⁵बेभ्रियः ;
भर्तव्यम्, भारयितव्यम्, बिभरिषितव्यम्-बुभूषितव्यम्, बेभ्रीयितव्यम् ;
भरणीयम्, भारणीयम्, बिभरिषणीयम्-बुभूषणीयम्, बेभ्रीयणीयम् ;
⁶भृत्यः, भार्याः (क्षत्रियाः), ⁷संभृत्यः-संभार्यः, ⁸सम्भर्यम्, भार्यम्,
बिभरिष्यम्-बुभूष्यम्, बेभ्रीय्यम् ;

ईषद्भरः-दुर्भरः-सुभरः ; — — —

⁹भ्रियमाणः, भार्यमाणः, बिभरिष्यमाणः-बुभूष्यमाणः, बेभ्रीय्यमाणः ;
¹⁰भारः, भारः, बिभरिषः-बुभूषः, बेभ्रीयः ;
भर्तुम्, भारयितुम्, बिभरिषितुम्-बुभूषितुम्, बेभ्रीयितुम् ;

1. 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति णितिः । 'इष्टकेषीकामालानां चित्तुलभारिषु' (6-3-65) इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः । 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' (परिभाषा-30) इत्यनेन तदुत्तरपदस्य च ह्रस्वः । तेन 'उत्पलमालभारी' इत्यपि साधुः ।
2. 'संज्ञायां भृतृ—' (3-2-46) इति खच् । 'स्त्रियनव्ययस्य' (6-3-66) इति वर्तमाने, 'अरुद्धिषदजन्तस्य—' (6-3-67) इति सुम् । विश्वम्भरः = विष्णुः । स्त्रियां टापि विश्वम्भरा = भूमिः । 'विश्वम्भरा, साम रथन्तराख्यं पतिवरा चापि धनजयश्च ।' इति प्रक्रियासर्वस्वे ।
3. 'तृन्' (3-2-135) इति ताच्छील्ये तृन् । याजकादित्वात् (2-2-9) समासः ।
4. तच्छील्लादिषु कर्तृषु, 'आह्वगमहनजनः किकिनौ लिट् च' (3-2-171) इत्यनेन किः किन् वा प्रत्ययः । तस्य च लिङ्ङावेन द्विवचनादिके कृते, 'इको यणचि' (6-1-77) इति यणादेशः । बभ्रिः = आयुधविशेषाणां भरणशाली ।
5. यदन्तात् पचायचि, यञो लुकि संयोगपूर्वकत्वात् यणं बाधित्वा, इयडादेशो रूपमेवम् ।
6. 'भृजोऽसंज्ञायाम्' (3-1-112) इत्यत्र 'असंज्ञायाम्' इत्युक्तेः, संज्ञायां क्यपि तुकि भृत्यः = कर्मकरः । असंज्ञायां तु भार्यः इत्येव । भार्याः नाम क्षत्रियाः ।
7. 'संपूर्वाद्वा' (वा. 3-1-112) इत्यनेन वा क्यप् । पक्षे ण्यत् ।
8. अत्र बाहुलकात् यत्प्रत्यये, गुणः । सम्भर्यम् गवामयनरूपः सन्निवेशः । कचित्, 'सम्भार्यम्' इत्येव गवामयनस्य नाम दृष्टम् ।
9. यकि, 'रिङ् शयगुलिङ्छु' (7-4-28) इति रिङादेशः ।
10. धातोरस्य ह्रस्वकारान्तत्वात् घञेव न्याय्यः ; क्षीरस्वामी तु "ऋदोरप्" (3-3-67) भरः । इत्युक्तवान् । तच्चिन्त्यम् ।
- A. 'स्वां जिज्ञापयिषु शक्तिं बुभूषुं नु जगन्ति किम् ।' भ. का. 9.37.

भृतिः-सम्भृतिः, ¹उपभृत्, ²भृत्या^A-भार्या, ³पङ्कभारिका, भारणा,
बिभरिषा-बुभूर्षा, बेभ्रीया;
भरणम्-⁴आभरणम्, भारणम्, बिभरिषणम्-बुभूर्षणम्, बेभ्रीयणम्;
भृत्वा, भारयित्वा, बिभरिषित्वा-बुभूर्षित्वा, बेभ्रीयित्वा;
सम्भृत्य, सम्भार्य, प्रबिभरिष्य-प्रबुभूर्ष्य, प्रबेभ्रीय्य;
⁵अग्नेभारं व्रजति, अग्ने भृत्वा व्रजति ।

भारम् २, भारम् २, } बिभरिषम् २-बुभूर्षम् २, } बेभ्रीयम् २;
भृत्वा २, भारयित्वा २, } बिभरिषित्वा २-बुभूर्षित्वा २, } बेभ्रीयित्वा २;
⁶भरुः, ⁷बभ्रुः, ⁸भरतः, ⁹अवभृथः, ¹⁰भर्म.

(1171) “डु भृञ् धारणपोषणयोः”

(III-जुहोत्यादिः-1087. सक. अनि. उभ.)

1. उप अग्रियतेऽनेनेत्यर्थे ‘सम्पदादिभ्यः—’ (वा. 3-3-108) इति भावे क्प् भवति ।
अश्वत्थकाष्ठनिर्मितः दर्शपूर्णमासिको यज्ञपात्रविशेषः=उपभृत् ।
2. ‘संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृजिणः’ (3-3-99) इति क्यप्
स्त्रियां भवति, तुक् च । असंज्ञायां तु भार्या इत्येव । ‘क्लिषपीष्यते’ (काशिका
3-3-94) इति वचनात्, ‘कर्मणि भृतौ’ (3-2-22) इति निर्देशाच्च क्तिजपि
साधुः । तेन भृतिः-सम्भृतिः इत्यपि सिध्यति ।
3. ‘पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्’ (3-3-111) इति अर्हणार्थे ण्वुच्प्रत्ययो भवति ।
पङ्कभारिकामर्हति गौः ।
4. आ=समन्तात् अग्रियते इत्याभरणम् । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (3-3-113) इत्यत्र
बहुलग्रहणात् कर्मणि ल्युट् ।
5. ‘विभाषाऽग्नेप्रथमपूर्वेषु’ (3-4-24) इति वा णमुल् । पक्षे क्त्वाऽपि । एवं प्रथमं-
भारं-प्रथमं भृत्वा, पूर्वम्भारं-पूर्वं भृत्वा इत्यपि बोध्यम् ।
6. ‘भृम्—’ [द. उ. 1.92.] इति उप्रत्ययः । प्राणिनो भरतीति भरुः=समुद्रः ।
7. ‘कुभ्रश्च’ [द. उ. 1.107] इति कुप्रत्ययः, चकारात् द्वित्वं च । बभ्रुः=कपिलो
वर्णः, नकुलो वा ।
8. ‘भृद्—’ (द. उ. 6-14) इत्यतच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
9. ‘अवे भृजः’ (द. उ. 6-28) इति अवोपपदादस्मात् कथन्प्रत्ययः ।
अवभृथः= यज्ञान्तस्नानम् ।
10. ‘मनिन्’ (द. उ. 6-73) इति मनिन्प्रत्ययः । भर्म=भरणम् ।
- A. ‘कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषगिभरात्तैरथ गर्भं भर्मणि ।’ रघु. 3-12.

‘भृजो विभर्ति विभृते भरते भरतीत्यपि ।

ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्चि तथा भरः ॥’ (श्लो. 28) इति देवः ।

भारकः-रिका, भारकः-रिका, ¹बुभूर्षकः-र्षिका, बेभ्रीयकः-यिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकभरतिवत् (1170) ज्ञेयानि । ²विभ्रत्-
विभ्रतौ-विभ्रतः, विभ्राणः, ³भृन्निमम्, ⁴भरथुः, [कवचं] ⁵विभ्राणः,
⁶विश्वंभरः-^Aविश्वम्भरा, ⁷भार्यम्, ⁸इषुभृत्-देहभृत्, ^Bउदरंभरिः, ⁹भृतिः,
¹⁰भृङ्गारः इत्यादीनि रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

1. ‘सनीवन्तर्धभ्रजदम्भुभ्रिस्त्र्युर्णभ्रजपिसनाम्’ (7-2-49) इत्यत्र भ्रज इति शपः
निर्देशात्, अस्य न ग्रहणम् । तेनात्र नेङ्गविकल्पः । ‘इको झल्’ (1-2-9) इति
सनः क्तिवात्, ‘अज्जनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घः । ‘उदोष्ठचपूर्वस्य’
(7-1-102) इत्युत्वम् । एवं सज्जन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
2. शतरि शपः, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति झल् । ‘झौ’ (6-1-10) इति
द्विवचनम् । ‘भृजामित्’ (7-4-76) इत्यभ्यासस्येकारः । उत्तरखण्डे यणादेशः ।
‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (7-1-78) इति जुम्निषेधः । एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रियोह्य ।
3. भावे, ‘द्वितः क्तिजः’ (3-3-88) इति क्तिजप्रत्ययः । तस्य, ‘तेन’ इति वर्तमाने
निर्वृत्तार्थे, ‘क्त्रेर्मन्मित्यम्’ (4-4-20) इति नित्यं मप् तद्धितः ।
4. धातुमसुं द्रमिडाः ‘डु भृञ्’ इति पठन्तीति क्षीरस्वामिवाक्यादवगम्यते ।
तदानीम्, ‘द्वितोऽथुच्’ (3-3-89) इति भावेऽथुच्प्रत्ययः । भरथुः=भारः ।
‘सुधाकरः पुनरथुज्विधौ ‘डु भृञ्’ इत्युक्त्वा, ‘डु भृञ्’ इति द्रमिडाः
पठन्ति । तेन भृन्निमम्, भरथुः इति द्वयमिच्छति नन्दी ।’ इति । ‘डु डु भृञ्’
इत्यनुबन्धद्वयमिति शाकटायनः ।’ इति पुरुषकारवचनमिह ध्येयम् ।
5. ‘ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (3-2-129) इत्यनेनात्र वयोवचने चानश्-
प्रत्ययः । कवचधारणयोग्यं वयः प्राप्तवान् इत्यर्थः ।
6. ‘संज्ञायां भृत्—’ (3-2-46) इत्यादिना खच्प्रत्ययः । विश्वं विभर्तीति विश्वंभरः
विष्णुः ।
7. ‘ऋहलोः—’ (3-1-124) इति कर्मणि ण्यत् ।
8. ‘क्लिप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्लिप् । तुगागमः ।
9. ‘क्तिजौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्तिज् । भृतिः=वेतनम् ।
10. ‘भृङ्गारभृङ्गारौ’ (द. उ. 8-66) इति आरन्प्रत्ययः, तुगागम-तुगागमौ गुणाभावश्च
निपात्यन्ते । विभर्त्युदकं मङ्गलार्थिभिरिति भृङ्गारः=उदककलशः ।
- A. ‘ततो बलिन्दमप्रख्यं कपिर्विश्वम्भराधिपम् ।’ भ. का. 6.108.
- B. ‘उच्छृतिरुदरम्भरिरासीत् तादृशेन तपसैव कृतान्तः ॥’ या. अ. 21.63.

(1172) “भृड निमज्जने” (VI-तुदादि:-1395. अक. सेट्. पर.)
कुटादिः ।

आत्रेयमैत्रेयादीनां मतेन मा. धा. वृत्ति-सि.कौमुद्यादिषु पठितोऽयं धातुः । तल मा. धा. वृत्तिपर्यालोचनया मैत्रेयः धातुमशुं संवरणार्थकमेव पठतीत्यपि ज्ञायते ।

भर्डकः-र्डिका, भर्डकः-र्डिका, बिभृडिषकः-षिका, बरीभृडकः-डिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि तौदादिककुडतिवत् (247) ज्ञेयानि ।

(1173) “भृशि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1788. सक. सेट्. उभ.)
आस्वदीयः ।

भाषार्थानामकर्मकत्वमेव न्याय्यम् । तथापि ‘आस्वदः सकर्मकात्’ (ग. सू. चुरादौ) इति वचनात्, सम्भवत्कर्मणामेव णिजुत्पत्तेरतापि सकर्मकत्वमस्य धातोः कथञ्चिदुन्नेयम् । चुरादिषु भाषार्थकधातुदण्डके स्वामि-काश्यपानुसारेण लिखितेषु पञ्चदशसु धातुषु मध्येऽयमप्येकः मा. धा. वृत्तौ पठितः । इदि-त्करणादस्य णिज्विकल्पः ।

भृशकः-शिका, बिभृशयिषकः-षिका, भृशकः-शिका, बिभृशिषकः-षिका,
‘बरीभृशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत्
(232) ज्ञेयानि ।

(1174) “भृशु अधःपतने” (IV-दिवादि:-1224. अक. सेट्. पर.)

भर्शकः-शिका, भर्शकः-शिका, बिभर्शिषकः-षिका, बरीभृशकः-शिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना, दैवादिककुंशयतिवत् (254)
ज्ञेयानि । ²भृशम्, ³भर्शित्वा-भृष्टा,

1. णिजभावपक्षे यङन्ते सर्वत्राभ्यासे, ‘रीग् कृत्वत् इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-90) इति रीगागमो ज्ञेयः ।
2. ‘इगुपधञा—’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः । यद्यपि कप्रत्ययान्तानां पुंलिङ्गत्वमेव न्याय्यम्, तथापि लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् नपुंसकलिङ्गत्वमत्रेति ज्ञेयम् । अत एवास्य ‘भृशम्’ इति शब्दस्य क्रियाविशेषणत्वे, अव्ययत्वमप्याहुः ।
3. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ्गिकल्पः । इट्पक्षे, ‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इति क्तिन्निषेधाद् गुणः । इडभावपक्षे षत्वे च भृष्टा इति रूपमिति ज्ञेयम् ।

¹भृष्टम्-भृष्टः-भृष्टवान्, ²भृशया, ³भृश्यन्-न्ती, इत्यादीन्यस्य रूपाण्यधिकानि भवन्तीति विशेषः ।

(1175) “भृषु हिंसासंघातयोः” (I-भ्वादि:-707. सक. सेट्. पर.)

भ्वादिषु ‘पृषु वृषु मृषु सेचने’ इत्यत्र क्षीरस्वामिसंमतः पाठोऽयम् ।
मा. धा. वृत्तावप्यत प्रकरणे काश्यपसम्मतपाठत्वेनोद्धृतः—‘मृषु हिंसा-
संक्लेशनदानेषु’ इति पाठः ‘भृषु—’ इत्येव स्यादिति प्रतिभाति ।
क्षीरस्वामिग्रन्थादन्यत कुत्राप्ययं धातुर्नोपलभ्यते ।

भर्षकः-र्षिका, भर्षकः-र्षिका, बिभर्षिषकः-षिका, बरीभृषकः-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपर्षतिवत् (1054) ज्ञेयानि ।

(1176) “भृ भर्त्सने” (IX-क्रयादि:-1491. अक. सेट्. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘—भरणे’ इत्यप्येके । ‘भृ भर्त्सने च’ इति क्षीरस्वामी ।

‘ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्चि, तथा भरः ॥’ (श्लो-28) इति देवः ।
तल भरणार्थे, भर्त्सनार्थे च सकर्मकोऽयमिति ज्ञेयम् । [बोभुरकः-रिका ;
भारकः-रिका, भारकः-रिका, बुभूर्षकः-र्षिका, बिभर्षिषकः-बिभरीषकः-षिका,
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना जौहोत्यादिकपिपतिवत्
(1055) ज्ञेयानि । ³भृणन्^B-ती, ⁴भूर्णम्-भूर्णः-भूर्णवान्, भावेऽप्प्रत्यये भरः
इति रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

1. क्त्वायामस्य धातोर्विकल्पितेद्रक्त्वात्, निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इतीग्नियेधः । षत्वष्टुत्वयो रूपमेवम् ।
2. अभृशो भृशो भवतीत्यर्थे, ‘भृशादिभ्यो भुव्यच्चेः—’ (3-1-12) इत्यनेन क्यच् ।
‘सनाद्यन्ता धातवः’ (3-1-32) इति धातुसंज्ञा । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः—’
(7-4-25) इति दीर्घः । स्त्रियाम्, ‘अ प्रत्ययात्’ (3-3-102) इति भावादौ
प्रत्ययान्तत्वनिमित्तकोऽकारप्रत्ययः ।
3. शतरि, ‘क्रयादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्चा विकरणप्रत्ययः । तस्य शित्त्वेन
सार्वधातुकत्वम् । तेन छित्त्वात् गुणवृद्धिनिषेधः । ‘श्चाऽभ्यस्तयोरातः’ (6-4-112)
इत्याकारलोपः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति प्रकृतेः ह्रस्वः । ‘भृवर्ण-
जस्य—’ (वा. 8-4-1) इति णत्वम् ।
4. निष्ठायाः कित्वात्, ‘भृयुः किति’ (7-2-11) इतीग्नियेधे, ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’
(7-1-102) इत्युकारे, रपरत्वे, दीर्घे णत्वे च रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।
A. ‘..... .. भृश्यद्भंशनवर्षकाकृशदयः तृष्णाहरो हृष्य मे ॥’ धा. का. 2.66.
B. ‘तल स्परीतुमनसं स्वमावृणन्तम् अम्बष्ठमुन्मदभरं स भृणन् बभाषे ।’ धा.का.3.7.

(1177) “भेषु भये” (I-भ्वादि:-883. अक. सेट्. उभ.)

‘—गतौ’ इति मैत्रेयः । ‘—अगतौ इत्येके’ इति धा. का. (2-27) । भेषकः-षिका, भेषकः-षिका, ¹विभेषिकः-षिका, ²वेभेषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृतिवत् (261) ज्ञेयानि । अस्यो-भयपदित्वात् शतरि भेषन्-न्ती, भेषिष्यन्-न्ती-ती, क्तिपि-³भेद्-भेद्-भेषौ-भेषः इति रूपाणि सम्भवन्तीति विशेषः ।

(1178) “भ्यस भये” (I-भ्वादि:-628. अक. सेट्. आत्म.)

“—‘भेषु—’ इति चन्द्रः ।” इति क्षीरस्वामी ।

भ्यासकः-सिका, भ्यासकः-सिका, विभ्यसिकः-षिका, बाभ्यसकः-सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिककृतिवत् (178) ज्ञेयानि । अस्य भौवादिकत्वाच्छानचि भ्यसमानः इति, क्तिपि, सुभ्यः-सुभ्यसौ-सुभ्यसः इति, युचि—⁴भ्यसनः इति च रूपाणीति विशेषः । ^Aभ्यसितः ।

(1179) “अक्ष अदने” (I-भ्वादि:-892. सक. सेट्. उभ.) [अ]

अक्षकः-क्षिका, अक्षकः-क्षिका, विभ्रक्षिकः-षिका, बाभ्रक्षकः-क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृतिवत् (691) ज्ञेयानि ।

1. सजन्ते सर्वत्र, द्वित्वे, अभ्यासस्य ह्रस्वः । स च, ‘एच इग्नस्वादेशे’ (1-1-48) इति शास्त्रात् इकाररूपः ।
  2. यङन्ते द्वित्वे, अभ्यासस्य ह्रस्वे, ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इत्यभ्यासस्य गुणेन पुनरेकार इति ज्ञेयम् ।
  3. क्तिपि, षकारस्य जश्त्वेन ङकारः, तस्य चत्वर्यविकल्पः ।
  4. ‘अनुदात्तेतश्च [ह्रस्वः]’ (3-2-149) इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु युच्यप्रत्ययेऽनादेशः ।
- A. ‘.....सूतो ययाम समराभ्यसितान् तुरङ्गान् ॥’ धा. का. 1.79.

[अ] भ्वादिषु क्षीरस्वामिप्रभृतिभिः अक्ष इत्ययं धातुरदनार्थकः पठित इति मा. धा. वृत्ति-पुरुषकार (श्लो. 177) ग्रन्थाभ्यामवगम्यते । परंतु मुद्रित-क्षीरतरङ्गिण्यां भ्वादिषु भ्रक्ष इत्येव पाठो दृश्यते । सोऽपि पाठो मुद्रणशुद्ध्या स्यादिति भाति ; यतः चुरादिषु क्षीरस्वामिनैव भक्षधातुं प्रकृत्य, ‘भक्षतेर्धञ् भक्षः ।’ इत्युक्तम्, भ्वादिषु भक्षधातुस्तेन न पठितश्च । अतोऽत्र क्षीरतर-ङ्गिण्यां भ्वादौ अदनार्थको धातुः, पुरुषकारधातुवृत्तिकारपक्षानुसारेण अक्ष इति वा स्यात्, अथवा क्षीरस्वामिनैव चुरादिषु प्रथमानेन पाठेन भक्ष इति वा स्यात् । ननु भ्रक्ष इति—इति युक्तमुत्पत्त्यामः । सिद्धान्तकौमुद्या-द्यनुसारेण धातुरयमस्माभिरत्र विलिखितः ।

(1180) “अण शब्दार्थः” (I-भ्वादि:-452. अक. सेट्. पर.)

आणकः-णिका, आणकः-णिका, विभ्रणिकः-षिका, बभ्रणकः-वभ्रणकः-णिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृतिवत् (293) ज्ञेयानि । ^Aअणितम् ।

(1181) “अशु अवसंसने” (I-भ्वादि:-756. अक. सेट्. आत्म.)

अशकः-शिका, अशकः-शिका, विभ्रशिकः-षिका, ¹बनीअशकः-बाअशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृतिवत् (942) ज्ञेयानि । निष्ठायां ²अष्टम्-अष्टः-अष्टवान्, क्तिनि-अष्टिः, क्त्वायाम्-अंशित्वा-अष्टा, क्तिपि-³वाहाअद्-वाहअद्-वाहअद्-अशौ-अशः, इति च रूपाणीति विशेषः ।

(1182) “अशु अधःपतने” (IV-दिवादि:-1225. अक. सेट्. पर.)

अशकः-शिका, अशकः-शिका, विभ्रशिकः-षिका, बाअशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिककृतिवत् (942) ज्ञेयानि । ⁴अश्यन्-न्ती, वाहअद्-वाहाअद्, ⁵अष्टम्-अष्टः-अष्टवान्,

1. भ्वादिषु ‘सन्सु ध्वन्सु अशु अवसंसने’ इति पठ्यते । अत्र ‘अशु’ इत्यस्य स्थाने मैत्रेय-क्षीरस्वामि-बोधिण्यास-सम्मतकार-कविकल्पदुमकार-प्रभृतिभिः ‘अशु’ इति पाठोऽङ्गीकृतः । सिद्धान्तकौमुद्यादिषु पक्षभेदेन पाठोऽयमुरीकृतश्च । एवमेव, ‘नीग् वञ्चुसंभुसंभुसंभु—’ (7-4-84) इत्यत्रापि एतैस्सर्वैरपि अशु इत्येव पाठोऽङ्गीकृतः । एवञ्चात्र यङन्ते, एतेषां मते नीगागमे, यङ्निमित्तक उपधानकारलोपे च रूपमेवम् । अन्येषां मते तु ‘दीर्घोऽङ्गितः’ (7-4-83) इत्यभ्यासस्य दीर्घे बाभ्राशकः इत्यादीनि रूपाणि यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयानि ।
  2. उदित्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनाञ्छिष्टायामिण्निषेधः । उपधानकारलोपः, शकारस्य पत्वम्, निष्ठातकारस्य छुत्वेन टकार इति चात्र प्रक्रिया ज्ञेया । एवमेव क्तिनादिष्वपि प्रक्रियोह्या ।
  3. वाहोऽश्वः । तस्माद् अंशते इत्यर्थे ‘क्तिपू च’ (3-2-76) इति क्तिपि शकारस्य ‘त्रश्च—’ (8-2-36) इत्यादिना षकारे, तस्य जश्त्वेन ङकारे चत्वर्यविकल्पे, ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (6-3-137) इति पूर्वपदस्य दीर्घे च वाहाअद् इति रूपम् । क्वचिद् वाहअद् इति पाठो दृष्टः, तदानीं दीर्घः पूर्वपदस्य नेति ज्ञेयम् ।
  4. ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (3-1-69) इति श्यन् विकरणप्रत्ययः ।
  5. क्त्वायामिड्विकल्पनाञ्छिष्टायामिण्निषेधे, षत्वे छुत्वे च रूपमेवम् ।
- A. ‘वनात् कुमाराः कणिताग्र्यवेणवो व्रणद्विषाणभ्रणितान्भ्रमाययुः ॥’ धा.का. 1.58.

¹अंशित्वा-अष्टा । ²अंशनः, इमानि रूपाणि विशेषेण संभवन्तीति विशेषः ।
^Aअंशनम् ।

(1183) “अन्सु अवसंसने” (I-भ्वादिः-756. अक. सेट्. आत्म.)

अंसकः-सिका, अंसकः-सिका, बिअंसिषकः-षिका, ³बनीअंसकः-सिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्वंसतिवत् (942) ज्ञेयानि । किपि
⁴पण्णअः-पण्णअसौ-पण्णअसः इति रूपमिति विशेषः । ^Bअस्तः ।

(1184) “अमु चलने” (I-भ्वादिः-850. अक. सेट्. पर.) ज्वलादिः ।

‘चलने अमति अम्येत् शमादेर्भ्राम्यति भ्रमेत् ॥’ (श्लो. 147) इति देवः ।
⁵अमकः-मिका, ⁶अमकः-मिका, बिअमिषकः-षिका, बम्अमकः-बंअमकः-
मिका, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककलाम्यतिवत् (283) ज्ञेयानि । शतरि-⁷अमन्-^Cअम्यन् ,

1. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति वक्ष्यामिद्विकल्पे रूपद्वयं बोध्यम् ।
2. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘चलनशब्दार्थात्—’ (3-2-148) इति युच् ।
3. काशिकावृत्त्यादिषु प्राचीनग्रन्थेषु, मा. धा. वृत्त्यादिषु धातुविषयक-
ग्रन्थेषु च सर्वत्र, ‘नीग् वञ्चुस्तेषुध्वंसुअंसु—’ (7-4-84) इत्यत्राविगीतपाठः
अंसु इत्येव । तेनात्र यञन्ते नीगागमे, उपधानकारलोपे च बनीअंसकः इत्यादीनि
रूपाणि इति ज्ञेयम् ।
4. क्विपि, उपधानकारलोपे, धातुसकारस्य रुत्वविसर्गयोश्च रूपमेवम् ।
5. ‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः’ (7-3-34) इति वृद्धिनिषेधः ।
6. ‘जनीजृष्णसुरजोऽमन्ताश्च, (ग. सू. भ्वादौ) इत्यमन्तत्वेन मित्वात् ‘मितां
ह्रस्वः’ (6-4-92) इति णौ परतः उपधायाः ह्रस्वः ।
7. शतरि ‘वा आशभ्लाशअमु—’ (3-1-70) इत्यनेन वा श्यन् । तेन रूपद्वयं बोध्यम् ।
- A. ‘.... मृश्यद्अंशनवर्षाकाकृशदयस्तृष्णाहरो हृष्य मे ॥’ धा. का. 2. 66.
- B. ‘अभ्रस्तविसम्भजुषा बलेन समं प्रवृत्तो भुवनाभिद्वयै ।’ धा. का. 2. 3.
- C. ‘तापं मथन्ती कणिका वमन्ती भ्रम्यत्तरङ्गा क्षरति स्फुटे या ॥’ धा. का. 2. 23.
(अत्र धातुकाव्ये, क्षीरतरङ्गिण्यां च शतरि, आम्यन् इत्येव दीर्घपाठः
परिदृश्यते । परं तु दैवादिकस्यैव अमुधातोः ‘शमामृष्टानां दीर्घः इयनि’
(7-3-74) इति दीर्घविधानाद् भौवादिकस्यास्य दीर्घाप्रसक्तेः मुद्रणाशुद्धिरेव
ग्रन्थद्वयेऽपि प्रकृतस्थले इति मनीषयाऽस्माभिः अम्यन् इति शास्त्रीयपाठ एवाहृत
इति ज्ञेयम् ।)

¹अमः-अमः, युचि-²अमणः, किपि-³अम्रेभूः-सुभूः-सुभ्रवौ-सुभ्रवः, ⁴अमिः,
⁵उरभ्रः, ⁶भृमिः, ⁷अमरः, इत्यादीनि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्तीति विशेषः ।

(1185) “अमु अनवस्थाने”

(IV-दिवादिः-1205. अक. सेट्. पर.) शमादिः ।

अनवस्थानम् = देशान्तरगमनम् ।

‘चलने अमति अम्येत्, शमादेर्भ्राम्यति भ्रमेत् ॥’ (श्लो. 147) इति देवः ।
अमकः-मिका, अमकः-मिका, बिअमिषकः-षिका, बम्अमकः-बंअमकः-मिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककलाम्यतिवत् (283) ज्ञेयानि । ⁸अमी^A,

1. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तरि वा णप्रत्ययः । पक्षेऽचप्रत्य-
यश्च । णप्रत्ययपक्षेऽपि, ‘नोदात्तोपदेश—’ (7-3-34) इति वृद्धिनिषेधः । क्षीरस्वामी
तु “णे भ्रामः । भ्रमः इति दुर्गः ।” इति रूपे प्रदर्शितवान् । ‘निषेधाश्च बली-
यांसः’ (परिभाषा 122) इति न्यायेन वृद्धिनिषेध एवात्र णप्रत्ययपक्षेऽपि न्याय्य
इति प्रतिभाति ।
2. ‘चलनशब्दार्थाद्—’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् । णत्वम् ।
3. किपि, ‘ऊह च गमादीनामिति वक्तव्यम्’ (वा. 6-4-40) इति वचनेन
अनुनासिकलोपे, धात्वकारस्य ऊकारादेशे च रूपमेवम् । काशिकादिषु अम्रेभूः
इत्युदाहृतम् । भाष्ये तु प्रकृतसूत्रे (6-4-40) भूः इत्येवोदाहृतम् ।
4. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति भावे स्त्रियामिक्प्रत्ययः ।
5. उरसा भ्रमतीति उरभ्रः = मेषः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ (3-2-101) इति
उप्रत्यये, पृषोदरादित्वात् (6-3-109) उरशब्दसकारस्य लोपे च रूपमेवम् ।
केचित्तु उरु भ्रमतीति व्युत्पत्तिं कृत्वा, पृषोदरादित्वादेव उरशब्दस्थरेकोत्तरो-
कारस्याकारे च रूपं साधयन्ति ।
6. ‘अमेः सम्प्रसारणं च’ (द. उ. 1-49) इतीन्प्रत्यये, प्रत्ययस्य क्त्वेन सम्प्रसारणे
च रूपमेवम् । भृमिः = वायुः ।
7. ‘अतिक्रमिभ्रमि—’ (द. उ. 8-62) इत्यरन्प्रत्यये रूपमेवम् । अमरः = अलिः ।
8. तच्छीलादिषु, कर्तृषु, ‘शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्’ (3-2-141) इति घिनुण्प्रत्ययः ।
“अत्र आत्रेयः—” ‘अभिधानवशात् अकर्मकादेव अयमिष्यते । तेन, ‘अमिता
वनम्’ इत्यत्र ‘तृन्’ (3-2-135) इति सूत्रेण तृजेव ।” इति । एवञ्च अयं सकर्मको-
ऽकर्मकश्चेत्यनेनासूचि ॥” इति मा. धा. वृत्तावुक्तमिहातुसन्धेयम् ।
- A. ‘अमी कदम्बसंभिजः पवनः शमिनामपि ।’ भ. का. 7.5.

¹अमन्-आम्यन्-न्ती-ती, ²बभ्रमिवान्-भ्रेमिवान्, इति रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

(1186) “अस्ज पाके” (VI-तुदादिः-1284. सक. अनि. उभ.)

‘भृज्जते भृज्जति अस्जेः भर्जने भर्जते भृजेः ।’ (श्लो. 68) इति देवः ।

³भर्जकः-र्जिका, अज्जकः-जिका, भर्जकः-र्जिका, अज्जकः-जिका, ⁴बिभर्जिषकः-बिभर्क्षकः-बिभर्जिषकः-बिभर्क्षकः-क्षिका, ⁵बरीभृज्जकः-जिका ;

1. ‘वा आशभ्लाशभ्रमु—’ (3-1-70) इति इयन्विकल्पः । तेन पक्षे औत्सर्गिकः ‘कर्तरि शप्’ (3-1-68) इति शप् । इयन्पक्षे, ‘शमामष्टानां दीर्घः इयनि’ (7-3-74) इति दीर्घः । तेन रूपद्वयम् ।
2. कर्तरि लिटः कसौ, ‘वा जृभ्रमुत्रसाम्’ (6-4-124) इत्येवाभ्यासलोपो विकल्पेन भवतः । पक्षे, द्विवचने ‘वस्वेकाजाद्धसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे बभ्रमिवान् इति रूपम् । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् ।
3. ण्वुलि, ‘अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्’ (6-4-47) इति रेफोपधावर्णयोर्निवृत्तिः, रमागमश्च विकल्पेन भवतः । रमागमे रेफोत्तराकार उच्चारणार्थस्सन् इत्संज्ञ लब्ध्वा लुप्यति । रमागमाभावपक्षे, उपधाभूतस्य सकारस्य श्चुत्वेन शकारे, तस्यां ‘झलां जश् झशि’ (8-4-53) इति जश्त्वेन जकारः । एवमेव रूपद्वयं तृजादिषु, ण्यन्ते च ज्ञेयम् ।
4. सजन्ते सर्वत्र, ‘सनीवन्तर्द्धअस्ज—’ (7-2-49) इत्यादिना इड्विकल्पः । इडपक्षे इडभावपक्षे च रमागमस्य वैकल्पिकत्वम् । तेन सजन्ते चातूरूप्यं सर्वत्रेति ज्ञेयम् । इडभावपक्षे रमागम-रेफोपधानिवृत्तिपक्षे च, ‘त्रश्चअस्ज—’ (8-2-36) इत्यादिना धातुजकारस्य षकारे, ‘षढोः कः सि’ (8-2-41) इति षकारस्य ककारे, सनः षत्वे च बिभर्क्षकः इति रूपम् । इडभावपक्ष एव रेफोपधानिवृत्ति-रमागमाभावपक्षे, ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ (8-2-29) इत्यनेन झल्परकत्वेन सकारस्य निवृत्तिः, षत्वकत्वादिकं चेति ज्ञेयम् ।
5. यङन्ते, ‘अस्जादेशात् सम्प्रसारणं (पूर्व) विप्रतिषेधेन’ (वा. 6-4-47) इति वचनात्, ‘प्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिभृज्जतीनां ङिति च’ (6-1-16) इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे, द्विवचने, अभ्यासे ‘उरत्’ (7-4-66) इत्यनेनाकारः, स च रपरः । ‘रीगृ ऋत्वत इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-90) इति रीगागमः । उत्तरखण्डे सकारस्य जश्त्वेन दकारः, तस्य श्चुत्वेन जकारः इति काशिका (6-1-16) “न च श्चुत्वे दत्वमसिद्धम् ; —भृज्जतीनाम्—” (6-1-16) इति निर्देशात् ।” इति व्याख्यातारोऽलाहः । मा. धा. वृत्तौ तु “... .. सकारस्यैव श्चुत्वे शकारः, तस्य, ‘झलां जश् झशि’ (8-4-53) इति जश्त्वेन जकारेऽपि रूपं सेत्यति ।” इत्युक्तम् ; एतदेव साध्विति प्रतिभाति । यङन्ते द्विजकारविशिष्टं रूपमेव सर्वत्रेति ज्ञेयम् । स्पष्टमिदं भाष्यप्रदीपोद्घोते (6-4-47) ।

¹भर्षा-भर्षा-भर्षा-भर्षा, भर्जयिता-अज्जयिता-त्री, बिभर्जिषिता-बिभर्क्षिता-बिभर्जिषिता-बिभर्क्षिता-त्री, बरीभृज्जिता-त्री ; — —
²भृज्जन्-न्ती-ती, भर्जयन्-अज्जयन्-न्ती, बिभर्जिषन्-बिभर्क्षन्-बिभर्जिषन्-बिभर्क्षन्-न्ती ; — —
 भर्क्षयन्-भर्क्षयन्-न्ती-ती, भर्जयिष्यन्-अज्जयिष्यन्-न्ती-ती, बिभर्जिषिष्यन्-बिभर्क्षिष्यन्-बिभर्जिषिष्यन्-बिभर्क्षिष्यन्-न्ती-ती ; — —
 भृज्जमानः, भर्जयमानः-अज्जयमानः, बिभर्जिषमाणः-बिभर्क्षमाणः-बिभर्जिषमाणः-बिभर्क्षमाणः ; बरीभृज्जमानः ; — —
 भर्क्षयमाणः-भर्क्षयमाणः, भर्जयिष्यमाणः-अज्जयिष्यमाणः, बिभर्जिषिष्यमाणः-बिभर्क्षिष्यमाणः-बिभर्जिषिष्यमाणः-बिभर्क्षिष्यमाणः ; बरीभृज्जिष्यमाणः ;
 धानाभृद् ³प्रभृद्-प्रभृद्-प्रभृज्जौ-प्रभृज्जः ; — —
⁴भृष्टम्^A-भृष्टवान्, भर्जितः-अज्जितः, बिभर्जिषितः-बिभर्क्षितः-बिभर्जिषितः-बिभर्क्षितः ; बरीभृज्जितः-तवान् ; — —

1. तृत्वि, रेफोपधानिवृत्तौ रमागमे च जकारस्य षकारे षुत्वे भर्षा इति रूपम् । रमाभावपक्षे तु, ‘स्कोः—’ (8-2-29) इति सकारलोपे षत्वषुत्वयोश्च भर्षा इति रूपमिति ज्ञेयम् । एवमेव तव्यदादिष्वपि प्रक्रियोह्या ।
2. शतरि, तुदादित्वेन कर्तरि शप्रत्यये, तस्य सार्वधातुकत्वेन, ‘सार्वधातुकमपित्’ (1-2-4) इति द्विद्वयाः । तेन सम्प्रसारणादिषु रूपमेवम् । एवं शानच्यपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
3. क्विपि, पदान्तनिमित्तके संयोगादिलोपे, सम्प्रसारणे, जकारस्य षत्वे जश्त्वचत्वयोश्च रूपमेवम् । धानाभृद् = आष्टम् । काशिकायाम् (8-2-36) उदाहृतमेतत् पदम् ।
4. निष्ठायाम्, सम्प्रसारणे पूर्वरूपे षत्वषुत्वयोश्च रूपम् । एवमेव क्त्वा-क्तिन्प्रभृतिष्वपि प्रक्रिया ज्ञेया । क्षीरतरङ्गिण्यां ‘प्रसारणविषये नेष्यते—भृष्टलुचि (श्चि?) तलिङ्गात् ।’ इति वाक्यं लक्ष्यते । तस्यायमर्थः—संप्रसारणयोग्यस्थले ‘अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्’ (6-4-47) इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न ; तत्र निदानं तु राजदन्तादिगणे (2-2-31) भृष्टलुचि (श्चि?) तपदस्य निर्देशरूपात् लिङ्गात्—इति । अत्र गणे (2-2-31) काशिकादिषु भृष्टलुचि तम् इत्येव पदं पठितम्, गणरत्नमहोद्घो राजदन्तादिगणे (पु 120-121) “पूर्वं लुङितम् = अपनी-तम्, पश्चाद् भृष्टम् = पक्वम् भृष्टलुङितम् । यथा—‘यद्भृष्टलुङितशशेव शशाङ्कपानी ।’ इत्युक्तमिहावधेयम् ।

A. ‘.....प्रभृष्टपल्लान् क्षिपन् अरिमर्तिं कृषन् माधवः ।’ धा. का. 2. 72.

भर्जः-अज्जः, भर्जः-अज्जः, विभर्जिषुः-विभर्क्षुः-विभर्जिषुः-^१विभर्क्षुः, ^१बाअज्जः ;
 भर्ज्यम्-अज्ज्यम्, भर्जयितव्यम्-अज्जयितव्यम्, विभर्जिषितव्यम्-विभर्क्षितव्यम्-
 विभर्जिषितव्यम्-विभर्क्षितव्यम्, बरीभृज्जितव्यम् ;
 भर्जनीयम्-अज्जनीयम्, भर्जनीयम्-अज्जनीयम्, विभर्जिषणीयम्-विभर्क्षणीयम्-
 विभर्जिषणीयम्-विभर्क्षणीयम्, बरीभृज्जनीयम् ;
^२भर्ज्यः-अज्ज्यः, भर्ज्यम्-अज्ज्यम्, विभर्जिष्यम्-विभर्क्ष्यम्-विभर्जिष्यम्-
 विभर्क्ष्यम्, बरीभृज्ज्यम् ;
 ईषद्वर्जः-दुर्भर्जः-सुभर्जः, ईषद्वर्जः-दुर्भर्जः-सुभर्जः ;
 भृज्ज्यमानः, भर्ज्यमानः-अज्ज्यमानः, विभर्जिष्यमाणः-विभर्क्ष्यमाणः-विभर्जि-
 ष्यमाणः-विभर्क्ष्यमाणः, बरीभृज्ज्यमानः ;
 भर्गः-अज्जः, भर्जः-अज्जः, विभर्जिषः-विभर्क्षः-विभर्जिषः-विभर्क्षः, बरीभृज्जः ;
 भर्ज्यम्-अज्ज्यम्, भर्जयितुम्-अज्जयितुम्, विभर्जिषितुम्-विभर्क्षितुम्-विभर्जिषितुम्-
 विभर्क्षितुम्, बरीभृज्जितुम् ;
 भृष्टिः, भर्जना-अज्जना, विभर्जिषा-विभर्क्षा-विभर्जिषा-विभर्क्षा, बरीभृज्जा ;
 भर्जनम्-अज्जनम्, भर्जनम्-अज्जनम्, विभर्जिषणम्-विभर्क्षणम्-विभर्जिषणम्-
 विभर्क्षणम्, बरीभृज्जनम् ;
 भृष्ट्वा, भर्जयित्वा-अज्जयित्वा, विभर्जिषित्वा-विभर्क्षित्वा-विभर्जिषित्वा-
 विभर्क्षित्वा, बरीभृज्जित्वा ;

^३भृज्ज्य, प्रभर्ज्य-प्रअज्ज्य, प्रविभर्जिष्य-प्रविभर्क्ष्य-प्रविभर्जिष्य-प्रविभर्क्ष्य,

- यद्यन्तात् पचाद्यचि, 'यद्योऽचि च' (2-4-74) इति यद्यो लुकि, लुका लुप्ते स्थले
 स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेन यङ्निमित्तकङित्वानाश्रयणात् सम्प्रसारणादिकं न भवति ।
 आर्धधातुकपरत्वाभावात् रमागमरेफोपधानिवृत्त्यादिकमपि न भवति । तेनात्र
 यथाशास्त्रम्, अभ्यासे 'दीर्घोऽकितः' (7-4-83) इति दीर्घः । उत्तरखण्डे सकारस्य
 ङ्चुत्वजश्त्वे च भवत इति ज्ञेयम् ।
  - धातोरस्य निष्ठायां निदृत्वेन, ण्यति, रोपधनिवृत्तिरमागमपक्षे, 'चजोः कु चिण्-
 ण्यतोः' (7-3-52) इति जकारस्य कुत्वे भर्ज्यम् (ः) इति रूपम् । रमा-
 गमाद्यभावपक्षे तु, 'पूर्वत्रासिद्धम्' (8-2-1) इति शास्त्रात् जश्त्वात् पूर्व 'चजोः—'
 (7-3-52) इति कुत्वे, पश्चात् सकारस्य जश्त्वेन दकारे च भर्ज्यम् (ः) इति
 रूपमिति ज्ञेयम् । एवमेव घञ्यपि रूपद्वयस्य निष्पत्तौ निदानं ज्ञेयम् ।
  - त्यपः स्थानिवत्त्वेन कित्वात् सम्प्रसारणे, सकारस्य ङ्चुत्वे च रूपमेवम् ।
- A. 'आश्वास्याक्षः क्षणालोकान् विभर्क्षुरिव तेजसा ।
 रुषा विभर्जिषुः प्रख्यं कर्षि बाणैरवाकिरत् ॥' भ. का. 9. 34.

प्रबरीभृज्ज्य ;

भर्जम् २-अज्जम् २, } भर्जम् २-अज्जम् २, } विभर्जिषम् २-
 भृष्टा २, } भर्जयित्वा २-अज्जयित्वा २, } विभर्जिषित्वा २-
 विभर्क्षम् २-विभर्जिषम् २-विभर्क्षम् २, } बरीभृज्जम् २ ; }
 विभर्क्षित्वा २-विभर्जिषित्वा २-विभर्क्षित्वा २, } बरीभृज्जित्वा २ ; }

^१भृगुः, ^२भृज्जनम्, ^३भ्राष्ट्रम् ।

(1187) "दु भ्राजृ दीप्तौ" (I-भ्वादिः-181. 823 अक.सेट्, आत्म.) [अ]

भ्राजकः-जिका, भ्राजकः-जिका, विभ्राजिषकः-षिका, बाभ्राजकः-जिका ;

- 'प्रथिप्रदिभ्रज्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' (द. उ. 1. 113) इत्यनेन कुप्रत्यये
 सम्प्रसारणे सकारलोपे, न्यङ्क्वादित्वात् (7-3-53) कुत्वे च रूपमेवम् । भृज्जति =
 परिपक्वविज्ञानो भवतीति भृगुः = महर्षिविशेषः ।
- 'भृष्टभ्रज्जिभ्यश्छन्दसि' (द. उ. 5.25) इति ध्युत्प्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपम् ।
 बाहुलकात् लोकेऽपि प्रयोगः ।
- भ्रजिगमि—' [द. उ. 8-80] इत्यादिना घृन्प्रत्ययः वृद्धिश्च, बाहुलकात्
 रमागमो न । उपधासकारस्य लोपस्तु भवत्येव । धातुजकारस्य षत्वे घृत्वे च
 रूपमेवम् । भ्राष्ट्रम् = भर्जनसाधनीभूतः पात्रविशेषः ।

[अ] भ्वादौ प्रथमतः, 'भ्राजृ दीप्तौ' इति पठित्वा, पुनर्घटादौ 'दु भ्राजृ
 दीप्तौ' इति पठ्यते । इमौ उभावपि दीप्त्यर्थकौ ऋदितौ चेति ज्ञायते ।
 न्यासकारस्तु 'भ्राज दीप्तौ' इत्येव 'भ्राजभासधुर्वि—' (3-2-177)
 इत्यत्र पपाठ । पदमञ्जर्यामपि (7-4-3) 'भ्राज दीप्तौ' इत्येव पाठो लक्ष्यते ।
 'भ्राजधातोः ऋदित्करणमपाणिनीयम् ।' इति काशिका (7-4-3) अत्र ज्ञेया ।
 '... ऋदित्वमनुदात्तेरवमात्रफलम् ।' इति मा. धा. वृत्तिः । ऋदित्वस्य
 तिङन्त एवोपयोगादस्माभिरुभावपि धातू समुच्चित्योपात्तौ । घटादिष्वेव फणादयः
 सप्त धातवोऽन्ते पठिताः । तत्र 'दु भ्राजृ—' इत्येव पाठः न्यासकार-मैत्रेय-
 रक्षित-पुरुषकार-सायण-सिद्धान्तकौमुद्यादिस्मृतः । क्षीरस्वामी तु
 'भ्राजृ, दु भ्राजृ—' इत्यादि पठित्वा, 'दुर्भयस्य—इत्येके ।' द्वितोऽ-
 थुच्' (3-3-89) भ्राजथुः ।" इत्याह । चान्द्राणां काशकृत्स्नीयानां
 च धातुपाठे भ्राज इत्येव घटादौ पठितः न तु 'दु भ्राजृ' इति क्षी. टीकायां
 प्रतिपादितम् । एतत् सर्वमत्रानुसन्धेयम् । 'अवश्यपठितव्येन फ[फा?]णादिकैः
 भ्राजते इत्यादीनां सिद्धेः इह (= घटादिभिन्नस्थले भ्वादिषु) पाठोऽनार्ष इव ।'
 इति न्यासकारवचनं मा. धा. वृत्तौ उपात्तमप्यत्रावधेयम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना, भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि । किपि—¹विभ्राक्^A-विभ्राग्-विभ्राजौ-विभ्राजः, ²आजिष्णुः^B, ³विभ्राट्-विभ्राड्-विभ्राजौ-विभ्राजः, ⁴आजथुः, ⁵बभ्राजिवान्, बभ्राजिवान्-भ्रेजिवान्, ⁶आता, ⁷नभ्राट्, आष्टिः, इति रूपाण्यस्य सम्भवन्तीति विशेषः ।

1. 'भ्राजभासधुवि—' (3-2-177) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु किप्प्रत्ययः । 'चोः कुः' (8-2-30) इति पदान्ते कुत्वम् । एतच्च घटादिष्वर्पाठस्य 'भ्राजृ दीप्तौ, इति भौवादिकस्य भ्राजतेः किपि रूपमिति ज्ञेयम् ।
2. 'भुवश्च' (3-2-138) इत्यत्र चकारेणास्मादपि धातोः इणुच्प्रत्यय इति काशिका-दिषूच्यते । अत्रपि भ्राजिष्णुरिति द्विविधस्यापि भ्राजतेः सम्पद्यते इति बहवः । 'भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन—' इति काशिकायामुपादाय पदमञ्जर्याम्— 'नैतद् भाष्ये समाश्रितम् ।' इत्युक्तम् । इदानीं भाष्यकोशेषु 'भुवश्च' (3-2-138) इति सूत्रस्य भाष्यमेव नोपलभामहे । धातुकाव्यव्याख्याने तु (2-20) घटादिकस्य 'दु भ्राजृ—' इति धातोः इणुच्प्रत्यय इति प्रतिपादितम् ।
3. 'दु भ्राजृ—' इत्यस्य ताच्छीलिके किपि, 'ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राज—' (8-2-36) इत्यनेन षत्वे, जश्चत्वर्ययोश्च रूपमेवम् । किञ्चिदधायके सूत्रे काशिकायाम् (3-2-177) विभ्राट् इत्युदाहृतत्वेऽपि, सूत्रे घटादिपठितयोः तदितरयोरुभयोरपि भ्राजधात्वोर्ग्रहणमेव ; षत्वं तु 'ब्रश्चभ्रस्ज—' (8-2-36) इत्यत्र राजधानुसाहचर्यात् फणादि (घटादि) भ्राजतेरेव इत्यादिकं प्रकृतस्थले मा. धा. वृत्तौ स्फुटम् ।
4. 'द्वितोऽथुच्' (3-3-89) इति भावेऽथुच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
5. कर्तरि लिटः कसौ घटादेरन्यत्र पठितस्य भ्राजते रूपमेवम् । घटादिकस्य कसौ तु, 'फणां च सप्तानाम्' (6-4-125) इत्येत्वाभ्यासलोपविकल्पः । तेन रूपद्वयमिति ज्ञेयम् ।
6. 'भ्राजते इति भ्राता' इति रूपं क्षीरतरङ्गिण्यां, दशपाद्युणादिवृत्तौ च (द. उ. 2.3) भ्राजतेस्तृनि, वृचि वा, पृषोदरादित्वात् (6-3-109) जकारलोपे च साधितम् । भाष्ये (1-2-68) तु 'यदि तावद् विभर्तीति भ्राता' इत्युक्तत्वात् विभर्तेर्धातोरेव भ्रातृशब्दनिष्पादनं न्याय्यमिति प्रतिभाति ।
7. 'न भ्राजते इति नभ्राट् । नञ्समासे, 'न भ्राणनपात्—' (6-3-75) इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः ।

A. 'अभ्रेजि विभ्र गिभ्र नीजितैश्च यत् कदऽप्यशोचद्भिरशेषजन्तुभिः ।'

धा. का. 1.25.

B. 'कृष्णोऽपि रेजे पथि गोपबालैः भ्राजिष्णुभिः आशितपार्श्वदेशः ।' धा. का. 2.20.

(1188) "दु भ्राशृ दीप्तौ" (I-भ्वादिः-824. अक. सेट्. आत्म.)
'भ्राशते भ्लाशते दीप्तौ आश्रयते भ्लाश्रयते तथा ॥' (श्लो. 167) इति देवः ।
भ्राशकः-शिका, भ्राशकः-शिका, विभ्राशिषकः-षिका, बाभ्राशकः-शिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि ।
¹आश्रयमानः-भ्राशमानः, इति शानचि रूपमिति विशेषः । ²भ्राशथुः, ^Aभ्राशितः ।

(1189) "भ्री भये" (IX-कथादिः-1505. सक. अनि. पर.)

भ्वादिः, ल्वादिश्च ।

'— भरणे' इति मैत्रेयक्षीरस्वामिप्रभृतयः पठन्ति ।

आयकः-यिका, आयकः-यिका, विभ्रीषकः-षिका, वेभ्रीयकः-यिका ;

भ्रेता-त्री, आययिता-त्री, विभ्रीषिता-त्री, वेभ्रीयिता-त्री ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिकप्तिनातिवत् (1081) ज्ञेयानि ।

³भ्रीणम्-णः-णवान्, भ्रीतम्-तः-तवान्, ⁴भ्रिणन्^B-न्ती इति विशेषः ।

(1190) "भ्रुड संवरणे" (VI-तुदादिः-1395. सक. सेट्. पर.)

कुटादिः ।

मैत्रेयक्षीरस्वामिमेतेनायं लिख्यतेऽस्माभिः । यद्यपि सिद्धान्तकौमुद्यादिषु, मा. धा. वृत्तौ च न पठ्यते, तथापि मा. धा. वृत्तौ चुडधातुप्रकरणे (तुदादौ) उद्धृतेन मैत्रेयरक्षितसम्मतपाठेन संवाददर्शनादृढ्यते इत्यपि ज्ञेयम् ।
भ्रोडकः-डिका, भ्रोडकः-डिका, बुभ्रुडिषकः-षिका, बोभ्रुडकः-डिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुटतिवत् (204) ज्ञेयानि ।

1. शानचि, 'वा भ्राश—' (3-1-70) इत्यादिना इयन् विकल्पेन भवति ।
2. धातोरस्य द्वित्वात्, भावादौ 'द्वितोऽथुच्' (3-3-89) इति अथुच्प्रत्ययः ।
3. 'अस्य ल्वादित्वमप्यस्ति इति द्रुमे' इति धा. का. व्याख्यायाम् (3-9) उपादानात् 'ल्वादिभ्यः' (8-2-14) इति निष्ठानत्वे नकारस्य णत्वे च रूपमेवम् । ल्वादित्वाभावे भ्रीतम् इति, अत्र निष्ठानत्वं नैति ज्ञेयम् ।
4. शतरि, 'कथादिभ्यः—' (3-1-81) इति श्ना विकरणप्रत्ययः । 'श्नाऽभ्यस्त-योरातः' (6-4-112) इत्याकारलोपे 'ल्वादीनां ह्रस्वः' (7-3-80) इति ह्रस्वे णत्वे च रूपमेवम् ।

A. 'कृष्णोऽपि रेजे पथि गोपबालैर्भ्राजिष्णुभिर्भ्राशितपार्श्वदेशः ।' धा. का. 2.20.

B. 'व्रीताशब्दितजुषाऽभ्रिणता गजेन प्रक्षेपुमञ्जनसा समनुद्वेतेन ।' धा. का. 3-9.

(1191) “भ्रूण आशायाम्” (X-चुरादि:-1691. अक. सेट्. आत्म.)
आकुस्मीयः ।

‘—आशाविशङ्कयोः’ इति धातुपाठे पठ्यते । ‘—आशसायाम्’
इति मैत्रेयः ।

भ्रूणकः-णिका, बुभ्रूणयिषकः-षिका, भ्रूणयिता-त्री, बुभ्रूणयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिककूटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । भ्रूणः^A ।

(1192) “भ्रेजृ दीप्तौ” (I-भ्वादि:-180. अक. सेट्. आत्म.)

भ्रेजकः-जिका, भ्रेजकः-जिका, बिभ्रेजिषकः-षिका, बिभ्रेजकः-जिका, भ्रेजिता-
त्री, भ्रेजयिता-त्री, बिभ्रेजिषिता-त्री, बिभ्रेजिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि
भौवादिकक्रेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । क्तिपि-विभ्रेक्-विभ्रेग्-विभ्रेजौ-विभ्रेजः,
इति रूपमिति विशेषः ।

(1193) “भ्रेषृ गतौ” (I-भ्वादि:-884. अक. सेट्. उभ.)

‘भ्रेषृ—इत्यपि’ इति मैत्रेयः । ‘—भये, चलने च’ इति क्षीरस्वामी
पपाठ । ‘भ्लेषृ—’ इत्यन्ये इति धा. का. (२-२७) ।

भ्रेषकः-षिका, भ्रेषकः-षिका, बिभ्रेषिषकः-षिका, बिभ्रेषकः-षिका ; भ्रेषिता-त्री,
भ्रेषयिता-त्री, बिभ्रेषिषिता-त्री, बिभ्रेषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
भौवादिकक्रेपतिवत् (429) बोध्यानि । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि
भ्रेषन्^B-न्ती, भ्रेषिष्यन्-न्ती-ती ; इत्यादीनि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1194) “भलक्ष अदने” (I-भ्वादि:-893. अक. सेट्. उभ.)

‘भक्ष’ इति क्षीरस्वामी इति मा. धातुवृत्तावुक्तम् । पुरुषकारेऽप्येवमेव ।
‘भक्ष’ इति मैत्रेयः । ‘लक्ष’ इति दुर्गः । मुद्रितक्षीरतराङ्गिण्यां तु ‘भलक्ष—’
इत्येव पाठो दृश्यते । चुरादिषु भक्ष (२१) धातौ क्षीरस्वामिनैव ‘भक्षतेर्ध्व-
भक्षः ।’ इत्युक्तत्वात् अदनार्थकस्य भक्षतेर्भ्वादिषु कुत्राप्यपाठात्, एनमेव

A. ‘आकूणिताक्षमपि च स्मिततूणितास्यं

भ्रूणस्य शाठयजनयक्षयमेव गान्त्रम् ।’ धा. का. ३-35.

B. ‘चाय्या व्ययद्दाशविलोकभेषभ्रेषज्जषा यासद्वर्चं स्पशन्ती ॥’ धा. का. 2.27.

भक्षति मनुते इति भाति । दुर्गादयस्तु धातुमसुं ‘लक्ष—’ इति पठन्ति ।
“तस्य शिरः छित्त्वा मेघं प्राक्षारयन्, स प्रक्षोऽभवत् । तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्वम्-यत्
लक्षशाखा—” (मैत्रायणीयसंहिता-6-3-10-2) इति श्रुत्यनुसारेण
प्रपूर्वकात् क्षरतेः पचाद्यचि कपिलकादेराकृतिगणत्वात् (वा. 8-2-18)
उपसर्गस्थरेफस्य लत्वे च लक्षशब्दव्युत्पादनं कृतवतो भाष्यकारस्य न
सम्मतमिति, अन्यथा (लक्षधातुसद्भावे) अस्मादेव पचाद्यचि लक्षशब्दसिद्धेः,
श्रौतनिर्वचनस्याप्रसक्तेरिति मनीषया च सुदूरं विचार्य माधवधातुवृत्तौ
पाठोऽयं निरस्त इति ज्ञेयम् । शतपथब्राह्मणे (3-8-3-12) ‘प्रल्यो हवै
नामैतत् यत् लक्षः ।’ इत्युक्तमपीह ध्येयम् ।

भलक्षकः-क्षिका, भलक्षकः-क्षिका, बिभलक्षिषकः-षिका, बाभलक्षकः-क्षिका;
भलक्षिता-त्री, भलक्षयिता-त्री, बिभलक्षिषिता-त्री, बाभलक्षिता-त्री ; इत्यादीनि
सर्वाणि रूपाणि भौवादिकभ्रजतिवत् (926) ज्ञेयानि । अस्य धातोः उभयपदि-
त्वात् शानचि-भलक्षमाणः, भलक्षिष्यमाणः, इति विशेषः । ल्यपि-^Aप्रभलक्ष्य इति ।

(1195) “लु भ्लाशृ दीप्तौ” (I-भ्वादि:-825. अक. सेट्. आत्म.)

‘आशते भ्लाशते दीप्तौ आशयते भ्लाशयते तथा ॥’ (श्लो. 167) इति देवः ।
भ्लाशकः-शिका, भ्लाशकः-शिका, बिभ्लाशिषकः-षिका, बाभ्लाशकः-शिका;
¹भ्लाशमानः-भ्लाशयमानः, कसुप्रत्यये ²बभ्लाशिवान्-भ्लेशिवान्, ³भ्लाशथुः ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि । कर्तरि
क्तप्रत्यये-^Bभ्लाशितः इति रूपम् ।

(1196) “भ्लेषृ गतौ” (I-भ्वादि:-885. अक. सेट्. उभ.)

अयं केवलं सि. कौमुद्यामेव उपात्तः । अन्येषु सर्वेषु ग्रन्थेषु ‘भ्रेषृ’ इत्यत्र
‘भ्लेषृ इति अन्ये’ इत्युक्तम् ।

1. कर्त्रर्थे शानचि, ‘वा आशभ्लाश—’ (3-1-70) इति श्यन् वा भवति । तेन
रूपद्वयं बोध्यम् ।

2. कसौ ‘फणां च सप्तानाम्’ (6-4-125) इत्येकाराभ्यासलोपयोर्विकल्पे रूपद्वयमिति
ज्ञेयम् ।

3. ‘द्वितोऽथुच्’ (3-3-89) इति द्वित्वात् अथुच्प्रत्यये रूपमेवम् ।

A. ‘लाषेण चाषांश्छषितान् जषित्वा प्रभलक्ष्य भक्षन्ति यदम्बु नीचाः ।’ धा. का. 2.28.

B. ‘विभ्लाशितेऽकूररथे सरामः स्यमत्पयोदस्वनभाजि तिष्ठन् ॥’ धा. का. 2.20.

भ्लेषकः-षिका, भ्लेषकः-षिका, बिभ्लेषिकः-षिका, बेभ्लेषकः-षिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (261) बोध्यानि ।¹

(1197) “मकि मण्डने” (I-भ्वादि:-89. सक. सेट्. आत्म.)

मङ्ककः-ङ्किा, मङ्ककः-ङ्किा, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किा;
मङ्किता-त्री, मङ्कयिता-त्री, मिमङ्किषिता-त्री, मामङ्किता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ऊह्यानि । ¹मङ्कनः,
मङ्कणः, ²प्रमङ्कनम्, ^Aमङ्कितम्-तः-तवान्, ³मङ्किः, ⁴मङ्किः; इत्यादीनि
रूपाणि अस्य घातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1198) “मख गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-132. अक. सेट्. पर.)

माखकः-खिका, माखकः-खिका, मिमखिषकः-षिका, मामखकः-खिका;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककखतिवत् (141) ज्ञेयानि । शतरि-
मखन्-न्ती इति विशेषः ।

(1199) “मखि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-133. अक. सेट्. पर.)

मङ्ककः-ङ्किा, मङ्ककः-ङ्किा, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किा;
मङ्किता-त्री, मङ्कयिता-त्री, मिमङ्किषिता-त्री, मामङ्किता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि । णिनिप्रत्यये
मङ्की^B इति ।

(1200) “मणि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-148. अक. सेट्. पर.)

मङ्ककः-ङ्किा, मङ्ककः-ङ्किा, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किा;

1. ‘कुधमण्डार्थेभ्यश्च’ (3-2-151) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः । बाहुलकादत्रैव
णत्वे मङ्कणः=कृषिविशेषः ।
2. ‘कृत्यचः’ (8-4-29) इति प्राप्तस्य णत्वस्य ‘इजादेः सनुमः’ (8-4-32) इति
इजादेरेवेति नियमात् णत्वं न ।
3. औणादिके (द. उ. 1-46) इन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
4. ‘वल्कयादयश्च’ (द. उ. 1-35) इति क्तिन्प्रत्यये रूपम् । मङ्किः = शवः ।
- A. ‘फलाङ्कितान् वङ्कितवलिमङ्कितान् वनप्रदेशानुरुकाककोकिलान् ।’ धा. का. 1-13.
- B. ‘मखत्कपोतं मदमङ्किर्वहिणं लखत्पिकं नङ्कितखज्जनोत्करम् ।’ धा. का. 1-19.

मङ्किता-त्री, मङ्कयिता-त्री, मिमङ्किषिता-त्री, मामङ्किता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि
रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) बोध्यानि । ¹मङ्कलम्^A

(1201) “मघि गत्याक्षेपे कैतवे च”

(I-भ्वादि:-111. अक. सेट्. आत्म.)

‘गत्याक्षेपः=वेगगतिः, गमनारम्भो वा, कैतवम्-व्याजः’ इति क्षीरस्वामी ।
‘आक्षेपो निन्दा, गतौ गमनारम्भे चेति स्वामी’ इति मा. धा. वृत्तिः ।
मङ्ककः-ङ्किा, मङ्ककः-ङ्किा, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किा;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि । ल्युटि-
विमङ्कनम्^B इति ।

(1202) “मघि मण्डने” (I-भ्वादि:-160. अक. सेट्. उभ.)

मङ्ककः-ङ्किा, मङ्ककः-ङ्किा, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किा;
मङ्किता-त्री, मङ्कयिता-त्री, मिमङ्किषिता-त्री, मामङ्किता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि । ²मङ्कनः, ^Cसुम-
ङ्कितः-तवान् इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1203) “मच कल्कने” (I-भ्वादि:-171. सक. सेट्. आत्म.)

‘कल्कनम्=दम्भः शाठ्यं चेति मैत्रेयः’ इति मा. धा. वृत्तिः । ‘—कथनं च’
इति स्वामी । ‘—कथनं च’ इति पुरुषकारः (श्लो. 47) । ‘—कथनम्
इत्यन्ये’ इति सि. कौमुदी । ‘लोकरजनार्थं साध्वाचारो दम्भः ।’ इति
धा. का. (1.23) ।

माचकः-चिका, माचकः-चिका, मिमचिषकः-षिका, मामचकः-चिका;
मचिता-त्री, माचयिता-त्री, मिमचिषिता-त्री, मामचिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककचतिवत् (144) ज्ञेयानि । ल्युटि-^Dमचनम् इति ।

1. ‘मङ्कलम्’ (द. उ. 8-123) इत्यलच्प्रत्यये रूपम् ।
2. ‘कुधमण्डार्थेभ्यश्च’ (3-2-151) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।
- A. ‘विलङ्घेणं शबरान्ननाजनप्रवङ्कितं मङ्कलधेनुतङ्कितम् ॥’ धा. का. 1-20.
- B. ‘प्रवङ्कमानस्य च तस्य सत्वरं विमङ्कनस्याधिकराधितात्मनः ।’ धा. का. 1-16.
- C. ‘सुमङ्किताः शिङ्घिनपुष्पसौरभा यद्वर्चमानाः पशुपाः प्रसेचिरे ॥’ धा. का. 1-22.
- D. ‘सकृदुक्तः काञ्चनकश्चिन्नेता व्रजाङ्गना निर्मन्त्रेण नमैगा ॥’ धा. का. 1-23.

(1204) “मचि धारणोच्छायपूजनेषु”

(I-भ्वादि:-173. अक. सेट्. आत्म.) [अ]

मञ्चक:-ञ्चिका, मञ्चक:-ञ्चिका, मिमञ्चिषक:-षिका, मामञ्चक:-ञ्चिका, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (145) बोध्यानि । पचाद्यचि मञ्चः, क्तप्रत्यये-^Aमञ्चितः, ¹मञ्चिका, इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1205) “मठ मदनिवासयोः” (I-भ्वादि:-332. अक. सेट्. पर.)

‘मठ निवासे’ इति काशकृत्स्नधातुपाठ इति क्षी. टीका ।
‘मण्ठते शपि शोकार्थे, मठेन्मदनिवासयोः॥’ (श्लो. 82) इति देवः ।
माठक:-ठिका, माठक:-ठिका, मिमठिषक:-षिका, मामठक:-ठिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिककण्ठतिवत् (148) ऊह्यानि ।
मठरः—बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये रूपम् । मठरः=अधमः ।

(1206) “मठि शोके” (I-भ्वादि:-263. अक. सेट्. आत्म.)

‘मण्ठते शपि शोकार्थे, मठेन्मदनिवासयोः॥’ (श्लो. 82) इति देवः ।
शोकः= आध्यानम्=उत्कण्ठापूर्वकस्मरणम् । उत्कण्ठामात्रे तु अकर्मकः ।
उन्मण्ठक:-ण्ठिका, मण्ठक:-ण्ठिका, मिमण्ठिषक:-षिका, मामण्ठक:-ण्ठिका;
मण्ठिता-त्री, मण्ठयिता-त्री, मिमण्ठिषिता-त्री, मामण्ठिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि । क्तिपि-^Bप्रमन्-प्रमण्ठौ-प्रमण्ठः इति ।

1. पचाद्यजन्तात् स्वार्थे क्तप्रत्यये रूपमेवम् । मञ्चिका=खट्वा ।
- A. ‘अमुञ्चनैर्मञ्चितचित्तपञ्चितप्रयीमतप्रस्तुचितैः शुभाज्जैः ।’ धा. का. 1.24.
- B. ‘अनन् कुमार्गेषु शुभाध्वनैव वन् प्रमन् भृशोत्कण्ठितगोपिके हरौ ।’ धा. का. 1.35.
- [अ] केचित्तु धातुमसु न पठन्ति । शाकटायन-धनपालादयस्तु भङ्गयन्तरेणानुं पठन्ति । तद् यथा—‘मञ्चुङ्—’ इति शाकटायनः । तस्य शास्त्रे उदितामेव धातूनां नुमागमः ‘उदितः’ (शा. सू. (4-2-197) इत्यनेन प्रतिपादितः ।
डिच्वादात्मनेपदम् ।

(1207) “मडि विभाजने” (I-भ्वादि:-272. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

‘भूषार्थे मण्डतीति स्यात् तत्र मण्डयतीति णौ ।
मण्डते वेष्टने.....॥’ (श्लो. 84) इति देवः ।
मण्डक:-ण्डिका, मण्डक:-ण्डिका, मिमण्डिषक:-षिका, मामण्डक:-ण्डिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि ।
¹मण्डिता, ²मण्डकः, ³मण्डलम्, इत्यादीन्यस्माद् भवन्तीति विशेषः । ^Aमण्डितः ।

(1208) “मडि भूषायाम्” (I-भ्वादि:-321. अक. सेट्. पर.)

‘भूषार्थे मण्डतीति स्यात्, तत्र मण्डयतीति णौ । (श्लो. 84) इति देवः ।
मण्डक:-ण्डिका, मण्डक:-ण्डिका, मिमण्डिषक:-षिका, मामण्डक:-ण्डिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (146) ज्ञेयानि । अस्य

1. ताच्छीलिके वृत्ति रूपमेवम् । ‘कुधमण्डार्थेभ्यश्च’ (3-2-151) इत्यत्र युजिबधौ भूषणार्थकस्यैव मण्डधातोर्ग्रहणमिति वृत्त्यादिषु प्रतिपादितत्वाद्वा न युजिति हेयम् । स्पष्टमिदं मा. धा. वृत्तौ ।
2. ‘शलिमण्डिभ्यामूकण्’ [द. उ. 3-47] इत्यूकप्रत्ययः । मण्डते क्षितिमिति मण्डकः=भेकः ।
3. औणादिके [द. उ. 8-107] कलप्रत्यये रूपमेवम् । मण्डयते=वेष्टयते इति मण्डलम्=परिवारः ।
- A. ‘प्रहुण्डितानैक्षत चारुण्डलान् प्रण्डितार्थान् अविमण्डिताशयान् ।’ धा. का. 1.36.
- [अ] धातुपाठे ‘वडि विभाजने; मडि च’ इति पाठ्यते । तत्र ‘वडि मडि विभाजने’ इत्येकदेव पठितव्ये पृथक् सूत्रकरणात् [अर्थान्तरेऽपि मडिधातुर्वर्तते इति क्षीरस्वाम्यादयः प्रतिपादयन्ति । तद् यथा मण्डः=रसाग्रम् । अत्र तण्डुलादीनां पचनावसरे कथनानन्तरं य ऊर्ध्वं रसस्यावरणरूपेणाविर्भावः स रसाग्रमित्युच्यते; अत्रापि धातोरस्य वृत्तिरित्यर्थः । एवम्, मण्डूरम् (=लोहमलम्) मण्डलम्, मण्डपः इत्यादिष्वप्यस्य धातोरर्थान्तरवृत्तिर्ज्ञेया । काशकृत्स्नधातुपाठोऽयथाख्यायां (कञ्जभाषामध्यां) ‘वडि मडि वेष्टने’ इति पठ्यते इति क्षी. टीका (पृ. ४९) । “नन्दी तु ‘मडि वेष्टने’ इति पठति ।” इति धातुवृत्तिः । परं तु क्षीरतरङ्गिण्यां—“नन्दी तु ‘वडि विभाजने, वडि वेष्टने’ इति भङ्ग्या पठति ।” इत्येव दृश्यते । ईदृशस्थलेषु शुद्धपाठः कीदृश इति ग्रन्थे निर्धारयितुं न शक्यते । सर्वथा मडिधातुरनेकार्थक इति सारः ।

ताच्छीलिके युचि—¹मण्डनः^A इति रूपमिति विशेषः। ²मण्डयितुः।

(1209) “मडि भूषायाम्, हर्षे च”

(X-चुरादि:-1587. सक. सेट्. उम.) [अ]

‘भूषार्थे मण्डतीति स्यात्, तत्र मण्डयतीति णौ। (श्लो. 84) इति देवः। मण्डकः-ण्डिका, मिमण्डयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुण्ठयतिवत् (210) ज्ञेयानि।

(1210) “मण शब्दार्थः” (I-भ्वादि:-448. अक. सेट्. पर.)

माणकः-णिका, माणकः-णिका, मिमणिषकः-षिका, मम्मणकः-मंमणकः-णिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठयतिवत् (157) ज्ञेयानि। ‘रण मण कणां गतौ मित्वं स्रियते।’ इति क्षीरस्वाम्याह। क्षीरस्वामिनं विना अन्ये सर्वेऽपि घटादिषु न पठन्ति। प्रकरणान्तरे अर्थान्तरे च पठितानां धातूनामर्थविशेषे घटादिषु पाठस्य सर्वैर्यथाप्रमाणमभ्युपगमात्, अस्यापि घटादिपाठः स्यान्नाम। घटादिपाठपक्षे णौ ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति मित्वेन उपधाया ह्रस्वः। तेन मणकः-णिका, मणयिता-त्री, मणम् 2-माणम् 2, मणयित्वा 2, इत्यादीनि रूपाणि ण्यन्ते यथायथमूह्यानि। ³मणितम्,

1. तच्छीलिकादिषु कर्तृषु ‘कुधमण्डार्थेभ्यश्च’ (3-2-151) इति युच्प्रत्ययः। मण्डार्थाः = भूषणार्थका धातवः।
2. ण्यन्तात् औणादिके [द. उ. 1-140] इत्युच्प्रत्यये, ‘अयामन्तात्वाच्चेत्स्विष्णुषु’ (6-4-55) इति णेरयादेशे च रूपमेवम्।
3. धातोरस्य शब्दार्थत्वेऽपि शब्दविशेष एव रुढिः। “मणितं सुरतकूजिते रुढम्, एवं कणितम् आर्ते... ..” इत्यादि सुदूरं शब्दार्थकानामेव धातूनां अर्थमेदं निरूप्य “इत्यादि प्रतिधातुस्थं कियद् व्याचक्ष्महे वयम्। लोकात् सूरिभिरित्यूहं लक्ष्यमूलं हि लक्षणम्॥” इति क्षीरस्वामिना प्रतिपादितमिहानुसन्धेयम्। एवमेव धातुपाठे कस्मिंश्चिदर्थविशेषे पठितानामपि धातूनां लोकप्रयोगतोऽर्थान्तरे वृत्तिरित्यूहमिति प्रदर्शनायास्माभिरेतदत्रोपात्तम्।

A. ‘कुर्वन्ति कोपनं तारा मण्डना गगनस्य माम्॥’ भ. का. 7.16.

[अ] “—‘मडि भूषायाम्’ इति भूवातौ पाठादेव मण्डति इति सिद्धेः, अस्येदित्वं नुम्मात्रार्थम्, न तु णिञ्चिक्लृपार्थम्; तेन हर्षे मण्डति इति न भवति।” इति मा. धा. वृत्तिः। कचित् कोशे अत्र ‘हर्षे च’ इति न पठ्यते। पाठ-शुद्धिरत्र कीदृशीति न विद्मः।

¹मणिः, ²मणिकम्, मणिकः इत्यादीनि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1211) “मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे”

(X-चुरादि:-1680. अक. सेट्. आत्म.) आकुस्मीयः।

‘—गुप्तभाषणे’ इत्येव प्रायशःपाठः। ‘मन्त्रि—’ इति कुलचिद् दृष्टःपाठः। मन्त्रकः-न्त्रिका, मिमन्त्रयिषकः-षिका; मन्त्रयिता-त्री, मिमन्त्रयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकतन्त्रयतिवत् (698) ज्ञेयानि। ³मन्त्री, ⁴मन्त्रः।

(1212) “मथि हिंसासंक्लेशनयोः” (I-भ्वादि:-46. सक. सेट्. पर.)

‘मन्थ—’ इति क्षीरस्वामी।

‘हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेत् मथेन्मथनाति लोडने।’ (श्लो. 98) इति देवः। मन्थकः-न्थिका, मन्थकः-न्थिका, मिमन्थिषकः-षिका, मामन्थकः-न्थिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुन्थयतिवत् (220) ज्ञेयानि। सन्नन्तादुपप्रत्यये-^Aमिमन्थिषुः, ⁵खड्गोपमन्थम्-खड्गेनोपमन्थम्वा शत्रुं मारयति, खड्गेनोपमन्थ्य वा। ⁶मन्थी^B।

1. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति भावादौ स्त्रियाम् इक्प्रत्यये रूपमेवम्।
  2. मणिरिव, मणिरिव इत्यादिष्वर्थेषु तद्धिते कन्प्रत्यये रूपमेवम्। ‘मणिकः=महाकुम्भः।’ इति क्षीरस्वामी।
  3. ग्रह्यादिषु (3-1-134) ‘मन्त्री’ इति पाठात् णिनिप्रत्ययः।
  4. ‘एरच्’ (3-3-56) इति भावेऽच्प्रत्ययः।
  5. ‘हिंसाथानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-48) इति णमुल्। अत्रानुप्रयोगधातुना मारयतिना समानकर्मकत्वादस्य धातोरणमुल् इति ज्ञेयम्। ‘तृतीयाप्रभृतीनि—’ (2-2-21) इति समासविकल्पः। वासरूपन्यायेन क्त्वाऽप्यत्र ज्ञेयः। तेन ल्य-बन्तस्यापि प्रयोगः प्रदर्शितः।
  6. ग्रह्यादिस्त्वात् (3-1-134) कर्तरि णिनिप्रत्यये रूपमेवम्। ग्रह्यादिराकृतिगणः।
- A. ‘स भोजराड्य हरिं मिमन्थिषुः प्रमान्थनं सेधतु को निषेत्त्यति ?॥’
धा. का. 1.7.
- B. ‘परिभाषीणि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम्।’ भ. का. 6.75.

(1213) “मथे विलोडने” (I-भ्वादि:-848. सक. सेट्. पर.)

ज्वलादिः । [अ]

‘हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेत्, मथेन्मथ्नाति लोडने ।’ (श्लो. 98) इति देवः ।
माथकः-थिका, माथकः-थिका, मिमथिषकः-षिका, मामथकः-थिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककथतिवत् (294) ज्ञेयानि ।
¹मन्मथः, ²मथः-माथः, ³दण्डमाथः, ⁴प्रमाथी^A, ⁵मथुरा ।

(1214) “मद तृप्तियोगे”

(X-चुरादि:-1706. अक. सेट्. आत्म. आकुस्मीयः)

‘स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे माद्येत्, मादयते निचि ॥’ (श्लो. 112) इति देवः ।
‘—तृप्तिशोधने, शोधनम्=सम्पत्तिः ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘तृप्ति-
शोधने=तर्पणशुद्धौ ।’ इति पुरुषकार-माधवाभ्यां क्षीरस्वामिसम्मतपाठत्वे-
नोपात्तं वाक्यम् । तत्तु मुद्रितक्षीरतरङ्गिणीकोशे न दृश्यते ।
मादकः-दिका, मिमादयिषकः-षिका; मादयिता-त्री, मिमादयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगालयतिवत् (388) ज्ञेयानि ।

1. मनो मथतीति मन्मथः । पचादिषु पाठात् बाहुलकेन अत्राचप्रत्ययः । कर्मण्यणो-
ऽपवादः ।
  2. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तरि विकल्पेन णप्रत्ययः । पक्षे
पचाद्यच् । तेन रूपद्वयम् ।
  3. मथ्यतेऽनेन इति माथः=पन्थाः । दण्डभावो माथः दण्डमाथः=ऋजुः पन्थाः ।
  4. ‘प्रे लपसुद्रुमथवदवसः’ (3-2-145) इत्यनेन तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु
घिनुप्रत्ययः ।
  5. ‘मन्दिवाशिमथि-’ [द. उ. 8-21] इत्युरचप्रत्यये रूपमेवम् । मथ्यतेऽसौ जनैरिति
मथुरा । मथितावस्थां मथुलवणाविति मथुरा इत्यपि कचिद् व्युत्पादितम् ।
  - A. ‘प्रमाथिनो विमुक्तानां हिंसकाः पापदुर्दुराः ॥’ भ. का. 7.12.
- [अ] ‘—विलोटने’ इति पुरुषकारे (श्लो. 98) पाठः । विलोटनम्=क्षोभणम् ।
“मथे विलोडने...मथति....मथकः....” इत्यादिकाशकृत्स्नीयधातुपाठे,
तदीकायां च पाठः ।” इति क्षी. टीकायामत्र प्रकरणे पाठान्तरमस्य धातोः
प्रदर्शितम् । तत्र मथकः इति दर्शनात् काशकृत्स्नीयाः घटादिपाठमप्य-
स्यानुमेनिरे इति ज्ञायते ।

(1215) “मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु”

(I-भ्वादि:-13. अक. सेट्. आत्म.)

‘स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे माद्येत्, मादयते निचि ॥’ (श्लो. 112) इति देवः ।
“मोदो=हर्षः, मदो=गर्वः, स्वप्नः=आलस्यम् । चन्द्रस्तु ‘मदि जाड्ये’
इत्येव पपाठ । स्तुतिगतिभ्यामन्यत्राकर्मकः ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
‘स्वप्नेनालस्यमपि लक्ष्यते ।’ इति क्षीरस्वामी । धातोरस्य कान्त्यर्थकत्वं
केषाञ्चिदसम्मतम् ।

मन्दकः-न्दिका, मन्दकः-न्दिका, मिमन्दिषकः-षिका, मामन्दकः-न्दिका;
मन्दिता-त्री, मन्दयिता-त्री, मिमन्दिषिता-त्री, मामन्दिता-त्री; इत्यादीनि
समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि । ¹मन्दनः,
इदमेषां ²मन्दितम्, ³मन्दुरा, ⁴मन्दिरम्, ⁵मन्द्रः, ⁶मन्दारः, ⁷मन्दाकः ।

(1216) “मदी हर्षग्लेपनयोः”

(IV-दिवादि:-[815] 1208. अक. सेट्. पर.)

शमादिः, घटादिश्च । ‘ग्लेपनम्=दैन्यम्’ इति मा. धा. वृत्तिः ।
‘ग्लेपने’ इति क्षीरतरङ्गिण्यां पाठः ।
‘स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे माद्येत्, मादयते निचि ॥’ (श्लो. 112) इति देवः ।

1. ‘चलनशब्दादिकर्मकात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम् ।
2. ‘कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’ (3-4-76) इति गत्यर्थकत्वात्,
अकर्मकत्वाच्च अधिकरणे कप्रत्ययः ।
3. ‘मन्दिवाशि—’ [द. उ. 8-21] इत्युरचप्रत्ययः । मन्दतेऽस्यां वाजिन इति
मन्दुरा=वाजिशाला ।
4. ‘इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिमिदिमन्दि-’ (द. उ. 8-26) इति किरचप्रत्यये रूपमेवम् ।
मन्दिमम्=आलयः ।
5. ‘स्फायितश्चि—’ (द. उ. 8-31) इत्यादिना रक्प्रत्यये रूपमेवम् । मन्द्रः=
मधुरस्वरः, मन्दगतिश्च ।
6. ‘अङ्गिमदिमन्दिभ्यः—’ (द. उ. 8-64) इत्यारनप्रत्यये रूपमेवम् । मन्दारः=
देववृक्षविशेषः ।
7. बाहुलकादौणादिके आकप्रत्यये रूपमेवम् । मन्दाकशब्दात् मत्वर्थीये इतिप्रत्यये
मन्दाकिनी इति सिद्ध्यति । मन्दाकिनी=नदीविशेषः ।

मादकः-दिका, ¹मदकः-निमादकः-मादकः-दिका, मिमदिषकः-षिका,
मामदकः-दिका;
मदिता-त्री, मदयिता-त्री, मिमदिषिता-त्री, मामदिता-त्री;
²माद्यन्-न्ती, मदयन्-न्ती, मिमदिषन्-न्ती; —
मदिष्यन्-न्ती-ती, मदयिष्यन्-न्ती-ती, मिमदिषिष्यन्-न्ती-ती;—
—मदयमानः, मदयिष्यमाणः,—मामद्यमानः, मामदिष्यमाणः;
सुमत्-सुमद्-सुमदौ-सुमदः; — — —
³मत्तम्-मत्तः-मत्तवान्, मदितः, मिमदिषितः, मामदितः-तवान्;
मदः, ⁴प्रमद्वरः, ⁵प्रमादी, ⁶इरम्मदः^A, ⁷उन्मदिष्णुः^B, मदः,
⁸मदनः, मिमदिषुः, मामदः;
मदितव्यम्, मदयितव्यम्, मिमदिषितव्यम्, मामदितव्यम्;

1. 'घटादयो मितः' (ग. सू. भ्वादौ) इति मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति णौ उपधाया ह्रस्वो भवति। एवं ण्यन्ते सर्वत्र ज्ञेयम्। 'मदी हर्षे' इति दिवादिषु पठितस्यैव धातोर्मित्त्वार्थं घटादिषु (भ्वादौ) अनुवादः। तेन हर्षग्लेपन-रूपार्थविशेष एव घटादिपाठात् मित्त्वेन मदकः इत्यादीनि ण्यन्ते रूपाणीति ज्ञेयम्। अन्यत्रार्थेषु निमादकः [=अक्षरव्यञ्जनानां स्पष्टमुच्चारयिता], मादकः [=चित्तविकारोत्पादयिता] इत्यादिषु मित्त्वं नेति ज्ञेयम्।
2. इयनि, 'शमामष्टानाम्' (7-3-74) इति दीर्घे रूपमेवम्।
3. 'स्वीदितो निष्ठायाम्' (7-2-14) इति निष्ठायामिणिनिषेधे 'न ध्याख्यापूमूर्च्छि-मदाम्' (8-2-57) इति निष्ठानत्वनिषेधे च रूपमेवम्।
4. 'स्थेशभास-' (3-2-175) इत्यत्र "प्रमद्वरोऽपि इति कैचित्।" इति प्रक्रियाकौमुदी।
5. 'शमित्यष्टाभ्यः—' (3-2-141) इति ताच्छील्ये घिनुप्रत्यये रूपमेवम्।
6. इरया माद्यतीति इरम्मदः=मेघज्योतिः। इरा=उदकम्। 'उग्रम्पश्येरम्मद-पाणिन्धमाश्च' (3-2-37) इति कर्तरि तृजाद्यपवादतया खश् निपात्यते। निपातना-देव इयन् न। 'इरया=वारिणा माद्यन् वैद्युतामिरिरम्मदः।' इति प्र. सर्वस्वे।
7. 'अलंकृज्जिराकृज्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मद—' (3-2-136) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुचप्रत्ययः।
8. ण्यन्तात् 'नन्दिग्रहि—' (3-1-134) इति नन्यादित्वात् कर्तरि ल्युप्रत्यये रूपमेवम्। मदयतीति मदनः।

A. 'इरम्मदं ज्योतिरमुच्चदन्धं शनैश्शनैः प्रावृषिकं ररास ॥' वा. वि. 3.6.

B. 'व्यालद्विषा यन्तुभिरुन्मदिष्णवः कथंचिदारादपथेन निन्यरे ॥' शि. व. 12.28.

मदनीयम्, मदनीयम्, मिमदिषणीयम्, मामदनीयम्;
माद्यम्-¹मद्यम्, मद्यम्, मिमदिष्यम्, मामद्यम्;
ईषन्मदः-दुर्मदः-सुमदः; — — —
मद्यमानः, मद्यमानः, मिमदिष्यमाणः, मामद्यमानः;
मादः, ²विद्यामदः-धनमदः, कुलमदः, [कन्यानाम्] ³प्रमदः, [कोकिलानाम्]
सम्मदः, प्रमादः-सम्मादः-उन्मादः-विमादः, मदः, मिमदिषः, मामदः;
मदितुम्, मदयितुम्, मिमदिषितुम्, मामदितुम्;
मत्तिः, मदना, मिमदिषा, मामदा;
मदनम्, मदनम्, मिमदिषणम्, मामदनम्;
मदित्वा, ^Aमदयित्वा, मिमदिषित्वा, मामदित्वा;
प्रमद्य, प्रमदय्य, प्रमिमदिष्य, प्रमामद्य;
मादम् २, } ⁴मादम् २-मदम् २, } मिमदिषम् २, } मामदम् २; }
मदित्वा २, } ^Aमदयित्वा २, } मिमदिषित्वा २, } मामदित्वा २; }
⁵मदयित्तुः, ⁶मदिरा, ⁷मत्सरः, ⁸मत्स्यः-मत्सी।

1. "मदसाधनम्—मद्यम्। बाहुलकात् करणे यत्।" इति प्र. सर्वस्वे।
2. 'मदोऽनुपसर्गे' (3-3-67) इति अनुपसर्गेऽप्प्रत्ययः। घञोऽपवादः। कुलमदः, धनमदः, इत्यादिषु चैवं ज्ञेयम्।
3. 'प्रमदसम्मदौ हर्षे' (3-3-68) इति हर्षेऽभिधेये एतौ शब्दौ निपात्येते। हर्षादन्यत्र, उपसर्गे च प्रमादः, सम्मादः इत्यादिषु घञ् इति ज्ञेयम्। 'सध माद-स्थयोऽच्छन्दसि' (6-3-96) इत्यत्र माद इति निर्देशबलात् केवलादप्यस्माद्-धातोर्धञ् भवतीति ज्ञेयम्।
4. घटादिषु पाठसामर्थ्यात् 'चिण्णमुलोः—' (6-4-93) इति णौ परतः दीर्घो विकल्पेन भवति। तेन रूपद्वयं ज्ञेयम्।
5. 'स्तनिहृषिपुषिगदिमदि—' [द. उ. 1-140] इति ण्यन्तात् इत्तुचप्रत्यये रूपमेवम्। मदयित्तुः=मदिरा।
6. 'इषिमदि—' [द. उ. 8-26] इत्यादिना किच्प्रत्यये रूपमेवम्। माद्यन्तेऽ-नयेति मदिरा=सुरा।
7. 'कृधूमदिभ्यः कित्' (द. उ. 8-53) इति सरन्प्रत्ययः, तस्य च कित्त्वम्। माद्यत्यसौ परव्यसनैरिति मत्सरः=ईर्ष्या।
8. 'कृतन्यञ्चि—' (द. उ. 10-12) इत्यादिना स्यन्प्रत्यये रूपमेवम्। माद्यत्युदकं प्राप्य इति मत्स्यः। स्त्रियाम् गौरादिपाठात् (4-1-41) ङीष्। 'मत्स्यस्य ज्ञ्याम्—' (वा. 6-4-149) इति यकारलोपः।

A. 'कथितोयनिधीन् प्लवङ्गमेन्दुर्मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन।' भ. का. 10. 28.

(1217) “मन ज्ञाने” (IV-दिवादि:-1176. सक. अनि. आत्म.)
 ‘स्तम्भे मानयते, ज्ञाने मन्यते मनुते पदम् ॥ [इति देवः ।
 पूजायाम् मानयेन्मानेत्, यौ मीमांसेत तद्ज्ञानोः ।’ (श्लो. 125-126)
 मानकः-निका, मानकः-निका, ¹मिमंसकः-सिका, ²मम्मनकः-मंमनकः-निका;
 मन्ता-त्री, मानयिता-त्री, मिमंसिता-त्री, मम्मनिता-मंमनिता-त्री;
 —मानयन्-न्ती, मानयिष्यन्-न्ती-ती; — — —
³मन्यमानः, मानयमानः, मिमंसमानः, मंमन्यमानः;
 मंस्यमानः, मानयिष्यमाणः, मिमंसिष्यमाणः, मंमनिष्यमाणः;
⁴सुमत्-सुमतौ-सुमतः, हरिमत्; — — —
 मतम्-⁵राज्ञां मतः-मतवान्, मानितः, मिमंसितः, मंमनितः-तवान्;
 मनः, ⁶दर्शनीयमानी [भार्यायाः], ⁷पण्डितम्मन्यः^A-पण्डितमानी,

1. सन्नन्तात् णुलि, द्विवचनादिकेषु कृतेषु ‘नश्चापदान्तस्य झलि’ (8-3-24) इत्यनेन धातुनकारस्यानुस्वारे रूपमेवम् । एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
2. यङन्ते सर्वत्र द्विवचनादिकेषु कृतेषु, अभ्यासे, ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) इति नुगागमः, तस्य च पदान्तवद्भाववचनात् परसवर्णविकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।
3. शतरि, दिवादिवात् शपोऽपवादः इत्यप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् ।
4. क्पि, ‘अनुदात्तोपदेशवर्तितनोल्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्झिति’ (6-4-37) इत्यनुनासिकलोपः । ‘ह्रस्वस्य पिति कृति—’ (6-1-71) इति तुक् ।
5. अनुदात्तोपदेशत्वादस्य धातोर्निष्ठायामनुनासिकलोपे, रूपाण्युह्यानि । राज्ञां मतः इत्यत्र ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः—’ (3-2-188) इति बुद्धचर्थकत्वादस्य वर्तमाने कर्तरि क्तः । ‘क्तस्य च वर्तमाने’ (2-3-67) इति कर्तरि षष्ठी ।
6. दर्शनीयां मन्यते इत्यर्थे कर्मण्युपपदे ‘मनः’ (3-2-82) इत्यनेनात्र णिनिः । ‘भार्यायाः’ इत्यत्र कर्मणि षष्ठी । भार्याशब्दसापेक्षस्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात् समासः । ‘क्यङ्मानिनोश्च’ (6-3-36) इत्यनेन मानिन्शब्द उत्तरपदे दर्शनीयाशब्दस्य पुंवद्भावः ।
7. पण्डितमात्मानं मन्यते इत्यर्थे, ‘आत्ममाने खश् च’ (3-2-83) इति पाक्षिकः खश् । पक्षे णिनिः । खशः शित्वात् विकरणप्रत्ययः इत्यप्रवृत्तः । ‘अरुद्विषद-जन्तस्य—’ (6-3-67) इति पूर्वपदस्य मुम् ।
- A. ‘अखण्ड्यमानं परिखण्ड्य शक् त्वं पण्डितं मन्यमुदीर्णदण्डः ।’ भ. का. 12. 17.

^Aशूरमानी, ¹कालिम्मन्या, ²दिवामन्या-दोषामन्यम्, ³गाम्मन्यः,
⁴स्त्रियम्मन्यः-स्त्रीम्मन्यः, ⁵नरम्मन्यः, ⁶भुवम्मन्यः, ⁷श्रिमन्यं
 [कुलम्], ⁸उपकुम्मम्मन्यः, ^Bश्रियम्मन्या, श्रीमन्मन्यः, रजनिम्मन्यः,

1. कालीमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खश्प्रत्यये, इयनि च कृते, ‘स्त्रियाः पुंवत्—’ (6-3-34) इति प्राप्तं पुंवद्भावं परत्वाद् बाधित्वा, ‘स्त्रियनव्ययस्य’ (6-3-66) इति ह्रस्वः । तेन कालिम्मन्या इति सिद्धयति ।
2. ‘दिवा’ इत्यधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययम् । एवम्भूतस्याप्यस्य वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम् । तेन दिवा मन्यते इत्यर्थेऽत्र खशि, अव्ययत्वादुपपदस्य मुम्, ह्रस्वश्च नेति ज्ञेयम् । एवमेव दोषामन्यम् इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।
3. अत्रापि पूर्ववत् गाम् आत्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, ‘इच एकाचोऽप्रत्ययवच्च’ (6-3-68) इत्यनेन खिदन्ते परे एकाचः पूर्वपदस्य ‘गो’ इत्यस्य अम् इत्यागमो भवति, स च ‘—प्रत्ययवच्च’ (6-3-68) इति वचनात् स्वादिप्रत्ययवद् भवति । तेन ‘औतोऽश्शसोः’ (6-1-93) इत्यनेन प्रत्ययाश्रित आकारोऽत्र भवति । तेन गाम्मन्यः इति रूपं सिद्धयति ।
4. स्त्रियमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, पूर्ववत् ‘इच एकाचः—’ (6-3-68) इति अमागमे, ‘वाऽश्शसोः’ (6-4-80) इति विकल्पेन इयङ् । इयङ्पक्षे स्त्रियम्मन्यः, इति रूपम् । इयङ्भावपक्षे ‘अभि पूर्वः’ (6-1-107) इति पूर्वरूपे स्त्रीम्मन्यः इति रूपम् ।
5. नरं आत्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, अमागमे, ‘ऋतो ऋसर्वनामस्थानयोः’ (7-3-110) इति गुणे नरम्मन्यः इति रूपम् । अत्र ‘—प्रत्ययवच्च’ (6-3-68) इति वचनात् मुमपवादतया प्रवृत्तस्यामः प्रत्ययत्वम् । प्रत्ययत्वादेव सर्वनामस्थान-संज्ञा, तदाश्रितो गुणश्चात्रेति ज्ञेयम् ।
6. भुवमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, अमि, ‘अचि श्नुधातु—’ (6-4-77) इत्यादिना उवङ्त्रेति ज्ञेयम् ।
7. श्रियमात्मानं मन्यते इत्यत्र श्रिमन्यं [ब्राह्मणकुलम्] इत्येव न्याय्यम् इति ‘इच एकाचः—’ (6-3-68) इति सूत्रभाष्यवाक्यम् ‘तस्मात् श्रिमन्य-मित्येव भवितव्यम् ।’ इत्याकारकमवलम्ब्य सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् । प्रकृतसूत्रे उद्योते नागेशभट्टैस्तु उपात्तभाष्यवाक्यस्य एकदेश्युक्तित्वं प्रसाध्य, श्रियम्मन्यम् इत्येव प्रामाणिकं रूपमिति स्थापितम् । भट्टिकाव्येऽपि (5-71) श्रियम्मन्यपदस्य प्रयुक्तत्वात् नागेशपक्ष एव ज्यायानिति भाति ।
8. कुम्भस्य समीपे उपकुम्भम् । ‘अव्ययं विभक्ति—’ (2-1-6) इत्यादिना सामीप्ये अव्ययीभावसमासे, ‘अव्ययीभावश्च’ (1-1-41) इत्यनेन अव्ययी-भावसमासस्याव्ययत्वम् । ‘अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरूपचाराः’ (वा. 1-1-41) इति वचनात् उपकुम्भमात्मानं मन्यते इत्यर्थेऽव्ययत्वाभावात् सुमागमोऽत्रेति ज्ञेयम् । स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (1-1-41) भाष्यादौ ।
- A. ‘राममुक्तेरुपलब्ध शूरमानी कपिप्रभुः ।
 व्रणवेदनया ग्लायन् साधुम्मन्यमसाधुवत् ॥’ भ. का. 6. 128.
- B. ‘मिथ्यैव श्रीः श्रियम्मन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः ।’ भ. का. 5. 71.

साधुमन्यः,	^१ पटुमानिनी,	^२ मेनका,	मानः,	मिमंसुः,	मम्मनः;
मन्तव्यम्,	मानयितव्यम्,	मिमंसितव्यम्,	मम्मनितव्यम्;		
मननीयम्,	माननीयम्,	मिमंसनीयम्,	मम्मननीयम्;		
मान्यम्,	मान्यम्,	मिमंस्यम्,	मम्मन्यम्;		
ईषन्मनः-दुर्मनः-सुमनः;	—	—			
मन्यमानः,	मान्यमानः,	मिमंस्यमानः,	मम्मन्यमानः;		
मानः,	मानः,	मिमंसः,	मम्मनः;		
मन्तुम्,	मानयितुम्,	मिमंसितुम्,	मम्मनितुम्;		
^३ मन्या, ^A सुमत्, मतिः,	^४ मन्तिः,	अनुमतिः,	मानना,	मिमंसा,	मम्मना;
मननम्,	माननम्,	मिमंसनम्,	मम्मननम्;		
मत्वा;	मानयित्वा,	मिमंसित्वा,	मम्मनित्वा;		
अनुमत्य,	अनुमान्य,	अनुमिमंस्य,	अनुमम्मन्य;		

1. पट्टीमात्मानं मन्यते इत्यर्थे, पाक्षिके णिनिप्रत्यये 'स्त्रियाः पुंवत्—' (6-3-34) इति पुंवद्भावे रूपमेवम् । पक्षे पट्टमन्या इत्यपि भवति ।
2. 'आशिषि च' (3-1-150) इति वुन्प्रत्यये, 'प्रत्ययस्थात्—' (7-3-44) इति प्राप्तस्येत्वस्य 'आशिषि वुनश्च न' (वा. 7-3-45) इति निषेधः । 'आशीरर्थेऽके मनेः एवं वाच्यम्' इति वचनेन एकारः इति प्र. कौमुद्यामुक्तम् । मेनका = अप्सरोविशेषः ।
3. स्त्रियाम्, 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमन—' (3-3-99) इत्यादिना संज्ञायां क्यपि रूपमेवम् । 'मन्या = गलपार्श्वशिरा (सिरा), मन्यन्तेऽनयेति कृत्वा । तथा हि कुक्षो ज्ञायते ।' इति पदमञ्जरी । न्यासकारस्तु 'संज्ञायाम्' इत्युक्त्वात् अल्लादित्वेऽपि प्रत्ययस्थं क्तिवमाश्रित्यानुनासिकलोपे तुकि च मत्या इति रूपमनुमेने । 'मन्या = पश्चाद्ग्रीवासिरा ।' इति मा. धा. वृत्तिः । 'सुमत्' इति सम्पदादित्वात् (3-3-94) क्तिपि अनुनासिकलोपे, तुकि च रूपम् । सुमत् = लक्ष्मीः ।
4. क्तिचि रूपमेवम् । 'न क्तिचि दीर्घश्च' (6-4-39) इत्यनेन क्तिचि अनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । मतिः इत्यत्र तु क्तिनि अनुनासिकलोपो भवत्येव । 'मन्त्रे वृषेपचमन—' (3-3-96) इत्यनेन मन्त्रे एव मन्यतेः क्तिन्विधानात् लोके न मतिरित्यस्य प्रयोग इति न मन्तव्यम् । उदात्तस्वरार्थं सूत्रस्यास्य (3-3-96) प्रवृत्तेः ।

A. 'पुरोहिताऽमात्यमुखाश्च ओधा विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥' भ. का. 3.28.

मानम् २, } मानम् २, } मिमंसम् २, } मम्मनम् २; }
 मत्वा २, } मानयित्वा २, } मिमंसित्वा २, } मम्मनित्वा २; }
^१मुनिः, ^२मनुः-मनुष्यः-मनुषी, ^३मन्तुः, ^४मन्युः, ^५मन्तः, ^६मठरः,
^७मांसम्, ^८मधु, ^९मनः ।

(1218) "मन स्तम्भे" (X-चुरादिः-1710. अक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः । 'स्तम्भः=गर्वः ..... । पक्षे मनतीति चन्द्रः' इति क्षीरस्वामी ।

'स्तम्भे मानयते, ज्ञाने मन्यते मनुते पदम् ॥' (श्लो. 125) इति देवः ।

मानकः-निका, मिमानयिषकः-षिका; मानयिता-त्री, मिमानयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगालयतिवत् (388) ज्ञेयानि ।

1. 'मनेरुच्च' (द. उ. 1-51) इति ईन्प्रत्यये अकारस्य उकारादेशे च रूपमेवम् । मुनिः = ऋषिः ।
2. औणादिके उप्रत्यये रूपमेवम् । मन्यते मनुते वा मनुः । मनुशब्दात् 'मनोर्जा-तावच्यतौ षुक् च' (4-1-161) इति अच् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः; तत्सन्नियोगेन षुगागमश्च । मानुषः, मनुष्यः इति जातिशब्दौ एतौ । स्त्रियाम्, 'हयगव्यमुक्यमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः' (वा. 4-1-63) इति प्रतिप्रसवेन ङीपि, 'हलस्तद्धितस्य' (6-4-150) इति यलोपे मनुषी इति रूपम् ।
3. 'कमिमनि—' (द. उ. 1-125) इति तुप्रत्यये रूपमेवम् । 'मन्तुः पुंस्यपराधे-ऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' इति मेदिनी इति अमरकोशव्याख्याने (2.26) ।
4. 'यजिमनि—' (द. उ. 1-134) इति युच्प्रत्यये रूपमेवम् । मन्युः = दैन्यम्, यागः, अन्तर्गतः क्रोधश्च ।
5. 'गुध्वीपचिवचियमिमनि—' (द. उ. 8.89) इति त्रप्रत्यये रूपमेवम् । 'वेदमेदे गुह्यवादे मन्त्रः—' इति अमरः (3.167) ।
6. 'वनिमनिभ्याम्—' (द. उ. 8.99) इति अरप्रत्यये ठकारे चान्तादेशे रूपमेवम् । मठरः = ज्ञानी, गोत्रं च । मूढः इति क्षीरस्वामी ।
7. 'मनेर्दीर्घश्च' (द. उ. 9.23) इति सप्रत्यये दीर्घे च रूपमेवम् । मन्यते तदिति मांसम् = पिशितम् इत्यर्थः ।
8. 'फलिपाटिनमिमनि—' (द. उ. 1.103) इति उप्रत्यये धकारादेशे च रूपम् । मन्यते तदतिशयेन इति मधु = माध्वी ।
9. 'असुन्' (द. उ. 9. 49) इति असुन्प्रत्यये रूपमेवम् ।

(1219) “मनु अवबोधने” (VIII-तनादि:-1471. सक.सेट्. आत्म.)

‘स्तम्भे मानयते, ज्ञाने मन्यते मनुते पदम् ॥’ (श्लो. 125) इति देवः ।

‘—बोधने इति मैत्रेयः ।’ इति मा. धा. वृत्तिटीका ।

मानकः-निका, मानकः-निका, ¹मिमनिषकः-षिका, मम्मनकः-मंमनकः-निका; मनिता-त्री, मानयिता-त्री, मिमनिषिता-त्री, मम्मनिता-मंमनिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि दैवादिकमन्यतिवत् (1217) ज्ञेयानि । किपि ²हरिमत्-हरिमतौ-हरिमतः; ³मतः-तम्-तवान्, ⁴मनितम्-तः-तवान्, ⁵मनित्वा-मत्वा, ⁶मेनका, ⁷अभिमत्य, ⁸मन्तिः, ⁹मन्वानः इतीमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण संभवन्तीति विशेषः ।

1. अस्य धातोः सेट्त्वात् सनि रूपमेवम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र बोध्यम् । शुद्धात् तृजादिषु च एवमेव ऊह्यम् ।
2. ‘गमः कौ’ (6-4-40) इत्यत्र ‘गमादीनामिति वक्तव्यम्’ इति वचनात् किपि अनुनासिकलोपे, ‘ह्रस्वस्य—’ (6-1-71) इति तुकि च रूपमेवम् ।
3. निष्ठायाम्, ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्—’ (6-4-37) इति अनुनासिकलोपे रूपमेवम् ।
4. निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निषेधस्यानित्यत्वादित् । तदनित्यत्वे च, ‘कृती छेदने’ (तु. से. पर.) इतीदृशकरणं लिङ्गम् । अन्यथा, ‘सेऽसिचि—’ (7-2-57) इति वेदकत्वात् सिद्धे किं तेन? इति अमरव्याख्याधाम् (1-107) प्रतिपादितत्वात् **मनितम्** इत्यपि साधुरिति ज्ञेयम् । तथा—‘बुद्धं बुधितं **मनितम्**’ इत्यमरः । ‘एवमेव स्वामी’ इति प्र. सर्वस्वे ।
5. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ् विकल्पः । इदं पक्षे **मनित्वा** । इडभावपक्षे, अनुनासिकलोपे **मत्वा** इति रूपद्वयं बोध्यम् ।
6. ‘आशिषि च’ (3-1-150) इति वुन् । ‘नशिमन्योरलिट्येत्वं’ वक्तव्यम् (वा. 6-4-120) इति वचनात् एत्वे रूपमेवम् । “—‘मेनका’ इत्यपि भाषायां न प्राप्नोति । यदि तु इष्यते पृषोदरादित्वाद्बुधित्यति । ... .. ‘आशिषि चोपसंख्यानम्’ (वा. 7-3-45) इति इत्वाभावः ।” इति प्रकृतसूत्रभाष्ये (6-4-120) कैयटे प्रतिपादितम् ।
7. ल्यपि, ‘वा ल्यपि’ (6-4-38) इत्यस्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद् अत्र नान्तानिटां नित्यम् अनुनासिकलोपः । तेन **अभिमत्य** इत्येकमेव रूपम् ।
8. तनोत्यादित्वात् किचि ‘न किचि दीर्घश्च’ (6-4-39) इति दीर्घानुनासिकलोप-निषेधे रूपमेवम् ।
- A. ‘कंपस्तृणीकृतरिपुः घृणिमान् वतासि मन्वान एकमथ मञ्जमलञ्चकार ॥’ धा.का.3.4.

(1220) “मन्थ विलोडने” (I-भ्वादि:-42. सक. सेट्. पर.) [अ]

‘विलोडनम्=क्षोभणम्’ इति मा. धा. वृत्तिः । अयं द्विकर्मकः ।

‘हिंसासंक्रेशयोर्मन्येत्, मथेन्मथनाति लोडने’ (श्लो. 98) इति देवः ।

मन्थकः-न्थिका, मन्थकः-न्थिका, मिमन्थिषकः-षिका, मामथकः-थिका; मन्थिता-त्री, मन्थयिता-त्री, मिमन्थिषिता-त्री, मामथिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुथनातिवत् (223) बोध्यानि । किपि-मत्-मथ्-मथौ-मथः; ¹मन्थन्-न्ती, ²मन्थः, मन्थनम्-³मन्थनी, ⁴मथित्वा-मन्थित्वा, ⁵मन्थानः इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः ।

(1221) “मन्थ विलोडने” (IX-क्रयादि:-1511. सक. सेट्. पर.)

‘—विलोटने’ इति पुरुषकारे (श्लो. 98) पाठः ।

‘हिंसासंक्रेशयोर्मन्येत्, मथेन्मथनाति लोडने’ (श्लो. 98) इति देवः ।

मन्थकः-न्थिका, मन्थकः-न्थिका, मिमन्थिषकः-षिका, मामथकः-थिका; मन्थिता-त्री, मन्थयिता-त्री, मिमन्थिषिता-त्री, मामथिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैवादिकग्रथनातिवत् (437) बोध्यानि । ⁶मन्थाः इति रूपं विशेषः ।

1. अस्य धातोः भ्वादिवाद् औत्सर्गिके शपि रूपमेवम् ।
2. ‘ह्रस्वः’ (3-3-121) इति करणे संज्ञायां घञ् ।
3. ‘करणाधिकरणयोश्च’ (3-3-117) इति अधिकरणे ल्युडन्तात् स्त्रियाम्, ‘टिड्ढाणञ्—’ (4-1-15) इति ङीप् रूपमेवम् ।
4. क्त्वायाम्, ‘नोपधात् थकान्ताद्वा’ (1-2-23) इति कित्त्वविकल्पनात् पक्षे नलोपः । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् ।
5. बाहुलकात् आनच्प्रत्यये रूपम् ।
6. ‘मन्थः’ (द. उ. 6-62) इति इनिप्रत्ययः किञ्च । मथनातीति **मन्थाः=वायुः**, वैशाखः, वज्रश्च । ‘पथिमथि—’ (7-1-85) इत्याकारे ‘इतोऽत्—’ (7-1-86) इत्याकारे च प्रथमैकवचने रूपमेवम् । ‘वैशाखो मन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके’ इत्यमरः (2.74) ।

[अ] “अत्रायं धातुर्ययपि क्षीरस्वाम्यादिभिः न पठ्यते, तथापि मैत्रेय-चन्द्र-दुर्गैः पठितत्वात्, ‘समीगर्भादिभि मन्थति’, ‘ततो यथा प्राशु मन्थति । यदि मथयमानो न जायेत’ इत्यादिदर्शनाच्चास्त्येव ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।

(1222) “मभ्र गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-५५८. सक. सेट्. पर.)

मभ्रक:-भ्रिका, मभ्रक:-भ्रिका, मिमभ्रिषक:-^१मिमभ्रिषक:-षिका, मामभ्रक:-भ्रिका; मभ्रिता-त्री, मभ्रयिता-त्री, मिमभ्रिषिता-त्री, मामभ्रिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्तृत्ववत् (173) बोध्यानि । कर्मणि क्तप्रत्यये-^Aमभ्रितः इति ।

(1223) “मय गतौ” (I-भ्वादि:-४७७. सक. सेट्. आत्म.)

मायक:-यिका, मायक:-यिका, मिमयिषक:-षिका, मामयक:-यिका; मयिता-त्री, माययिता-त्री, मिमयिषिता-त्री, मामयिता-त्री; ^२प्रमत-प्रमतौ-प्रमतः, ^३मयिता, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचयतिवत् (५०२) ज्ञेयानि । ल्यपि-^Bप्रमय्य इति ।

(1224) “मर्च शब्दार्थे” (X-चुरादि:-१६५०. अक. सेट्. उभ.)

अयं धातुः क्षीरतरङ्गिण्यां, सि. कौमुद्यादिषु च स्वतन्त्रेण पठ्यते । अन्ये तु पाठान्तरत्वेनाहुः । ‘मर्ज—’ इत्यपि क्षीरस्वामी । मर्चक:-र्चिका, मिमर्चयिषक:-षिका; मर्चयिता-त्री, मिमर्चयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (३७८) बोध्यानि । शतरि मर्चयन्-^Cन्ती इति ।

1. सनि ‘अनचि च’ (८-४-४७) इति भकारस्य पक्षे द्विवचने ‘झलां जश् झशि’ (८-४-५३) इति भकारस्य जश्त्वे रूपमेवम् । द्विवचनाभावे मिमभ्रिषकः इति सञ्जन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम् ।
2. क्पि ‘लोपो व्योर्वलि’ (६-१-६६) इति यकारलोपे ‘ह्रस्वस्य पिति —’ (६-१-७१) इति तुकि च रूपमेवम् ।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (३-२-१४९) इति प्रातस्य युचः, ‘न यः’ (३-२-१५२) इति निषेधात् ‘तृन्’ (३-२-१३५) इत्यौत्सर्गिकस्तृजेव ।
- A. ‘वमरन् मनोदुर्गममभ्रमेवकं बभ्रद्वधूविभ्रमवृष्टिमभ्रितम् ॥’ धा. का. १.७१.
- B. ‘पयः प्रदोहादिरताः प्रमय्य तं प्रैक्षन्त नूलाचयितं कुतूहलात् ॥’ धा. का. १.६१.
- C. ‘इत्थं सुगाजितमृदङ्गविमार्जनानि संवार्य मर्चयति धारितशङ्कमस्मिन् ।’ धा. का. ३.२८.

(1225) “मर्व गतौ” (I-भ्वादि:-४१९. सक. सेट्. पर.)

मर्वक:-र्विका, मर्वक:-र्विका, मिमर्विषक:-षिका, मामर्वक:-र्विका; मर्विता-त्री, मर्वयिता-त्री, मिमर्विषिता-त्री, मामर्विता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्तृत्ववत् (१७३) बोध्यानि । ल्यपि-उपमर्च्य^A इति ।

(1226) “मर्व पूरणे” (I-भ्वादि:-५७८. सक. सेट्. पर.)

‘गतौ च द्रुमे’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (१.७३.) ।

^Bमर्वक:-र्विका, मर्वक:-र्विका, मिमर्विषक:-षिका, मामर्वक:-र्विका; मर्विता-त्री, मर्वयिता-त्री, मिमर्विषिता-त्री, मामर्विता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककर्तृत्ववत् (१७३A) ज्ञेयानि । क्पि-^१मः-मरौ-मरः इति रूपमिति विशेषः ।

(1227) “मल धारणे” (I-भ्वादि:-४९३. सक. सेट्. आत्म.)

मालक:-लिका, मालक:-लिका, मिमलिषक:-षिका, मामलक:-लिका; मलिता-त्री, मलयिता-त्री, मिमलिषिता-त्री, मामलिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिककलतिवत् (१७४) ज्ञेयानि । ^२मलम्, ^३कमलम्, ^४परिमलम्, ^५माला-माली,

1. ‘रालोपः’ (६-४-२१) इति वकारस्य लोपः । रुत्वविसर्गौ च भवतः ।
2. शरीरं मल्यते धार्यते इत्यर्थे अचप्रत्यये एवं रूपम् ।
3. केन मल्यते इति ‘घञर्थे कविधानम्—’ (वा. ३-३-५८) इति कः । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ (२-१-३२) इति समासः ।
4. मल्यते=धार्यते इति ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (३-३-१९) इति कर्मणि संज्ञायां विषये घञप्रत्ययः । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धयभावः । ‘घनो घञ्’ (३-३-१२५) इति घो वा । चकारात् घञ् च । यद्वा मल्यते धारयतीत्यर्थे अचि रूपमेवम् । ‘विमर्दस्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।’ इत्यमरः (१.१०) ।
5. ‘मल्यते धार्यते इति माला, घञ् । संज्ञायां पुंस्त्वं प्रायिकम्’ इति प्र. सर्वस्वे । व्रीह्यादित्वात् (६-२-११६) इतिप्रत्यये माली इति ।
- A. ‘प्रबर्ध्य शैलानुपमर्च्य पद्मिनीं प्रकर्ष्य चाशाः श्रमशोणितैरिव ॥’ धा. का. १.५४.
- B. ‘अफर्विताकाङ्क्षितमर्वकं सतां मांसादिसंवर्चकदुष्टमर्वकम् ।’ धा. का. १.७४.

^१मालभारी ^२माल्यम्, ^३मलिनः-मलीमसः, ^४आमलकम्-आमलकी, ^५मलयः; इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति विशेषः । यङन्तात् शानचि-^Aमामल्यमानः इति ।

(1228) “मल्ल धारणे” (I-भ्वादिः-494. सक. सेट्. आत्म.)

मल्लकः-ल्लिका, मल्लकः-ल्लिका, मिमल्लिषकः-षिका, मामल्लकः-ल्लिका;
मल्लिता-त्री, मल्लयिता-त्री, मिमल्लिषिता-त्री, मामल्लिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (156) बोध्यानि ।
^६मल्लिका, ^A ^७मल्लकः, ^८मल्लमल्लम् इमानि रूपाण्यधिकांशेति विशेषः ।

(1229) “मव बन्धने” (I-भ्वादिः-599. सक. सेट्. पर.)

मावकः-विका, मावकः-विका, मिमविषकः-षिका, मामवकः-विका;
मविता-त्री, मावयिता-त्री, मिमविषिता-त्री, मामविता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि विशेषरूपाणि विना भौवादिककसतिवत्

1. ‘इष्टकेशीकामालानां चित्तलभारिषु’ (6-3-65) तति भारिन्शब्दे उत्तरपदे मालाशब्दस्य ह्रस्वे रूपमेवम्=मालभारिणी=कन्या । ‘तदन्तस्यापि ग्रहणम्’ इति वचनात् उत्पलमालभारिणी=कन्या इत्यपि भवति ।
2. ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (3-1-124) इति ण्यति रूपमेवम् ।
3. ‘ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः’ (5-2-114) इति मत्वर्थे संज्ञायां विषये एते शब्दाः निपात्यन्ते । इनच्प्रत्यये—मलिनः, ईमसप्रत्यये-मलीमसः इति ज्ञेयम् ।
4. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3.5) इति क्वुन्प्रत्यये, स्त्रियाम्, ‘विद्गौ-रादिभ्यश्च’ (4-1-41) इति ङीष् च रूपमेवम् ।
5. ‘वलिमलितनिभ्यः कयन्’ (द. उ. 8. 10) इति कयन्प्रत्यये रूपमेवम् । मलयः=भूधरविशेषः ।
6. ‘संज्ञायाम्’ (3-3-109) इति संज्ञायां विषये स्त्रियां ण्वुलि रूपमेवम् । ‘मल्लिका तृणशून्येऽपि’ इति मेदिनी ।
7. संज्ञायां क्वुन्प्रत्यये मल्लकः इति रूपम् ।
8. मलं मलते धार्यते इति मलमल्लम्=कौपीनम् । ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यण् ।
- A. ‘मामल्यमानं स्मितमल्लिकावलीमाभाल्यदैत्याधिपमल्लनोद्भुरम् ।’

धा. का. 1.64.

(180) बोध्यानि । क्तिपि-^१मूः-मुवौ-मुवः, निष्ठायाम्-^२मवितम्-तः-तवान्, मूतम्-मूतः-मूतवान्, क्तिनि-^Aमूतिः; इमानि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति विशेषः ।

(1230) “मव्य बन्धने” (I-भ्वादिः-508. सक. सेट्. पर.)

मव्यकः-व्यिका, मव्यकः-मव्यिका, मिमव्यिषकः-षिका, ^३मामव्यकः-व्यिका;
मव्यिता-त्री, मव्ययिता-त्री, मिमव्यिषिता-त्री, ^४मामविता-मामव्यिता-त्री;
^५मव्यन्-न्ती, मव्ययन्-न्ती, मिमव्यिषन्-न्ती; — — —
मव्यिष्यन्-न्ती-ती, मव्ययिष्यन्-न्ती-ती, मिमव्यिष्यिष्यन्-न्ती-ती; —
व्यतिमव्यमानः, मव्ययमानः, व्यतिमिमव्यिषमाणः, मामव्ययमानः-मामव्यमानः;
व्यतिमव्यिष्यमाणः, मव्ययिष्यमाणः, व्यतिमिमव्यिष्यमाणः, मामव्यिष्यमाणः;
^६मौः-मावौ-मावः; — — —
मव्यितम्-तः, मव्यितः, मिमव्यिषितः, मामव्यितः-तवान्;
मव्यः, मव्यः, मिमव्यिषुः, मामव्यः;
मव्यितव्यम्, मव्ययितव्यम्, मिमव्यिषितव्यम्, मामव्यितव्यम्;
मव्यनीयम्, मव्यनीयम्, मिमव्यिषणीयम्, मामव्यनीयम्;
^७मव्यम्-मव्यम्, मव्यम्, मिमव्यिष्यम्, ^८मामव्यम्-मामव्यम्;

1. कौ परतः ‘ज्वरत्वर[भ्रि]ल्लिव्यविम्वामुपधायाश्च’ (6-4-20) इति उपधायाः वकारस्य च स्थाने ऊठादेशे सर्वर्णदीर्घे विसर्गे च रूपमेवम् । एवं क्तिन्यपि ज्ञेयम् ।
2. धातोरस्य सेट्त्वात् मवितम् इति रूपम् । काशिकायां तु (6-4-20) मूतम्-तः-तवान् इति दृश्यते ।
3. यङन्तात् ण्वुलि अलोपयलोपयो रूपमेवम् ।
4. यङन्तात् तृजादिषु अलोपयलोपयोः, ‘हलो यमां यमि लोपः’ (8-4-64) इति यकारलोपे च मामविता इति रूपम् । ‘हलो यमाम्—’ (8-4-64) इति लोपस्य पाक्षिकत्वात्, तदभावे मामव्यिता इति रूपमिति ज्ञेयम् ।
5. क्तिपि, ‘लोपो व्योर्वलि’ (6-1-66) इति धातुयकारलोपे धातुवकारस्य ऊठि, ‘एत्येधत्यूड्लु’ (6-1-89) इति वृद्धौ च रूपमेवम् ।
6. ण्यति, ‘हलो यमाम्—’ (8-4-64) इति यलोपस्य पाक्षिकत्वादूपद्वयम् । एवमेव यकि, त्यपि च रूपद्वयं ज्ञेयम् ।
7. यङन्तात् यत्प्रत्यये ‘हलो यमां यमि—’ (8-4-64) इति लोपस्य वैकल्पिकत्वाद् रूपद्वयम् । एवमेव यकि, त्यपि शानजन्तेऽपि ज्ञेयम् ।
- A. ‘कृष्णन्तमाश्वर्यगतीरमूतिदं जगन्त्यवन्तं विदशोपधावितम् ॥’ धा. का. 1.76.
- B. ‘प्रम्लेवितं रेवितवत्समण्डलीं मव्यद्विराभीरजनैरसूक्ष्मैः ॥’ धा. का. 1.65.

ईषन्मव्यः-दुर्मव्यः-सुमव्यः ;	—	—	—
मव्यमानः-मव्यमानः, मव्यमानः,	मिमव्यिष्यमाणः,	मामव्यमानः ;	
मव्यः,	मव्यः,	मिमव्यिषः,	मामव्यः ;
मव्यितुम्,	मव्यितुम्,	मिमव्यिषितुम्,	मामव्यितुम् ;
^१ मव्या,	मव्यना,	मिमव्यिषा,	मामव्या ;
मव्यनम्,	मव्यनम्,	मिमव्यिषणम्,	मामव्यनम् ;
मव्यित्वा,	मव्यित्वा,	मिमव्यिषित्वा,	मामव्यित्वा ;
प्रमव्य-प्रमव्य,	प्रमव्य,	प्रमिमव्यिष्य,	प्रमामव्य-प्रमामव्य ;
मव्यम् २, } मव्यम् २, } मिमव्यिषम् २, } मामव्यम् २ ; }			
मव्यित्वा २, } मव्यित्वा २, } मिमव्यिषित्वा २, } ममव्यित्वा २ ; }			

^२मवाका.

(1231) “मश शब्दे रोषकृते च”

(I-भ्वादि:-724. अक. सेट्. पर.)

‘शब्दने, रोषक्रियायां चार्थे—’ इति क्षीरस्वामी। “शब्दकोपयोः-इति द्रुमोक्त्या रोषकृतम्=रोष एव।” इति धा. का. व्याख्यायाम्(1-90)। माशकः-शिका, माशकः-शिका, मिमशिषकः-षिका, मामशकः-शिका ; मशिता-त्री, माशयिता-त्री, मिमशिषिता-त्री, मामशिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिककशतिवत् (178) ज्ञेयानि। शतरि—कशन्-न्ती, क्पि-^३मट्-मट्-मशौ-मशः ; इत्यादीनि रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः। ^४मशकः। ^५मशनः।

(1232) “मष हिंसार्थः” (I-भ्वादि:-692. सक. सेट्. पर.)

माषकः-षिका, माषकः-षिका, मिमषिषकः-षिका, मामषकः-षिका ; मषिता-त्री, माषयिता-त्री, मिमषिषिता-त्री, मामषिता-त्री ; इत्यादीनि

1. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्यये रूपमेवम्।
2. ‘बलाकादयश्च’ (द. उ. 3.32) इति आकप्रत्यये यलोपे च निपात्यते। मवाका=करेणुबन्धनम्।
3. क्पि, ‘अश्च—’ (8-2-36) इत्यादिना षत्वे जश्त्वचर्त्त्वयोश्च रूपमेवम्।
4. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3.5) इति संज्ञायां क्वुन्प्रत्यये रूपमेवम्।
5. ‘चलनशब्दार्थात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम्।

सर्वाण्यपि रूपाणि^१ भौवादिकखषतिवत् (346) ज्ञेयानि। ^१दण्डोपमाषम्-दण्डेनोपमाषं वा गाः कालयति। ^२माषः, ^३मषी।

(1233) “मसी परिणामे” (IV-दिवादि:-1221. अक. सेट्. पर.)

परिणामः—विकारः।

‘—परिमाणे’ इति कविकल्पद्रुम-माधवीयधातुवृत्त्योः पाठः। ‘समी—’ इति क्वचित् पाठः।

मासकः-सिका, मासकः-सिका, मिमसिषकः-षिका, मामसकः-सिका ; मसिता-त्री, मासयिता-त्री, मिमसिषिता-त्री, मामसिता-त्री ; इत्यादीनि समस्ता-न्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिकग्रसतिवत् (440) ज्ञेयानि। ^४मस्तः-मस्तवान्, मस्तकम्, ^५मासः, ^६मस्यन्-न्ती-ती, ^७मः-मसौ-मसः, इतीमानि रूपाण्यस्मात् सम्भवन्तीति विशेषः।

(1234) “मस्क गत्यर्थे” (I-भ्वादि:-102. सक. सेट्. आत्म.)

मस्ककः-स्किका, मस्ककः-स्किका, मिमस्किकः-षिका, मामस्ककः-स्किका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (169) ज्ञेयानि। क्पि ^८मक्-मस्कौ-मस्कः इति रूपम्। ^९मस्कनः। अस्य आत्मनेपदित्वात् शानचि मस्कमानः इति भवति।

1. ‘हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-48) इति णमुल्। ‘तृतीयाप्रमृतीनि—’ (2-2-21) इति समासविकल्पः।
2. मष्यते = हिंस्यते बुद्धिभ्रंशसम्पादनेन इति माषः = धान्यविशेषः। संज्ञायाम्, ‘हलश्च’ (3-3-121) इति करणे घञ्।
3. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इतीक्प्रत्यये, ‘कृदिकारादक्तिनः’ (ग. सू. 4-1-45) इति ङीष् च मषी इति सिद्धयति। मषी = स्याही।
4. ईदित्वात्, ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इति निष्ठायाभिनिषेधे रूपमेवम्। निष्ठान्तात् संज्ञायां कन्प्रत्यये मस्तकम् इति भवति।
5. मस्यते = परिमीयतेऽनेनेति मासः = त्रिंशद्दिनावधिकः कालविशेषः। एतच्च धातोरस्य परिमाणार्थकत्वे ज्ञेयम्। परिणामार्थकत्वे तु मस्यति = पदार्थान् परिणमयतीत्यर्थे बाहुलकात् संज्ञायां घञि मासः इति सिद्धयति। मासशब्दस्य प्रकृत्यन्तरम्, नास्माद्धातोः सिद्धमिति ज्ञेयम्।
6. शतरि दिवादित्वात् श्यनि रूपमेवम्।
7. क्पि धातुसकारस्य रुत्वे विसर्गे च रूपमेवम्।
8. ‘स्कौः संयोगाद्योरन्ते च’ (8-2-29) इति सकारस्य पदान्तनिमित्तको लोपः।
9. ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिके युचि रूपम्।

(1235) “टु मस्जो शुद्धौ” (VI-तुदादि:-1415. अक. अनि. पर.)

‘शुद्ध्या स्नानम्, वृडनं च लक्ष्यते।’ इति क्षीरस्वामी। वृडनम्=संवरणम्।

¹मज्जक:-जिका, मज्जक:-जिका, ²मिमङ्क्षक:-क्षिका, मामज्जक:-जिका;

³मङ्क्ता-मङ्क्ती, मज्जयिता-त्री, मिमङ्क्षिता-त्री, मामज्जिता-त्री;

⁴मज्जन्-ती, मज्जयन्-न्ती, मिमङ्क्षन्-न्ती; —

मङ्क्षयन्-न्ती-ती, मज्जयिष्यन्-न्ती-ती, मिमङ्क्षिष्यन्-न्ती-ती; —

— ⁵मज्जयमानः, — मामज्जयमानः;

— मज्जयिष्यमाणः, — मामज्जिष्यमाणः;

⁶सुमक्-सुमग्-सुमज्जौ-सुमज्जः; — —

⁷मग्नः-मग्नवान्, मज्जितः, मिमङ्क्षितः, मामज्जितः-तवान्;

मज्जः, मज्जः, मिमङ्क्षुः, मामज्जः;

मङ्क्तव्यम्, मज्जयितव्यम्, मिमङ्क्षितव्यम्, मामज्जितव्यम्;

मज्जनीयम्, मज्जनीयम्, मिमङ्क्षणीयम्, मामज्जनीयम्;

1. ण्वुलि, ‘झलां जश् झशि’ (8-4-53) इति सकारस्य दकारे, तस्य श्चुत्वेन जकारः। एवमेव ण्यन्तेषु, यङन्तेषु, शुद्धे अजादिप्रत्ययेषु च रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम्।
2. सन्नन्तात् ण्वुलि, धातोरनिर्द्वात् झलादिप्रत्ययपरकत्वात्, ‘मस्जिनशोऽक्षलि’ (7-1-60) इति नुमागमः। अत्र च ‘मिदचोऽन्यात् परः’ (1-1-47) इति नियमं बाधित्वा, ‘मस्जेऽन्यात् पूर्वं नुममिच्छन्ति अनुषङ्गादिलोपार्थम्’ (वा. 1-1-47) इति भाष्याद्युक्तप्रकारेण धातुजकारात् पूर्वं नुम्। तेन सकारस्य संयोगादिलोपे, कुत्वे च रूपमेवम्। एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रियोह्य।
3. तृचि अन्यात् पूर्वं नुमि, ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ (8-2-29) इति संयोगादिलोपे रूपमेवम्। एवमेव तव्यदादिष्वपि ज्ञेयम्।
4. शतरि, तुदादिवात् शपोऽपवादत्वेन शप्रत्यये जश्त्वश्चुत्वयो रूपमेवम्।
5. शुद्धेऽचेतनकर्तृकत्वे, ण्यन्तात्, ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इति परस्मैपदमेव। अचित्तवत्कर्तृकत्वे तु आत्मनेपदमपीत्यतोऽत्रात्मनेपदम्।
6. क्किपि, संयोगादिलोपे, जकारस्य कुत्वे च रूपमेवम्।
7. निष्ठायाम्, ‘मस्जिनशोः—’ (7-1-60) इति नुमि, सकारस्य संयोगादिलोपे, नुमो नकारस्य ‘अनिदिताम्—’ (6-4-24) इति लोपे, ‘ओदितश्च’ (8-2-45) इति निष्ठान्तत्वे, नत्वस्यासिद्धत्वेन झत्परकत्वात् ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वे च रूपमेवम्।

¹मद्ग्यम्-मद्ग्यः, मज्जयम्, मिमङ्क्ष्यम्, मामज्जयम्;

ईषन्मज्जः-दुर्मज्जः-सुमज्जः; — — —

मज्जयमानः, मज्जयमानः, मिमङ्क्षयमाणः, मामज्जयमानः;

मद्गः, ²मज्जथुः^A मज्जः, मिमङ्क्षः, मामज्जः;

मङ्क्तुम्, मज्जयितुम्, मिमङ्क्षितुम्, मामज्जितुम्;

³मज्जा, मज्जना, मिमङ्क्षा, मामज्जा;

मज्जनम्, मज्जनम्, मिमङ्क्षणम्, मामज्जनम्;

⁴मङ्क्त्वा^B मक्त्वा, मज्जयित्वा, मिमङ्क्षित्वा, मामज्जित्वा;

प्रमज्जय, प्रमज्जय, प्रमिमङ्क्षय, प्रमामज्जय;

मज्जम् २ } मज्जम् २ } मिमङ्क्षम् २ } मामज्जम् २; }

मङ्क्त्वा २ } मज्जयित्वा २ } मिमङ्क्षित्वा २ } मामज्जित्वा २; }

मक्त्वा २ }

⁵मद्गुः, ⁶मज्जा-मज्ज नौ-मज्ज.नः, ⁷मज्जूषा, ⁸मद्गुरः।

1. ण्यति, ‘चजोः कु घिण्यतोः’ (7-3-52) इति धातुजकारस्य कुत्वे सकारस्य जश्त्वेन दकारे च रूपमेवम्। घञ्यप्येवमेव रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम्।
2. भावे, ‘द्वितोऽथुच्’ (3-3-89) इत्यथुच्प्रत्यये रूपमेवम्।
3. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति स्त्रियामकारप्रत्यये रूपमेवम्। केचित्तु क्तिनि, नुमि नलोपे च मस्तिरिति साधयन्ति। ‘प्रसज्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिदिशते’ (परि. 65) इति न्यायानुसरणे तु मज्जा इत्यकारप्रत्ययान्तं रूपमेव न्याय्यमिति प्रतिभाति।
4. क्त्वाप्रत्यये, ‘जान्तनशां विभाषा’ (6-4-32) इत्यनुनासिकलोपनिषेधविकल्पः। निषेधविकल्पे विधिविकल्पपर्यवसानात् अनुनासिकलोपो विभाषा भवतीति ज्ञेयम्। तेन रूपद्वयम्।
5. ‘भृमृशीतृचरित्सरितनिमिमस्जिभ्य उः’ (द. उ. 1-92) इत्युप्रत्यये रूपमेवम्। मज्जत्यम्भसीति मद्गुः=जलपक्षिविशेषः। न्यङ्कादि (7-3-53) पाठात् जकारस्य कुत्वेन गकारः।
6. ‘श्वन्नुक्षन्—’ (द. उ. 6-55) इत्यादिना कनिन्प्रत्यये रूपमेवम्। मज्जत्यस्थिविति मज्जा=अस्थ्यन्तसारः। नकारान्तोऽयं शब्दः।
7. ‘मस्जेनुम् च’ (द. उ. 9-18) इत्यूषन्प्रत्यये, नुमागमे च रूपमेवम्। मज्जत्यस्यामिति मज्जूषा=पेटिका।
8. बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये न्यङ्कादिवात् (7-3-53) कुत्वे च रूपम्। मद्गुरः=जलपक्षिविशेषः।
- A. ‘तल्पे कान्तान्तरैः सार्धं मन्येऽहं धिङ् निमज्जथुम् ॥’ भ. का. 5-20.
- B. ‘अध्यास्तं यं नककुलं स्थवीयो द्विपोऽप्यमङ्क्त्वा न यमुत्तार।’ वा. वि. 3 38.

(1236) “मह पूजायाम्” (I-भ्वादि:-730. सक. सेट्. पर.)

‘महयेन्महतीत्येते पूजायां गौ शपि क्रमात् ।’ (श्लो. 196) इति देवः ।

क्षीरस्वामी नामुं धातुं पठति ।

माहक:-हिका, माहक:-हिका, मिमहिषक:-षिका, मामहक:-हिका;
महिता-त्री, माहयिता-त्री, मिमहिषिता-त्री, मामहिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचहतिवत् (514) बोध्यानि ।
‘मही, ‘महिष:-महिषी, महिष्मान्, ‘महत्-महान्-महान्तौ-महान्तः,
‘माहिनम्-महिनम्, महिमा, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण
संभवन्तीति विशेषः । कर्मणि क्तप्रत्यये ^Aमहितम्-तः इति ।

(1237) “मह पूजायाम्” (X-चुरादि:-1868. सक. सेट्. उभ.)

अदन्तः, कथादिश्च ।

‘महयेत् महतीत्येते पूजायां गौ शपि क्रमात् ।’ (श्लो. 196) इति देवः ।

‘महक:-हिका, मिमहयिषक:-षिका; महयिता-त्री, मिमहयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचहयतिवत् (515) बोध्यानि ।
‘मह:-मही, ‘मघवन्, इति रूपाणि विशेषेण भवन्ति इति ज्ञेयम् ।

1. पचायजन्तात् महशब्दात् गौरादित्वात् (4-1-41) स्त्रियां ङीष् रूपमेवम् ।
2. ‘अविमह्योष्टिषच्’ (द. उ. 9-3) इति टिषच्प्रत्यये महिषः इति रूपम् ।
टिप्त्वात् स्त्रियां महिषी इति भवति । महिषा अस्मिन् सन्तीति महिष्मान् =
देशः । ‘महिषाच्चेति वक्तव्यम्’ (वा. 4-2-87) इति ‘तदस्मिन्नस्तीति देशे
तच्चात्रि’ (4-2-67) इति विषये ड्प्रत्यये टिट्वाटिलोपे च रूपमेवम् ।
3. ‘वर्तमाने पृषद्बुहन्महद्—’ (द. उ. 6-5) इति वर्तमानकाले कतिप्रत्यये शतृव-
दित्यतिदेशान्नुभि, ‘सान्तमहत्तः संयोगस्य’ (6-4-10) इत्यसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने
परतः उपधायाः दीर्घे च महान् इति रूपं विध्यति ।
4. ‘महेरिण् च’ (द. उ. 5.19) इति इनणप्रत्यये माहिनम् इति, चकारात्
इनन्प्रत्यये महिनम् इति च रूपम् । महिनम् = राज्यम् ।
5. अस्य धातोः अदन्तेषु पाठसामर्थ्यात् अलोपस्य स्थानिवद्भावेन णिच्परत्वा-
भावात् ‘अत उपधायाः’ (7-2-116) इति वृद्धिर्निति ज्ञेयम् ।
6. ‘पुंसि संज्ञायां घः—’ (3-3-118) इति घप्रत्यये रूपमेवम् । स्त्रियां गौरादिपाठात्
(4-1-41) ङीष् मही इति सिद्धयति ।
7. ‘श्वन्नुक्षन्....’ (द. उ. 6-55) इति कनिन्प्रत्यये घकारेऽन्तादेशे युगागमे च
निपातिते रूपमेवम् ।
- A. ‘चाहेनामहितस्य चास्य निधनोयोगं रहस्युचिवान्.....’ धा. का. 1.91.

णमुलि महम् २, महयित्वा २, इत्येकमेव रूपम् ।

(1238) “महि वृद्धौ” (I-भ्वादि:-634. अक. सेट्. आत्म.)

मंहक:-हिका, मंहक:-हिका, मिमंहिषक:-षिका, मामंहक:-हिका;
मंहिता-त्री, मंहयिता-त्री, मिमंहिषिता-त्री, मामंहिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि ।
कर्तरि क्तप्रत्यये मंहितः^A इति, युचि-मंहनः इति च विशेषः ।

(1239) “महि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1800. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । ‘—भासार्थः’ इति क्षीरस्वामी ।

मंहक:-हिका, मिमंहयिषक:-षिका, मंहक:-हिका, मिमंहिषक:-षिका,
मामंहक:-हिका; मंहयिता-त्री, मिमंहयिषिता-त्री, मंहिता-त्री, मिमं-
हिषिता-त्री, मामंहिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंश-
यतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1240) “मा माने” (II-अदादि:-1062. सक. अनि. पर.)

‘मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्दुकि ।’ (श्लो. 9) इति देवः ।
‘मानम्=वर्तनम्’ इति क्षीरस्वामी । ‘—अन्तर्भावः’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

‘आधेयस्याधाराद् अनधिकपरिमाणताऽत्र मानम् ।’ इति पुरुषकारः ।

‘मायक:-यिका, ‘मापक:-पिका, ‘मित्सक:-त्सिका, ‘मेमीयक:-यिका;
माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री;

1. णमुलि ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घञ्णमुलादिष्वपि
ज्ञेयम् ।
2. ण्यन्ते सर्वत्र ‘अस्तिहीवली—’ (7-3-36) इति आदन्तलक्षणे युगागमे रूपमेवम् ।
3. ‘सनि मीमाद्यु—’ (7-4-54) इत्यादिना इस्भावे, ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’
(7-4-58) इत्यभ्यासलोपे, ‘सः स्यार्धधातुके’ (7-4-49) इति सकारस्य तकारे,
‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः कित्त्वेन गुणाभावे च रूपमेवम् । एवं सजन्ते
सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
4. यङन्ते सर्वत्र, ‘घुमास्था—’ (6-4-66) इतीकारे, ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82)
इत्यभ्यासे गुणः ।
- A. ‘अकूर एत्य बहुधागतमंहितांहाः....’ धा. का. 1.80.

¹निर्मान्-^Aन्ती-ती, मापयिष्यन्-न्ती-ती, मित्सिष्यन्-न्ती-ती; —
 — मापयमानः, मापयिष्यमाणः, — मेमीयमानः, मेमीयिष्यमाणः;
 प्रमीः-प्रम्यौ-प्रम्यः; — — —
²मितम्-तः-तवान्, मापितः, मित्सितः, मेमीयितः-तवान्;
³प्रमः, ⁴मायः, माया-मायावी-मायिकः-मायी, ⁵धान्यमायः, मापः,
 मित्सुः, ⁶मेम्यः;
 मातव्यम्, मापयितव्यम्, मित्सितव्यम्, मेमीयितव्यम्;
⁷प्रनिमानीयम्-प्रणिमानीयम्, मापनीयम्, मित्सनीयम्, मेमीयनीयम्;
⁸मेयम्, ⁹पाय्यम्, माप्यम्, मित्स्यम्, मेमीय्यम्;
 ईषन्मानः-दुर्मानः-सुमानः; — —

1. शतरि, अदादित्वेन शपो लुकि, सवर्णदीर्घे, 'आच्छीनयोर्नुम्' (7-1-80) इति स्त्रियां नुम्बिकल्पे च निर्मान्ती-निर्माती इति रूपद्वयम् इति ज्ञेयम्।
  2. 'यतिस्यतिमास्थाम् इत् ति किति' (7-4-40) इति क्तप्रत्यये परतः प्रकृतेः इकारः। गुणनिषेधः। एवं क्त्वाक्तिन्प्रभृतिष्वपीकारो बोध्यः।
  3. 'आतश्चोपसर्गे' (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः। 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपः।
  4. 'श्याऽऽद्यध—' (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि आदन्तलक्षणो णप्रत्ययः। 'आतो युक् चिण्कृतोः' (7-3-33) इति युगागमः। स्त्रियां टापि माया इति सिद्धयति। मायाशब्दात् मत्वर्थीये विनिप्रत्यये मायावी इति, व्रीह्यादित्वात् (5-2-116) इतिठन्प्रत्यययोश्च मायी-मायिकः इति च रूपाणि सिद्धयन्ति।
  5. कर्मण्युपपदे कर्तरि, 'ह्रावामश्च' (3-2-2) इत्यणप्रत्यये युगागमे च रूपमेवम्। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (3-2-3) इति प्राप्तस्य कप्रत्ययस्यापवादः।
  6. यङन्तात् पचाद्यचि (3-1-134), 'यङोऽचि च' (2-4-74) इति यङो लुकि ईकारे, उत्तरखण्डे यणि च रूपमेवम्।
  7. 'शेषे विभाषा—' (8-4-18) इति नेर्णत्वविकल्पः। 'नेर्गदनदपतपदधुमा—' (8-4-17) इत्यत्र नास्य धातोर्ग्रहणम्, अपि तु माङ्मेढोरेव ग्रहणम् इति बह्वचः।
  8. यति परे, 'ईद् यति' (6-4-65) इति ईकारे गुणे च रूपमेवम्।
  9. माने=परिमाणेऽभिधेये 'पाठ्यसाम्राज्यनिकायध्याय्या मानहविर्निवाससामिधे-नीषु' (3-1-129) इत्यनेन ण्यदायादेशौ आदेः पकारश्च निपात्यन्ते।
- A. 'ख्यान्यः कथाः प्राणमुदां पतीनां निर्मान्त्य इष्टानि चदन् वच्यः।' धा. का. 2.50.

¹मीयमानः, माप्यमानः, मित्स्यमानः, मेमीयमानः;
 मायः, ²आमः, मापः, मित्सः, मेमीयः;
 मातुम्, मापयितुम्, मित्सितुम्, मेमीयितुम्;
³प्रमा-उपमा-अनुमा, प्रमितिः, मापना, मित्सा, मेमीया;
 प्रमाणम्, मापनम्, मित्सनम्, मेमीयनम्;
 मित्वा, मापयित्वा, मित्सित्वा, मेमीयित्वा;
⁴प्रमाय, प्रमाप्य, प्रमित्स्य, प्रमेमीय्य;
 मायम् २, } मापम् २, } मित्सम् २, } मेमीयम् २; }
 मित्वा २, } मापयित्वा २, } मित्सित्वा २, } मेमीयित्वा २; }
⁵मेरुः, ⁶मात्रा, ⁷मासः।

1. यगन्ताच्छानशि ईकारे मीयमानः इति सिद्धयति। क्षीरस्वामी तु 'धुमास्था—' (6-4-66) इति सूत्रे नास्य धातोर्ग्रहणमिति 'सर्वत्र हि पामाग्रहणं लुग्विकरणस्य णत्ववर्जम्' इति वचने किञ्चिदुपादाय मायते इति यकि रूपं साधितवान् भाष्यादिषु नैतादृशं वचनमुपलभ्यते। प्रक्रियाकौमुदीकारं वर्जयित्वा सर्वेऽपि 'गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः' (परि. 116) इति परिभाषामवलम्ब्य 'धुमास्था—' (6-4-66) इत्यादिषु सर्वत्र माग्रहणेऽप्यस्यापि ग्रहणमिच्छन्ति। स्पष्टमिदं माधवधानुवृत्त्यादिषु।
2. आ = समन्तात् मीयतेऽनेनेति आमः = अपक्वपदार्थः। अधिकरणे 'घञर्थे कविधानम्—' (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये, आकारलोपे रूपमेवम्।
3. स्त्रियां भावादौ, 'आतश्चोपसर्गे' (3-3-106) इति क्तिन्नपवादोऽङ्प्रत्ययः। 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपे अदन्तत्वेन टापि प्रमा, उपमा इत्यादिकं सिद्धयति। प्रमितिः, उपमितिः, अनुमितिः इत्यादयस्तु बाहुलकात् क्तिनि सिद्धयन्तीति ज्ञेयम्।
4. समासे क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशे, 'न ल्यपि' (6-4-69) इतीकारनिषेधः।
5. 'मापो ररी च' (द. उ. 1-157) इति रुप्रत्यये ईकारे चान्तादेशे गुणे रूपमेवम्। माति सूर्येन्दुभ्यामिति मेरुः = सुरगिरिः।
6. 'हुयामा—' (द. उ. 8.84) इति ऋन्प्रत्यये रूपमेवम्। मीयतेऽनेनेति मात्रा = अल्पपरिमाणम्।
7. मातोऽर्थे 'मासश्च' (द. उ. 9.27) इति सप्रत्ययो निपात्यते। मासः = त्रिंशद्दिनपरिच्छिन्नः कालविशेषः।

(1241) “माक्षि काङ्क्षायाम्” (I-भ्वादि:-669. सक. सेट्. पर.)

माङ्क्षक:-क्षिका, माङ्क्षक:-क्षिका, मिमाङ्क्षिषक:-षिका, मामाङ्क्षक:-क्षिका; माङ्क्षिता-त्री, माङ्क्षयिता-त्री, मिमाङ्क्षिषिता-त्री, मामाङ्क्षिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककाङ्क्षतिवत् (183) ज्ञेयानि । ^Aण्यति माङ्क्षयः ।

(1242) “माङ् माने शब्दे च”

(III-जुहोत्यादि:-1038. सक-अक. अनि. आत्म.)

‘मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्दुकि ।

मयते प्रणिदानेऽर्थे—॥’ (श्लो. 9) इति देवः ।

मायक:-यिका, मापक:-पिका, मित्सक:-त्सिका, मेमीयक:-यिका; माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकमातिवत् (1240) बोध्यानि । ¹मिमानः, ²वातप्रमीः-वातप्रम्यौ-वातप्रम्यः, ³प्रणिमानम्-प्रणिमापनम्, मेयम्, पाय्यम्, ^Bव्योममायः, ⁴चन्द्रमाः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः । अस्य धातोः आत्मनेपदित्वात् शानचि-अनुमिमानः, मित्समानः, मास्यमानः, मित्स्यमानः, इति विशेषः ।

1. शानचि, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति शपः श्लुः । ‘श्लौ’ (6-1-10) इति द्विवचने, ‘भृजामित्’ (7-4-76) इत्यभ्यासस्येकारः । ‘आऽभ्यस्तयोरान्तः’ (6-4-112) इत्याकारलोपः ।
2. वातं प्रमिमीते इत्यर्थे ‘क्लिप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्लिप् ‘धुमास्थागा-पाजहातिसां हलि’ (6-4-66) इतीकारे रूपमेवम् । ‘इत्वे वकारप्रतिषेधः—’ (वा. 6-4-66) इति वचनं तु श्रूयमाणवकारादित्ययविषयकमिति नात्र प्रवर्तते । वातप्रमीः शमीवृक्षः, पक्षिविशेषश्च ।
3. ‘नेर्गदनदपतपदधुमा—’ (8-4-17) इत्यादिना उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेर्णत्वम् । एवं ण्यन्तेऽपि णत्वं ज्ञेयम् ।
4. ‘चन्द्रे मो डित्’ (द. उ. 9-88) इत्यनेन चन्द्रशब्द उपपदे धातोरस्यासिप्रत्यये तस्य च द्विवचनेन टिलोपे च रूपमेवम् ।
- A. ‘सूर्ये ! त्वदीक्षा चिरकाङ्क्षिता नो वाङ्क्षाम्यमङ्क्षयान् न तु नीचलोकान् ।’ भा. का. 1.85.
- B. ‘जगाम सपरीवारो व्योममायमिवोरित्यतम् ॥’ भा. का. 6.88.

(1243) “माङ् माने” (IV-दिवादि:-1142. सक. अनि. आत्म.)

‘मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्दुकि ।’ (श्लो. 9) इति देवः ।

दुर्गादयः केचिदेवासु धातुं पठन्ति । क्षीरस्वामिप्रभृतयस्तु न पठन्ति । मायक:-यिका, मापक:-पिका, मित्सक:-त्सिका, मेमीयक:-यिका; माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकमातिवत् (1240) ज्ञेयानि । शानचि, ¹मायमानः इति रूपम् ।

(1244) “मान पूजायाम्”

(I-भ्वादि:-972. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

‘पूजायां मानयेत् मानेत् यौ, मीमांसेत् तङ्सनोः ।’ (श्लो. 126) इति देवः ।

²मीमांसक:-सिका, मीमांसक:-सिका, मीमांसयिषक:-षिका, ³मानक:-निका; मीमांसिता-त्री, मीमांसयिता-त्री, मीमांसयिषिता-त्री, मानयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकदीदांसतिवत् (832) ज्ञेयानि । अस्यात्मनेपदित्वात् शानजेव, न शतेति विशेषः । ⁴माता ।

1. शानचि, ‘दिवादिभ्यः—’ (3-1-69) इति श्यनि, रूपमेवम् । अत्र श्यनोऽपि-त्सार्धधातुकत्वेन द्विवचनेन ‘धुमास्था—’ (6-4-66) इति ईकारे सति मीयमानः इत्येव न्याय्यम् । ‘गामादाग्रहणेष्वविशेषः’ (परि. 116) इति वचनमप्यस्य ईकारे ऽनुकूलम् । तथापि सर्वैरपि वैयाकरणैः ‘धुमास्था—’ (6-4-66) सूत्रे भौवादिका-दादिकजौहोत्यादिकमाधातुनामेव ग्रहणस्योक्तत्वात् अत्र न ईकार इति ज्ञेयम् ।
2. ‘मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य’ (3-1-6) इति स्वार्थे सन् । अभ्यासकार्येषु प्रवृत्तेषु दीर्घश्चाभ्यासस्य भवति । एवमेवोत्तरत्र सर्वत्रापि ज्ञेयम् ।
3. ‘अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति’ (भाष्यम् 3-1-6) इति वचनात् स्वार्थसन्नतादेवास्यात्मनेपदत्वम्, अर्थान्तरे तु चुरादिपाठ उन्नेयः । तदानीं ‘शेषात् कर्तरि—’ (1-3-78) इति परस्मैपदम् । स्वार्थसन्नपि अर्थान्तरे न भवति इत्यतः मानक:-निका, मानयिता-त्री, मानयन्-न्ती इत्यादीनि रूपाण्युत्थानि ।
4. ‘नष्टनेष्ट—’ (द. उ. 2-3) इत्यादिना तृन्तृचोः प्रत्यययोः नकारलोपे च रूपमेवम् । माता = जननी ।

[अ] ‘मानेर्जिज्ञासायाम्’ इति (काशिका 3-1-6) वचनात् पूजितविचारे धातोरस्य नित्यसन्नतत्वम् । न तु इच्छार्थकः सन् । ‘नित्यसन्नतत्वसाधनाच्च धातोः पृथक् प्रयोगाभावात् पूजावर्थपाठो व्यर्थः’ इति हरदत्तादयः । स्वार्थसन्नतात् क्रमेण ण्यन्तस्य, इच्छासन्नतस्य च प्रयोगः प्रदर्शित इति ज्ञेयम् ।

(1245) “मान पूजायाम्” (X-चुरादि:-1844. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘पूजायां मानयेत् मानेत् यौ, मीमांसेत तङ्सनोः ।’ (श्लो. 126) इति देवः । मानकः-निका, मिमानयिषकः-षिका, मानकः-निका, मिमानिषकः-षिका, मामानकः-निका; मानयिता-त्री, मिमानयिषिता-त्री, मानिता-त्री, मिमानिषिता-त्री, मामानिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकर्जयतिवत् (529) ज्ञेयानि । घातोरस्याधृषीयत्वेन ‘आधृषाद्वा’ (ग. सू. चुरादौ) इति णिज्विकल्पः । तेन णिजभावपक्षे क्रमेण शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिक-सन्नतात्, शुद्धप्रकृतिकयङन्तादपि रूपाणि विलिखितानीति ज्ञेयम् ।

(1246) “मान्थ हिंसासंक्लेशनयोः”

(I-भ्वादि:-46. सक. सेट्. पर.)

“—‘मथि—’ इत्यपि दौर्गाः” इति क्षीरस्वामी । सिद्धान्तकौमुद्यादिषु, घातुर्यं न पठ्यते । ‘हिंसा=प्राण्युपघातः, संक्लेशः=बाधा ।’ इति क्षीरस्वामी । मान्थकः-न्थिका, मान्थकः-न्थिका, मिमान्थिषकः-षिका, ¹मामाथकः-थिका; मान्थिता-त्री, मान्थयिता-त्री, मिमान्थिषिता-त्री, मामाथिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिककुथनातिवत् (223) ज्ञेयानि । ²मान्थित्वा-माथित्वा, ³प्रमान्थनम् ।

(1247) “मार्ग संस्कारगत्योः”

(X-चुरादि:-1618. सक. सेट्. उभ.) [अ]

1. यङन्ते सर्वत्र यङ्निमित्तकः, ‘अनिदिताम्—’ (6-4-24) इत्युपधानकारलोपः । क्षीरस्वाम्युपात्तदौर्गमते तु घातोरिदित्वात् नोपधानकारलोपस्य प्रसक्तिः, तदानीम्, मामान्थकः-न्थिका, मामान्थिता-त्री, इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूह्यानि ।
2. क्त्वायाम्, ‘नोपधात् थफान्ताद् वा’ (1-2-23) इति कित्त्वविकल्पनाद् उपधानकारलोपपक्षे माथित्वा इति, तदभावपक्षे मान्थित्वा इति च रूपद्वयम् । दौर्गमते तु मा[म]न्थित्वा इत्येकमेव रूपमिति ज्ञेयम् ।
- A. ‘स भोजराड्य हरि मिमन्थिषुः प्रमान्थनं सेधतु, को निषेत्यति ॥’

धा. का. 1-7.

[अ] चुरादिषु ‘व्रज मार्ग संस्कारगत्योः’ इति पठ्यते । तत्र ‘मार्ग’ इति पृथग्धातुरिति बहूनां पक्षः । तन्मतानुसारेणास्माभिरयमत्र लिख्यते ।

‘अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो मार्गेर्भवेन्मार्गति मार्गयेच्च ॥’

(श्लो. 44) इति देवः ।

मार्गकः-र्गिका, मिमार्गयिषकः-षिका; मार्गयिता-त्री, मिमार्गयिषिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकर्जयतिवत् (378) ज्ञेयानि । यति—^Aमार्ग्यम् ।

(1248) “मार्ग अन्वेषणे”

(X-चुरादि:-1847. सक. सेट्. उभ. आधृषीयः)

‘अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो मार्गेर्भवेन्मार्गति मार्गयेच्च ॥’

(श्लो. 44) इति देवः । आधृषीयत्वादस्य घातोर्णिज्विकल्पः । णिजभावपक्षे घातोरस्य भौवादिकत्वमिति ज्ञेयम् ।

मार्गकः-र्गिका, मिमार्गयिषकः-षिका, मार्गकः-र्गिका, मिमार्गिषकः-षिका, मामार्गकः-र्गिका; मार्गयिता-त्री, मिमार्गयिषिता-त्री, मार्गिता-त्री, मिमार्गिषिता-त्री, मामार्गिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-चर्पयतिवत् (554) ज्ञेयानि ।

(1249) “मार्ज शब्दार्थः” (X-चुरादि:-1649. अक. सेट्. उभ.)

‘शौचालङ्कारयोर्वा णौ मृजेर्माजति मार्जयेत् ॥

मार्ष्टि शुद्धौ तथा मार्जः शब्दार्थाद् मार्जयेणिचि ।’ (श्लो. 60.61) इति देवः ।

‘शुद्धौ च इति द्रुमे ।’ इति धा. का. व्या. (3-28) ।

मार्जकः-र्जिका, मिमार्जयिषकः-षिका; मार्जयिता-त्री, मिमार्जयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकर्जयतिवत् (378) ज्ञेयानि । ^Bविमार्जनम् ।

(1250) “माह माने” (I-भ्वादि:-895. सक. सेट्. उभ.)

‘मानम्=वर्तनम् ।’ इति क्षीरस्वामी ।

माहकः-हिका, माहकः-हिका, मिमाहिषकः-षिका, मामाहकः-हिका; माहिता-त्री, माहयिता-त्री, मिमाहिषिता-त्री, मामाहिता-त्री; इत्यादि-

A. ‘सुत्राजितेन मनसा परिमार्ग्य एषां तोषं व्यशुल्क्यदसौ नयनप्रचम्पैः’ ॥ धा. का. 3.23.

B. ‘इत्थं सुगाजितमृदङ्गविमार्जनानि —’ धा. का. 3.28.

कानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि । किपि प्रमाद्-प्रमाङ्-प्रमाहौ-प्रमाहः इति रूपमिति विशेषः । अस्योभयप्रदित्वात् प्रमाहन्-न्ती-ती, माहिष्यन्-न्ती-ती, इत्यादीन्यपि रूपाणि शतरि स्यप्रत्यये च सम्भवन्ति । ण्यति-^Aअमाह्यः ।

(1251) “ मिच्छ उत्क्लेशे ” (VI-तुदादि:-1297. सक. सेट्. पर.)

‘उत्क्लेशः=बाधनम्’ इति क्षीरस्वामी । अस्य मते सकर्मकत्वम् । उत्क्लेशः=पीडा ।’ इति धातुवृत्तिः । तदानीमकर्मकत्वम् ।

¹मिच्छकः-च्छिका, मिच्छकः-च्छिका, ²मिमिच्छषकः-षिका, मेमिच्छकः-च्छिका; मिच्छिता-त्री, मिच्छयिता-त्री, मिमिच्छिषिता-त्री, मेमिच्छिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचिह्नतिवत् (528) ज्ञेयानि । शतरि-स्त्रियाम्, मिच्छन्-न्ती-ती, इति नुम् वा ।

(1252) “ मिजि भाषार्थः ” (X-चुरादि:-1757. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

धातुरयं क्षीरस्वामिना नोपात्तः ।

³मिज्जकः-ज्जिका, मिमिज्जयिषकः-षिका, मिज्जकः-ज्जिका, मिमिज्जिषकः-षिका, मेमिज्जकः-ज्जिका; मिज्जयिता-त्री, मिमिज्जयिषिता-त्री, मिज्जिता-त्री, मिमिज्जिषिता-त्री, मेमिज्जिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1253) “ डु मिञ् प्रक्षेपणे ” (V-स्वादि:-1250. सक. अनि. उभ.)

‘मिनोति मिनुते स्वादेः गतौ मयति माययेत् ।’ (श्लो. 17) इति देवः ।

1. ‘मिछ’ इत्येव धातुरूपदेशे पठ्यते । तस्य, ‘छे च’ (6-1-73) इति तुकि, श्चुत्वे च मिच्छ इति सम्पद्यते । एवमेव सर्वत्रास्य गुणः ज्ञेयः ।
2. सञ्जन्ते गुणात् पूर्वम्, अन्तरङ्गत्वात् तुकि लघूपधत्वाभावात् न गुणः । एवमेव सर्वत्र ज्ञेयम् ।
3. इदित्स्वानुमि, अनुस्वारे परसवर्णे च रूपमेवम् । एवमेव सर्वत्र ज्ञेयम् ।
4. ‘या दासते मोदमन्नाह्यधाम्नां गूढाशयानामपि तापसानाम् ॥’ धा. का. 2.28.

¹मायकः-पिका, ²मापकः-पिका, ³मित्सकः-त्सिका, ⁴मेमीयकः-यिका;
माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री;
⁵मिन्वन्-न्ती, मापयन्-न्ती, मित्सन्-न्ती; —
मास्यन्-न्ती-ती, मापयिष्यन्-न्ती-ती, मित्सिष्यन्-न्ती-ती; —
मिन्वानः, मापयमानः, मित्समानः, मेमीयमानः;
मास्यमानः, मापयिष्यमाणः, मित्सिष्यमाणः, मेमीयिष्यमाणः;
प्रमाः-प्रमौ-प्रमाः; — — —
⁶मितम्-^Aतः-तवान्, मापितः, मित्सितः, मेमीयितः-तवान्;

1. ण्युलि वृद्धौ सत्यां एजन्तत्वेन ‘मीनातिमिनोतिदीङाम्—’ (6-1-50) इत्यनेन आत्वे, ‘आतो युक् चिष्कृतोः’ (7-3 33) इति युगागमः । एवं घञादिष्वपि बोध्यम् ।
2. णिच्प्रत्ययोत्पत्तेरनन्तरं वृद्धौ कृतायाम् एजन्तत्वात् आत्वे, आदन्तलक्षणे पुगागमे च रूपमेवम् । ण्यन्ते सर्वत्र एवमेव प्रक्रिया ज्ञेया ।
3. ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः कित्त्वे, ‘अज्ज्ञनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घे ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इति इस्भावे ‘सः स्यार्धधातुके’ (7-4-49) इति सकारस्य तत्त्वे, ‘अल लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-58) इत्यभ्यासलोपे च रूपम् । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र बोध्यम् । माधवधातुवृत्तौ सञ्जन्तरूपप्रदर्शनावसरेऽत्र, “—मित्सति, मित्सते, ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः कित्त्वात्, ‘अज्ज्ञ-नगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घे —” इत्याहुक्तम् । अस्यार्थं भावः । अनैमित्तिक आकारः प्रथमतो न प्रवर्तते । धातोः इगन्तत्वेन ‘इको झल्’ (1-2-9) इत्यादिसूत्रे सनः कित्त्वात्, एजिषय एवाकारविधानात् इति ।
4. यञन्ते ‘अकृतसार्वधातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घे द्विवचनादिकेषु च कृतेषु, ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इति गुणः ।
5. शतरि, ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति श्नुप्रत्यये, ‘हुश्नुवोः सार्वधातुके’ (6-4-87) इति यणि च रूपमेवम् । शानजन्तेऽप्येवमेव ।
6. निष्ठायामाकारो न प्रवर्तते; आकारविधायके सूत्रे (6-1-50) ‘आदेच उपदेशे ऽशिति’ (6-1-45) इत्यतः ‘एचः’ इत्यनुवर्तनात्, तस्य च गुणयोग्यप्रत्ययेष्वेव परेषु आत्वमिति ज्ञापनात् । अतश्च निष्ठाप्रत्ययस्य कित्त्वात् न गुणः, तेन रूपमेवम् । स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (6-1-50) भाष्ये । एवमेव क्त्वाक्तिप्रभृतिष्वपि ज्ञेयम् ।
- A. ‘सुन्वत्प्रियं तमथ रागसिताशिताग्रम्
आरोन्मितास्त्रनिचयास्तुतमानसान्ता ।’ धा. का. 2.68.

^१ मयः,	^२ मायी, मापः,	मित्सुः,	^३ मेम्यः ;
मातव्यम्,	मापयितव्यम्,	मित्सितव्यम्,	मेमीयितव्यम् ;
^४ प्रणिमाननीयम्,	प्रणिमापनीयम्,	मित्सनीयम्,	मेमीयनीयम् ;
^५ मेयम्,	माप्यम्,	मित्स्यम्,	मेमीय्यम् ;
^६ ईषत्प्रमयः-दुष्प्रमयः-सुप्रमयः ;	—	—	—
मायमानः,	माप्यमानः,	मित्स्यमानः,	मेमीय्यमानः ;
^७ मयः,	मापः,	मित्सः,	मेमीयः ;
मातुम्,	मापयितुम्,	मित्सितुम्,	मेमीयितुम् ;
मितिः,	मापना,	मित्सा,	मेमीया ;
मानम्,	मापनम्,	मित्सनम्,	मेमीयनम् ;
मित्रा,	मापयित्रा,	मित्सित्रा,	मेमीयित्रा ;
^८ प्रमाय,	प्रमाप्य,	प्रमित्स्य,	प्रमेमीय्य ;
मायम् २, } मित्रा २, }	मापम् २, } मापयित्रा २, }	मित्सम् २, } मित्सित्रा २, }	मेमीयम् २ ; } मेमीयित्रा २ ; }

- पचाद्यचि, 'निमिमीलियां खलचोः' प्रतिषेधः' (वा. 6-1-50) इति आकार-प्रतिषेधः। गुणेऽयादेशे च रूपमेवम्। अत्र वार्तिके 'अच्' पदेन पचाद्यचः (3-1-134), एरच् (3-3-56) च ग्रहणमिति कैयटादौ प्रतिपादितम्। अत्र वार्तिके निपूर्वकस्यैव मिनोतेः ग्रहणाद्, उपसर्गान्तरे, उपपदे शुद्धे च आकार एव भवेदिति ज्ञायते। तदानीम्, 'आतश्चोपसर्ग' (3-1-136) इति कप्रत्यये, 'आतो लोप इति च' (6-4-64) इत्याकारलोपे च प्रमः इति रूपमपि साध्विति प्रतिभाति।
- नन्थादित्वात् कर्तरि णिनिप्रत्यये युगागमे च रूपमेवम्।
- यञन्तात् पचाद्यचि यञो लुकि 'एरनेकाचः—' (6-4-82) इति यणि च रूपमेवम्।
- 'नेर्गदनदपतपदधुमा—' (8-4-17) इति नेर्णस्वे रूपमेवम्।
- यत्प्रत्यये, अनैमित्तिक आकारे, 'ईद् यति' (6-4-65) इतीकारे गुणे च रूपम्।
- धातोरस्य सकर्मकत्वात् कर्मणि खलप्रत्यये, 'निमिमीलियां खलचोः' प्रतिषेधः' (वा. 6-1-50) इति आकारप्रतिषेधे गुणायादेशयो रूपमेवम्।
- धातोरस्येवर्णान्तात्वात्, घञपवादतया 'एरच्' (3-3-56) इति भावेऽच्प्रत्यये आकारप्रतिषेधे च रूपमेवम्।
- व्यपि, 'मीनातिमिनोतिदीर्घं व्यपि च' (6-1-50) इति आकारे रूपमेवम्। अन्यथा क्त्वाप्रत्ययादेशभूतस्य व्यप एजिव्यत्वाभावेन आकारो न स्यात्, तदर्थमेव '—व्यपि च' (6-1-50) इत्युक्तमिति ज्ञेयम्।

^१वातप्रमीः, ^२मायुः-गोमायुः, ^३मयुः, ^४जामाता, ^५मीरः।

(1254) "मिथु मेधाहिंसनयोः"

(I-भ्वादिः-868. सक. सेट्. उभ.)

उत्तरत्र विलेखिष्यमाणस्य मेदधातोः क्षीरस्वामिसम्मतः पाठ एवम्।
मेथकः-थिका, मेथकः-थिका, मिमिथिषकः-मिमिथिषकः-षिका, मेमिथकः-थिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रेटवित् (190) ज्ञेयानि। पचाद्यचि-मेथः। स्त्रियां गौरादित्वात् ङीषि मेथी=पशूनां पाशविशेषः। मेथिः इत्यपि तस्य कच्चिन्नाम।

'मेथीबद्धोऽपि हि भ्राम्यन् घासग्रासं करोति गौः।' (सुभाषितावलिः 2958) इति क्षीरस्वामिना उद्धृतम्।

(1255) "जि मिदा स्नेहने" (I-भ्वादिः-743. सक. सेट्. आत्म.)

'मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेणिच।

ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिंसनयोर्द्वयोः॥' (श्लो. 104) इति देवः।

हरदत्तस्तु धातोरस्य भ्वादिषु पाठं नानुमेने इति 'निष्ठा शीङ्-' (1-2-19) इति सूत्रे पदमञ्जया व्यक्तम्।

मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका, मेमिदकः-दिका; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री; मेमिदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्ष्वेदवित् (326) ज्ञेयानि।

- 'वातप्रमीः' (उ. उ-1-85) इति सूत्रेण प्रपूर्वकात् वातशब्दे उपपदे वातं प्रमिणेतीत्यर्थे ईप्रत्यये निष्पन्नोऽयं शब्दः। वातप्रमीः=शमीवृक्षः, पक्षी च।
- 'कृवापाजिमि—' (द. उ. 1-86) इत्युपप्रत्यये युगागमः। मीयतेऽनेनेति मायुः मानम्। गां मिनोति = हिनस्तीति गोमायुः=शृगालः।
- 'भृमृशीतृचरित्सरितनिमि—' (द. उ. 1-92) इत्युपप्रत्यये बाहुलकादाकाराभावे गुणायादेशयोश्च रूपमेवम्।
- 'नमृनेष्टृ—' (द. उ. 2-3) इति तुन्प्रत्यये तृच्प्रत्यये वा जायां मिनोतीत्यर्थे जायाशब्दस्य जादेशे च निपातितोऽयं शब्दः। जामाता=दुहितुः पतिः।
- 'शुषिचिमिभ्यो दीर्घश्च' (द. उ. 8.43) इति कन्प्रत्यये प्रकृतेर्दीर्घे च रूपमेवम्। मिनोति इति मीरः=देशसीमा।

निष्ठायाम्—¹मित्रः, ^A ²प्रमेदितम्-प्रमित्रम्-[अनेन], प्रमित्रः, ^Bप्रमेदितः, ³मेदुरः, ^C ⁴मेदः, ⁵मेदिनी, ⁶मित्रम्-मित्रा, ⁷मेदः, इतीमानि धातोरस्माद् विशेषेण भवन्ति । अस्यात्मनेपदित्वात् शानचि मेदमानः, मेदिष्यमाणः, इत्यादीनि रूपाणि भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1256) “जि मिदा स्नेहने” (IV-दिवादि:-1243. सक. सेट् .पर.)
‘मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेणिचि ।’ (श्लो. 104) इति देवः ।
मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका, मेमिदकः-दिका;
मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री, मेमिदिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षिप्रवृत्तिवत् (327) ज्ञेयानि । शतरि-
⁸प्रमेद्यन्-^Dन्ती, मेदिष्यन्-न्ती-ती, इति रूपाणि भवन्त्यस्येति विशेषः ।

1. ‘जीतः कः’ (3-2-187) इति वर्तमाने कर्तरि क्तप्रत्यये, ‘आदितश्च’ (7-216) इति इतिषेधे च, ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य च दः’ (8-2-42) इति निष्ठा-तकारधातुदकारयोर्नस्वे च रूपमेवम् ।
  2. अस्यैव धातोर्निष्ठायाम् भावे आदिकर्मणि च, ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ (7-2-17) इतीड्विकल्पे, इदृशे, ‘निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिष्विदिषुषः’ (1-2-19) इति सेटो निष्ठायाः क्त्विनिषेधाद् गुणे प्रमेदितम्, प्रमेदितः इति भवतः । इडभावपक्षे तु कर्त्रर्थकत्तप्रत्ययान्तवत् प्रक्रिया ज्ञेया ।
  3. ‘भजभासमिदो घुरच्’ (3-2-161) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु घुरच्प्रत्यये गुणे च रूपमेवम् । मेदुरः= वसाविशेषवान् पश्वादिः ।
  4. कर्तरि पचाद्यचि गुणे च रूपमेवम् । मेदः=असुरविशेषः ।
  5. ग्रह्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि णिनिप्रत्यये स्त्रियाम्, ‘ऋन्नेभ्यः—’ (4-1-5) इति ङीप् च रूपमेवम् । मेदिनी=भूमिः ।
  6. ‘अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः’ (द. उ. 8.86) इति कत्रप्रत्यये रूपमेवम् । मेदतीति मित्रम्= सुहृत् । सुहृदि अभिषेये नपुंसकलिङ्गत्वम्, सूर्ये तु पुंलिङ्गता, गन्धद्रव्ये तु स्त्रीलिङ्गत्वमस्यैव पदस्येति ज्ञेयम् ।
  7. ‘असुन्’ (द. उ. 9-49) इत्यस्मादसुन्प्रत्यये गुणे च रूपमेवम् । मेदः=वसा ।
  8. शतरि, ‘दिवादिभ्यः—’ (3-1-69) इति विकरणप्रत्यये श्यनि, तस्यापित्सार्व धातुकत्वेन ङिङ्ङावाद् अङ्गस्य गुणनिषेधे प्राप्ते सति, ‘मिदेर्गुणः’ (7-3-86)-इति गुणो विधीयते, तेन रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।
- A. ‘उद्द्युत्तनयनो मित्रान् मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥’ भ. का. 9.16.
B. ‘प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुस्वान्ता बाढविक्रमाः ।’ भ. का. 9.17.
C. ‘प्रद्योतनस्योदयमाप्य गोपाः श्वेतांशुकोन्मेदुरचारुवेपाः ।’ धा. का. 2.1.
D. ‘नभ्यांस्तुभ्य विभो जयेति नुवते क्लियन् प्रमेद्यद्भुजम्—॥’ धा. का. 2.67.

(1257) “मिदि स्नेहने” (X-चुरादि:-1541. सक. सेट्. उभ.)
‘मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेणिचि ।’ (श्लो. 104) इति देवः ।
इदित्करणत्वात् णिचो वैकल्पिकत्वम् । “—‘मिद—’ इति कौशिकः ।” इति क्षीरस्वामी । मिन्दकः-न्दिका, मिमिन्दयिषकः-षिका, मिन्दकः-न्दिका, मिमिन्दिषकः-षिका, मेमिन्दकः-न्दिका ; मिन्दयिता-त्री, मिमिन्दयिषिता-त्री, मिन्दिता-त्री, मिमिन्दिषिता-त्री, मेमिन्दिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचिन्तयतिवत् (523) ज्ञेयानि । ^Aमिन्दितः ।

(1258) “मिद मेधाहिसनयोः” (I-भ्वादि:-868. सक. सेट्. उभ.)
‘ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिसनयोर्द्वयोः ॥’ (श्लो. 104) इति देवः ।
क्षीरस्वामी तु ‘मिथृ—’ इति तवर्गद्वितीयान्तं पपाठ । ‘षिद्धिदादिभ्योऽङ्’ (3-3-104) इत्यत्र न्यासकारस्तु ‘मिथृ—’ इति तवर्गचतुर्थान्तं पपाठ—
मेधाशब्दनिष्पादनार्थम् । दैव-पुरुषकार-दुर्ग-मा. धा. वृत्ति-सिद्धान्तकौमु-
द्याद्यनुसारेण तवर्गवृत्तीयान्तपाठ एव प्रामाणिक इति कृत्वा अस्माभिरपि
विलिख्यते । मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका,
मेमिदकः-दिका ; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री,
मेमिदिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रेटविवत् (190)
ज्ञेयानि ।

(1259) “मिल श्लेषणे” (VI-तुदादि:-1364. सक. सेट्. पर.) [अ]

A. ‘.....तत्रास कुन्दकुलालितमिन्दितश्रीः ॥’ धा. का. 3.13.

[अ] चुरादिषु ‘बहुलम् ; एतच्चिदर्शनम्’ (ग. सू.) इति पठ्यते । तस्यायमर्थः—
भ्वादिगणपठिता धातवो निदर्शनार्थाः । धातूनामसङ्ख्येयत्वात् बहुलमुपलम्भाच्च,
अनुक्ता अपि धातवो यथासम्भवं तत्तद्विकरणेषु शिष्टप्रयोगानुसारेणोच्येयाः इति ।
अत्रानुक्तेषु=अपठितेषु धातुष्वयमप्येक इति मत्वा भोजप्रभृतिभिः ‘मिलन्त्या-
शासु जीमूताः, विह्वन्ते दिवि ग्रहाः ।’ इत्यादीनां बहूनां धातूनां सङ्ग्राहकाः श्लोकाः
पठिताः । परं तु मिलधातोरस्य तुदादावेव द्विवारं पाठोऽधुनोपलभ्यते । क्षीरस्वा-
मी तु भ्वादावपि मिलधातुं ‘मील—’ धातुस्थाने पाठान्तरत्वेन पपाठ । काव्याल-
ङ्कारसूत्रवृत्तौ (5-2-2) वामनोऽपि—“तत्र मिलि क्वचिदपि प्रभृतीनां कथं

‘श्लेषे मिलेत्, संगमे तु मिलते मिलतीति च ।’ (श्लो. 160) इति देवः ।
मेलकः-लिका, मेलकः-लिका, मिमिलिषकः-मिमेलिषकः-षिका, मेमि-
लकः-लिका ; मेलिता-त्री, मेलयिता-त्री, मिमिलिषिता-मिमेलिषिता-त्री, मेमि-
लिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) ज्ञेयानि ।

(1260) “मिल संगमे” (VI-तुदादि:-1429. सक. सेट्. उभ.)

‘श्लेषे मिलेत्, संगमे तु मिलते मिलतीति च ।’ (श्लो. 160) इति देवः ।
मेलकः-लिका, मेलकः-लिका, मिमिलिषकः-मिमेलिषकः-षिका, मेमि-
लकः-लिका ; मेलिता-त्री, मेलयिता-त्री, मिमिलिषिता-मिमेलिषिता-
त्री, मेमिलिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत्
(193) ज्ञेयानि । “— ‘मिल संश्लेषणे’ इति पठितस्येह पुनःपाठः—
कर्त्रमिप्राये तलर्थः । इति आत्रेयः ।” इति मा. धा. वृत्तिः । क्षीर-
स्वामी त्वमुं धातुं न पठति । अस्य धातोरुभयपदित्वात् शानचि—
¹मिलमानः, ²मिलिष्यमाणः, मिमिलिषमाणः, मिमेलिषमाणः, मिमिलिषिष्य-
माणः, इत्यादीनि तत्तत्प्रत्यये रूपाण्युद्भूतानि । ³मेलनम् । ⁴मेल-कुम्भमेला ।

धातुत्वम् ? गणापाठात्, गणपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानात् । तत्राह धातुगणस्या-
समाप्तेः । ‘वर्धते धातुगणः’ इति हि शब्दविद् आचक्षते । तेनैषां गणपाठो-
ऽनुमतः, शिष्टप्रयोगात्—इति ।” इत्युक्तवान् । एतेन ज्ञायते—मिलप्रभृतीनां
धातुपाठे औपदेशिकः पाठः प्राङ् नासीत् इति । भोजवामनग्रन्थदर्शिभिः
पाश्चात्यैः पुनः एकस्यैव धातोः एकविकरणकेऽपि गणे द्विवारमपि पाठोऽत्यल्पप्रयो-
जनकः प्रक्षिप्त इति । विद्वांसोऽत्र प्रमाणम् ।

1. शानचि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति विकरणप्रत्ययः शः । तस्य द्विद्वद्भा-
वेनाङ्गस्य गुणो न ।
  2. ल्युटि अनादेशे गुणे च रूपमेवम् । ‘परिमिलनमप्राप्य हरितम्’, ‘मुक्तांशुजाल-
मिलनाद् रुचिरैः प्रवालैः बिम्बाधरं स्मितविशेषयुतं प्रियाणाम् ।’ (पादुकासहस्रे
552 श्लो.) इत्यादिषु ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ (परिः 95) इति गुणनिषेधः इति
तत्तद्व्याख्यासु प्रतिपादितम् । बोपदेवव्याकरणे मुरधवोधे तु मिलधातोः (लिख-
धातोश्च) कुटादित्वमङ्गीकृत्य, ल्युटि ‘गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिन्ङित्’ (1-2-1)
इति द्विद्वद्भावेन गुणनिषेधः साधितः । अत एव ‘लिखनसंक्षेपनिर्वन्धवतो
दीधितिकारस्य—’ इत्यादिकानि गदाधरादिवाक्यान्वयि साधून्त्येवेति ज्ञेयम् ।
  3. स्त्रियां भावादौ, भिदादेः (3-3-104) आकृतिगणत्वेन अङ्प्रत्ययः, उपधागुणश्च ।
मिलन्त्यत्रेति अधिकरणेऽङ् ।
- ▲. ‘मित्रैः सम्मिलमान एष नगरोद्यानं विमुञ्चन् मियम्.....’ धा. का. 2.85.

(1261) “मिवि सेवने” (I-भ्वादि:-589. सक. सेट्. पर.)

‘— सेचने’ इति क्षीरतरङ्गिणी । ‘संसने इति मैत्रेयः ।’ इति
धातुवृत्तिटीका । धातुवृत्तौ तु “— ‘सेवने’, इति क्षीरतरङ्गिण्याम् ।
‘सेचने’ इति पाठो मैत्रेयस्य च ।” इत्युक्तम् ।

मिन्वकः-न्विका, मिन्वकः-न्विका, मिमिन्विषकः-षिका, मेमिन्वकः-न्विका ;
मिन्विता-त्री, मिन्वयिता-त्री, मिमिन्विषिता-त्री, मेमिन्विता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजिन्वतिवत् (604) ज्ञेयानि ।

(1262) “मिश शब्दे रोषकृते च” (I-भ्वादि:-723. अक. सेट्. पर.)

‘शब्दने रोषक्रियायाञ्चार्थे’ इति क्षीरस्वामी । “— ‘शब्दकोपयोः’
इति द्रुमोक्त्या रोषकृतम्=रोष एव ।” इति धा. का. व्या. (1-90) ।
मेशकः-शिका, मेशकः-शिका, मिमेशिषकः-मिमिशिषकः-षिका, मेमिशकः-
शिका ; मेशिता-त्री, मेशयिता-त्री, मिमेशिषिता-मिमिशिषिता-त्री,
मेमिशिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रेटतिवत्
(190) ज्ञेयानि । कप्रत्यये मिशः = व्याजः । ¹मेशः ।

(1263) “मिश्र संपर्के” (X-चुरादि:-1921. सक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

“— संपर्चने संपर्चनम् = श्लेषः ।” इति क्षीरस्वामी ।

मिश्रकः-श्रिका, मिमिश्रयिषकः-षिका, मिश्रयिता-त्री, मिमिश्रयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचित्रयतिवत् (525) बोध्यानि ।
¹गुडमिश्रः ।

(1264) “मिष स्पर्धायाम्” (VI-तुदादि:-1352. सक. सेट्. पर.)

‘सेचने मेषतीति स्यात् स्पर्धायां मिषतीति शे ।’ (श्लो. 174) इति देवः ।

1. गुडेन मिश्रः इत्यर्थे ‘पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्र—’ (2-1-31) इति
तृतीयान्तेन समस्यते ।
- ▲. ‘.....मेशोद्धुतारिमशकस्य नृपस्य वृत्तम् ॥’ धा. का. 1-90.

‘—अयमुन्मीलनार्थोऽपि’ इति धा. का. (2.78)।

मेषकः-षिका, मेषकः-षिका, मिमेषिकः-मिमिषिकः-षिका, मेषिकः-षिका; मेषिता-त्री, मेषयिता-त्री, मिमेषिता-मिमिषिता-त्री, मेषिता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) ऊह्यानि। ¹मेषः-मेषी, ²निमेषः-³निमिषः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1265) “मिषु सेचने” (I-भ्वादिः-699. सक. सेट्. पर.)

‘—सेचने’ इति धा. का. (1-87)।

‘सेचने मेषतीति स्यात्, स्पर्धायां मिषतीति शे।’ (श्लो. 174) इति देवः। मेषकः-षिका, मेषकः-षिका, मिमेषिकः-मिमिषिकः-षिका, मेषिकः-षिका; मेषिता-त्री, मेषयिता-त्री, मिमेषिता-मिमिषिता-त्री, मेषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजेमतिवत् (602) ज्ञेयानि। ⁴मेषः-मेषी, शतरि-मेषन्, इत्यादीनि रूपाणि विशेषेण भवन्ति। ण्यति ⁵मेष्यम्।

(1266) “मिह सेचने” (I-भ्वादिः-992. सक. अनि. पर.)

मेहकः-हिका, मेहकः-हिका, मिमिक्षकः-क्षिका, मेमिहकः-हिका; मेढा-

1. पचादिषु ‘मेष’ इति पाठात् कर्तर्यचप्रत्यये रूपमेवम्। ‘येषां धातूनां प्रयोगे गुणादिकं दृष्टं ते धातवः पचादेराकृतिगणत्वेन तत्र पाठादूह्याः’ इति प्रक्रियासर्वस्वम्। वस्तुतोऽत्र पचादिषु पाठो दृश्यत एवेत्यस्मिन् विषये आकृतिगणत्वेन समाधिर्नर्तय्या। स्त्रियां जातिलक्षणे (4-1-63) ङीष् मेषी इति भवति।
2. ‘घञ्—निमेषः।’ इति क्षीरतरङ्गिणी। एवमेव धातुवृत्तावपि।
3. ‘घनर्थे कविधानम्—’ (वा. 3-3-58) इत्यत्र परिगणनानादरेण भावे घञपवादात्तया बाहुलकात् कप्रत्यये निमिषः, आमिषम् इत्यादयोऽपि साधवः। एवमेव निमेष इत्यपि बाहुलकादेव, यतोऽयं कप्रत्ययो घञपवादास्ततोऽत्रैव घञोऽप्रसक्तेरिति ज्ञेयम्।
4. ‘नन्दिग्रहपचादिभ्यः’ (3-1-134) इति अच्प्रत्यये रूपमेवम्। मेषट् इति पचादिषु पाठात् टित्वात् स्त्रियां ङीष्-मेषी इति भवति।
5. ‘वेष्टैर्वेष्टयतमैः प्रपोषदशुभप्रश्रेषिभिः श्लेषति....।’ धा. का. 1.88. ....

मेढी, मेहयिता-त्री, मिमिक्षिता-त्री, मेमिहिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना आदादिकदेरिधिवत् (842) ज्ञेयानि। ¹मेषः, ²मेढ्रम्, ³मीढ्वान्, ⁴मेहः, ⁵मिहिरः इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण संभवन्तीति विशेषः।

(1267) “मी गतौ” (X-चुरादिः-1825. सक. सेट्. (अनि.) उभ.)

आधृषीयः।

‘—गतौ, मनने’ इति क्षीरस्वामी।

‘मीञो मीनाति मीनीते हिंसायां मीयते डितः॥

मिनोति मिनुते स्वादेः, गतौ मयति माययेत्।’ (श्लो. 16-17) इति देवः। मायकः-यिका, मिमाययिषकः-षिका, मायकः-यिका, ⁶मिमीषकः-षिका,

1. धातोः इगुपधत्वेऽपि पचादिषु (3-1-134) पाठात् अच्प्रत्यये, गुणे, ‘न्यङ्क्तादीनां च’ (7-3-53) इत्यत्र गणे पाठात् हकारस्य कुत्वेन घकारे च मेघ इति सिद्धयति। मेहति=वर्षति इति मेघः।
2. ‘दाम्नीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे’ (3-2-182) इति करणे ष्टुन्प्रत्यये गुणे, ‘हो ढः’ (8-2-31) इति धातुहकारस्य ढत्वे, धत्वङुत्वढलोपेषु च प्रवृत्तेषु ‘पर्जन्यवलक्षणं प्रवर्तते’ (परि. 121) इति न्यायेन दीर्घे च रूपमेवम् मिह्यतेऽनेनेति मेढ्रम्।
3. धातोरस्मात् कर्तरि लिटः कसौ वेदे भाषायां चाविशेषेण ‘दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान्-श्च’ (6-1-12) इति निपातनात्, द्वित्वाभावः, अनिट्त्वम्, ढत्वम्, उपधादीर्घ-श्चेति ज्ञेयम्। ‘मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय—’ इति वैदिकः प्रयोगः।
4. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञि गुणे च रूपमेवम्। मेहः=मधुमेहः, रोगविशेषः।
5. मेहति, मेहयति वाऽयमिति मिहिरः=सूर्यः। ‘इषिमदिगुदिखिदिच्छिदिभिदि-मन्दिचन्दिमिमिहि—’ (द. उ. 8-26) इत्यादिना किरच्प्रत्यये रूपमेवम्।
6. ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इत्यत्र अचौरादिकैर्धातुभिः सह साहचर्यात् नास्य ग्रहणम्। अतोऽत्र न ‘इस्’ भावादिकमित्यतः, ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः कित्त्वम्, ‘अज्जनगमां सनि’ (6-4-16) इत्यनेन (पर्जन्यन्यायेन) दीर्घः। ‘श्विडीडिवर्णेण्वथ शीङ्श्रियावपि’ (व्याघ्रभूतिकारिका, भाष्ये, 7-2-10) इति नियमाणिजभावपक्षे इडागमो नेत्यादिकं यथायथमूह्यम्।

मेमीयकः-यिका; माययिता-त्री, मिमाययिषिता-त्री, मेता-त्री, मिमीषिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्यन्तात् प्यन्तप्रकृतिकसन्नन्ताच्च गोमयतिवत् (433) ज्ञेयानि। आधृषीयत्वेन णिज्वि-
कल्पः। तेन णिजभावपक्षे शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसन्नन्तात्, शुद्धप्रकृतिक-
यङन्ताच्च भौवादिकनयतिवत् (680) सर्वाण्यपि रूपाणि (नयतेः प्रातिस्वि-
करूपाणि विना) ज्ञेयानि। णिजभावपक्षे तु—शतरि—^२मयन्-न्ती इति
रूपम्।

(1268) “मीड् हिंसायाम्”

(IV-दिवादिः-1137. सक. अनि. आत्म.)

‘मीजो मीनाति मीनीते, हिंसायां मीयते डितः॥’ (श्लो. 16)
[इति देवः। ‘हिंसाऽत्र मृतिः।’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (2.58)।
मायकः-यिका, मायकः-यिका, मिमीषकः-षिका, ^३मित्सकः-त्सिका,
मेमीयकः-यिका; मेता-त्री, माययिता-त्री, मिमीषिता-त्री, मित्सिता-त्री,
मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षयतिवत् (302)
ज्ञेयानि। शतरि मीयन्-न्ती-ती इति रूपमिति विशेषः।

1. शुद्धे तृजन्ते इडभावात् गुणे रूपमेवम्।
2. णिजन्तस्थले धातोरस्योभयपदित्वेऽपि णिजभावपक्षे आत्मनेपदप्रवृत्तिनिमित्ताभा-
वात्, ‘शेषात् कर्तरि—’ (1-3-78) इति परस्मैपदं शतेति ज्ञेयम्।
3. ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इत्यत्र मीनातिमिनोत्योरुभयोरपि ‘मी’ इत्यनेन
ग्रहणम्-इति वृत्तिकारः। तेन नास्य ‘मी’ इत्यनेन ग्रहणमिति ज्ञायते। काश्यप-
क्षीरस्वामि-वर्धमानप्रभृतयस्तु धातोरस्यापि तत्र ग्रहणमिति कृत्वा, इस्मावे,
अभ्यासलोपादिके, सकारस्य तकारे च कृते ‘मित्सते’ इति सन्नन्ते रूपं प्रदर्शय-
न्ति। “लाक्षणिकमीरूपस्य मिनोतेः अग्रहणशङ्कापनोदनपरा वृत्तिः; न त्वस्याग्र-
हणपरा।” इति तेषामुपपादनं माधवधातुवृत्तिप्रतिपादितमिहानुसन्धेयम्।
वस्तुतस्तु ‘इको झल्’ (1-2-9) इत्यत्र, ‘मीनातिमिनोत्योः—’ इति भाष्यो-
क्त्या, ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इत्यत्र मीनातिमिनोत्योर्द्वयोरेव ग्रहणं न्याय्यम्;
अन्यथा निरुक्तभाष्यस्योपलक्षणत्वापत्तेः। अस्य धातोरपि ग्रहणे उपलक्षकत्व-
कल्पनायां च प्रमाणाभावाच्चेल्यलम्। अन्यत्र विस्तरः।

(1269) “मीड् हिंसायाम्” (IX. क्रयादिः-1476. सक. अनि. उभ.)
‘मीजो मीनाति मीनीते, हिंसायां मीयते डितः॥’ (श्लो. 16) इति देवः।
^१मायकः-यिका, ^२मापकः-पिका, ^३मित्सकः-त्सिका, ^४मेमीयकः-यिका;
माता-मात्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि सौवादिकमिनोतिवत् (1253) ज्ञेयानि। ^५मीनन्-
प्रमीणन्-ती, प्रमीणानः, इति शतरि शानचि च रूपम्। मीतम्-मीतः-
मीतवान्, मीत्वा, ^६प्रमाय, ^७ईषत्प्रमयः-दुष्प्रमयः-सुमयः, मयः-
^८प्रमयः, इत्यादीन्यस्य प्रातिस्विकरूपाणीति ज्ञेयानि।

(1270) “मीड् गतौ” (I-भ्वादिः-468. सक. सेट्. पर.)

‘—शब्दे च’ इति क्षीरस्वामी। शब्दार्थे त्वकर्मकः। ‘मीम—’ इत्यपि
धातुकाव्ये (1-60) पाठः।
मीमकः-मिका, मीमकः-मिका, मिमीमिषकः-षिका, मेमीमकः-मिका;
मीमिता-त्री, मीमयिता-त्री, मिमीमिषिता-त्री, मेमीमिता-त्री;

1. ‘मीनातिमिनोतिदीङ् ल्यपि च’ (6-1-50) इति एज्विषये आकारः। युगा-
गमः। एवमेव णमुलप्रभृतिष्वपि ज्ञेयम्।
2. प्यन्तेऽप्येज्विषयत्वेनाकारे, आदन्तलक्षणे पुगागमे च रूपमेवं सर्वत्र ज्ञेयम्।
3. ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इत्यनेन इप्, अभ्यासलोपतकारादिकं यथयथं
सन्नन्ते सर्वत्र ज्ञेयम्।
4. यङ् एज्विषयत्वाभावेन आकारो न। अभ्यासे गुणः। एवमेव यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयम्।
5. शतरि, ‘क्रयादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्रा विकरणप्रत्ययः। प्रत्ययस्य शित्वेन
द्विद्वद्भावादङ्गस्य गुणो न। ‘श्राऽभ्यस्तयोरान्तः’ (6-4-112) इत्याकारलोपः।
प्रमीणन् इत्यत्र ‘हिमुमीना’ (8-4-15) इति णत्वम्। “.....परनिमित्त-
कस्य आलोपस्य (च) पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाद् ‘एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्’ (परि.
37) वा णत्वम्।” इति माधवोक्तमिहानुसन्धेयम्। एवमेव प्रमीणानः
इत्यत्रापि ज्ञेयम्।
6. ‘मीनातिमिनोतिदीङ् ल्यपि च’ (6-1-50) इत्यनेन ल्यप्यप्याकारः।
7. ‘निमिमीलियां खलचोरात्वं न’ (वा. 6-1-51) इति खलप्रत्यये, अच्प्रत्यये
चाकारनिषेधः। तेनैवं रूपम्। अत्र धात्विके ‘अच्’ इत्यनेन पचायचः
(3-1-134), एचः (3-3-57) च ग्रहणमिति ज्ञेयम्। दुष्प्रमयः=रिपुः।
- A. ‘.....मांसश्रियां प्रमयकृत् सितपीतचेलः।’ धा. का. 3. 5.

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षीजतिवत् (309) ज्ञेयानि । किपि
¹प्रमीन्-प्रमीमौ-प्रमीमः इति रूपमिति विशेषः । ^Aमीमितः ।

(1271) “मील निमेषणे” (I-भ्वादिः-517. अक. सेट्. पर.)

निमेषणम्=सङ्कोचः ।

मीलकः-लिका मीलकः-लिका, मिमीलिषकः-षिका, मेमीलकः-लिका ;
 मीलिता-त्री, मीलयिता-त्री, मिमीलिषिता-त्री, मेमीलिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षीजतिवत् (195) ज्ञेयानि ।

(1272) “मीव स्थौल्ये” (I-भ्वादिः-564. सक. सेट्. पर.)

मीवकः-विका, मीवकः-विका, मिमीविषकः-षिका, मेमीवकः-विका ;
 मीविता-त्री, मीवयिता-त्री, मिमीविषिता-त्री, मेमीविता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षीजतिवत् (606) ज्ञेयानि ।
^Bमीवितः । ²मीवरः ।

(1273) “मुच प्रमोचने” (X-चुरादिः-1744. अक. सेट्. उभ.) [अ]

‘—मोदने च’ इति माधवधातुवृत्ति-सिद्धान्तकौमुद्यादिषु पाठः ।

‘कल्कने मुञ्चते मुञ्चेर्मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।

प्रमोचने चुरादेर्णौ मोचयत्येष न त्वल्लदित् ॥’ (श्लो. 47) इति देवः ।

मोचकः-चिका, मुमोचयिषकः-षिका ; मोचयिता-त्री, मुमोचयिषिता-त्री ;
 इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकच्योसयतिवत् (560) ज्ञेयानि ।

1. किपि ‘मो नो धातोः’ (8-2-64) इति पदान्तनिमित्तको नकारः ।

2. बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये रूपमेवम् । ‘मीवरः=मानी’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

A. ‘वनाद् वनं सानुममन् द्रमन् गृहं
 व्याधोत्करोऽहम्भतिमीमिताशयः ।’ धा. का. 1.60.

B. ‘अपीवितां नाप्यतिमीवितां श्रितं तनुं सुतीवोरुमनीषमध्यमाम् ॥’
 धा. का. 1.72.

[अ] अत्र प्रमोचनम्=शरादीनां सन्धानरूपं कायिकं कर्मेति क्षीरतरङ्गिण्यां
 ‘मोचयति शरान्’ इत्युदाहरणदानेन ज्ञायते । मा. धा. वृत्तौ तु ‘क्वणं
 निर्मोचयति प्रतिददातीत्यर्थः ।’ इत्युदाहृतत्वात् मानसिकव्यापारविशेष इति
 प्रतीयते । उभयथाऽपि सकर्मकत्वं ज्ञेयम् ।

(1274) “मुचि कल्कने” (I-भ्वादिः-172. अक. सेट्. आत्म.)

‘कल्कने मुञ्चते मुञ्चेः मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।’ (श्लो. 47) इति देवः ।

‘मुच—’ इति चन्द्रसंमतः पाठः । ‘कल्कनम् = दम्भः, कथनं च ।’

इति क्षीरतरङ्गिणी । ‘शाठ्यम्’ इति मैत्रेयः । ‘कथनं चेति स्वामी ।’

इति मा. धा. वृत्तिः । ‘कथनम् इत्यन्ये ।’ इति सिद्धान्तकौमुदी ।

एवञ्च बह्वर्थकत्वं कल्कनशब्दस्येति ज्ञेयम् ।

मुञ्चकः-ञ्चिका, मुञ्चकः-ञ्चिका, मुमुञ्चिषकः-षिका, मोमुञ्चकः-ञ्चिका ;

मुञ्चिता-त्री, मुञ्चयिता-त्री, मुमुञ्चिषिता-त्री, मोमुञ्चिता-त्री ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिककुण्ठतिवत्

(209) ज्ञेयानि । अस्यात्मनेपदित्वात् शानचि-मुञ्चमानः, मुञ्चिष्यमाणः,

मुञ्चयमानः, मुञ्चयिष्यमाणः, मुमुञ्चिषमाणः, मुमुञ्चिषिष्यमाणः,

मोमुञ्च्यमाणः, मोमुञ्चिष्यमाणः ; इति रूपाणि यथायथं सम्भवन्तीति

विशेषः । ल्युटि-^Aमुञ्चनम् ।

(1275) “मुच्ल मोक्षणे” (VI-तुदादिः-1430. सक. अनि. उभ.)

मुचादिः ।

‘कल्कने मुञ्चते मुञ्चेः, मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।

प्रमोचने चुरादेर्णौ मोचयत्येष न त्वल्लदित् ॥’ (श्लो. 47) इति देवः ।

मोचकः-चिका, मोचकः-चिका, ¹मुमुक्षकः-मोक्षकः-क्षिका, मोमुचकः-चिका ;

मोक्ता-मोक्ती, मोचयिता-त्री, मुमुक्षिता-मोक्षिता-त्री, मोमुचिता-त्री ;

²मुञ्चन्-न्ती, मोचयन्-न्ती, मुमुक्षन्-मोक्षन्-न्ती ; —

1. सन्नन्ते, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः क्त्वे, गुणनिषेधे च रूपमेवं ज्ञेयम् ।
 कर्मकर्तरि, कर्मणोऽविवक्षितत्वे वा मुचिरयमकर्मको भवति । तदानीम्, ‘मुचो-
 ऽकर्मकस्य गुणो वा’ (7-4-57) इति सकारादौ सनि परतः गुणे, ‘अत्र लोपो-
 ऽभ्यासस्य’ (7-4 58) इत्यभ्यासस्य लोपे च मोक्षकः-क्षिका इत्यादीनि रूपाणि
 यथायथं सर्वत्र भवन्तीति ज्ञेयम् ।

2. शतरि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति शप्रत्यये ‘शेमुचादीनाम्’ (7-1-59)
 इति नुमि च मुञ्चन् इति रूपम् । एवमेव शानजन्तेऽपि मुञ्चान इत्यत्र
 प्रक्रियोह्य ।

A. ‘अमुञ्चनैर्मञ्चितचित्तयञ्चितत्रयीमतप्रस्तुचितैः शुभार्जकैः ।’ धा. का. 1-24.

मोक्षयन्-न्ती-ती, मोचयिष्यन्-न्ती-ती, मुमुक्षिष्यन्-मोक्षिष्यन्-न्ती-ती ;—
 मुञ्चमानः, मोचयमानः, मुमुक्षमाणः-मोक्षमाणः, मोमुच्यमानः ;
 मोक्ष्यमाणः, मोचयिष्यमाणः, मुमुक्षिष्यमाणः-मोक्षिष्यमाणः, मोमुचिष्यमाणः ;
 विमुक्-विमुचौ-विमुचः ; — — —
 मुक्तम्-मुक्तः-मुक्तवान्, ^१चक्रमुक्तः, ^२स्तोकान्मुक्तः-अल्पान्मुक्तः-कृच्छ्रान्मुक्तः,
 मोचितः, मुमुक्षितः-मोक्षितः, मोमुचितः-तवान् ;
 मुचः, ^३जलमुक्-पयोमुक्, ^४नखमुचानि (धनूषि), ^५मुक्तः-मुक्ता, ^६मोचनः,
 मोचः, ^७मुमुक्षुः-मोक्षुः, मोमोचः ; — — —
 मोक्तव्यम्, मोचयितव्यम्, मुमुक्षितव्यम्-मोक्षितव्यम्, मोमुचितव्यम् ;
 मोचनीयम्, मोचनीयम्, मुमुक्षणीयम्-मोक्षणीयम्, मोमुचनीयम् ;
^७मोक्ष्यम्-मोच्यम्, मोच्यम्, मुमुक्ष्यम्-मोक्ष्यम्, मोमुच्यम् ;
 ईषन्मोचः-दुर्मोचः-सुमोचः ; — — —

1. चक्रान्मुक्त इत्यर्थे 'अपेतापोढमुक्त—' (2-1-38) इति पञ्चमीतत्पुरुषसमासः ।
  2. अत्रापि पञ्चमीतत्पुरुषसमासे सति, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (2-4-71) इति प्राप्तस्य सुब्लुकोऽपवादतया, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (6-3-2) इति अलुक् । एवमेव अल्पान्मुक्तः इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।
  3. जलं मुञ्चतीत्यर्थे 'किप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे किप् । कर्मण्यण् अत्र न भवति ।
  4. नखानि मुञ्चतीत्यर्थे कर्मण्यणोऽपवादतया, 'कप्रकरणे—मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-नम्' (वा. 3-2-5) इति कप्रत्यये क्तिवात् गुणनिषेधे च रूपमेवम् । मूलविभु-जादिराकृतिगणः । नखमुचानि=मुष्टैर्बहिर्भूतानीत्यर्थः ।
  5. 'क्तिक्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां कप्रत्यये रूपमेवम् । मुक्तः=प्रकृतिबन्धादुत्थित इत्यर्थः । मुक्ता इति तु संज्ञायां कप्रत्ययान्तात् टापि रूपमिति ज्ञेयम् । मुक्ता=मौक्तिकोत्पत्तिस्थानम् ।
  6. चलनार्थकत्वादस्य 'चलनशब्दार्थाद्—' (3-2-148) इति ताच्छीलिके युष्मि रूपमेवम् । अकर्मकत्वमपि विवक्षातोऽत्रेति ज्ञेयम् ।
  7. निष्ठायामनिदत्त्वादस्य, 'चजोः कु घिण्यतोः' (7-3-52) इति ण्यति कृत्वे रूप-मेवम् । एवमेव घञन्तेऽपि कृत्वमिति बोध्यम् । आवश्यकार्थे ण्यप्रत्यये तु कृत्वं न । ततः मोच्यम् इत्यपि साधुः । "—'अमोच्यमर्थं यदि मन्यसे.....' ।' (रघुवंशे 3-65) इत्यत्रावश्यकं ण्यः । 'ण्य आवश्यक' (7-3-65) इति कृत्व-निषेधः ।" इति मा. धा. वृत्तिवचनमिहानुसन्धेयम् ।
- ▲. 'वाच्यमान् स्थण्डिलशायिनश्च युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षन् ।' भ. का. 3-41.

मुच्यमानः, मोच्यमानः, मुमुक्ष्यमाणः-मोक्ष्यमाणः, मोमुच्यमानः ;
 मोकः-निर्मोकः, मोचः, मुमुक्षः-मोक्षः, मोमुचः ;
 मोक्तुम्, मोचयितुम्, मुमुक्षितुम्-मोक्षितुम्, मोमुचितुम् ;
 मुक्तिः, मोचना, मुमुक्षा-मोक्षा, मोमुचा ;
 मोचनम्, मोचनम्, मुमुक्षणम्-मोक्षणम्, मोमुचनम् ;
 मुक्त्वा, मोचयित्वा, मुमुक्षित्वा-मोक्षित्वा, मोमुचित्वा ;
 विमुच्य, विमोच्य, विमुमुक्ष्य-विमोक्ष्य, विमोमुच्य ;
 मोचम् २, } मोचम् २, } मुमुक्षम्-मोक्षम् २, } मोमुचम् २ ; }
 मुक्त्वा २, } मोचयित्वा २, } मुमुक्षित्वा-मोक्षित्वा २, } मोमुचित्वा २ ; }
^१मुचिः-नमुचिः, ^२मुचिरः, ^३मूलम् ।

(1276) "मुज शब्दार्थः" (I-भ्वादिः-250. अक. सेद. पर.) [अ]

मोजकः-जिका, मोजकः-जिका, मुमोजिषकः-मुमुजिषकः-षिका,
 मोमुजकः-जिका ; मोजिता-त्री, मोजयिता-त्री, मुमोजिषिता-मुमुजिषिता-त्री,
 मोमुजिता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककुचधातुवत् (200)
 ज्ञेयानि । यङ्लुकि शता-मोमुजन्^१ इति । ^४मुजितम् अनेनमोजितम्, इति वा ।

1. 'इगुपधात् कित्' [द. उ. 1-48] इति इन्प्रत्यये, तस्य क्तिन्वेन गुणनिषेधे च रूपमेवम् । न मुञ्चतीति नमुचिः । 'न भ्राणपात्रवेदानासत्यानमुचि—' (6-3-75) इत्यादिना नञः प्रकृतिभावे रूपमेवम् ।
  2. मुच्यन्तेऽनेन दुःखेभ्य इति मुचिरः = मोचकः । 'इषिमदि—' [द. उ. 8.26] इत्यादिना किरचप्रत्यये रूपमेवम् ।
  3. 'विविमुच्योष्टे च' [द. उ. 8.83] इति ण्प्रत्यये टेरुकारे च रूपमेवम् । मुच्यते तदिति मूत्रम् । मनोरमायां तु मूत्रधातोरेव प्रकृतरूपे सिद्धेऽत्रैव साधनं स्वरार्थमित्युक्तम् ।
  4. निष्ठायाम् 'उदुपधात्—' (1-2-21) इति क्तिवविकल्पनात् रूपद्वयम् ।
- ▲. 'गर्जत्वरं गृजितधेनुमोमुजद्वत्सोत्करं मुजदजं वजन् व्रजम् ॥' धा. का. 1-33.
- [अ] 'मज मुजि' इति क्षीरस्वामी, चन्द्रश्च । 'मृज मृजीत्यप्याहुः' इति पुरुषकारः (श्लो. 59) । क्षीरतरङ्गिण्यां तु 'मृज मृजीत्यप्याहुः' इति पाठ उपलभ्यते । "मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे तु 'मुज मुजि' इति पाठ उपलभ्यते (चा. धा. सू. 1-80)" इति क्षी. टीका । माधवीयधातुवृत्तौ तु स्वामिचन्द्रयोर्मते 'मृज मृजीति' पाठः प्रदर्शितः । मूलमुद्रितस्वरं कीदृशीति न विद्यः । युक्तयुक्तत्वे स्वतः सूरयः प्रमाणम् ।

(1277) “मुजि शब्दार्थः” (I-भ्वादि:-251. अक. सेट्. पर.)

मुजक:-झिका, मुजक:-झिका, मुमुजिषक:-षिका, मोमुजक:-झिका;
मुजिता-त्री, मुजयिता-त्री, मुमुजिषिता-त्री, मोमुजिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) बोध्यानि । पचाद्यचि
मुज्जः=तृणविशेषः । षजि-मुज्जः, निष्ठायां सेट्त्वात्, न्यङ्कादित्वात्
कुत्वमत्रेति ज्ञेयम् ।

(1278) “मुट प्रमर्दने” (I-भ्वादि:-सक. सेट्. पर.)

‘प्रमर्दने चाक्षेपे च मुटेद् आद्ये तु मोटति ॥’ (श्लो. 71) इति देवः ।

दुर्गसंमतः पाठोऽयम् इति क्षीरस्वामी । “—‘मुड’ इति धनपालः ।
‘मुड’ इति.....शाकटायनः । क्षीरस्वामी तु द्वावपि इदितौ पपाठ ।
मैत्रेयस्तु अमुं टान्तमेव पठित्वा.....” इति मा. धा. वृत्तिः । दैवश्लोकात्
(श्लो. 71) मा. धा. वृत्तौ ‘मुट सञ्चूर्णने’ (चुरादौ) इत्यत्र ‘मोटति
इति मर्दने शपि’ इत्युक्तत्वाच्च अयं धातुः स्वतन्त्र इति ज्ञायते । युक्तायुक्तत्वे
त्वत्र सूरयः प्रमाणम् । ‘मुड मुड’ इति अमुं केचित् पठन्ति ।
सि. कौमुद्यादिषु न पठितोऽयम् ।

मोटक:-टिका, मोटक:-टिका, मुमोटिषक:-षिका, मोमुटक:-
टिका; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककोचतिवत् (200) ज्ञेयानि ।
प्रमुटितः-प्रमोटितः, आमोटनम्, इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति ज्ञेयम् ।

(1279) “मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः” (VI-तुदादि:-1374. सक. सेट्. पर.)

कुटादिः ।

‘प्रमर्दने चाक्षेपे च मुटेत्, आद्ये तु मोटति ॥’ (श्लो. 71) इति देवः ।

मोटक:-टिका, मोटक:-टिका, मुमुटिषक:-षिका, मोमुटक:-टिका;
मुटिता-त्री, मोटयिता-त्री, मुमुटिषिता-त्री, मोमुटिता-त्री;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि तौदादिककुटतिवत् (204) ज्ञेयानि ।

(1280) “मुट सञ्चूर्णने” (X-चुरादि:-1614. सक. सेट्. उभ.)

‘सञ्चूर्णने चुरादेणौ मोटयेदतडस्यः ।’ (श्लो. 72) इति देवः ।

क्षीरस्वामिनं विना इतरे सर्वेऽपि ‘मुट’ इत्यस्यानुकूलाः । पुट इति क्षीर-
स्वामी इति मा. धा. वृ. टिप्पण्याम् ।

मोटक:-टिका, मुमोटिषक:-षिका; मोटयिता-त्री, मुमोटयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककोटयतिवत् (205) बोध्यानि ।
विमोटितः^A ।

(1281) “मुडि पालने” (I-भ्वादि:-265. सक. सेट्. आत्म.)

‘—पलायने’ इति क्षीरस्वामी । ‘काशकृत्स्नचन्द्रौ च’ इति क्षी.
टीका । मुण्डक:-ण्डिका, मुण्डक:-ण्डिका, मुमुण्डिषक:-षिका, मोमुण्डक:-
ण्डिका; मुण्डिता-त्री, मुण्डयिता-त्री, मुमुण्डिषिता-त्री, मोमुण्डिता-त्री;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । अस्य
धातोः आत्मनेपदित्वात् शानचि-मुण्डमानः, मुण्डिष्यमाणः, मुमुण्डिषमाणः,
मुमुण्डिषिष्यमाणः, इति रूपाणीति विशेषः । किपि-पापमुन्^B-पापमुण्डौ
पापमुण्डः इति ।

(1282) “मुडि मार्जने” (I-भ्वादि:-275. सक. सेट्. आत्म.)

मार्जनम्=शुद्धिन्यग्भावश्च । ‘—मज्जने’ इति क्षीरस्वामी । “—‘मज्जने’
इति काशकृत्स्नधातुपाठायकनडटीकायां (पृष्ठ 100) पाठः । मज्जनम्=
स्नानम् इत्यपि तत्रैव ।” इति क्षी-टीका ।

‘मुण्डते मार्जने खण्डे, खण्डने शपि मुण्डति ॥’ (श्लो. 83) इति देवः ।

मुण्डक:-ण्डिका, मुण्डक:-ण्डिका, मुमुण्डिषक:-षिका, मोमुण्डक:-ण्डिका;
मुण्डिता-त्री, मुण्डयिता-त्री, मुमुण्डिषिता-त्री, मोमुण्डिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । अस्य धातोः
आत्मनेपदित्वात् मुण्डमानः, मुण्डिष्यमाणः, मुमुण्डिषमाणः, मुमुण्डिषिष्यमाणः;
इति शानचि रूपाणि इति विशेषः ।

(1283) “मुडि खण्डने” (I-भ्वादि:-326. सक. सेट्. पर.)

‘मुण्डते मार्जने मुण्डे, खण्डने शपि मुण्डति ॥’ (श्लो. 83) इति देवः ।

A. ‘इत्यादिवादिषु जनेषु विमोटितारिः..... ।’ धा. का. 3-23.

B. ‘स पापमुन्मिः बुधहेड्मिरुन्मदैः अनेठितां क्षमां पुनरप्यहिण्डत ॥’

अर्थभेदात् पुनः पाठः । “अत एव, ‘मुडि खण्डनप्रमर्दनयोः’ इति भोजदेवः । ‘मुटि’ इति कौशिकदुर्गौ-मुण्टति ।” इति क्षीरतरङ्गिण्याम् । ‘मुड’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (1-42) ।

मुण्डकः-ण्डिका, मुण्डकः-ण्डिका, मुमुण्डकः-षिका, मोमुण्डकः-ण्डिका; मुण्डिता-त्री, मुण्डयिता-त्री, मुमुण्डयिता-त्री, मोमुण्डयिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककुण्टतिवत् (209) बोध्यानि । ¹मुण्डयन्-न्ती, ²यवनमुण्डः-का[क]म्बोजमुण्डः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1284) “मुण प्रतिज्ञाने” (VI-तुदादिः-1334. सक. सेट्. पर.)

मोणकः-णिका, मोणकः-णिका, मुमोणिषकः-मुमुणिषकः-षिका, मोमुणकः-णिका; मोणिता-त्री, मोणयिता-त्री, मुमोणिषिता-मुमुणिषिता-त्री, मोमुणिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना तौदादिकपुणतिवत् (1017) ज्ञेयानि । शतरि-^Aमुणन् इति ।

(1285) “मुद हर्षे” (I-भ्वादिः-16. अक. सेट्. आत्म.)

‘संसर्गे णिचि मोदयेदिति भवेत् हर्षे पुनर्मोदते ॥’ (श्लो. 113) इति देवः । मोदकः-दिका, मोदकः-दिका, मुमोदिषकः-मुमुदिषकः-षिका, मोमुदकः-दिका; मोदिता-त्री, मोदयिता-त्री, मुमोदिषिता-मुमुदिषिता-त्री, मोमुदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोटयतिवत् (197) ज्ञेयानि । ³कुमुदम्, ⁴मोदनः, ⁵प्रमुदितम्-प्रमोदितम्-[अनेन], प्रमुदितः-प्रमोदितः,

1. मुण्डं करोतीत्यर्थे, ‘मुण्डमिश्र—’ (3-1-21) इत्यादिना णिच् । ‘सनाथन्ता धातवः’ (3-1-32) इति धातुसंज्ञायां शतरि रूपमेवम् ।
2. मुण्डो यवन इव इति समासे मयूरव्यंसकादित्वात् (2-1-72) विशेषणस्य परनिपातः । एवं का[क]म्बोजमुण्ड इत्यादिष्वपि ।
3. कुं मोदयतीति कुमुदम् । अन्तर्भावितण्यन्तात् मूलविभुजादित्वेन (वा. 3-2-5) कप्रत्यये रूपमेवम् । कौ = पृथिव्यां मोदते इत्यपि विग्रहन्ति ।
4. ‘अनुदात्तेश्च हलादेः’ इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच्प्रत्ययः ।
5. निष्ठायां ‘उदुपधाद्भावादिकर्मणोः—’ (1-2-21) इति कित्त्वविकल्पनात् रूपद्वयम् । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र मुदितः, मुदितवान् इत्येव भवति ।
- A. ‘ईशस्य पुण्यसुगमस्य वर्धं मुणन्तो मल्लाश्च यत्र चुकुणुः शुनका इवोच्चैः ।’

धा. का. 2. 76.

प्रमुदितवान्-प्रमोदितवान्, ¹मुत्^A-मुदौ-मुदः, ²मुद्गः-मौद्गम्, ³मुदिरः, ⁴मुद्रा इत्यादीनि रूपाणि अस्य विशेषेण भवन्तीति विशेषः ।

(1286) “मुद संसर्गे” (X-चुरादिः-1741. सक. सेट्. उभ.)

‘संसर्गे णिचि मोदयेदिति भवेत् हर्षे पुनर्मोदते ॥’ (श्लो. 113.) इति देवः । मोदकः-दिका, मुमोदिषकः-षिका; मोदयिता-त्री, मुमोदिषिता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि शतरं विना चौरादिककोटयतिवत् (205) बोध्यानि । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि [सर्पिषा सक्नुन्] मोदयन्-न्ती, मुमोदिषयन्-न्ती, मोदयिष्यन्-मुमोदिषिष्यन्-न्ती-ती; इति विशेषः ।

(1287) “मुर संवेष्टने” (VI-तुदादिः-1343. सक. सेट्. पर.)

‘—परिवेष्टने’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

मोरकः-रिका, मोरकः-रिका, मुमोरिषकः-मुमुरिषकः-षिका, मोमुरकः-रिका; मोरिता-त्री, मोरयिता-त्री, मुमोरिषिता-मुमुरिषिता-त्री, मोमुरिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुरतिवत् (229) ज्ञेयानि । क्पि-मूः-मुरौ-मुरः; ⁵मुरः-मुरा, ⁶मुरी इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1288) “मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः” (I-भ्वादिः-212. अक. सेट्. पर.)

मूर्छकः-छिका, मूर्छकः-छिका, मुमूर्छिषकः-षिका, मोमूर्छकः-छिका; मूर्छिता-त्री, मूर्छयिता-त्री, मुमूर्छिषिता-त्री, मोमूर्छिता-त्री; इत्यादीनि

1. स्त्रियाम्, ‘संपदादिभ्यः—’ (वा. 3-3-108) इति क्पि रूपमेवम् ।
2. ‘मुदिप्रोर्गगौ’ [द. उ. 3-66] इति गक्प्रत्यये रूपम् । कित्त्वान्न गुणः । मोदयन्त्यनेनेति मुद्गः = सस्यजातिविशेषः । मुद्गेन संसृष्टं = मौद्गम् ।
3. ‘इषिमदिमुदि—’ [द. उ. 8-26] इत्यादिना किरच्प्रत्यये रूपम् । मोदन्तेऽनेनेति मुदिरः = मेघः ।
4. ‘स्फायितश्चि—’ (द. उ. 8-31) इत्यादिना रक्प्रत्यये रूपमेवम् ।
5. ‘इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः । मुरा = ओषधिविशेषः ।
6. गौरादिपाठात् (4-1-41) स्त्रियां ङीषि रूपमेवम् ।
- A. ‘मुद्रा स चेतो ददते चिरं हरौ स्वादास्सुरैः स्वर्दितमङ्गलोर्दने ।’ धा. का. 1-4.

सर्वाणि रूपाणि भौवादिककूजतिवत् (239) बोध्यानि । ¹मूर्तम्-मूर्तः-मूर्त-वान् । क्विपि, मूः-मूर्छा-मूर्छः ; क्तिनि ²मूर्तिः, ³मूर्छितः, ^A मूर्छा, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1289) “मुर्वी बन्धने” (I-भ्वादिः-575. अक. सेट्. पर.)

मूर्वकः-र्विका, मूर्वकः-र्विका, मुमूर्विषकः-षिका, मोमूर्वकः-र्विका ; मूर्विता-त्री, मूर्वयिता-त्री, मुमूर्विषिता-त्री, मोमूर्विता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिकगूर्वतिवत् (416) ज्ञेयानि । ⁴मूर्वा, ⁵मौर्वी, मूः-मुरौ-मुरः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः । शतरि ^Bमूर्वन् इति ।

(1290) “मुष स्तेये” (IX-क्यादिः-1530. अक. सेट्. पर.) [अ]

‘अयं द्विकर्मकः’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

मोषकः-षिका, मोषकः-षिका, ⁶मुमुषिषकः-षिका, मोमुषकः-षिका ; मोषिता-त्री, मोषयिता-त्री, मुमुषिषिता-त्री, मोमुषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि ।

1. निष्ठायां, ‘न ध्याख्यापू^{मूर्छि}मदाम्’ (8-2-57) इति नस्वनिषेधे रूपमेवम् । ‘राल्लोपः’ (6-4-21) इति छकारस्य लोपः । दीर्घः ।
2. ‘क्तिचत्तौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति क्तिचि रूपमेवम् ।
3. मूर्छाऽस्य सञ्जाता इत्यर्थे ‘तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्’ (5-2-36) इतीतच्-प्रत्यये रूपम् ।
4. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्ययः ।
5. मूर्वाया विकार इत्यर्थे ‘तस्य विकारः’ (4-3-134) इत्यणि ङीप् च रूपमेवम् ।
6. क्त्वासनोः ‘रुदविदमुष—’ (1-2-8) इति नित्यं क्तिवविधानात्, ‘रलो व्युप-धात्—’ (1-2-26) इति वैकल्पिकं क्तिव न । तेन सञ्जन्ते सर्वत्र एकमेव रूपमिति ज्ञेयम् । एवं क्त्वाप्रत्ययेऽपि मुषित्वा इत्येकमेव रूपम् ।

A. ‘अहूर्णचित्ताः परिमूर्छितव्रताः स्फूर्णामया अप्रयुशः कृतोञ्छनाः ।’ धा. का. 1-29.

B. ‘दुर्द्विषून् धूर्वितुमेव गूर्वेण मूर्वन्तमापूर्वितपर्वताध्वरम् ॥’ धा. का. 1-73.

[अ] ‘मुष हिंसार्थः’ इति भ्वादिष्वपि क्षीरस्वामी पपाठ । अन्यैः सर्वैरप्य-पाठादस्माभिरयं न लिखितः ।

¹मुष्णन्^A-ती, ²आमोषी^B, मुषितम्-तः-तवान्, ³मुष्टम्-ष्टः, मुषित्वा, मुष्टिः, ⁴मूषिकः-षिका, ⁵मुष्कः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः प्राति-स्विकरूपाणि इति ज्ञेयम् । सञ्जन्तादुप्रत्यये मुमुषिषुः^C इति ।

(1291) “मुस खण्डने” (IV-दिवादिः-1220. सक. सेट्. पर.)

“आत्रेयस्तु कातन्त्रे मूर्धन्यान्तोऽयम् । तथा च ‘राघवस्यामुषः कान्ताम्’ (भ. का. 15-16) इति प्रयोगश्च, इति पाठान्तरमप्याह ।” इति मा. धा. वृत्तौ ।

मोसकः-सिका, मोसकः-सिका, मुमोसिषकः-मुमुसिषकः-षिका, मोमुसकः-सिका ; मोसिता-त्री, मोसयिता-त्री, मुमोसिषिता-मुमुसिषिता-त्री, मोमु-सिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककोसतिवत् (234) ज्ञेयानि ।

1. ‘क्यादिभ्यः—’ (3-1-81) इति इना विकरणप्रत्ययः । ‘इनाऽभ्यस्तयोरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपः । णत्वम् ।
2. ‘संपृचानुरुध.....आमुषाभ्याहनश्च’ (3-2-142) इत्यादिना तच्छीलादिषु घिनुण्प्रत्यये रूपमेवम् ।
3. ‘आदितश्च’ (7-2-16) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वात् मुष्ट इत्यादीनां सिद्धिः ; ‘चोरिते मुषितं मुष्टम्—’ इति स्वामी च । इति प्रक्रियासर्वस्वे (पु. 26) । तेन ‘मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन’ इति कालिदास (पु.) प्रयोग उपपद्यते ।
4. ‘मुषेर्दीर्घश्च’ (द. उ. 3-14) इति क्तिन्प्रत्ययो धातोः दीर्घश्च भवति । मुष्णातीति मूषिकः । “‘मुष स्तेये’ भौवादिकः । तस्मात् क्तिन्प्रत्यये दीर्घवचनमन्तरेणापि मूषिकशब्दस्य सिद्धत्वात् दीर्घवचनं स्पष्टार्थम् । एवं च मूषेर्णुलि मूषकः इत्यपि साधुः । इति श्वेतवनवासी” इति द. उ. टिप्पण्यम् ।
5. ‘स्रष्टृमूषिमुषिभ्यः क्ति’ (द. उ. 3-19) इति कप्रत्ययः क्तिच भवति । मुष्कः=चौरो, मांसलो वा । ‘अण्डः फलं च’ इति क्षीरस्वामी ।
- A. ‘.....पुष्णन् मुदं मृगदंशां रिपुधाम मुष्णन् ।’ धा. का. 3-12.
- B. ‘द्रोहि खयोतसंपर्कि नयनामोषि दुःसहम् ॥’ भ. का. 7-6.
- C. ‘किं मुमुषिषुवद् यात द्विषो नापचिकीर्षया ॥’ भ. का. 7-99.

¹मुसलम्-मुसली, ²मुस्ता, ^A ³मुस्तकम्, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1292) “मुस्त संघाते” (X-चुरादि:-1632. सक. सेट्. उभ.)
मा. धा. वृत्तिः अमुं धातुं न पठति । अन्ये सर्वेऽपि ‘मुस्त’ इत्यस्यानुकूला एव । ‘अस्त-’ इत्यस्य पाठभेदः इति मा. धा. ; धा. का. (३. 26) च ।
मुस्तकः-स्तिका, मुमुस्तयिषकः-षिका ; मुस्तयिता-त्री, मुमुस्तयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुस्मयतिवत् (236) बोध्यानि ।
अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि-मुस्तयन्-न्ती, मुमुस्तयिषन्-न्ती ;
मुस्तयिष्यन्-न्ती-ती, मुमुस्तयिषिष्यन्-न्ती-ती, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1293) “मुह वैचित्त्ये” (IV-दिवादि:-1198. अक. वेट्. पर.)

रधादिः । वैचित्त्यम्=विचित्ता, अविवेकः ।

मोहकः-हिका, मोहकः-हिका, ⁴मुमुहिषकः-मुमोहिषकः-मुमुक्षकः-क्षिका,

1. ‘वृषादिभ्यश्चित्’ (द. उ. 8-109) इति कलप्रत्यये मुसलम् इति रूपम् ।
गौरादिपाठान्त्रीषि मुसली इति रूपम् । मुसली = गृहगोधिका ।
2. बाहुलकात् औणादिके तन्प्रत्यये ‘तितुत्र—’ (7-2-9) इतीग्नियेधे रूपम् ।
अथवा, ‘त्रातालातुतपुतचित्तिनिमित्तमुस्त—’ इत्यादिना भोजेन कप्रत्यये
निपातितः ।’ इति धा. का. व्याख्यानात् (2-66) एवं रूपमिति ज्ञेयम् ।
3. ‘संज्ञायाम्’ (4-3-117) इति कन्प्रत्यये रूपं भवति । अर्धर्चादिगणे (2-4-31)
पाठात् पुंनपुंसकलिङ्गत्वम् । ‘भद्रं स्यान्मङ्गले हेमि मुस्तके करणान्तरे’ इति
मेदिनी ।
4. ‘रधादिभ्यश्च’ (7-2-45) इति इङ्गिकल्पः । इदपक्षे, ‘रलो व्युपधात्—’
(1-2-26) इति कित्त्विकल्पः । इडभावपक्षे, ‘वा हुहमुह—’ (8-2-33) इति
घत्वपक्षे, चत्वे षत्वे च मुमुक्षकः इति रूपम् । इडभावपक्षे एव, ङत्वपक्षे,
‘षढोः कः सि’ (8-2-41) इति क्त्वेऽपि मुमुक्षक इति रूपं तुल्यमेव । एवं
संज्ञान्ते सर्वत्र रूपत्रय(चतुष्टय)स्य निष्पत्तिर्ज्ञेया ।

A. ‘मुस्तामोह्यमसः कितिस्त्वमसमो लुग्यन् खलानोकसः ..... ॥’ धा. का. 2.66.

मोमुहकः-हिका ; मोहिता-त्री, ¹मोग्धा-घ्री, मोढा-ढ्री, मोहयिता-त्री,
मुमोहिषिता-मुमुहिषिता-मुमुक्षिता-त्री, मुमुहिता-त्री ; मुह्यन्-न्ती, ²मोह्यन्
परिमोह्यन्-न्ती, ^Aपरिमोह्यमाणः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि प्रातिस्विकरूपाणि
विना दैवादिकद्रुह्यतिवत् (885) ज्ञेयानि । ³परिमोही, ^B क्विपि उन्मुक्,
उन्मुद्, ⁴मूर्खः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1294) “मूड् बन्धने” (I-भ्वादि:-967. सक. सेट्. आत्म.)

मावकः-विका, मावकः-विका, ⁵मुमूषकः-षिका, ⁶मिमावयिषकः-षिका,
मोमूयकः-यिका ; मविता-त्री, मावयिता-त्री, मुमूषिता-त्री, मोमूयिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकपवतिवत् (1033) ज्ञेयानि । ⁷मूतम्-
तः-तवान्, ⁸जीमूतः, क्त्वाप्रत्यये मूत्वा, ⁹मूषा इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति
विशेषः ।

1. रधादित्वादिङ्गिकल्पः । इडभावपक्षे घत्विकल्पः । तेन रूपत्रयं तृजादिषु सर्वत्र
ज्ञेयम् ।
2. मोहस्य चित्तवत्कर्तृकत्वात् मोह्यन् इत्यत्र, ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृ-
कात्’ (1-3-88) इति ण्यन्ताच्छतैव । परिमोह्यन् परिमोह्यमाणः इत्यत्र
तु ‘न रादभ्याड्यमाड्यपरिमुह—’ (1-3-89) इति परस्मैपद निषेधात् चित्त-
वत्कर्तृकत्वेऽकर्मकत्वेऽपि ‘णिच्श्च’ (1-3-74) इति उभयपदं भवतीति ज्ञेयम् ।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘सम्पृच—’ (3-2-142) इत्यादिना घिनुणप्रत्यये रूपमेवम् ।
4. ‘मुहेर्खो मूर् च’ [द. उ. 3-52] इति खप्रत्यये, धातोः ‘मूर्’ इत्यादेशे च
रूपमेवम् ।
5. संज्ञान्ते ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीग्नियेधः । ‘इको झल्’ (1-2-9) इति
सनः कित्वात् गुणनिषेधः ।
6. ण्यन्तात् सनि ‘ओः पुयण्यपरे’ (7-4-80) इत्यनेन पवर्गपरकत्वात् अभ्यासस्य
इकारः ।
7. निष्ठायाम्, ‘श्र्युकः किति’ (7-2-11) इति इग्नियेधः । एवं क्त्वा क्तिन्प्रभृतिष्वपि
ज्ञेयम् ।
8. जीवनस्य मूतः जीमूतः=मेघः । पृषोदरादित्वात् (6-3-109) जीवनशब्दस्य
‘जी’ इत्यादेशः ।
9. ‘मूड्ग्वोर्लोपश्च’ (द. उ. 9-17) इत्युपनप्रत्यये धातृकारलोपे च रूपमेवम् ।
- A. ‘परिमोह्यमाणाभी राक्षसीभिः समानृताः ॥’ भ. का. 8-63.
- B. ‘कुर्याद् योगिनमप्येष स्फूर्जवान् परिमोहिनम् ।’ भ. का. 7-10.

(1295) “मूत्र प्रस्रवणे” (X-चुरादि:-1909. अक. सेट्. उभ.) अदन्तः ।
मूत्रकः-त्रिका, मुमूत्रयिषकः-षिका ; मूत्रयिता-त्री, मुमूत्रयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककृतयतिवत् (161) ज्ञेयानि ।
मोमूत्रकः¹-त्रिका, मोमूत्रितः^A इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1296) “मूल प्रतिष्ठायाम्” (I-भ्वादि:-529. अक. सेट्. पर.)
‘मूलेः प्रतिष्ठितौ मूलेद् रोहणे मूलयेदिति ।’ (श्लो. 157) इति देवः ।
मूलकः-लिका, मूलकः-लिका, मुमूलिषकः-षिका, मोमूलकः-लिका ;
मूलिता-त्री, मूलयिता-त्री, मुमूलिषिता-त्री, मोमूलिता-त्री, इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककूलतिवत् (244) बोध्यानि । ²मूलम्-अमूला-
शतमूली, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1297) “मूल रोहणे” (X-चुरादि:-1603. सक. सेट्. उभ.)

‘मूलेः प्रतिष्ठितौ मूलेद् रोहणे मूलयेदिति ।’ (श्लो. 157) इति देवः ।

‘मूल—इति नन्दी’ इति क्षीरस्वामी ।

मूलकः-लिका, मुमूलयिषकः-षिका, मूलयिता-त्री, मुमूलयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककूटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । अस्य
धातोः उभयपदित्वात् शतरि-मूलयन्-न्ती, मुमूलयिषन्-न्ती, मूलयिष्यन्-न्ती-
ती, मुमूलयिषिष्यन्-न्ती-ती ; इति विशेषः । ³मूलकः ।

(1298) “मूष स्तेये” (I-भ्वादि:-676. सक. सेट्. पर.)

मूषकः-षिका, मूषकः-षिका, मुमूषिषकः-षिका, मोमूषकः-षिका ;

1. ‘सूचिसूत्रिमूत्र्यव्यत्यर्थेऽर्णोतिग्रहणं यद्विधावनेकाजहलार्थम्’ (वा. 3-1-22)
इत्यनेनानेकाच्चेऽपि धातोः अस्य यङ् भवति । यङ्न्तात् ष्वुलि एवं रूपम् ।
एवमेव तृजादिष्वपि प्रक्रिया ऊह्या ।
2. पचाद्यचि रूपमेवम् । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वादजन्तत्वेऽपि क्लीबत्वमस्येति ज्ञेयम् ।
अमूला इति तु ‘मूलान्नः’ (ग-सू. 4-1-4) इति टापि रूपमेवम् । शतमूली
इति तु ‘पाककर्णपणपुष्पफलमूल—’ (4-1-64) इत्यादिना ङीष् सिध्यति । एवं
दर्भमूली इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।
3. स्वार्थे कन्प्रत्यये रूपमेवम् । मूलकः = शाकविशेषः ।
- A. ‘मोमूत्रितारिरतिरूक्षण्या रणेषु ।’ धा. का. 3-59.

मूषिता-त्री, मूषयिता-त्री, मुमूषिषिता-त्री, मोमूषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूषतिवत् (552) ज्ञेयानि । ¹मूषा,
²मूषकः-षिका, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1299) “मृक्ष संघाते” (I-भ्वादि:-664. अक. सेट्. पर.)

‘मक्ष—इत्यप्येके इति मैत्रेयः’ इति धातुवृत्तिः । ‘मक्ष—इत्येके’ इति
धा. का. (1-84) । क्षीरस्वामी तु धातुमसुं न पठति । ‘.....
अक्षेत् संघाते ..... ॥’ (श्लो. 171) इति देवः ।
मृक्षकः-क्षिका, मृक्षकः-क्षिका, मिमृक्षिषकः-षिका, मरीमृक्षकः-क्षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकमृक्षतिवत् (765) बोध्यानि । ‘मक्ष’
इति पाठे ³मक्षकः-मक्षिका ।

(1300) “मृग अन्वेष्टणे” (X-चुरादि:-1900. सक. सेट्. आत्म.)

अदन्तः, कथादिः, आगर्वीयश्च । [अ]

‘अन्वेष्टणेऽर्थे मृगयेत णौ यो मार्गेर्भवेन्मार्गेति मार्गयेच्च ॥’

(श्लो. 44) इति देवः ।

मृगकः-गिका, मिमृगयिषकः-षिका ; मृगयिता-त्री, मिमृगयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककृपयतिवत् (251) ज्ञेयानि । अस्या-

1. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति अकारप्रत्ययः । ‘तैजसावर्तनी मूषा’
इत्यमरः ।
2. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति संज्ञायां क्वुन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
स्त्रियां जातिलक्षणं ङीष् बाधित्वा टापि मूषिका इति रूपम् ।
3. संज्ञायाम्, ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3.5) इति क्वुन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
स्त्रियां जातिलक्षणं ङीष् बाधित्वा ‘अजायतष्ठाप्’ (4-1-4) इति टापि मक्षिका
इति रूपम् ।

[अ] ‘मृगयति इति कण्वादिपाठात् ।’ इति मैत्रेयः— इति धातुवृत्तौ प्रति-
पादितम् । दिवाद्यन्ते तु “—‘दिवाद्यस्त्वपरिसमाप्ताः’ इत्याहुः । तेन क्षीयते,
मृगयते इत्यादिसिद्धिरिति ।” इत्यप्युक्तम् । कण्वादिष्वपि मृगधातुः न पठ्यते ।
“दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृगयतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।”
इति दिवाद्यन्ते सिद्धान्तकौमुदीवाक्यात् परस्मैपदमेव दिवादिपाठेऽप्येतस्येति
ज्ञायते ।

गर्वायत्वेन 'आगर्वादात्मनेपदिनः' (ग. सू. चुरादिः) इत्यात्मनेपदमेवेति विशेषः । ¹मृगया ।

(1301) "मृज् प्राणत्यागे" (VI-तुदादिः-1403. अक. अनि. आत्म.)

'मृणाति हिंसार्थे प्वादेर्मृजस्तु म्रियते पदम् ॥' (श्लो. 34) इति देवः । मारकः-रिका, मारकः-रिका, मुमूर्षकः-र्षिका, मेम्रीयकः-यिका; मर्ता-मर्त्री, मारयिता-त्री, मुमूर्षिता-त्री, मेम्रीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिकपिपतिवत् (1044) ज्ञेयानि । ²म्रियमाणः^A, ³मरिष्यन्-न्ती-ती, [श्वा]⁴मुमूर्षन्, ⁵अमृतम्, ⁶मरः-अमरः, ^Bदुर्मरम्,

1. 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाटयानामुपसंख्यानम्' (वा. 3-3-101) इति स्त्रियां भावादौ शप्रत्यये, अतो लोपे, णेर्गुणे च रूपम् । मृगया=आखेटकः । 'मृगि-कम्प्योः शविधिः' इति वचनेन शप्रत्ययोऽत्रेति क्षीरस्वामी । नैतादृशं वचनं भाष्यादिषु दृश्यते । व्याकरणान्तरीयं वाक्यमिति क्षी-टीका ।
2. शानचि, 'तुदादिभ्यः—' (3-1-77) इति शप्रत्यये, 'रिङ् शयग्लिङ्छु' (7-4-28) इति रिङादेशे इयङादेशे च रूपमेवम् ।
3. 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (1-3-61) इत्यात्मनेपदस्य नियमितत्वात्, स्यप्रत्ययस्य च शिप्रत्ययत्वादिनिदानाभावाद्वा परस्मैपदं भवति । विस्तरस्तु माधवधातुवृत्त्यादिषु बोध्यः । 'ऋद्धनोः स्ये' (7-2-70) इतीडागमोऽत्रेति विशेषः ।
4. सन्नन्ताच्छतरि, 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः क्त्वात्, 'अज्ज्ञनगमां सनि' (6-4-16) इति दीर्घे, 'उदोऽयपूर्वस्य' (7-1-102) इत्युकारे, रपरत्वे च, 'हलि च' (8-2-77) इति दीर्घः । अत्र, 'पूर्ववत् सनः' (1-3-62) इति शानञ् न, म्रियतिधातुमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावात् शिल्बुङ्लिङं च निमित्तत्वात् । अतो यथासम्भवं परस्मैपदप्रयोग उपपन्नः । तथा च भाष्ये (3-1-7) प्रयुक्तम् 'श्वा मुमूर्षति' इति । अत्र शुनश्चेतनत्वात् जीवितस्य म्रियत्वात् व्याध्याद्यभिभवेऽपि तिर्यक्त्वात् मर्तुमिच्छा नास्तीत्यत इच्छार्थकस्सन् न, अपि तु 'आशंकायाम्—' (वा. 3-1-7) इति वार्तिकेन आशंकने (आशंसने) सन्-इति बोध्यम् । शङ्के, श्वा मुमूर्षति (मुमूर्षन् अस्ति) इति वाक्यार्थः । स्पष्टमिदं 'धातोः कर्मणः—' (3-1-7) इत्यत्र भाष्य-कैय-टादिषु ।
5. न म्रियते इत्यमृतम् । 'मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च' (3-2-188) इत्यत्र चकार-स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने कः । ततो नञ्समासः ।
6. पचायचि—मरः । नञ्समासे अमरः = देवः ।
- A. 'म्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे पद्मावमागतः ।' भ. का. 6.141.
- B. 'अकाले दुर्मरमहो यजीवामस्तया विना ॥' भ. का. 6.14.

^Aमुमूर्षा, ¹मरीचिः, ²मरुः, ³मृत्युः, ⁴मरुकः, ⁵मरुत्, ⁶मर्तः-मर्त्यः इती-मान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1302) "मृज् शुद्धौ" (II-अदादिः-1066. अक. वेद्. पर.) [अ]

'शौचालंकारयोर्वा णौ मृजेर्माजिति मार्जयेत् ॥

मार्ष्टि शुद्धौ तथा मार्जेः शब्दार्थान्मार्जयेणिति ।'

(श्लो. 60-61) इति देवः ।

मार्जकः-जिका, मार्जकः-जिका, ⁷मिमार्जिषकः-षिका-मिमृक्षकः-क्षिका,

1. 'मृकणिभ्यामीचिः' [द. उ. 1-38] इतीचिप्रत्यये रूपमेवम् । म्रियते इति मरीचिः = रश्मिः, ऋषिविशेषश्च ।
2. 'मृज्—' [द. उ. 1-92] इत्युप्रत्यये रूपम् । म्रियन्तेऽस्मिन् प्राणिनः सलिलार्थिन इति मरुः = जलतृणविवर्जितो देशः ।
3. 'भुजिमृज्भ्यां युक्त्युक्तौ' [द. उ. 1.135] इति त्युक्प्रत्यये, क्त्वाद् गुणनिषेधे च रूपमेवम् ।
4. 'मृकणिभ्यामूकोणौ' [द. उ. 3.44] इत्युक्प्रत्ययः । मरुकः = प्राणिविशेषः ।
5. 'मृप्रोहतिः' [द. उ. 6.1] इत्युतिप्रत्यये रूपमेवम् । मरुत् = वायुः, देवो वा ।
6. 'हसिमृ—' [द. उ. 6-7] इति तन्प्रत्यये रूपमेवम् । मर्तः = प्राणी । मर्तशब्दात्, 'नवसूरमर्त्यविष्टेभ्यो यत्' (वा. 5-4-36) इति स्वार्थे यत्प्रत्यये मर्त्यः इति सिद्धयति । मर्त्यः = मनुष्यः ।
7. धातोरस्य ऊदित्वेन, 'स्वरतिसूतिसूयतिधृज्जुदितो वा' (7-2-44) इतीङ्गिकल्पः । इङ्पक्षे रूपमेवम् । इङ्भावपक्षे, झलादित्वेन सनः क्त्वेन गुणनिषेधे, 'म्रश्चम्रस्जसृजमृज्—' (8-2-36) इत्यादिना षत्वे, 'षढोः कः सि' (8-2-41) इति ककारे षत्वे च रूपमेवम् । एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र रूपद्वयस्योपपत्तिर्ज्ञेया ।
- A. 'ज्याषुष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्मुमूर्षया ॥' भ. का. 5.57.
- [अ] 'मृज्—' इति क्षीरस्वामी पितममुं पठित्वा, उत्तरत्र, 'मिदादौ (3-3-104) मृजा।' इत्यप्याह । अनूदितश्चायं पक्षः पुरुषकारे (श्लो. 61), खण्डितश्च । 'षकारोऽड्यर्थः ।' इति च क्षीरस्वामिवाक्यं किञ्चिदनूदितमत्र पुरुषकारे । परं तु क्षीरतरङ्गिण्यां नैतादृशं वाक्यमधुनोपलभ्यते । यदि धातोः षित्वं प्रमाणिकं स्यात्—तर्हि षित्वेनैव निदानेनाङ्सिद्धेर्भिदादिपाठपरिकल्पनमन्या-ध्यमिति तदाशयः । वस्तुतस्तु क्षीरतरङ्गिण्यां धातोरस्य षित्करणं लेखकदोषादापतितमिति भाति ।

¹मरीमृजकः-जिका ;

²मार्जिता-मार्ष्टा-मार्ष्टी, मार्जयिता-त्री, मिमार्जिषिता-मिमृक्षिता-त्री,
मरीमृजिता-त्री ;

³मार्जन्-मृजन्-ती, मार्जयन्-न्ती, मिमार्जिषन्-मिमृक्षन्-न्ती;
मार्जिष्यन्-⁴मार्क्ष्यन्-न्ती-ती, मार्जयिष्यन्-न्ती-ती, मिमार्जिष्यन्-
मिमृक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —

⁵व्यतिमार्जनः, व्यतिमृजानः, मार्जयमानः, व्यतिमिमार्जिषमाणः-व्यतिमिमृक्षमाणः, मरीमृज्यमानः-⁶मर्मृज्यमानासः व्यतिमार्जिष्यमाणः-व्यतिमार्क्ष्यमाणः, मार्जयिष्यमाणः, व्यतिमिमार्जिष्यमाणः-व्यतिमिमृक्षिष्यमाणः,
मरीमृजिष्यमाणः ;

⁷कंसपरिमृज्-कंसपरिमृज्-कंसपरिमृजौ-कंसपरिमृजः ;

1. 'न धातुलोप आर्धधातुके' (1-1-4) इत्यत्रत्यभाष्यपरामर्शनात् यङन्ते सर्वत्र वृद्धिविकल्पः इति ज्ञायत इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे (पु. 1878) स्पष्टम् । ततश्चात्र सर्वत्र मरीमार्जकः-जिका, मरीमार्जिता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि यथासम्भवं तत्प्रत्ययेषु ज्ञेयानि । एवं 'मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास' इति चोपसंख्यानम्' (वा. 7-4-91) इत्युक्त्वात् ण्वुलादिष्वप्यस्य रुक् निष्पत्तिर्भवतीति न मन्तव्यम् ; यतोऽत्र निपातनस्थलेष्विव स्वरूपग्रहणात्, निर्दिष्टरूपस्यैव साधुत्वज्ञापनात्, यङ्लुकि विहितस्य रुको यङन्तेऽपि निर्दिष्टयोर्भयोर्विषयेऽप्युपसंख्यानार्थमेव चातिक्वावताराच्च इति स्पष्टं कैयटादौ ।
2. तृजादिष्वप्युद्दिष्टाद्विकल्पः । इडभावपक्षे, इडपक्षेऽपि लघूपधलक्षणं गुणं बाधित्वा, 'मृजेवृद्धिः' (7-2-114) इति वृद्धिः । एवमेव तव्यदादिष्वपि ज्ञेयम् ।
3. शतरि, 'अदिप्रभृतिभ्यः—' (2-4-72) इति शब्लुकि, 'इहान्ये वैयाकरणाः मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते' (भाष्यवाक्यम् 1-1-3) इति वृद्धिविकल्पः । वृद्धयभावपक्षे, शतुरपित्सार्धधातुकत्वेन लिङ्गवादादङ्गस्य गुणो न ।
4. स्यप्रत्यये इडभावपक्षे षत्वकत्वषत्वेषु रूपमेवम् ।
5. 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे' (1-3-14) इति शानच् । वृद्धिविकल्पः ।
6. यङन्ताच्छानचि, 'मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास उपसंख्यानम्' (वा. 7-4-91) इति वचनात् रीगपवादतया पाक्षिके रुक्, बहुवचने जसः, 'आजसेरसुक्' (7-1-50) इत्यस्य रूपमेवम् । "छन्दोऽधिकारः 'आजसेरसुक्' (7-1-50) इति यावत् ।" इति काशिकायाम् (7-1-38) उक्तत्वात् वैदिकेष्वेवास्य प्रयोग इति ज्ञेयम् ।
7. कंसं परिमार्ष्टि इत्यर्थे, 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विप् । पदान्तनिमित्तके षत्वे जश्त्वे चर्त्त्वविकल्पे च रूपमेवम् ।

¹मृष्टम्-मृष्टः-मृष्टवान्, मार्जितः, मिमार्जिषितः-मिमृक्षितः, मरीमृजितः-तवान्;
परिमार्जः, ²तुन्दपरिमृजः^A-तुन्दपरिमार्जः, ³परिमार्क्षुः, ⁴मार्जनः, मार्जः,
मिमार्जिषुः-मिमृक्षुः, मरी[मार्जः]मृजः ;

मार्जितव्यम्-मार्ष्टव्यम्, मार्जयितव्यम्, मिमार्जिषितव्यम्-मिमृक्षितव्यम्,
मरीमृजितव्यम् ;

मार्जनीयम्, मार्जनीयम्, मिमार्जिषणीयम्-मिमृक्षणीयम्, मरीमृजनीयम् ;

⁵मृज्यः-^Bमार्ग्यः, ⁶अवश्यमार्ग्यः, मार्ग्यम्, मिमार्जिष्यम्-मिमृक्ष्यम्,
मरीमृज्यम् ;

ईषन्मार्जः-दुर्मार्जः-सुमार्जः ;

मृज्यमानः, मार्ग्यमानः, मिमार्जिष्यमाणः-मिमृक्ष्यमाणः, मरीमृज्यमानः ;

1. ऊदित्वेनेङ्गिकल्पनात् निष्ठायां, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीप्तिषेधः । षत्वे षट्त्वे च रूपमेवम् ।
2. तुन्दं परिमार्ष्टील्यर्थे, 'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' (3-2-5) इति कर्मण्युपपदे अणोऽपवादतया कप्रत्ययः । कित्त्वेन गुणनिषेधः । 'आलस्यमुखाहरणयोः—' (वा. 3-2-5) इति वचनात् आलस्यविशिष्टे कर्तव्येवायं प्रत्यय इति ज्ञेयम् । तदभावपक्षे तुन्दपरिमार्जः इत्यत्र, 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इति अप्रत्यये वृद्धौ च रूपम् । अत्र कप्रत्ययस्य कित्त्वात्, 'मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिम्—' (भाष्यवाक्यम् 1-1-3) इति वचनात् आलस्यरूपार्थे एव वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य, 'सा भवत्येव सत्यभिधाने' इति उद्योते (3-1-5) समाहितम् । उत्तरत्र च यद्यनभिधानमभिमतम्, तदानीम्, 'इको गुणवृद्धौ' (1-1-3) इति सूत्रे भाष्यस्वारस्यात् निरुक्तभाष्यवाक्ये 'अजादौ' इत्यस्य आतिदेशिकविडदजादिप्रत्यये इत्यर्थपरकत्वमाश्रित्य, अत्र कप्रत्ययस्योपदेशिककित्त्वेन वृद्धिनिषेध एवेति च समाहितम् ।
3. ताच्छीलिके, "—'परिक्षिपच्च रिमृजः गस्तुः' इति गस्तुप्रत्ययः । परिमार्क्षुः ।" इति प्रक्रियाकौमुदी । भाष्यादिषु तु नैतादृशं वचनमुपलभ्यते ।
4. बाहुलकात्, नन्वादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वाद्वा ण्यन्तात् कर्तरि ल्युप्रत्यये रूपमेवम् ।
5. 'मृजेविभाषा' (3-1-113) इति विभाषा क्यप् । पक्षे ण्यति निष्ठायामनिर्दृष्टत्वात् 'चजोः कु धिण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे वृद्धौ च मार्ग्यः इति रूपम् ।
6. आवश्यकार्थे ण्यति, 'ण्य आवश्यक' (7-3-65) इति कुत्वनिषेधः ।
- A. 'इह युवतिवदनकान्तिभिराप्यायिततुन्दपरिमृजः शेते ।' अनर्धराधवे 7-110.
- B. 'मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोकश्च तेन ते ॥' भ.का. 6-57.

मार्गः, ¹अपामार्गः, मार्जः, मिमार्जिषः-मिमृक्षः, मरीमर्जः;
 मार्जितुम्-मार्ष्टुम्, मार्जयितुम्, मिमार्जिषितुम्-मिमृक्षितुम्, मरीमृजितुम्;
²मृजा,^A मृष्टिः, मार्जना, मिमार्जिषा-मिमृक्षा, मरीमृजा;
 परिमार्जनम्-³सम्मार्जनी, ⁴सामार्जनम्, मार्जनम्, मिमार्जिषणम्-
 मिमृक्षणम्, मरीमृजनम्;
 मार्जित्वा-मृष्ट्वा, मार्जयित्वा, मिमार्जिषित्वा-मिमृक्षित्वा, मरीमृजित्वा;
 विमृज्य-अपमृज्य, विमार्ज्य, विमिमार्जिष्य-विमिमृक्ष्य, विमरीमृज्य;
 मार्जम् २, } मार्जम् २, } मिमार्जिषम् २-मिमृक्षम् २, }
 मार्जित्वा २-मृष्ट्वा २, } मार्जयित्वा २, } मिमार्जिषित्वा २-मिमृक्षित्वा २, }
 मरीमृजम् २; } ⁵मर्जूः, ⁶मार्जारः, ⁷मार्जालीयः ।
 मरीमृजित्वा २; }

1. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि, कुत्वे, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (6-3-122) इति 'अप' इत्युपसर्गान्त्याकारस्य दीर्घे रूपमेवम् । अपमृज्यतेऽनेन व्याख्यादिरिति अपामार्गः = ओषधिविशेषः ।
2. स्त्रियां भावादौ भिदादिपाठात् (3-3-104) अङि, औपदेशिकडित्वादस्य प्रत्ययस्य 'मृजेरजादौ'—(भाष्यवाक्यम् 1-3-5) इत्यत्र नास्य ग्रहणमिति निर्णयात्, 'क्विति च' (1-1-5) इति वृद्धिनिषेधे च रूपमेवम् । बाहुलकात् क्तिनि वृद्धौ च माष्टिः इत्यपि रूपमिति ज्ञेयम् । मा. धा. वृत्तौ तु 'माष्टिरिति चुरादौ वक्ष्यते' इत्युक्तम् । चुरादिषु तु कृतापि माष्टिशब्दनिष्पत्तिः तेन न क्रियते । मृष्टिरिति तु बाहुलकात् क्तिनि, क्तिचि वा निष्पद्यत इति ज्ञेयम् ।
3. सम्मार्जनी इति करणव्युत्पन्तात् स्त्रियां टित्त्वेन ङीप् रूपम् । सम्मार्जनी = शोधनसाधनी ।
4. सम्पूर्वकादस्माद् भावे 'अभिविधौ भाव इनुण्' (3-3-44) इतीनुणि, तदन्तात् 'अण् इनुणः' (5-4-15) इति स्वार्थिके अण्प्रत्यये, 'इनण्यनपत्ये' (6-4-164) इति नान्तस्य प्रकृतिभावे च रूपमेवम् । क्लीबत्वं लोकादत्रेति ज्ञेयम् । काशिकायाम् (6-4-164) उदाहृतमिदं पदम् ।
5. 'मृजेर्गुणश्च' (द. उ. 1-165) इत्युपप्रत्यये, वचनादेव वृद्धयपवादे गुणे च रूपम् । मर्जूः=शुद्धिः ।
6. 'कजिमृजिभ्यां चित्' (द. उ. 8-67) इत्यारन्प्रत्यये रूपसिद्धिः । माष्टि भवन-मिति मार्जारः=बिडालः ।
7. 'स्थाचतिमृजेः आलवालजालीयरः' (द. उ. 10-1) इत्यनेन यथासंख्यमालीयर प्रत्यये रूपमेवम् । माष्टि अशुभं रक्षांसि चेति मार्जालीयः = अग्निः ।
8. 'पयोधरांश्चन्दनपङ्कदिग्धान् वासांसि चामृष्टमृजानि दृष्ट्वा' । भ. का. 11.27.

(1303) "मृज् शौचालङ्कारयोः" (X-चुरादिः-1849. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

'शौचालङ्कारयोर्वा णौ मृजेर्मार्जयति मार्जयेत् ॥' (श्लो. 60) इति देवः ।

'मृजृष्—' इति क्षीरस्वामी । ऊदित्वस्य ण्यन्ते प्रयोजनाभावात्, शुद्ध एवोपयोगाच्चास्य णिज्विकल्प इति ज्ञेयम् । यद्वा, आधृषीयत्वेनेङ्गिकल्प इति बोध्यम् ।

मार्जकः-जिका, मिमार्जयिषकः-षिका, मार्जकः-जिका, मिमार्जिषकः-षिका, मिमृक्षकः-क्षिका, मरीमृजकः-मरीमार्जकः-जिका; मार्जयिता-त्री, मिमार्ज-यिषिता-त्री, मार्जिता-त्री, मार्ष्टा-मार्ष्टी, मिमार्जिषिता-मिमृक्षिता-त्री, मरीमृजिता-मरीमार्जिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि यथा-सम्भवमूहानि । णिजभावपक्षे पूर्वलिखितादादिकमार्ष्टिवत् (1302) सन्नन्ते, यङन्ते च रूपाणि बोध्यानि । ण्यन्तात्, ण्यन्तप्रकृतिकसन्नन्ताच्च, णिन्नि-मित्तकं लघूपधलक्षणं गुणं बाधित्वा, 'मृजेर्दृष्टिः' (7-2-114) इति वृद्धि-रिति विशेषः । वृद्धिविधायके सूत्रे उत्सृष्टानुबन्धस्य मृजेरविशेषेण ग्रहणमिति विवेकः ।

(1304) "मृड सुखने" (VI-तुदादिः-1327. अक. सेट्. पर.)

'मृडेर्भृङ्णाति सुखने तत्रैव मृडतीति शे ॥' (श्लो. 87) इति देवः ।

मर्डकः-र्डिका, मर्डकः-र्डिका, मिमर्डिषकः-षिका, मरीमृडकः-डिका; मर्डिता-त्री, मर्डयिता-त्री, मिमर्डिषिता-त्री, मरीमृडिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिकगर्जतिवत् (422) ज्ञेयानि । ¹मृडः-मृडानी, क्तिनि-²मृडिः, ³मृडित्वा,^A इमानि रूपाण्यधि-कान्यत्रेति विशेषः ।

1. 'इगुपधञ्जा—' (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्यये रूपम् । मृडस्य स्त्री इति विवक्षायां 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृड—' (4-1-49) इत्यादिना पुंयोगे ङीप् आनुगागमे मृडानी इति रूपं भवति ।
2. 'तितुत्र—' (7-2-9) इतीप्तिनिषेधे ढत्वे ण्यत्वे च रूपमेवम् ।
3. 'मृडमृद—' (1-2-7) इति सेटः क्त्वायाः कित्वात् गुणनिषेधे रूपमेवम् । 'न क्त्वा सेट्' (1-2-18) इत्यस्य प्रतिषेधः ।
4. 'अमृडित्वा सदृशाक्षं क्लिप्तत्वा कौशलैर्निजैः ।' भ. का. 7.96.

(1305) “मृड क्षौदे” (IX-क्रयादि:-1516. सक. सेट्. पर.)

‘मृड सुखे चेति केचित् ।’ इति मा. धा. वृत्तिः । ‘—सुखने’ इति क्षीरस्वामी, पुरुषकारश्च । तत्र (पुरुषकारे श्लो. 87) “अन्ये.....क्षौदे, मृड सुखने च” इति पठन्ति इति ।

‘मृडेर्मृङ्णाति सुखने तत्रैव मृडतीति शे ॥’ (श्लो. 87) इति देवः ।

मर्दकः-र्दिका, मर्दकः-र्दिका, मिमर्दिषकः-षिका, मरीमृदकः-दिका ;
मर्दिता-त्री, मर्दयिता-त्री, मिमर्दिषिता-त्री, मरीमृदिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकतृपतिवत् (772) ज्ञेयानि ।
‘मृङ्णन्-ती-न्ती, व्यतिमृडाणः, ‘मृडीकम्-मृडङ्गणः, इमानि रूपाणि अस्य
धातोः विशेषः ।

(1306) “मृण हिंसायाम्” (VI-तुदादि:-1331. सक. सेट्. पर.)

मर्णकः-र्णिका, मर्णकः-र्णिका, मिमर्णिषकः-षिका, मरीमृणकः-णिका ;
मर्णिता-त्री, मर्णयिता-त्री, मिमर्णिषिता-त्री, मरीमृणिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना तानादिकतृणोतिवत्
(766) बोध्यानि । ‘मृणालम्’ ।

(1307) “मृद क्षौदे” (IX-क्रयादि:-1515. अक. सेट्. पर.) [अ]

‘क्षौदनम्=सञ्चूर्णनम्’ इति धा. का. (3-10) ।

मर्दकः-र्दिका, मर्दकः-र्दिका, मिमर्दिषकः-षिका, मरीमृदकः-दिका ;
मर्दिता-त्री, मर्दयिता-त्री, मिमर्दिषिता-त्री, मरीमृदिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकतृपतिवत् (772) ज्ञेयानि । किपि-

1. शतरि, ‘क्रयादिभ्यः श्रा’ (3-1-81) इति श्रा विकरणप्रत्ययः । ‘श्राऽभ्यस्तयो-
रातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे णत्वे च रूपम् ।

2. ‘मृडः क्रीकन् कङ्कणौ’ (द. उ. 10-11) इति क्रीकन् कङ्कणः इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः । मृडीकम्=हिरण्यम् । मृडङ्गणः=शिशुः ।

3. ‘तमिबिडिबिलिमृणि—’ (द. उ. 8-115) इत्यादिना कालच्प्रत्यये रूपम् ।
मृणालम्=विसम् ।

[अ] कचित् सिद्धान्तकौमुद्यां ‘मृद मर्दने’ इति भ्वादिष्वपि (767) पठ्यते ।
वस्तुतस्तत्र ‘मृद—’ इति भाष्यम् इत्याशयेनास्माभिर्नयं विलिखित इति ज्ञेयम् ।

मृत्-मृद्-मृदो-मृदः, ‘मृत्तिका, मृत्सा-मृत्सना, ‘मुरमर्दनः, मर्दनम्, ‘मृद्यः,
‘महिषासुरमर्दनी, ‘मृदित्वा, ‘मृदङ्गः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण
भवन्ति ।

(1308) “मृधु उन्दने” (I-भ्वादि:-874. सक. सेट्. उभ.)

उन्दनम्=क्लेदनम् ।

मर्धकः-र्धिका, मर्धकः-र्धिका, मिमर्धिषकः-षिका, मरीमृधकः-धिका ;
मर्धिता-त्री, मर्धयिता-त्री, मिमर्धिषिता-त्री, मरीमृधिता-त्री ;
इत्यादीनि प्रातिस्विकरूपाणि विना सर्वाण्यपि रूपाणि तानादिकतृणोतिवत् (766)
ज्ञेयानि । शतरि-मर्धन्-न्ती, ‘मृद्धम्-द्धः-मृद्धवान्, ‘मर्धित्वा-मृद्ध्वा,
‘मृधम्, इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1309) “मृश आमर्शने” (VI-तुदादि:-1425. सक. अनि. पर.)

आमर्शनम्=स्पर्शः ।

मर्शकः-र्शिका, मर्शकः-र्शिका, ‘मिमृक्षकः-क्षिका, मरीमृशकः-शिका ;

1. ‘मृदस्तिकन्’ (5-4-39) इति मृच्छन्दात् स्वार्थे तिकन्प्रत्यये रूपमेवम् ।

2. नन्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः । मुरं मर्दयतीति
मुरमर्दनः ।

3. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति क्यप्प्रत्ययः ।

4. बाहुलकात् ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (3-3-113) इति कर्मण्युपपदे कर्तरि ल्युटि,
स्त्रियां टित्वात् ङीप् च रूपमेवम् ।

5. ‘मृडमृद्—’ (1-2-7) इति सेटः क्त्वायाः कित्वात् गुणनिषेधे रूपमेवम् ।

6. ‘विडादिभ्यः कित्’ (द. उ. 3-61) इति अङ्गच्प्रत्ययः । मृदङ्गः=
वाद्यविशेषः ।

7. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ्विकल्पः । इदृपक्षे ‘न क्त्वा सेट्’
(1-2-18) इति कित्त्वनिषेधात् गुणे मर्धित्वा इति रूपम् । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् ।

8. ‘घञर्थे कविधानम्’ (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये रूपमेवम् । बाहुलकाद्वा भावे
कप्रत्ययः । मृधम् = समरः इति क्षीरस्वामी ।

9. सञ्जन्तात् ण्डुलि, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः कित्वात् ‘—अकिति’
(6-1-59) इत्युक्तत्वात् अमभावे ‘प्रश्च—’ (8-2-36) इत्यादिना धातुशकारस्य
षकारे ‘षढोः कः सि’ (8-2-41) इति ककारे षत्वे च रूपमेवम् । एवं सञ्जन्ते
सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।

A. ‘या नेदितोर्वीपरिशर्धिवीचीविमृद्धवृक्षादिविबोध्यशैल्या ॥’ धा. का. 2.26.

¹अष्टा-मर्षा-ष्टी, मर्षयिता-त्री, मिमृक्षिता-त्री, मरीमृक्षिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकर्षतिवत् (255) ज्ञेयानि । शतरि-²आमृशन्-न्ती-ती, अक्षयन्-मर्षयन्-न्ती-ती; इति विशेषः ।

(1310) “मृष तितिक्षायाम्” (IV-दिवादि:-1164. सक. सेट्. उभ.)

‘— क्षमायां यौ मर्षेन्मर्षेत मर्षयेत् ।

मृष्यते मृष्यतीति स्यात् स्नेहने शपि मर्षति ॥’ (श्लो. 173) इति देवः ।
मर्षकः-र्षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षिकः-र्षिका, मरीमृषकः-र्षिका;
मर्षिता-त्री, मर्षयिता-त्री, मिमर्षयिता-त्री, मरीमृषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकर्षतिवत् (775) ज्ञेयानि ।
³परिमृष्यन्-न्ती, ⁴मर्षितः-मर्षितवान्, ⁵अपमृषितम् (वाक्यम्), ⁶दुर्मर्षणः,

1. ‘अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्’ (6-1-59) इति वा अमागमः । ततः यण् ।
तेन रूपद्वयं बोध्यम् । एवमेव अकिति झलादिप्रत्यये परतः सर्वत्र अमागमो
विकल्पेन भवति ।

2. ‘तुदादिभ्यः शः’ (3-1-77) इति शः विकरणप्रत्ययः । अपित्साविधातुकस्य
शस्य छिद्रद्वावाद् अङ्गस्य गुणो न । स्त्रियां नुम्विकल्पे रूपद्वयं ज्ञेयम् ।

3. ‘परेर्मृषः’ (1-3-82) इति परिपूर्वकस्यास्य कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले परस्मैपदं
शतैव । तेन शतरि, श्यनि अङ्गस्य गुणनिषेधे च रूपमेवम् ।

4. ‘मृषस्तितिक्षायाम्’ (1-2-20) इति सेटो निष्ठायाः कित्त्वनिषेधात् गुणे
रूपमेवम् । अत्र धातुपाठ एवास्य धातोस्तितिक्षार्थनिर्देशात्, भौवादिकमर्षते-
रुदित्वेन निष्ठायामिटः प्राप्त्यभावात्, पारिशेष्यात् दैवादिकस्यास्यैव ग्रहणस्य सम्भ-
वेन (1-2-20) सूत्रे पुनः ‘तितिक्षायाम्’ इत्युपादानं व्यर्थं सत् धातोरर्थान्तरत्वे
गमकमिति शाब्दिकाः । तेन तितिक्षा (क्षमा) भिन्नार्थे निष्ठायाः कित्त्वमेव ।
यथा— ‘अपमृषितं वाक्यमाह’ इति । अत्र धातोरुपसर्गयोगवशात्
अविस्पष्टरूपार्थान्तरे वृत्तिरिति ज्ञेयम् ।

5. ईषदाद्युपपदेशु, ‘भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युञ् वाच्यः’ (वा.3-3-130)
इति खलपवादो युक् । ‘वा इत्येके’ इति प्रक्रियाकौमुदी । तन्मते
ईषन्मर्षः-दुर्मर्षः-सुमर्षः इति रूपाण्यपि बोध्यानि ।

A. ‘विहितं मयाऽथ सदसीदमपमृषितमच्युतार्चनम् ।’ शि. व. 15-46.

¹मर्षित्वा-मृषित्वा, ²मर्षणः, इतीमान्यस्य विशेषरूपाणीति ज्ञेयम् ।
³मृष्यमाणः ।

(1311) “मृष तितिक्षायाम्” (X-चुरादि:-1850. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः । तेन णिज्विकल्पः ।

‘— क्षमायां यौ मर्षेन्मर्षेत मर्षयेत् ।’ (श्लो. 173) इति देवः ।

मर्षकः-र्षिका, मिमर्षयिकः-र्षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षयिकः-र्षिका,
मरीमृषकः-र्षिका; मर्षयिता-त्री, मर्षिता-त्री, मिमर्षयिता-त्री, मिमर्षि-
षिता-त्री, मरीमृषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचर्षतिवत्
(554) ज्ञेयानि । णिजभावपक्षे क्पि-मृद्-मृद्-मृषौ-मृषः, मृषित्वा-मर्षित्वा,
इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोरिति विशेषः ।

(1312) “मृषु सेचने सहने च” (I-भ्वादि:-707. सक. सेट्. पर.)

‘— हिंसाक्लेशदैर्घ्येषु इत्येके’ इति धा. का. (1.88) । ‘— स्नेहने’
इति देवसम्मतः पाठः (श्लो. 173) इति ज्ञायते ।

‘मृष्यते मृष्यतीति स्यात्, स्नेहने शपि मर्षति ॥’ (श्लो. 173) इति देवः ।
मर्षकः-र्षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षिकः-र्षिका, मरीमृषकः-र्षिका;
मर्षिता-त्री, मर्षयिता-त्री, मिमर्षयिता-त्री, मरीमृषिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकर्षतिवत् (1054) ज्ञेयानि । युचि-मर्षणः,
³मृष्टम्-ष्टः-मृष्टवान्, ⁴मर्षित्वा-मृष्ट्वा, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

1. क्त्वायाम्, ‘तृषिमृषिकृशोः काश्यपस्य’ (1-2-25) इति कित्त्वविकल्पः । तेन
रूपद्वयम् ।

2. नन्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात्, बाहुलकाद् वा कर्तरि, ण्यन्तात्, शुद्धाद्वा
र्युप्रत्यये रूपमेवम् ।

3. उदित्वेन क्त्वायामिङ्गविकल्पनात्, निष्ठायाम् ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15)
इतीप्तिनिषेधः । छुत्वं च ।

4. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ्गविकल्पः । इत्पक्षे ‘न क्त्वा सेट्’
(1-2-18) इति कित्त्वनिषेधात् गुणः । तेन रूपद्वयम् ।

A. ‘तन्मृष्यमाणास्त्वथ शुच्यदङ्गा मृष्याः सुनद्धं बहुरुक्तमंशुकम् ।’ धा. का. 2.61.

(1313) “मृ हिसायाम्” (IX-क्रयादि:-1492. सक. सेट्. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘मृणाति हिसार्थे प्वादेर्मृडस्तु प्रियते पदम् ॥’ (श्लो. 34) इति देवः ।
मारकः-रिका, मारकः-रिका, मुमूर्षकः-मिमरिषकः-मिमरीषकः-षिका,
मोमुरकः-रिका; मरिता-मरीता-त्री, मारयिता-त्री, मुमूर्षिता-मिमरिषिता-
मिमरीषिता-त्री, मोमुरिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिक
पिपतिवत् (1055) ज्ञेयानि । ¹मृणन्-मृणती, ²मूर्णम्-मूर्णः-मूर्णवान्,
³मूर्णिः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्ति ।

(1314) “मेड् प्रणिदाने” (I-भ्वादि:-961. सक. अनि. आत्म.)

‘मिमीते मायते माने, माति तत्रैव शब्दलुकि ।
मयते प्रणिदानेऽर्थे.....॥’ (श्लो. 9) इति देवः ।
“प्रणिदानम्=विनिमयः । ‘प्रत्यर्पणम्’ इत्यपरे ।” इति मा. धा.
वृत्तिः । “—प्रतिदाने-इति काशकृत्स्नः । तथैव कातन्त्रे, चान्द्रे च ।
‘प्रणिधाने’ इति पाठान्तरम् ।” इति क्षी. टीका ।
मायकः-यिका, मापकः-पिका, मित्सकः-त्सिका, मेमीयकः-यिका; माता-
मात्री, माययिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि आदादिकमातिवत् (1240) ज्ञेयानि । शानचि-⁴मयमानः-
प्रणिमयमानः, ⁵अपमित्य, ^Aअपमाय वा याचते । याचित्वा अपमयते ।

1. शतरि क्रयादित्वात् श्राप्रत्यये, ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति ह्रस्वे,
‘श्राभ्यस्तयोरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे णत्वे च रूपमेवम् ।
  2. धातोर्ह्रस्वे रपरत्वे ‘ल्वादिभ्यः’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वे, दीर्घे णत्वे च रूपमेवम् ।
  3. ‘ऋह्रवादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् वाच्यः’ (वा. 8-2-44) इति क्तिन्स्तकारस्य
नत्वे उत्वादिक्ते च रूपमेवम् ।
  4. शानचि, शपि अयादेशे च रूपमेवम् । ‘—अक्षिति’ (6-1-45) इत्युक्तत्वात्
आत्वं नेति ज्ञेयम् । प्रणिमयमानः इत्यत्र ‘नेर्गदनदपतपदधुमा—’ (8-4-17)
इत्यादिना नेर्णत्वम् ।
  5. अपपूर्वकादस्मात्, ‘उदीचां माडो व्यतीहारे’ (3-4-19) इति क्त्वाप्रत्यये,
तस्य सामासिके ल्यपि, ‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ (6-4-70) इति इकारेऽन्तादेशे
च अपमित्य इति रूपम् । पक्षे अपमाय इति च । अपूर्वकालार्थं वचनमिदम् ।
अतः (3-4-19) ‘उदीचाम्’ इत्युक्तत्वात्, प्राचां मते तु ‘याचित्वाऽपमयते’
इत्यपि प्रयोगः साधुः । ‘उदीचाम्—’ (3-4-19) इति सूत्रे ‘माङ्’ इति,
मेडः कृतात्वस्य निर्देश इति ‘दाधा ध्वदाप्’ (1-1-20) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
- A. ‘अपमित्य तपोवित्तरस्या भागं भगीरथः ।’ सुभद्राहरणे ।

¹धान्यमायः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1315) “मेदृ मेधाहिसनयोः” (I-भ्वादि:-869. सक. सेट्. उभ.)

‘ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिसनयोर्द्वयोः ॥’ (श्लो. 104) इति देवः ।
क्षीरस्वामी मेधु—’ इति पपाठ ।
मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-षिका, मेमेदकः-दिका;
मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-त्री, मेमेदिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1316) “मेधु सङ्गमे च” (I-भ्वादि:-870. सक. सेट्. उभ.)

अत्र चकारात् धातुपाठे पूर्वधातुगतं मेधाहिसनरूपमर्थद्वयं विवक्षितम् ।
भोजराजस्तु ‘यतोऽङ्गविधौ मेधाशब्दसाधनार्थं मिधृधातोर्गुणं विधत्ते’ तेन
ज्ञायते—नास्यायं धातुः संमत इति । कौमाराश्चालैवानुकूलाः । स्पष्टमिदं
प्रकृतस्थले मा. धा. वृत्तौ ।

मेधकः-धिका, मेधकः-धिका, मिमेधिषकः-षिका, मेमेधकः-धिका;
मेधिता-त्री, मेधयिता-त्री, मिमेधिषिता-त्री, मेमेधिता-त्री; इत्यादीनि
समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । ²मेधा, ³गृहमेधी,
⁴अश्वमेधः, ⁵मेधिः, ⁶मेध्यः-(पशुः), ^Aप्रमेधितः इतीमानि धातोरस्य
विशेषरूपाणीति ज्ञेयम् ।

1. कर्मणि उपपदे आदन्तलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा, ‘ह्वावामश्च’ (3-2-2) इत्यण् ।
आत्वे कृते, ‘आतो युक् चिष्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः ।
  2. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति स्त्रियां भावादौ अकारः । मेधा=बुद्धिः ।
  3. गृहान्=दारान् मेधति=सङ्गच्छत इति गृहमेधी=गृहस्थः । ‘सुप्यजातौ—’
(3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः ।
  4. अश्वं मेधयति=हिंसयतीत्यर्थे ण्यन्तात्, अन्तर्भावितण्यन्तात् शुद्धाद्वा धातोः
‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यप्रत्यये रूपमेवम् । अश्वमेधः=तन्नामको यज्ञविशेषः ।
एवमेव पुहमेधः इत्यत्रापि ज्ञेयम् । पितृमेधः इत्यत्र तु पितृभिः सह मेधः
(मेधति=संगच्छते इत्यर्थे) इति पचायजन्तेन समासो ज्ञेयः ।
  5. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति भावे स्त्रियाम् इकप्रत्यये रूपम् ।
मेधिः=पशूनां बन्धविशेषे साधनीभूतो रज्जुविशेषः ।
  6. कर्मणि ण्यप्रत्यये रूपमेवम् । मेध्यः=यज्ञार्ह इत्यर्थः ।
- A. ‘नित्यं प्रमोहामिदितोरुमेदैः प्रमेधिता सद्भिरनियमानैः ।’ धा. का. 2-26.

(1317) “मेष्ट गतौ” (I-भ्वादि:-३७१. सक. सेट्. आत्म.)

मेष्टक:-पिका, मेष्टक:-पिका, मिमेष्टिक:-पिका, मेमेष्टक:-पिका;
मेष्टिता-त्री, मेष्टयिता-त्री, मिमेष्टयिता-त्री, मेमेष्टयिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षेपतिवत् (२६१) ज्ञेयानि ।

(1318) “मेष्ट सेवने” (I-भ्वादि:-५०५. सक. सेट्. आत्म.)

मा. धा. वृत्तौ तु मैत्रेयसम्मतपाठत्वेनायमुपात्तः ।

मेष्टक:-पिका, मेष्टक:-पिका, मिमेष्टिक:-पिका, मेमेष्टक:-पिका;
मेष्टिता-त्री, मेष्टयिता-त्री, मिमेष्टयिता-त्री, मेमेष्टयिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षेपतिवत् (३२०) ज्ञेयानि ।
‘मेष्टितम्-तः-तवान्, मेष्टमानः, मेष्टित्वा, इतीमान्यस्य विशेषरूपाणीति
ज्ञेयम् । ^Aमेष्टम् ।

(1319) “मोक्ष असने” (X-चुरादि:-सक. सेट्. उभ.)

सिद्धान्तकौमुद्यादिषु धातुरयं नोपात्तः । ‘—सहने’ इति पाठान्तरम् ।
मोक्षक:-क्षिका, मुमोक्षयिषक:-पिका; मोक्षयिता-त्री, मुमोक्षयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकपक्षयतिवत् (९५६) ज्ञेयानि ।
युचि — ^Bमोक्षणा ।

(1320) “म्रा अभ्यासे” (I-भ्वादि:-९२९. अक. अनि. पर.)

प्रायेणायमाङ्पूर्वक एव प्रयुज्यते । ‘अभ्यासः=पारम्पर्येण वृत्तिः ।’ इति
क्षीरस्वामी ।

म्रायक:-यिका, म्रापक:-पिका, मिम्रासक:-सिका, माम्रायक:-यिका;
म्राता-त्री; म्रापयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि

१. अस्य धातोः सेट्त्वात् निष्ठायामेवं रूपम् ।

A. ‘सेव्यं सतां शङ्करग्लेव्यमब्जभूर्गेव्यं सुरैः पेयममेष्टयमुन्मदैः ।’ धा. का. १-६५.

B. ‘उत्तंसभूषणविमोक्षणयाऽर्हितामौ ।’ धा. का. ३-४०.

विना भौवादिकधमतिवत् (९२४) ज्ञेयानि । ^१आमनन्-ती, ^२व्यत्यामनमानः,
^३निम्नम्, ^४धुम्नम्, ^५सुम्नम्, ^६आम्नायः इतीमानि रूपाण्यस्येति विशेषः ।

(1321) “अक्ष म्लेच्छने” (X-चुरादि:-१६६२. अक. सेट्. उभ.)

‘म्लेच्छनम्=अपशब्दनम् ।’ इति धातुवृत्तिः । ‘अक्ष रोषे’ इति
चान्द्रसम्मतः पाठ इति क्षीरतरङ्गिणीतो ज्ञायते ।

‘अक्ष च्छेदने’ इत्यपि कचित्पठ्यते—इति मा. धा. वृत्तिः ।

‘म्लेच्छने अक्षयेत्, ^१अक्षेत् संघाते—॥’ (श्लो. १७१) इति देवः ।

अक्षक:-क्षिका, मिअक्षयिषक:-पिका; अक्षयिता-त्री, मिअक्षयिषिता-त्री;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकपक्षयतिवत् (९५६) ज्ञेयानि ।
^२अनयम्रक्^B-अक्षौ-अक्षः ।

१. शतरि, शपि ‘प्राग्भास्थान्नादाण्डश्यतिसृतिशदसदो विवजिप्रधमतिष्ठमन—’
(७-३-७८) इत्यादिनाऽस्य मनादेशे पररूपे च रूपमेवम् ।
२. ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (१-३-१४) इति शानचि, शपि मनादेशे रूपमेवम् ।
३. नीचभावमभ्यस्तीति निम्नम् । ‘सुपि—’ (३-२-४) इति योगविभागात्,
‘आतश्चोपसर्गे’ (३-१-१३६) इति वा कप्रत्यये, ‘आतो लोप इटि च’ (६-४-६४)
इत्याकारलोपे च रूपमेवम् । अत्र धातुवृत्तौ तु—“—आतोऽनुपसर्गे कः”
(३-२-३) इति वा कः । नेनीचभाववचनत्वेन मन्य (न ?) लर्थस्याविशेषणाज
तं प्रतीहोपसर्गत्वम् ।’ इत्युक्तम् । तदिहावधेयम् ।
४. दिने आम्नायते इति धुम्नम् । धुशब्दो दिनवचनः । अत्रापि कप्रत्यये रूपम् ।
५. सुतरामाम्नायते इति सुम्नम्=सुखम् । ‘घञर्थे कविधानम्—’ (वा. ३-३-५८)
इति घञर्थे कप्रत्यये रूपम् ।
६. आ=समन्तात् म्नायते इति आम्नायः=वेदः । घञि ‘आतो युक्—’
(७-३-३३) इति युगागमे च रूपमेवम् ।
७. देवश्लोकदर्शनेनास्य भ्वादिषु ‘अक्ष संघाते’ इति पाठः संमत इति ज्ञायते ।
परं तु सर्वत्र धातुपाठेषु भ्वादिष्वस्य मृक्ष इत्येव पाठ उपलभ्यते । मा. धा.
वृत्तौ तु चुरादिषु अक्षधातुप्रस्तावे ‘अक्षति इति संघाते शपि ।’ इत्युक्तम् ।
धातुवृत्तावेव भ्वादिषु अक्ष इत्येव पाठो दृश्यते । ईदृशेषु स्थलेषु कतमः पाठः
सर्वसम्मत इति दुर्निरूपं भवति ।
८. क्विपि संयोगान्तलोपे रूपमेवम् ।
- A. ‘सोऽनुहोत् कृष्णवर्त्मानम् आमनन् मन्त्रमुत्तमम् ॥’ भ. का. १७-३०.
- B. ‘धर्मेतरम्यग् अनयम्रगं हि राजा ।’ धा. का. ३-३०.

(1322) “म्रद मर्दने” (I-भ्वादि:-767. सक. सेट्. आत्म.)

घटादिः, पिच ।

‘मृद—’ इति बालमनोरमापाठः । स च ‘अत् स्मृदृत्वरप्रथममृद—’ (7-4-95) इति सूत्रे म्रद इत्यनेनास्यैव ग्रहणस्य सर्वैरप्युक्तत्वात् चिन्त्यः । म्रादकः-दिका, म्रदकः-दिका, मिम्रदिषकः-षिका, माम्रदकः-दिका ; म्रदिता-त्री, म्रादयिता-त्री, मिम्रदिषिता-त्री, माम्रदिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृपतिवत् (272) ज्ञेयानि । ¹मृदुः ।

(1323) “मुचु गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-195. सक. सेट्. पर.)

म्रोचकः-चिका, म्रोचकः-चिका, मुम्रोचिषकः-मुमुचिषकः-षिका, मोमुचकः-चिका ; म्रोचिता-त्री, म्रोचयिता-त्री, मुम्रोचिषिता-मुमुचिषिता-त्री, मोमुचिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकम्रोचतिवत् (443) ज्ञेयानि । ²मुक्तः-मुक्तवान् ।

(1324) “मुन्चु गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-193. सक. सेट्. पर.)

अयं नोपधः, सन्धिवशाज्जकार इति ज्ञेयम् ।

मुञ्चकः-ञ्चिका, मुञ्चकः-ञ्चिका, मुमुञ्चिषकः-षिका, मोमुचकः-चिका ; मुञ्चिता-त्री, मुञ्चयिता-त्री, मुमुञ्चिषिता-त्री, मोमुचिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकमुञ्चतिवत् (447) ज्ञेयानि । ^Aमुक्तम् ।

1. ‘प्रथिम्रदि—’ (द. उ. 1.113) इति कुप्रत्ययः, सम्प्रसारणं च । प्रथते ऽसाविति मृदुः = अकठिनः ।

2. उदित्त्वेन क्त्वायामिद्विकल्पनात् निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इती-
ग्निषेधः । माधवधातुवृत्तौ तु “भावादिकर्मणोः ‘उदुपधात्—’ (1-2-21) इति क्त्विक्कल्पनात् ‘मुचितमनेन म्रोचितमनेन’ इत्यादि ।” इत्युक्तम् । अत्र, ‘निषेधाश्च बलीयांसः’ (परि. 122) इति न्यायेन, पुरस्तादि-
ग्निषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्, ‘उदुपधात्—’ (1-2-21) इति सूत्रे उदित्त्विज-
स्योदुपधस्य धातोरेव सर्वैरपि व्याख्यातृभिः उदाहरणप्रत्युदाहरणसमये उपादानाच्च,
अत्रापि इग्निषेध एव भावादिकर्मणोः निष्ठायाम् प्रामाणिक इति प्रतिभाति ।

A. ‘आवकचञ्चुपुटतद्धदारवत्त्वञ्चल्लगञ्चुक्तशिखैल्लताद्भुमैः ।’ धा. का. 1-26.

(1325) “म्रेट् उन्मादे” (I-भ्वादि:-अक. सेट्. पर.)

सिद्धान्तकौमुद्याद्यनुपात्तत्वेऽपि प्राचीनैः मैत्रेय-क्षीरस्वामि-सायण-
प्रभृतिभिरुपात्तत्वादयं धातुरस्माभिरप्यत्र विलिख्यते । ‘मेट्—’ इति दुर्ग-
नारायणभट्टादिसमतः पाठः ।

म्रेटकः-टिका, म्रेटकः-टिका, मिम्रेटिषकः-षिका, मेम्रेटकः-टिका ;
म्रेटिता-त्री, म्रेटयिता-त्री, मिम्रेटिषिता-त्री, मेम्रेटिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकक्रेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1326) “म्रेट् उन्मादे” (I-भ्वादि:-293. अक. सेट्. पर.)

‘मेट्—’ इति काशकृत्स्नसम्मतः पाठः ।

म्रेडकः-डिका, म्रेडकः-डिका, मिम्रेडिषकः-षिका, मेम्रेडकः-डिका ;
म्रेडिता-त्री, म्रेडयिता-त्री, मिम्रेडिषिता-त्री, मेम्रेडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।
^Aमाग्रेडितम् ।

(1327) “म्लुचु गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-196. सक. सेट्. पर.)

म्लोचकः-चिका, म्लोचकः-चिका, मुम्लोचिषकः-मुमुचिषकः-षिका,
मोम्लुचकः-चिका ; म्लोचिता-त्री, म्लोचयिता-त्री, मुम्लोचिषिता-
मुमुचिषिता-त्री, मोम्लुचिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-
म्रोचतिवत् (443) ज्ञेयानि । ¹मलिम्लुचः ।

(1328) “म्लुन्चु गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-194. सक. सेट्. पर.)

म्लुञ्चकः-ञ्चिका, म्लुञ्चकः-ञ्चिका, मुम्लुञ्चिषकः-षिका, मोम्लुचकः-चिका ;
म्लुञ्चिता-त्री, म्लुञ्चयिता-त्री, मुम्लुञ्चिषिता-त्री, मोम्लुचिता-त्री ; इत्यादीनि

1. ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्यः—’ (वा. 3-2-5) इति कप्रत्यये रूपमेवम् ।
‘मलिम्लुच’ शब्दव्युत्पादनाऽवसरे अमरसुधायां ‘म्लुच स्तेये’
(भ्वा. से. पर.) इति कश्चन धातुः उपातः । परन्तु धातुपाठकोशेषु कुत्रापि स
नोपलभ्यते ।

A. ‘प्रशौटदुस्त्रागणयौटितान्तिकान् मेटदृष्टाम्रेडितघोषमेदुरान् ।’ धा. का. 1-39.

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकग्लुञ्जतिवत् (447) ज्ञेयानि । कर्तरि क्तप्रत्यये
म्लुक्तः^A इति ।

(1329) “म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे” (I-भ्वादि:-205. अक. सेट्. पर.)

‘अव्यक्तायां वाचि’ इति क्षीरस्वामी ।

²म्लेच्छकः-च्छिका, म्लेच्छकः-च्छिका, मिम्लेच्छिषकः-षिका, मेम्लेच्छकः-
च्छिका; म्लेच्छिता-त्री, म्लेच्छयिता-त्री, मिम्लेच्छिषिता-त्री,
मेम्लेच्छिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि दैवादिकक्लिश्यतिवत्
(287) ज्ञेयानि । ³म्लिष्टम्, शतरि-म्लेच्छन्-न्ती, क्पि—⁴म्लेड्-म्लेड्-
म्लेडौ-म्लेडः, इति विशेषः । ⁵म्लेच्छितवै ।

(1330) “म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि”

(X-चुरादि:-1663. अक. सेट्. उभ.)

1. उदित्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनात् निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इती-
णिषेधुः । उपधानकारलोपः ।
2. धातुरयमुपदेशे म्लेच्छ इत्येव पठ्यते । पठ्यात्, ‘दीर्घात्’ (6-1-75) इति तुक् ।
तुक्श्चुत्वेन चकारे सर्वत्र म्लेच्छ इति श्रूयते ।
3. ‘छुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविरूप-
स्वरानायासभृशेषु’ (7-2-18) इत्यादिना यथासम्भवमस्य निष्ठायां,
अविस्पष्टार्थे इडभावो निपात्यते । षत्व-ण्डत्वादिकेषु म्लिष्टम् इति भवति । अन्यत्र
म्लेच्छितम् इत्यपि साधुः ।
4. क्पि, ‘च्छोः शृङनुनासिके च’ (6-4-19) इति सतुक्स्य छकारस्य शकारे,
षत्वे, जश्त्वचत्वंयोश्च रूपमेवम् ।
“वृत्तिप्रदीपे तु वितुक्स्य शादेश उक्तः, तुगभावस्तु ‘अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः
(परि 57...) कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति ।” इति मा. धा. वृत्तौ अत्र
पक्षमेदः प्रोक्त इहावधेयः ।
5. ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः’ (3-4-14) इति च्छन्दसि विषये धातोरस्मात्
तवैप्रत्यये इडागमे च रूपमेवम् । तथा च किञ्चित् श्रुतिवाक्यमुपात्तं महाभाष्ये
(1-1-1) “तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष
यदपशब्दः ।” इति ।

A. ‘अम्लुक्तरश्मौ शशिना निमुञ्चचे निमुञ्चचेऽर्केण च यत्र सन्ततम् ॥’ धा. का. 1-26.

‘इहाव्यक्तवागपशब्दनम् ।’ इति माधवः । चान्द्रास्तु धातुममुमत्र
(चुरादौ) न पठन्तीति क्षीरस्वामिण्यां स्पष्टम् ।

म्लेच्छकः-च्छिका, मिम्लेच्छयिषकः-षिका; म्लेच्छयिता-त्री, मिम्लेच्छयि-
षिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचित्रयतिवत् (525) ज्ञेयानि ।

(1331) “म्लेट् उन्मादे” (I-भ्वादि:-292. अक. सेट्. पर.)

‘म्लेट्—’ इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठः । धातुवृत्तौ—‘म्लेट् म्लेट् म्लेट्
उन्मादे’ इत्युपादाय, ‘म्लेटति’ इत्युदाहृतम् । धातुवृत्तावेव प्राचीन-
मुद्रणे ‘म्लेट्—’ इति नोपात्तम् ।

म्लेटकः-टिका, म्लेटकः-टिका, मिम्लेटिषकः-षिका, मेम्लेटकः-टिका;
म्लेटिता-त्री, म्लेटयिता-त्री, मिम्लेटिषिता-त्री, मेम्लेटिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगेपतिवत् (429) ज्ञेयानि । ^Aम्लेटकः ।

(1332) “म्लेवृ सेवने” (I-भ्वादि:-506. सक. सेट्. आत्म.)

म्लेवकः-विका, म्लेवकः-विका, मिम्लेविषकः-षिका, मेम्लेवकः-विका;
म्लेविता-त्री, म्लेवयिता-त्री, मिम्लेविषिता-त्री, मेम्लेविता-त्री;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्लेवतिवत् (291) ज्ञेयानि ।
^Bम्लेवितम् ।

(1333) “म्लै हर्षक्षये” (I-भ्वादि:-904 अक. अनि. पर.)

“—‘गात्रविनामे’ विनामः=कान्तिक्षयः ।” इति क्षीरस्वामी ।

‘हर्षक्षयः=धातुक्षयः ।’ इति माधवः ।

म्लायकः-यिका, म्लापकः-पिका, मिम्लासकः-सिका, माम्लायकः-यिका;
म्लाता-त्री, म्लापयिता-त्री, मिम्लासिता-त्री, माम्लायिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकग्लायतिवत् (452) ज्ञेयानि । अस्य मित्संज्ञा-

A. ‘अम्लेटकैश्चाकट्टुचाटुमाषितैरटैः पटत्सम्रटिताञ्जनोत्करैः ॥’ धा. का. 1-39.

B. ‘प्रम्लेवितं रेवितवत्समण्डलीं मव्यद्विराभीरजनैरसूक्ष्मैः ॥’ धा. का. 1-65.

विधानाभावात् मित्संज्ञाकार्यं नेति विशेषः । तेन ण्यन्ते म्लायकः-यिका, इत्यादिकानि एकविधान्येव रूपाणि । ¹म्लानिः ।

(1334) “यक्ष पूजायाम्” (X-चुरादिः-1693. सक. सेट्. आत्म.)

आकुसीयः । [अ]

यक्षकः-क्षिका, यियक्षयिषकः-षिका; यक्षयिता-त्री, यियक्षयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकपक्षयतिवत् (956) बोध्यानि ।
²यक्षः, यक्ष्मा³, ^Aयक्ष्यम्, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1335) “यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु”

(I-भ्वादिः-1002. सक. अनि. उभ.)

याजकः-जिका, याजकः-जिका, ⁴यियक्षकः-क्षिका, यायजकः-जिका;
⁵यष्टा-यष्टी, याजयिता-त्री, यियक्षिता-त्री, यायजिता-त्री;
यजन्-न्ती, याजयन्-न्ती, यियक्षन्-न्ती; —
यक्षयन्-न्ती-ती, याजयिष्यन्-न्ती-ती, यियक्षिष्यन्-न्ती-ती; —
यजमानः, याजयमानः, ^Bयियक्षमाणः, यायज्यमानः;
यक्ष्यमाणः, याजयिष्यमाणः, यियक्षिष्यमाणः, यायजिष्यमाणः;

1. बाहुलकात् क्तिनस्तकारस्य नकारे रूपमेवम् ।
2. ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति कर्मणि घञ्प्रत्यये रूपमेवम् । यक्ष्यतेऽसौ इति यक्षः ।
3. ‘अर्तिस्तु.....’ (द. उ. 7-26.) इति मन्प्रत्यये रूपमेवम् । यक्ष्मा = व्याधिः ।
4. सञ्जन्ते सर्वत्र, ‘अश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः’ (8-2-36) इति षत्वे, ‘षढोः कः सि’ (8-2-41) इति ककारे, षत्वे च रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।
5. तृजादिषु, ‘अश्च —’ (8-2-36) इति षत्वे, ष्टुत्वे च रूपम् । एवं तव्यदादिष्वपि प्रक्रियोह्य ।

A. ‘.....भ्रूणस्य शाठ्यजनयक्ष्यमवेक्ष्य गात्रम् ।’ धा. का. 3-35.

B. ‘यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम् ।’ शि. व. 2. 1.

[अ] “अत्रात्रेयः—‘केचित् रामायणे यक्षशब्दस्य भक्षणार्थत्वेन व्युत्पादनादन्तस्थादिमाहुः; तच्चिन्त्यम् । इत्युक्तवान् ।’ रामायणोक्तिस्तु ‘यक्ष पूजायाम्’ इत्यस्यानेकार्थत्वाश्रयणेन निर्वाह्य ।” इति ‘यक्ष—’ धातौ (अदादिषु) माधवोक्तमिहावधेयम् ।

¹देवेद्-देवेद्-देवेजौ-देवेजः; — —

²इष्टम्-इष्टः-इष्टवान्-इष्टी, याजितः, यियक्षितः, यायजितः-तवान्;
यजः, ³सोमयाजी-हविर्याजी^A, अग्निष्टोमयाजी, ⁴यज्वा,^B ⁵यजमानः,
⁶ऋत्विक्, ‘त्वं यज्ञे वरुणस्य ⁷अवया असि ।’ ⁸उपयद्, ⁹साधुयाजी,
याजः, यियक्षुः, ¹⁰यायजूकः,^C यायजः;

1. देवान् यजतीति देवेद् । कर्मण्युपपदे, ‘क्विप् च’ (3-2-76) इति क्विप् ‘वचित्स्वपियजादीनां किति’ (6-1-15) इति यकारस्य सम्प्रसारणे, ‘सम्प्रसारणाच्च’ (6-1-108) इति पूर्वरूपे, षत्वे, जश्त्वे च रूपमेवम् ।
2. निष्ठायाम्, यजादित्वेन सम्प्रसारणे पूर्वरूपे, षत्वे ष्टुत्वे च रूपमेवम् । ‘इष्टादिभ्यश्च’ (5-2-88) इतीन्प्रत्यये इष्टी इति रूपम् । एवमेव क्त्वाप्रभृतिष्वपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
3. ‘भूते’ (3-2-84) इत्यधिकारे, ‘करणे यजः’ (3-2-85) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । सोमेन इष्टवान् सोमयाजी । एवमेव अग्निष्टोमयाजी इत्यादि-सिद्धिरूह्या ।
4. भूतार्थे, ‘सुयजोर्द्विप्’ (3-2-103) इति ह्वनिप्रत्यये प्रथमैकवचने उपधादीर्घे नकारलोपे च यज्वा इति रूपम् ।
5. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘पूयजोः शानन्’ (3-2-128) इति शानन्प्रत्ययः । शित्वात् शपि, ‘आने मुक्’ (7-2-82) इति मुगागमे यजमानः इति रूपम् । यस्त्वसकृत् यागादिकं करोति स एवमुच्यते ।
6. ऋतौ यजते, ऋतुं यजते, ऋतुप्रयुक्तो वा यजतीत्यर्थे धातोरस्मात् ऋतुशब्द उपपदे, ‘ऋत्विक्—’ (3-2-59) इत्यादिना क्तिन् । सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे च कृते, निरातनत्, अश्चादिष्वत्वापवादतया ‘क्तिन्प्रत्ययस्य कुः’ (8-2-62) इति कुत्वे च ऋत्विक् इति सिद्धयति ।
7. ‘अवे यजः’ (3-2-72) इति मन्त्रे ण्विन्प्रत्यये, उपधावृद्धौ ‘अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च’ (8-2-67) इति निपातनादुत्वे च रूपमेवम् । छन्दस्येवायं प्रयोगः ।
8. ‘विजुपे छन्दसि’ (3-2-73) इति छन्दसि विषये उपोपपदे धातोरस्य विच्प्रत्यये षत्वे जश्त्वे च रूपमेवम् ।
9. ‘साधुकारिण्युपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-78) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
10. ‘यजजपदशां यङः’ (3-2-166) इति यङन्तादृक्प्रत्यये, ‘दीर्घोऽङ्कितः’ (7-4-83) इत्यभ्यासदीर्घे च रूपमेवम् ।

A. ‘मृषाऽसि त्वं हविर्याजी राघव च्छद्मतापसः ।’ भ. का. 6-129.

B. ‘यज्ज्वानश्च सद्युत्वानो यानगोपीन्मखेषु सः ॥’ भ. का. 5-37.

C. ‘तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यैस्तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ताः ।’ भ. का. 2-20.

यष्टव्यम्, याजयितव्यम्, यियक्षितव्यम्, यायजितव्यम्;
 यजनीयम्, याजनीयम्, यियक्षणीयम्, यायजनीयम्;
^१याज्यम्, ^२देवयज्या, ^३याज्या, याज्यम्, यियक्ष्यम्, यायज्यम्;
 ईषद्यजः-दुर्यजः-सुयजः;
^४इज्यमानः, याज्यमानः, यियक्ष्यमाणः, यायज्यमानः;
^५यागः-अनुयागः-प्रयागः, ^६प्रयाजः-अनुयाजः, ^७उपांशुयाजः-पत्नीसंयाजः-
 ऋतुयाजः-उपयाजः, ^८यज्ञः, याजः, यियक्षः, यायजः;
 यष्टुम्, ^९यष्टुं, याजको [वा याति], याजयितुम्, यियक्षितुम्, यायजितुम्;

1. ण्यति, 'यजयाचरुच—' (7-3-66) इति कुत्वनिषेधः।
2. देवशब्द उपपदे छन्दसि विषये कर्मणि यत्प्रत्यये रूपमेवम्। निपातनात् स्त्रीलिङ्ग-
त्वम्।
3. यजन्यनेनेति याज्या = ऋक्। बाहुलकात् करणे ण्यत्।
4. कर्मणि, यगन्ताच्छानचि सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च रूपम्।
5. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि, 'चजोः कु घिण्यतोः' (7-3-52)
इति कुत्वे च रूपमेवम्। अनुयागः=भोजनम्, उपसर्गवशाद्धातोरर्थान्तरे
वृत्तिः। प्रयागः=क्षेत्रविशेषः। अत्र सङ्गतिकरणं धातोरर्थः। नदीत्रयसङ्गति-
करणं ह्यत्र देशे वदन्ति।
6. घञि, 'प्रयाजानुयाजौ यज्ञाज्ञे' (7-3-62) इति निपातनात् यज्ञाङ्गविषये कुत्वं
न। पञ्च प्रयाजाः। तयोऽनुयाजाः। 'उपसर्गस्य घञि—' (6-3-122)
इति दीर्घे अनूयाज इत्यपि भवति।
7. "प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम्—अन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न भवति।
'एकादश उपयाजाः', 'उपांशुयाजमन्तरा यजति', 'अष्टौ पत्नीसंयाजा
भवन्ति' 'ऋतुयाजैश्चरन्ति—' इत्येवमादि सिद्धं भवति।' इति काशिका-
(7-3-62) वाक्यमिहावधेयम्। तेनैतेषां साधुत्वं बोध्यम्। 'जाघन्या पत्नीः
संयाजयन्ति' (शतपथब्राह्मणे-3-7-6-1) इति श्रौतनिर्वचनपर्यालोचनायां तु
पत्नीः संयाजयन्तीति पत्नीसंयाजः इति ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (3-2-1)
इत्यनेवात्रेति न कुत्वप्रसक्तिः। अतोऽत्रेतरेषां विषये कुत्वाभावस्योपपत्तिकल्पनेऽपि
पत्नीसंयाजशब्दविषये नोपपत्तिकल्पनपरिश्रमः कार्यः इति ज्ञेयम्।
8. भावे, 'यजयाच—' (3-3-90) इत्यादिना नङ्प्रत्यये, जकारस्य इच्छुत्वे च
रूपमेवम्।
9. 'तुमुन्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (3-3-10) इति क्रियार्थक्रियायां तुमुन्,
ण्वल् च भवतः। यष्टुं याति—यागाय यातीत्यर्थः।

^१इष्टिः-^२इज्या^A, ^३यष्टिः, याजना, यियक्षा, यायजा;
 यजनम्, याजनम्, यियक्षणम्, यायजनम्;
 इष्ट्या, याजयित्वा, यियक्षित्वा, यायजित्वा;
 अन्विज्य, प्रयाज्य, प्रयियक्ष्य, प्रयायज्य;
 याजम् २, } याजम् २, } यियक्षम् २, } यायजम् २; }
 इष्ट्या २, } याजयित्वा २, } यियक्षित्वा २, } यायजित्वा २; }
^४यजेणुः; ^५यज्युः, ^६यजन्तम्, ^७यजुः।

(1336) "यत् निकारोपस्कारयोः"

(X-चुरादिः-1736. सक. सेट्. उभ.) [अ]

'—खेदे च' इति क. क. द्रुमे।

1. 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः—' (वा. 3-3-95) इति करणे क्तिन्प्रत्यये सम्प्रसारणादिके
च रूपम्।
2. 'त्रजयजोर्भावे क्यप्' (3-3-98) इति स्त्रियां भावे क्यपि, क्तिन्वेन सम्प्र-
सारणादिकेषु चैवं रूपम्।
3. बाहुलकादौणादिके [द. उ. 1-74] तिप्रत्यये रूपमेवमिति क्षीरतरङ्गिणी।
4. बाहुलकादौणादिके [द. उ. 1-133] एणुप्रत्यये रूपम्। यजेणुः=याजकः,
ऋत्विक्।
5. 'यजिमनि—' [द. उ. 1-134] इति युच्प्रत्यये, प्रत्ययस्यानुनासिकत्वेनाना-
देशाभावे च रूपमेवम्। यज्युः=अध्वर्युः।
6. 'अमिनक्षियजि—' [द. उ. 8-56] इत्यत्रन्प्रत्ययः। इज्यन्तेऽस्मिन् देवता
इति यजत्रम्=यज्ञस्थानम्। अग्निहोत्रमिति केचित्।
7. 'अतिपूर्वपियजि—' [द. उ. 9-39] इत्युक्तिप्रत्ययः। यजुः=वेदः।
- A. 'निर्व्याजमिज्या वृत्ते वचश्च भूयो वभाषे मुनिना कुमारः ॥' भ. का. 2-37.
[अ] 'निराकारे' इति दैवपाठमुपाश्रित्य पुष्यकारे व्याख्यातम्—"...निराकारः=
परिमवः' इति च क्षीरस्वामी। उपस्कारोपसंस्कारयोः पुनः पाठकृतः
(=प्रान्थिकाः) विप्रवदन्ते। तथा च आख्यातनिघण्टुः—'यत्ने प्रैषे निराकारे
वातयेदध्युपस्कृतौ।' इति। श्लोकधातुपाठश्च—'यत् उपसंस्कारनिकारार्थः
स निरश्च धान्यधनवाची।' इति।' इति। अत्रेदमवधेयम्—माधवधातु-
वृत्ति-प्रौढमनोरमाप्रभृतिष्वप्येवमेव क्षीरस्वामिपाठ उद्ध्रियते। परं तु
क्षीरतरङ्गण्यामधुना पाठोऽन्यादृश एवोपलभ्यत इत्युपर्येव प्रदर्शितम्। प्रायः
सर्वेऽप्याधुनिकाः वैयाकरणाः धातुविषये क्षीरस्वामिमते पुष्यकारोपात्तस्थलेषु
पुष्यकारावक्यानुसारेणैवोद्धरन्ति; न तु स्वयं दृष्टवनेत्यपि ज्ञायते।

‘यतते तु प्रयत्नार्थे, निराकारे तु यातयेत् ।’ (श्लो. 96) इति देवः ।
 ‘निकारः=स्वेदनम् ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘यत्नः प्रैषो वा निकारः’ इति
 बालमनोरमा । ‘परिभवसंस्कारौ तौ’ इति धा. का. व्याख्या (3-40) ।
 यातकः-तिका-यियातयिषकः-षिका; यातयिता-त्री, यियातयिषिता-त्री;
 इत्यादिकानि रूपाणि समस्तान्यपि चौरादिककालयतिवत् (175) ज्ञेयानि ।
 यातना=तीव्रवेदना । ‘ण्यासश्रन्थः—’ (3-3-107) इति युचि रूपम् ।

(1337) “यती प्रयत्ने” (I-भ्वादिः-30. अक. सेट्. आत्म.)

‘यतते तु प्रयत्नार्थे, निराकारे तु यातयेत् ।’ (श्लो. 96) इति देवः ।
 यातकः-तिका, यातकः-तिका, यियतिषकः-षिका, यायतकः-तिका;
 यतिता-त्री, यातयिता-त्री, यियतिषिता-त्री, यायतिता-त्री; इत्यादीनि
 सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचेततिवत् (524) ज्ञेयानि । ¹यत्यम्, ²यत्नः,
³आयत्तः-आयत्तवान्, ⁴यतिः, ⁵यतमानः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति
 विशेषः ।

(1338) “यत्रि सङ्कोचने” (X-चुरादिः-1536. अक. सेट्. उभ.) [अ]

यन्त्रकः-न्त्रिका, यियन्त्रयिषकः-षिका; यन्त्रयिता-त्री, यियन्त्रयिषिता-त्री;

1. ‘तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-1-97) इति हलन्तलक्षणव्युत्प-
 दादतया यत्प्रत्यये रूपमेवम् ।
2. भावे, ‘यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्’ (3-3-90) इति नङ्प्रत्यये रूपम् ।
3. निष्ठायां, ‘श्वीदितः—’ (7-2-14) इति इष्णिषेधः ।
4. सर्वधातुभ्यो विहित औणादिके कर्तरि इन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
5. ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (3-2-129) इत्यनेन ताच्छील्यार्थे चानश्प्र-
 त्यये रूपमेवम् । शानच्प्रत्ययेऽप्येवमेव । यतमानः=यमनियमाद्यङ्गविशिष्टयोगा-
 भ्यासकविशेषः ।

[अ] ‘यन्तु—’ इति ऋदिदत्र पाठ इति आभरणकारमतत्वेन धातुवृत्तावु-
 पादाय—“अयं पाठः चिरन्तनव्याख्यानेषु न दृश्यते; प्रत्युत यन्त्रणादिशब्द-
 मस्मादेव मैत्रेयादयो व्युत्पादयन् ।” इति विवेचितम् । “अत्रापि पूर्ववत्
 (चितिधातुवत्) इदित्करणान् यन्त्रतीत्याद्यपि भवति ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
 “यन्त्र—इति पठितुं युक्तम् । यत्तु-इदित्करणान् यन्त्रतीति माधवेनो-
 क्तम्—तच्चिन्त्यम् ।” इति सिद्धान्तकौमुद्युक्तिरेव साधुः । यतः—
 ‘चिन्त्यात्’ इत्यादौ उपधानकारसङ्गावेन, णिजभावपक्षे नलोपव्यावृत्त्या सार्थकतां
 लभमान इकारः णिजभावं चिन्तेज्ञापयतीति तूचितम् । इह तु रेफस्यैवोप-
 धात्वप्रसङ्गेन नलोपप्रसङ्ग्यभावात्—इति ज्ञेयम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकतन्त्रयतिवत् (698) ज्ञेयानि ।
 यति—^Aअयन्त्यम् ।

(1339) “यभ मैथुने” (I-भ्वादिः-980. अक. अनि. पर.) [अ]

याभकः-भिका, याभकः-भिका, ¹यियप्सकः-सिका, यायभकः-भिका;
²यब्ध-यब्धी, याभयिता-त्री, यियप्सिता-त्री, यायभिता-त्री;
 इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिकतपतिवत्
 (703) ज्ञेयानि । ^Bयामः ।

1. ‘—अथ मैथुने यभिः’ इत्यनिट्कारिकासु (भाष्ये 7-2-10) पाठात्
 धातोरस्यानित्वम् । ‘खरि च’ (8-4-55) इति चत्वेन भकारस्य पकारः ।
2. वृजादिषु, ‘झषस्तथोर्धोऽधः’ (8-2-40) इति धत्वेन धकारे, ‘झलां जश् झशि’
 (8-4-53) इति जश्चे च रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया ।
- A. ‘संचोरयन्तमरिगर्वमशेषभद्रं चिन्तन्तमन्तकमिवाप्तमयन्त्यवीर्यम् ।’

धा. का. 3-13.

- B. ‘याभायकमैनमनाद् गतायैः सृष्ट्योऽसि विष्णो यमिभिर्वितापैः ॥’ धा. का. 2-39.

[अ] ‘यभ विपरीतमैथुने’ इति क्षीरस्वामि-माधवादिस्मृतः पाठः ।
 ‘—विपरीते मैथुने’ इति धा. का. व्याख्या (2-39) दृष्टः पाठः ।
 “भय विपरीतो मैथुने”; विपरीत इति—यभ इत्यर्थः ।” इति पुरुष-
 कारः । ‘जभ—’ इति चवर्गवृत्तीयादिं केचित् पठन्ति । धनपाल-काश्य-
 पादयः ‘यभ—’ इति पठित्वा, ‘जभ च’ इति पठन्तीति ग्रन्थेषु तत्र
 तत्रोदाहरणाज्ज्ञायते । ‘रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिः’ (अनिट्कारिका,
 भाष्ये 7-2-10) इत्यत्र वृत्त्यादिषु यभतेरेवोदाहरणात् ‘जभ—’ इति
 पाठोऽप्रामाणिक इति च पुरुषकारे (श्लो. 145) निरूपितम् । ‘जभि—’
 इत्यपि कुलचिद् दृष्टः पाठः । “—‘विपरीत इति । विपरीतानुष्ठित इत्यर्थः ।’
 इति मैत्रेयः ॥” इति धातुवृत्तिः । “तच्च पुरुषायितम् ।” इति धा. का.
 व्याख्या । एवं बहुधाऽत्र धातौ, स्वरूपविषयेऽर्थविचारे च विप्रतिपत्तिः
 ग्रन्थकृतां दृश्यते । प्रसिद्धपाठस्तु यभ इत्येवेति प्रामाणिकाः । ‘यभस्व नित्यं
 यदि शक्तिरस्ति—’ (मुक्तकम्) इत्यादिषु धातोरस्यात्मनेपदप्रयोगो दृश्यते ।
 तत्र प्रमाणं मृग्यम् ।

(1340) “यम उपरमे” (I-भ्वादिः-819-984. सक. अनि. पर.) [अ]

‘यमेरुपरमे यच्छेद् यमयेत् परिवेषणे ।’ (श्लो. 148) इति देवः ।

यामकः-मिका, ¹यमकः-मिका, ²आयामकः-मिका, ³यियंसकः-सिका,
⁴यंयमकः-यंयमकः-मिका;

⁵यन्ता-यन्त्री, यमयिता-आयामयिता-त्री, यियंसिता-त्री, यंयमिता-त्री;

1. ‘यमोऽपरिवेषणे’ (ग. सू. भ्वादौ) इति पठ्यते । तस्य चायमर्थः— ‘न कस्यमिचमाम्’ (ग. सू. भ्वादौ) इत्यतो नेति वर्तते । उपरमार्थे पठितो यो यमधातुः स एव परिवेषणरूपार्थमिचार्थ एव घटादिपाठं न प्राप्नोति—अर्थात् परिवेषणार्थे घटादिः—इति । तथा च ‘नियमयन् ब्राह्मणान्’ इत्यादिषु परिवेषणार्थकत्वात् घटादित्वम् । तेन मित्वात्, ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति णौ उपधाह्रस्वे रूपमेवं सर्वत्र बोध्यम् । यदा तु परिवेषणमिचार्थकत्वं—तदानीं आयामयन् (=द्राघयन्, व्यापारयन् वा इत्यर्थः) इत्यादिषु मित्वनिषेधात् उपधावृद्धिरेवेति बोध्यम् । एवमुत्तरत्राणि ।

2. मैत्रेयरक्षित - काशिकाकार - न्यासकार-धातुवृत्तिकार - सिद्धान्त-कौमुदीकारमतानुसारेणात्र प्रयोगे मित्वनिषेधात् रूपमेवम् । क्षीरस्वामी तु ‘यमोऽपरिवेषणे’ (ग. सू. भ्वादिः) इत्यत्र पूर्वस्मात् गणसूत्रात् ‘न’ इत्यननुवर्त्य आयामयन् इत्येव साधुरिति विपरीतेन साधयति—तथाहि— “यमयति, नियमयति, परिवेषणे तु—यामयति श्रद्धेऽजम्, आयामयति चन्द्रम् ।” इति । तदेतत् पुरुषकारादिषु बहुधा खण्डितमिति नेह प्रतन्यते ।

3. सन्नन्तात् द्वित्वादिके मकारस्य नत्वे, ‘नश्चापदान्तस्य—’ (8-3-24) इति अनु-स्वारे च रूपमेवम् ।

4. यङन्तात् ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) इति नुगागमः, तस्य पदान्तवद्भावेन परसवर्णविकल्पः ।

5. तुजादिषु ‘यमिर्जमन्तेष्वनिडेक इष्यते’ (व्याघ्रभूतिकारिका, भाष्ये 7-2-10) इति वचनाद् धातोरनिटत्वम् । मकारस्यानुस्वारे परसवर्णे चैवं रूपम् ।

[अ] ‘यमो गन्धने’ (1-2-15) इति सूत्रे गन्धनरूपस्य (गन्धनम् = सूचनम्, परदोषाविष्कार इति यावत्) अर्थस्याप्युपादानात्, धातोरस्योपसर्गवशात्, स्वभावाद् वा तत्राप्यर्थे वृत्तिरिति ज्ञेयम् । भ्वादिष्वेव पुरस्तात् (819 संख्यायां) ‘यमोऽपरिवेषणे’ (ग. सू. भ्वादौ) इति यत् पठ्यते—तत्तु ‘यम उपरमे’ इत्युत्तरत्रात्रैव विकरणे पठितस्यार्थविशेषे घटादिपाठ-तन्निषेधार्थरूपप्रयोजनद्वय-वशादिति ज्ञेयम् । उत्तरत्र चैतद् व्यक्तीभविष्यति । ‘परिवेष्टे एव मित्’ इति काशकृत्स्नः । इति केचित् ।

¹यच्छन्-न्ती, नियमयन्-यामयन्-न्ती, यियंसन्-न्ती; —

यंस्यन्-न्ती-ती, नियमयिष्यन्-यामयिष्यन्-न्ती-ती, यियंसिष्यन्-न्ती-ती;—

²आयच्छमानः, ^A [भार्याम्] उपयच्छमानः, [पाणिम्] आयच्छमानः,

[त्रीहीन्] ⁵संयच्छमानः, [भारम्] उद्यच्छमानः, [वस्त्रम्] आयच्छमानः,

यमयमानः, नियमयमानः, ⁶आयामयमानः, ⁷आयियंसमानः, यंयमयमानः;

आयंस्यमानः, उपयंस्यमानः, संयंस्यमानः-उद्यंस्यमानः-आयंस्यमानः,

आयामयिष्यमाणः, यमयिष्यमाणः-नियमयिष्यमाणः, आयियंसिष्यमाणः,

यंयमिष्यमाणः;

1. शतरि, ‘इषगमियमां छः’ (7-3-77) इति छकारेऽन्तादेशे तुकि, तस्य श्रुत्वेन चकारे च रूपमेवम् । एवं शानजन्तेष्वपि प्रक्रियोह्या ।

2. ‘आङो यमहनः’ (1-3-28) इति अकर्मकादस्मादाङ्पूर्वकादात्मनेपदं शानच् । अकर्मकादित्युक्तत्वात् आयच्छन् कृपाद् रज्जुम्’ इत्यत्र शतैव ।

3. ‘उपाद् यमः स्वकरणे’ (1-3-56) इत्यात्मनेपदम् । स्वकरणम् = स्वीकरणम् । पाणिग्रहणमिति भट्टोजिप्रभृतयः । तत्तु भाष्यायनारूढत्वादुपेक्ष्यमिति शेखरकारादयः । स्वकरणमिचार्थे ‘देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छन्’ इत्यत्र शतैव ।

4. ‘स्वाङ्गकर्मकाच्च—’ (वा. 1-3-27) इति वचनादात्मनेपदम् ।

5. ‘समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे’ (1-3-75) इति सम् उन् आङ् पूर्वकादस्मात् यमधातोः ग्रन्थमिचविषये वर्तमानात् आत्मनेपदम् । ‘अग्रन्थे’ इत्युक्तत्वात् ‘उद्यच्छन् चिकित्सां वैद्यः’ इत्यादिषु शतैव । ‘स्वान् त्रीहीन् संयच्छन्’ इत्यादिषु तु ‘विभाषोपपदेन प्रतीयमाने’ (1-3-77) इति पक्षे शताऽपि साधुरेवेति ज्ञेयम् ।

6. ‘न पादभ्याङ्ग्यम—’ (1-3-89) इति ण्यन्तात् परस्मैपदनिषेधः । ‘अणा-वकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्यापवादोऽयम् । केचित् तु कर्त्रभिप्रायक्रियाफलार्थतया अत्रात्मनेपदमिति न ; परं तु परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदमपीति वदन्ति ।

7. ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति सनः प्रकृतेर्निदान एव सन्नन्तादत्रापि शानजिति ज्ञेयम् ।

A. ‘श्रियमायच्छमानाभिरुत्तमाभिरुत्तमाम् ॥’ भ. का. 8. 46.

^१रिपुयत्-रिपुयतौ-रिपुयतः; ^२वियत्-वियतौ-वियतः;
^३यत्-यतः-यतवान्, नियमितः-आयामितः, यियंसितः, यंयमितः-तवान्;
^४यमः, ^५वाचंयमः^A, ^६यतिः, ^७आयामी, ^८वाग्यामः, यमः,
 नियमः-आयामः, ^९संयमनः, यियंसुः, यंयमः;
 यन्तव्यम्, यमयितव्यम्-आयामयितव्यम्, यियंसितव्यम्, यंयमितव्यम्;
 यमनीयम्, यमनीयम्-यामनीयम्, यियंसनीयम्, यंयमनीयम्;
^{१०}यम्यम्, ^{११}अनियम्यम्-विनियम्यम्, नियाम्यम्, यम्यम्-आयाम्यम्,
 यियंस्यम्, यंयम्यम्;

1. रिपून् यच्छति = उपरतं करोति इत्यर्थे कर्मण्युपपदे, 'क्विप् च' (३-२-७६) इति क्विप्। 'गमादीनाम्—' (वा. ६-४-४०) इति वचनादनुनासिकलोपे तुकि रूपमेवम्।
2. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (३-२-७६) इति क्विप् रूपमेवम्। वियत् = विष्णुपदम्।
3. निष्ठायाम्, 'अनुदात्तोपदेशवन्नितितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्विति' (६-४-३७) इत्यनुनासिकलोपे रूपम्। एवमेव क्त्वाक्तिप्रभृतिष्वपि रूपनिष्पत्तिर्हेया।
4. यच्छतीति यमः। कर्तरि पचाद्यच्।
5. 'वाचि यमो व्रते' (३-२-४०) इति वाग्रूपे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः। 'वाचंयम-पुरन्दरौ च' (६-३-६९) इत्यनेनामन्तत्वे निपात्यते। निपातनाद् द्वितीयायाः अलुक्। वाचंयमः=मौनव्रती।
6. 'क्वित्तौ च संज्ञायाम्' (३-३-१७४) इति कर्तरि संज्ञायां क्चिप्रत्ययः, बाहुलकात् 'न क्तिचि दीर्घश्च' (६-४-३९) इति न प्रवर्तते। नितरां मन आदिर्क् यच्छतीति यतिः। अनुनासिकलोपोऽपि बाहुलकादेवेति ज्ञेयम्। केचित् तु 'त्रियां क्तिन्' (३-३-९४) इति क्तिन्, बाहुलकात् पुंलिङ्गत्वमिति वदन्ति।
7. तच्छीलादिषु कर्तृषु, 'सम्पृचानुरुधाङ्यम्—' (३-२-१४२) इत्यादिना, आङ्पूर्वकादस्माद् घिनुप्रत्यये रूपमेवम्।
8. व्रतभिन्नार्थे विवक्षिते, वाचं यच्छतीत्यर्थे 'कर्मण्यण्' (३-२-१) इत्यण्यप्रत्यये रूपमेवम्।
9. ण्यन्तात्, नन्यादित्वात् (३-१-१३४) कर्तरि ल्युप्रत्यये अनादेशे च रूपम्।
10. 'गदमदचरयमश्चानुरसर्गे' (३-१-१००) इति हलन्तलक्षण्यदपवादतया यत्प्रत्ययः। यद्यपि, 'पोरदुपधात्' (३-१-९८) इत्येवात्र यत् सिद्धः, तथापि स यत् अनुपसृष्टादेव धातोरिति समर्थनाय पृथक् यमधातोर्होपादानमिति ज्ञेयम्। एवं निरुद्धत्वात्, उपसृष्टे तु नियाम्यम् इत्यादिकानि ण्यदन्ताभ्येव साधूनि।
11. '—अनुपसर्गे' (३-१-१००) इत्युक्तत्वात्, कथमत्र सोपसर्गस्थले यत्प्रत्ययस्योपपत्तिरिति शङ्कित्वा, 'तेन न तत्र भवेद् विनियम्यम्।' इति व्याघ्रभूतिकारिकायां 'विनियम्यम्' इत्युक्तत्वात्, विपूर्वकात्, निपूर्वकाच्च यदेवेति व्याख्यातारः समर्थयन्ति। तेन, 'अनियम्यस्य नायुक्तिः—' (न्यायकुसुमाञ्जलिः ३-१९) 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा—' इत्यादिप्रयोगा उपपन्ना इति ज्ञेयम्।

A. 'वाचम्यमान् स्थण्डिलशायिनश्च युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून्।' भ. का. ३-४१.

ईषधमः-दुर्यमः-सुयमः; — — —
 यम्यमानः, यम्यमानः-आयाम्यमानः, यियंस्यमानः, यंयम्यमानः;
 आयामः, ^१उद्यमः, ^२संयामः^A-उपयमः-उपयामः-नियमः-नियामः,
 यमः-यामः, यियंसः, यंयमः;
 यन्तुम्, यमयितुम्-आयामयितुम्, यियंसितुम्, यंयमितुम्;
^३यतिः, ^४संयत्, यमना-आयामना, यियंसा, यंयमा;
 यमनम्, ^Bयमनम्-आयामनम्, यियंसनम्, यंयमनम्;
^५यत्वा, यमयित्वा-यामयित्वा, यियंसित्वा, यंयमित्वा;
^६प्रयत्य-प्रयम्य, ^७प्रयमय्य-प्रयाम्य, प्रयियंस्य, प्रयंयम्य;

1. उत्पूर्वकादस्माद् घञि, यद्यपि वृद्धौ सत्याम्—उद्यामः इति न्याय्यम्; तथापि 'अङ उद्यमे' (भ्वादिः अक. सेट्.) इत्यादिनिर्देशबलादत्र भावेऽवेवेति व्याख्यानेषु समर्थितम्।
2. 'यमः समुपनिविषु च' (३-३-६३) इति वैकल्पिकोऽप्यप्रत्ययः। पक्षे घञ्। तेन रूपद्वयमत्र सर्वत्रेति ज्ञेयम्। बाहुलकात्, संज्ञायां पुंसि घप्रत्यये वा यमः इत्यपि साधुः। यमोऽस्यास्तीति यमी।
3. त्रियां भावादौ क्तिन्प्रत्ययेऽनुनासिकलोपे च रूपमेवम्। यतिः=वृत्तेषु विच्छित्ति-विशेषद्योतकोऽवसानविशेषः।
4. 'सम्पदादिभ्यः—' (वा. ३-३-१०८) इति भावे त्रियां क्विप्, 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा. ६-४-४०) इत्यनुनासिकलोपे तुकि च रूपमेवम्। बाहुलकादत्र क्विबिति ज्ञेयम्। संयत्=युद्धम्। सुरुषिणी कन्या च।
5. क्त्वायामनुनासिकलोपे रूपमेवम्। "उदिदिति श्रीभोजः। यत्वा, यमि-त्वा।" इति क्षीरस्वामी। तन्मते धातोरस्य बलाद्यार्धधातुकेषु सर्वत्र यमिता-यन्ता इत्यादिकानि रूपाणि ज्ञेयानि। परं तु भाष्ये (७-२-१०) अनिदकारिकाप्रकरणे यमधातोरस्योपसंभ्रणात् पक्षोऽयमप्रामाणिक इति, यमि-त्वा इत्यादयः प्रयोगा अपाणिनीया इति, यदि तेषां प्रामाणिकत्वं, तदा व्याकर-णान्तररीत्या, बाहुलकाद्वा निर्वाहः करणीय इति च ज्ञेयम्।
6. 'वा ल्यपि' (६-४-३८) इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्, मकारान्तानामनिटां विकल्पेनानुनासिकलोपः। तेनानुनासिकलोपपक्षे तुकि, तदभावपक्षे च रूपद्वय-मत्रेति ज्ञेयम्।
7. ण्यन्ताल्ल्यपि, मिच्चपक्षे उपधाङ्स्वे, 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (६-४-६६) इति णेरयादेशः।
- A. 'संयामवन्तो यतिवत्, निनादानपरेऽमुचन् ॥' भ. का. ७. ६७.
- B. 'निशम्यया मञ्जुगिरा कदा नः स यामयेद्वा यमनादिकार्ये ॥' धा. का. २.१८.

यामम् २, } ^१यमम् २-यामम् २-आयामम् २, } यियंसम् २, }
 यत्वा २, } यमयित्वा २-यामयित्वा २, } यियंसित्वा २, }
^२यमुना, ^३यन्त्रम्, ^४यमकम् । यंयमम् २; }
 यंयमित्वा २; }

(1341) “यम च परिवेषणे” (X-चुरादि:-1626. सक. सेट्. उभ.) [अ]

‘यमेरुपरमे यच्छेत् यमयेत् परिवेषणे ।’ (श्लो. 148) इति देवः ।
 यमकः-यमिका, यियमयिषकः-षिका, यमयिता-त्री, यियमयिषिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचहयतिवत् (515) ज्ञेयानि । शतरि
^१सुयमयन् ।

(1342) “यसु प्रयत्ने” (IV-दिवादि:-1210. अक. सेट्. पर.)

यासकः-सिका, यासकः-सिका, यियसिषकः-षिका, यायसकः-सिका ;
 यस्ता-यस्त्री, यासयिता-त्री, यियसिषिता-त्री, यायसिता-त्री ;

1. ण्यन्तात् मित्त्वपक्षे, ‘चिण्णमुलोः—’ (6-4-93) इति दीर्घविकल्पनाद्व्ययमिति बोध्यम् ।
2. ‘अजियमिशीङ्भ्यश्च’ [द. उ. 5-61] इत्युनन्प्रत्ययः । यसुन(=नदीविशेषः ।
3. ‘गृध्वीपचिवचियमि—’ [द. उ. 8.89] इति त्रप्रत्ययः । यच्छतीति यन्त्रम्= शरीरसाधनम्, पीडनञ्च ।
4. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ [द. उ. 3.5] इति संज्ञायां क्वुनि रूपमेवम् । यमकम्=शब्दालङ्कारविशेषः ।
- A. ‘चण्डातकं सुयमयन् चहको बभाषे ।’ धा. का. 3-25.

[अ] चुरादिषु ज्ञादिपञ्चकधातुप्रकरणे ‘यम च परिवेषणे’ (ग. सू. चुरादौ) इति पठ्यते । तस्यायमर्थः—परिवेषणे = परिवेष्टनेऽर्थे यमधातुश्चुरादिषु बोध्यः ; तस्य च क्रमप्राप्तो मित्त्वादित्त्वो भवतीति । परिवेषणमिच्छार्थे तु औत्प-
 र्गिके भ्वादिपाठे, तस्माद्धेतुमणिचि नियामयति, नियामकः इत्यादिकानि
 रूपाणि तिङन्तादिषु भवन्तीति ज्ञेयम् । ‘यम च—’ इति दुर्गादिसम्मतः
 पाठः । चकाररहितपाठस्तु क्षीरतरङ्गिणीदृष्टः । ‘अपरिवेषणे’ इत्यपि
 केषाञ्चित्पाठ इति क्षीरतरङ्गिण्यादितो ज्ञायते ; स च पाठः पुरुषकार-
 माधवधातुवृत्तिप्रवृत्तिषु खण्डित इत्यलम् । परिवेषणम्=वेष्टनम् । भ्वादिषु
 पठितस्य ‘यमोऽपरिवेषणे’ इत्यस्य तु ‘परिवेषणम्=भोजनम्’ इत्यर्थः
 इति बोध्यम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकग्रसतिवत् (440) ज्ञेयानि । शतरि—
^१यस्यन्-न्ती, यसन्-न्ती, प्रयस्यन्-^Aआयस्यन्-न्ती, ^२संयस्यन्-संयसन्-न्ती,
^३आयासी,^B ^४आयासयन्-न्ती, आयासयमानः, ^५यस्त्वा-यसित्वा, ^६प्रयासी,
 यस्तः-यस्तवान् इतीमानि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1343) “या प्रापणे” (II-अदादि:-1049. सक. अनि. पर.)

प्रापणम्=गतिः ।

यायकः-यिका, यापकः-पिका, यियासकः-सिका, यायायकः-यिका ; याता-त्री,
 यापयिता-त्री, यियासिता-त्री ; यायायिता-त्री, इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. शतरि दिवादित्वात् नित्यं इयन्प्रत्यये प्राप्ते, ‘यसोऽनुपसर्गात्’ (3-1-71) इति विकल्पेन इयन् । पक्षे औत्सर्गिके शपि यसन्-न्ती इति रूपमिति बोध्यम् ।
2. ‘संयसश्च’ (3-1-72) इति संपूर्वकादपि इयन्विकल्पः । ‘—अनुपसर्गात्’ (3-1-71) इत्युक्त्वात् अप्राप्तेऽनेन सूत्रेण सम्पूर्वकस्यापि वैकल्पिकः इयन् इति ज्ञेयम् ।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यस—’ (3-2-142) इत्यादिना धिनु-
 ण्यप्रत्यये रूपमेवम् ।
4. प्रयत्नस्य चित्तवत्कर्तृत्वादस्मात् ण्यन्तात् ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इत्यादिना
 परस्मैपदे प्राप्ते, ‘न पादम्याङ्यमाङ्यस—’ (1-3-89) इत्यादिना आङ्पूर्वकात्
 परस्मैपदनिषेधः । तेन परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदम्, आत्मगामिनि क्रिया-
 फले तु ‘णिचश्च’ (1-3-74) इति आत्मनेपदं भवतीति ज्ञेयम् । एतच्च माधवा-
 यनुरोधेनोक्तम् । क्षीरस्वामी तु—“—‘न पादमि—’ (1-3-89) इति तङ्-
 आयासयते ।” इत्युक्तवान् । तेनास्य मते परस्मैपदनिषेधादात्मनेपदमेव
 न्याय्यमिति ज्ञायते । वस्तुतस्तु माधवोक्तमेव न्याय्यमित्यलम् ।
5. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ्विकल्पः । तेन रूपद्वयम् । एतेन
 निष्ठायामिनिषेधे यस्तः, यस्तवान् इति रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।
6. बाहुलकात्, ग्रन्थादेराकृतिगणत्वेन ‘आवश्यकधर्मपर्ययोर्णिनिः’ (3-3-170) इत्यने-
 नावश्यकार्थे वा प्रपूर्वकादस्मात् णिनिप्रत्यये प्रयासी इति रूपम् । वस्तुतः
 प्रपूर्वकादस्माद्घञि, घञन्तात् मत्वर्थीय इतिप्रत्ययेऽपि रूपनिष्पादनं न्याय्यमिति
 बोध्यम् ।
- A. ‘अथायस्यन् कषायाक्षः स्विन्नःस्वेदकणोत्बणः ।’ भ. का. 5. 83.
- B. ‘संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ।’ भ. का. 7. 6.

आदादिकभातिवत् (1153) ज्ञेयानि । ¹प्रणियान्-ती-न्ती, ²यानीयः, ³येयः, ⁴अध्वन्यतुरङ्गायायी, ^A अनुयायी, ⁵प्रयायी-प्रतियायी, ⁶सङ्ग्रामयायी, ^B शुभंयाः अभियाः, ^C यायावरः, ^D प्रयाणम्, ⁹प्रयापणम्-प्रयापनम्,

1. शतरि, अदादिवाच्छपो लुकि. 'नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तियाति—' (8-4-17) इत्यादिना उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य नेर्गत्वे रूपमेवम् । त्रियाम्, 'आच्छीनयोः—' (7-1-80) इति नुम्विकल्पः ।
  2. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इति बाहुलकत्वाभ्यनुज्ञानादत्र करणेऽनीय-प्रत्ययः । यान्यनेनेति यानीयः=अश्वः ।
  3. कर्मणि यत्प्रत्यये, 'ईद् यति' (6-4-66) इतीकारे युगे च रूपमेवम् ।
  4. अध्वन्यतुरङ्गेन यातीति अध्वन्यतुरङ्गायायी । 'सुष्यजातौ—' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । 'आतो युक्—' (7-3-33) इति युगागमः । एवम् अनुयायी इत्यत्रापि रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया । उपसर्गोपपदेऽप्यनेन णिनिरिति भाष्यादौ स्पष्टम् ।
  5. 'भविष्यति गम्यादयः' (3-3-3) इत्यत्र गम्यादिगणे पाठात् औणादिके णिनि-प्रत्यये युगागमे च रूपमेवम् । भविष्यत्कालेऽयं प्रत्यय इति ज्ञेयम् । आयायी इति काशिका (3-3-3) पाठः ।
  6. 'आवश्यकाधमर्ण्ययोगिनिः' (3-3-170) इत्यावश्यकार्थे णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
  7. शुभं यातीति शुभंयाः=शुभान्वितः । 'किप् च' (3-2-76) इति किप् ।
  8. यङन्तात्, 'यङ्च यङः' (3-2-176) इति ताच्छीलिके वरचि द्विवचनादि-केषु रूपमेवम् । अत्र धातोरस्य गत्यर्थकत्वात् 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (3-1-23) इति कौटिल्यार्थे=कुटिलं गच्छतीत्यर्थ एव यङ्—इति प्राञ्चः । अन्ये तु यायावरः इत्यस्य एकत्रानियतस्थानार्थकतया विवरणात्, मुनिविशेषे पद-स्यास्य रुढत्वादत्र कौटिल्यार्थकयङोऽसम्भवात्, 'धातोरेकाचो हलादेः—' (3-1-22) इत्यादिना क्रियासमभिहारे (=पौनःपुन्ये, भृशार्थो वा) यङेव इति वदन्ति ।
  9. 'नेर्विभाषा' (8-4-30) इति णत्वविकल्पः । प्रयाणम् इत्यत्र तु 'कृत्यचः' (8-4-29) इति नित्यं णत्वमिति बोध्यम् ।
- A. 'क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गायायी यविष्ठवद् वृद्धतमोऽपि राजा ।' भ. का. 2. 44.
B. 'स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ।' रघुवंशे—17. 8.
C. 'अभियाऽअतऽआवरं तुङ्गं भूयुतं रुचिरं पुरः ।' भ. का. 10-21.
D. 'यायावरा लाक्षणिकाः कठाश्च कौशिक्यनुवाङ्मणिरप्येपलादाः ।' वा. वि. 3. 18.

¹अययः, ^A प्रयियासयन्तः, ^B अप्रयाणिः, ³ययातिः, ⁴याता, ⁵ययुः, ⁶मृगयुः-देवयुः-केवल्युः-ग्रहयुः-मित्रयुः-मन्त्रयुः-अध्वर्युः, ⁷यातुः, ⁸यामः, ⁹यात्रा ।

(1844) “टु याचृ याञ्जायाम्” (I-भ्वादिः-863. द्विक. सेद्. उभ.)

याचकः-चिका, याचकः-चिका, यियाचिषकः-षिका, यायाचकः-चिका; याचिता-त्री, याचयिता-त्री, यियाचिषिता-त्री, यायाचिता-त्री; [बलिं वसुधां]

1. अयः=शुभावहो विधिः, अयं यातीति अययः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (3-2-3) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
  2. 'आक्रोशे नञ्यनिः' (3-3-112) इति नञुपपदादस्माद् अनिप्रत्ययः । आक्रोशः=शापः ।
  3. “क्तिनि बाहुलकाद् द्विवचनम्” इत्यात्रेयः—इति मा. धा. वृत्तिः । स्त्रिया-मेव क्तिनो विधानात् क्तिचस्तु पुँल्लिङ्गेऽपि सङ्गावात् क्तिचि, बाहुलकादेव द्विवचन-मिति ज्ञेयम् ।
  4. ताच्छीलिके, औणादिके वा तृनि, रूपमेवम् । स्त्रियाम्, 'न षट्स्वत्तादिभ्यः' (4-1-10) इति ङीष्निषेधः । याता=देवरपत्नी ।
  5. 'यो द्वे च' [द. उ. 1-106] इत्युप्रत्यये द्विवचने, विद्वद्भावेनाकारलोपे च रूपम् । ययुः=अश्वमेधीयः, स्वर्गमार्गश्च ।
  6. 'मृगयादयश्च' [द. उ. 1-121] इति कुप्रत्यये, आकारलोपे च रूपाण्येतानि । अत्रैव गणे अध्वरशब्दस्यान्तलोपश्च निपातनादेवेति ज्ञेयम् । मृगयुः=व्याधः, देवयुः=धार्मिकः । केवल्युः=मानी । ग्रहयुः=ग्रहपतिः, मित्रयुः=मित्र-वत्सलः, ऋषिविशेषश्च । मन्त्रयुः=मन्त्री, अध्वर्युः=ऋत्विग्विशेषः । मृगम् आत्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' (3-1-8) इति क्यच्प्रत्यये, 'सना-यन्ता धातवः' (3-1-32) इति धातुसंज्ञायाम्, 'क्याच्छन्दसि' (3-2-170) इति उप्रत्यये रूपनिष्पत्तिरपीहस्थलेषु नानुपपद्येति ज्ञेयम् । तथाहि—'मित्रयुः, संस्वेदयुः, सुम्नयुः' इतीमानि काशिकायाम् एवमेव (3-1-170) साधितानि ।
  7. 'कमिमनिजनिगाभापाया—' [द. उ. 1-125] इति तुप्रत्यये रूपमेवम् । यातुः=पावकः, मनश्च । राक्षस इति क्षीरस्वामी ।
  8. औणादिके [द. उ. 7-26] मन्प्रत्यये रूपम् । यामः=कालविशेषः ।
  9. 'हुयामा—' [द. उ. 8-84] इति ऋप्रत्ययः । यात्रा=गमनम्, आचारश्च । अभ्यवहार इति केचित् ।
- A. 'स सासिः साससूः सासो येयायेयाययाययः ।' किरातार्जुनीये 15-5.
B. 'अशिष्टवन् आत्ययिकं तमेत्य दूता यदर्थं प्रयियासयन्तः ।' भ. का. 3.25.

^१याचन्-न्ती, ^२याचमानः, इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककासतिवत् (188) ज्ञेयानि । ^३याचथुः, याचित्रिमम्, ^४याचञ्जा, ^५अयाची, ^६याच्यम्, ^७याचितम्-याचितकम्, याचा, इतीमानि रूपाणि धातोरस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1845) “यु मिश्रणे” (II-अदादि:-1033. सक. सेट्. पर.)

‘—अमिश्रणे च’ इत्यपि क्वचित् पाठः ।

‘यावयेत जुगुप्सायाम्, मिश्रणे यौति, बन्धने ।

युनाति च युनोते च—.....॥’ (श्लो. 24) इति देवः ।

यावकः-विका, यावकः-विका, ^१यियविषकः-युयूषकः-षिका, ^२योयूयकः-यिका ;

1. ‘अकथितं च’ (1-4-51) इत्यत्र भाष्ये ‘दुहियाचिरुधि—’ (व्याघ्रभूतिका-रिका. 1-4-51) परिगणनात् द्विकर्मकत्वम् । धातोरस्य उभयपदित्वात् शता, शान-चेति ज्ञेयम् ।
2. ‘द्वितोऽथुच्’ (3-3-89) इति भावेऽथुच्प्रत्ययः । क्षीरस्वाम्यादयः धातुमसुं द्वितं पठित्वा ‘द्वितः कित्रः’ (3-3-88) इति कित्रप्रत्यये, ‘क्त्रेर्मन्त्रित्यम्’ (4-4-20) इति मप्प्रत्यये याचित्रिमम् इति रूपं साधयन्ति । “केचित् द्वितं पठन्ति—तदपि प्रमाणम् ।” इति धातुवृत्तिरिहानुसन्धेया ।
3. ‘यजयाच—’ (3-3-90) इत्यादिना भावे नङ्प्रत्ययः । ‘नेङ् वशि’ (7-2-8) इतीप्तिनषेधः । ‘स्तोः श्चुना—’ (8-4-40) इति श्चुत्वम् । स्त्रीलिङ्गत्वं स्वभावात् ।
4. ‘याच्युयाहसंय्याहवजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्’ (ग. सू. 3-1-134) इति णिनि-प्रत्ययः । प्रतिषिद्धानाम्=नष्पूर्वाणामित्यर्थः । अयाची=यः सर्वात्मना याचने विनैव देहयात्रां करोति स एवमुच्यते ।
5. ण्यति, ‘यजयाचरुचप्रचर्चश्च’ (7-3-66) इति कुत्वनिषेधः । ‘निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्’ (वा. 7-3-52) इति चार्तिकानुसरणे तु निष्ठायामस्य धातोः सेट्-त्वात् कुत्वमेव न प्रवर्तते । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् चार्तिकानुसरणमेव युक्तम् ।
6. निष्ठायामेवं रूपम् । निष्ठान्तात् ‘अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ’ (4-4-21) इति निर्वृतार्थे तृतीयान्तात् यथासम्भवं कन्प्रत्यये याचिनकम्=याचितेन निर्वृत्तम् इति ।
7. ‘इमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।..... तथोर्णोतिमथो युणक्षवः ।’ (भाष्ये-7-2-10) इति व्याघ्रभूतिकारिकायामुपात्तत्वादस्य सेट्त्वम् । सञ्जन्ते तु, ‘सनीवन्तर्धभ्रजदम्भुश्रित्यूर्णुमर—’ (7-2-49) इति इडिकल्पः । इडपक्षे, ‘ओः पुयण्यपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारः । इडभावपक्षे झलादित्वात् सनः कित्त्वे, ‘अज्जनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घः । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम् ।
8. यडन्ते सर्वत्रोत्तरखण्डे, ‘अकृतसार्वधातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घः । पूर्व-खण्डे गुणः ।
- A. ‘सोऽपृच्छत् लक्ष्मणं सीता याचमानः शिवं सुरान् ।’ भ. का. 6-8.

यविता-त्री, यावयिता-त्री, यियविषिता-युयूषिता-त्री, योयूयिता-त्री;
^२युवन्-ती, यावयन्-न्ती, यियविषन्-युयूषन्-न्ती; —
 यविष्यन्-न्ती-ती, यावयिष्यन्-न्ती-ती, यियविषिष्यन्-युयूषिष्यन्-न्ती-ती; —

— यावयमानः, — योयूयमानः;
 — यावयिष्यमाणः, — योयूयिष्यमाणः;

नियुत्-नियुतौ-नियुतः; — — —
^१युतम्-युतः-युतवान्, यावितः, यियविषितः-युयूषितः, योयूयितः-तवान्;
^२यवः-यवानी, ^३यवनः-यवनानी, यवनी, ^४यवकः, यावः, यावकः, ^५यावकम्,
 यावः, यियविषुः^B-युयूषुः^B, यियावयिषुः, योयुवः;
 यवितव्यम्, यावयितव्यम्, यियविषितव्यम्-युयूषितव्यम्, योयूयितव्यम्;
^१प्रयवणीयम्, प्रणियवनीयम्-प्रनियवनीयम्, ^२प्रयावनीयम्-प्रयावणीयम्,
 यियविषणीयम्-युयूषणीयम्, योयूयनीयम्;

1. ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निष्ठायामिप्तिनषेधः । क्त्वा-क्तिन्प्रभृतिषु तु ‘श्र्युकः किति’ (7-2-11) इतीप्तिनषेध इति विशेषः ।
2. पचादित्वात् (3-1-134) अच्प्रत्ययः । स्त्रियाम्, ‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमा-रण्ययव—’ (4-1-49) इत्यादिना आनुगागमे ङीष् च यवानी इति सम्पद्यते । एतच्च, ‘यवाद् दोषे’ (वा. 4-1-49) इति वचनाद् दुष्टे यवे स्त्रीत्वेन विवक्षित एवेति ज्ञेयम् । अन्यत्र तु टापि यवा इति ।
3. नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः । स्त्रियाम्, ‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहि-मारण्ययवयवन—’ (4-1-49) इत्यादिना ‘यवनालिप्याम्’ (वा. 4-1-49) इति वचनेन यवनलिप्यां विवक्षितायामानुगागमो ङीष् च भवतः । पुंयोगलक्षणे ङीष् तु यवनी इति सम्पद्यते ।
4. यव एव यवकः, स्वार्थे कन् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्यये यावः ।
5. ‘संज्ञायाम्’ (3-3-109) इति ण्वुलि रूपमेवम् । यावकम्=रज्जनसाधनीभूतो रसविशेषः । अत्र ण्वुलः स्यधिकारविहितत्वेऽपि ‘लिङ्गमविवक्षितं लोकाश्रितत्वा-लिङ्गस्य’ इति न्यायेन नपुंसकलिङ्गमिति ज्ञेयम् ।
6. ण्यन्तात् सनि, ‘ओः पुयण्यपरे’ (7-4-80) इति अभ्यासेकारः ।
7. ‘कृत्यचः’ (8-4-29) इति णत्वम् । प्रणियवनीयम्-प्रनियवनीयम् इत्यत्र तु, ‘शेषे विभाषा—’ (8-4-18) इति णत्वविकल्पः ।
8. ‘गेर्विभाषा’ (8-4-30) इति णत्वविकल्पः ।
- A. ‘पृक्ताग्रजः पृजितगोपसूनुर्दृष्टोऽन्धिशायी स जनैर्युवद्भिः ॥’ धा. का. 2-46.
- B. ‘संयुयुषुं दिशो बाणैरक्षं यियविषुर्दुमैः ।’ भ. का. 9-36.

^१याव्यम्, याव्यम्, यियविष्यम्-युयूष्यम्, योयूय्यम्;
 ईषद्यवः-दुर्यवः-सुयवः;
^२यूयमानः, याव्यमानः, यियविष्यमाणः-युयूष्यमाणः, योयूय्यमानः;
^३प्रयवः, ^४संयावः, ^५उद्यावः, ^६उद्यावः, ^७यवः, ^८योत्रम्, ^९योत्रम्,
 यावः, यियविषः, युयूषः, योयूयः;
 यवितुम्, यावयितुम्, यियविषितुम्-युयूषितुम्, योयूयितुम्;
^{१०}यूतिः, यावना, यियविषा-युयूषा, योयूया;
 यवनम्, यावनम्, यियविषणम्-युयूषणम्, योयूयनम्;
 युत्वा, यावयित्वा, यियविषित्वा-युयूषित्वा, योयूयित्वा;
 प्रयुत्य, ^{११}प्रयूय, प्रयाव्य, प्रयियविष्य-प्रयुयूष्य, प्रयोयूय्य;

1. 'आसुयुवपि—' (3-1-126) इति ण्यत् । अजन्तलक्षणयतोऽपवादः । 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' (6-1-80) इत्यावादेशः । आवश्यकार्थेऽपि, 'ओरावश्यके' (3-1-125) इति ण्यति एवमेव रूपम् ।
2. यकि, 'अकृत्सर्वधातुकयोः—' (7-4-25) इति दीर्घः ।
3. 'ऋदोरप्' (3-3-57) इत्यप्प्रत्ययः भावे ।
4. 'समि युहुदुवः' (3-3-23) इति सम्प्रत्यये करणे घञ् । संयावः= विष्टविकारोऽपूपविशेषः ।
5. 'उदि श्रयति यौतिपूद्वः' (3-3-49) इति घञ् ।
6. 'अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च' (3-3-122) इति संज्ञायां करणाधिकरणयोर्ध्वनि निपात्यते । उद्यावः=भक्ष्यविशेषः ।
7. यौति अत्र रसादिकमिति यवः=धान्यविशेषः । 'पुंसि संज्ञायां घः—' (3-3-118) इति संज्ञायां घप्रत्ययः ।
8. 'दाम्नीशसयुज—' (3-2-182) इति करणे ष्ट्रप्रत्ययः । यूयतेऽनेनेति योत्रम्= गोपालकानां करे स्थितो दण्डविशेषः ।
9. 'उणादयो बहुलम्' (3-3-1) इति ष्ट्रप्रत्यये, 'अचो ऋणिति' (7-2-115) इति वृद्धिरिति काशिका (7-2-115) ।
10. स्त्रियां क्तिनि, 'श्र्युकः क्ति' (7-2-11) इति इणिवेषे, 'ऊतियूतिजृति- सातिहेतिकीर्तयश्च' (3-3-97) इति निपातनात् दीर्घः, अन्तोदात्तत्वं च । यूतिः=संघः, एकत्र समेषां समागमः । गव्यूतिः=कोशयुगम् ।
11. अन्दसि विषये त्वपि, 'युष्टुवोर्दीर्घः—' (6-4-58) इति दीर्घ इति हेयम् । लोके तु तुकि प्रयुत्य इति भवति ।

यावम् २, } यावम् २, } यियविषम् २, } योयूयम् २; }
 युत्वा २, } यावयित्वा, } यियविषित्वा २, } योयूयित्वा २; }
^१योनिः, ^२यूकः-यूका, ^३यूथः, ^४युवा-युवतिः, ^५यूपः, ^६यूषः, ^७योषा,
^८यवागूः ।

(1346) "यु जुगुप्सायाम्" (X-चुरादिः-1711. अक. सेद. आत्म.)

आकुस्मीयः ।

'यावयेत जुगुप्सायाम्, मिश्रणे यौति, बन्धने ।

युनाति च युनीते च.....॥' (श्लो. 24) इति देवः ।

"—'युजु कुत्सायाम्' इत्येके—योजयते" इति क्षीरस्वामी ।

यावकः-विका, युयावयिषकः-षिका, यावयिता-त्री, युयावयिषिता-त्री;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककोटयतिवत् (205) ज्ञेयानि ।
 ल्युटि—यावनम्^A ।

(1347) "युगि वर्जने" (I-भ्वादिः-156. सक. सेद. पर.)

युङ्गकः-ङ्गिका, युङ्गकः-ङ्गिका, युयुङ्गिषकः-षिका, योयुङ्गकः-ङ्गिका;
 युङ्गिता-त्री, युङ्गयिता-त्री, युयुङ्गिषिता-त्री, योयुङ्गिता-त्री; इत्याकाराणि
 रूपाणि यथासम्भवं भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । ^Bयुङ्गितः ।

1. 'वहिश्रियु—' [द. उ. 1-21] इति निप्रत्ययः । युवन्त्यस्यामिति योनिः ।
2. 'अजिपुयु—' [द. उ. 3-24] इति कन्प्रत्ययः, धातोः दीर्घश्च भवति । यूकः=क्षुद्रजन्तुः ।
3. 'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' [द. उ. 6-37] इति थक्प्रत्यये निपात्यते । निपातनादेव धातोर्दीर्घश्च । यूथः=गजादिसंघातः ।
4. 'कनिन् युवृषि—' [द. उ. 6-51] इति कनिन्प्रत्ययः । यौति, यूयते वः इति युवा । स्त्रियाम्, 'यूनस्तिः' (4-1-77) इति तिप्रत्यये युवतिः ।
5. 'कुपुयुभ्यश्च' [द. उ. 7-5] इति पप्रत्ययः दीर्घश्च । यूपः=यज्ञपशुबन्धनकाष्ठः ।
6. 'मूढ्व्योर्लोपश्च' [द. उ. 9-17] इति ऊषन्प्रत्यये, धातूकारस्य लोपे च रूपम् । यूषः=व्यजनम् । मण्डम् च इति कैचित् ।
7. औणादिके [द. उ. 9-21] सप्रत्यये रूपम् । योषा=योषित् ।
8. 'सयु—' [द. उ. 10-4] इत्यागून्प्रत्यये रूपम् । यवागूः=पेया ।
- A. 'निर्यावनः कुयुधि कुस्मयमान आस्त ॥' धा. का. 3-37.
- B. 'रिक्तप्रियालिङ्गितभृङ्गमत्त्वङ्गत्प्रसूनं रवितापयुङ्गितम् ॥' धा. का. 1-21.

¹युज्जन्-ती, ²युज्जानः, ³प्रयुज्जानः-उपयुज्जानः, ⁴नियुज्जानः-
वियुज्जानः-उद्युज्जानः, ⁵योगी, ⁶युङ्^A-युज्जौ-युज्जः, ⁷अश्वयुक्-अश्वयुग्-
^Bमौज्जीयुक्-युजौ-युजः, ⁸युग्यम्-^C-योग्यम्, ⁹प्रयोज्यः-नियोज्यः, ¹⁰योक्त्वम्,

1. शतरि, 'रुधादिभ्यः—' (3-1-78) इति विकरणप्रत्यये श्रमि, तस्य च मित्वेनान्त्यादचः परत्वेन प्राप्नो, 'इनसोरलोपः' (6-4-111) इत्यकारलोपे नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोरेवं रूपम् । एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रियोह्या ।
  2. शानजन्ते, 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु—' (3-2-129) इति चानजन्तेऽपि तुल्यं रूपम् ।
  3. 'प्रोपाभ्यां, युजेरयज्ञपात्रेषु' (1-3-64) इति अकर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदम्-शानच् । 'द्वन्द्वं न्यश्चि पात्राणि प्रयुनक्ति' इत्यादिकल्पसूत्र-प्रयोगेषु यज्ञविषयकत्वात् परस्मैपदमेव ।
  4. 'स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्' (वा. 1-3-64) इति वचनात् अत्रापि शानच् । स्वरः=अच्, आदौ अन्ते यस्योपसर्गस्य तदुपसृष्टादपि युजेस्तत्त्वानौ—इति वार्तिकार्थः ।
  5. 'सम्पृच—' (3-2-142) इत्यादिना घिनुणि, कुत्वे च रूपमेवम् ।
  6. 'ऋत्विग्दधृक्सगिदगुष्णिगञ्चुयुजिक्कुवां च' (3-2-59) इति किन्प्रत्ययः । 'युजेरसमासे' (7-1-71) इति नुमि, 'किन्प्रत्ययस्य कुः' (8-2-62) इति कुत्वे संयोगान्तलोपे च युङ् इति सम्पद्यते ।
  7. 'सत्सृष्टिषु—' (3-2-61) इत्यादिना सोपपदात् किपि, रूपमेवम् । 'युजेरसमासे' (7-1-71) इत्यत्र 'असमासे' इत्युक्तत्वात् न नुम् । अश्वयुक्=नक्षत्रविशेषः । अश्वेन युनक्ति इति वृत्तिः । नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः, 'रथेन तरतीति रथन्तरम्=साम' इत्यादिष्विव व्युत्पत्तिप्रदर्शनमेतत् ।
  8. 'युग्यं च पत्रे' (3-1-121) इति पत्रे=वाहनेऽभिधेये क्यप्, कुत्वं च निपात्यते । नात्र नपुंसकलिङ्गस्य निपातने विवक्षितत्वम् ; तेन 'युग्या—गौः' इत्यादयोऽपि साधवः । अन्यत्र, ण्यति, कुत्वे योग्यम् इति सिद्ध्यति ।
  9. 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (7-3-68) इति शक्यार्थे प्रपूर्वकस्य निपूर्वकस्य चास्य ण्यति कुत्वाभावो निपात्यते । अन्यत्र नियोग्यः, प्रयोग्यः इति साधुः ।
  10. 'दात्रीशसयुयुज—' (3-2-182) इत्यादिना करणे त्रप्रत्ययः । गुणे कुत्वे च योक्त्रम् इति सिद्ध्यति ।
- A. 'भ्रातरं युङ् भियः संख्ये घोषेणापूरयन् दिशः ॥' भ. का. 6. 119.
B. 'पिशङ्गमौज्जीयुजमर्जुनच्छर्वि वसानमेणाजिनमज्जनयुति ।' शि. व. 1. 6.
C. 'इष्टा ताममुचद् रामो युग्यायात इव श्रमम् ॥' भ. का. 6. 63.

¹अनुयोगी-प्रतियोगी, ²योगः-परियोगः-पलियोगः-प्रयोगः-वियोगः-अनुयोगः, युक्तिः-³वाचोयुक्तिः, ⁴युगम्-संयुगम्, ⁵गोयुगः, ⁶युगम् इतीमानि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्ति ।

(1352) “युज् बन्धने” (IX-क्रयादिः-1479. सक. अनि. उभ.)

‘यावयेत जुगुप्सायाम्, मिश्रणे यौति, बन्धने ।

युनाति च युनीते च ..... ॥’ (श्लो. 24) इति देवः ।

यावकः-विका, यावकः-विका, ⁷युयूषकः-षिका, ⁸यियावयिषकः-षिका, योयूयकः-यिका; योता-योत्री, यावयिता-त्री, युयूषिता-यियावयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककवतिवत् (198) ज्ञेयानि ।

1. ‘भविष्यति गम्यादयः’ (3-3-3) इत्यत्र पाठात् भविष्यदर्थे औणादिके णिनिः, तत्रैव पाठात् कुत्वं चेति ज्ञेयम् ।
2. संज्ञायाम् घञि कुत्वे योगः इति भवति । ‘योगो च’ (वा. 8-2-22) इति ‘परि’ इत्यत्र रेफस्य लृत्वं विकल्पेनेति ज्ञेयम् ।
3. क्तिनि-युक्तिः इति सिद्ध्यति । आक्रोशे गम्यमाने वाचः परस्मात् युक्तिशब्दे सति वाच इत्यत्र षष्ठ्याः, ‘...चादिद्वयद्वयो युक्तिदण्डहरेषु’ (वा. 6-3-21) इत्यल्लक् । वाचोयुक्तिः=वाग्जालः, वृथा जृम्भणमिति यावत् ।
4. घञि, प्रतिजनादिषु (4-1-99), उञ्छादिषु (6-1-160) च पाठात् गुणो नेति ज्ञेयम् ।
5. ‘गां युनक्तीति गोयुगः ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1), न्यङ्कादिः (7-3-53) ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘अणि गुणाभावो न्यङ्कादिस्वादेव ।’ इति क्षीरतरङ्गिणी-टीका । वस्तुतः इदं चिन्त्यम् । यतः, ‘द्वित्वे गोयुगच्’ (वा. 5-2-29) इति गोयुगच् इत्यस्य प्रत्ययत्वेन भाष्यवार्तिकादिषु स्मरणात् ।
6. ‘युजिरुचिजां कुश्च’ [द. उ. 7-33] इति मक्प्रत्यये, कुत्वे च रूपम् । युनक्तीति युगमम्=मिथुनम् ।
7. ‘सनीवन्तर्धप्रसजदम्भुश्रिस्वयूर्णभरज्ञपिसनाम्’ (7-2-49) इत्यत्र ऊर्णुसाहचर्यात्, ‘निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य’ (परि-83) इति वचनबलाच्च नास्य धातो-ग्रहणमिति अनिदृश्वमेवास्तेति बोध्यम् । तेन सन्नन्ते सर्वत्र सनः क्तिन्वे दीर्घे च एवं रूपम् ।
8. णिजन्तात् सनि, ‘ओः पुयण्यपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारोऽत्रापि धातौ भवतीति प्रदर्शनार्थं तत्र रूपमुपात्तम् ।

¹युनन्^A-ती, युनानः, इति सार्वधातुके रूपमिति विशेषः ।

(1353) “युत् भासने” (I-भ्वादिः-31. अक. सेट्. आत्म.)

योतकः-तिका, योतकः-तिका, युयोतिषकः-युयोतिषकः-षिका, योयुतकः-तिका; योतिता-त्री, योतयिता-त्री, युयोतिषिता-युयोतिषिता-त्री, योयुतिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रोक्तित्वत् (197) ज्ञेयानि । ²वियोयुतत्^B-ती ।

(1354) “युध सम्प्रहारे” (IV-दिवादिः-1173. अक. अनि. आत्म.)

‘सम्प्रहारः=हननम् ।’ इति क्षीरस्वामी ।

योधकः-धिका, योधकः-धिका, युयुत्सकः-सिका, योयुधकः-धिका; योद्धा-योद्धी, योधयिता-त्री, युयुत्सिता-त्री, योयुधिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) ज्ञेयानि । ³राजयुध्वा, ⁴सहयुध्वा, ^C ⁵चापयोधी, ⁶प्रतियोधी, ⁷युध्यमानः,

1. शतरि, ‘क्रधादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्राप्रत्यये, ‘श्राभ्यस्तयोरतः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे, प्रत्ययस्य क्तिन्वेनाङ्गस्य गुणनिषेधे चैवं रूपम् । शान-जन्तेऽपि प्रक्रियैवमूह्या ।
2. यङ्लुगन्ताच्छतरि रूपमेवम् । यङ्लुक्क्यपि द्विर्वचने कृते अभ्यासे गुणः । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (7-1-78) इति नुनिषेधः ।
3. ‘राजनि युधिकृवः’ (3-2-95) इति कर्मण्युपपदे कनिप्रत्ययः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । अत्रान्तर्भावितण्यर्थाद् धातोः सकर्मकत्वमिति बोध्यम् । ‘भूते’ (3-2-84) इत्यधिकारे प्रत्ययस्यास्य विधानात् भूतकालिकत्वम् । स्त्रियाम्, ‘वनो न हशः—’ (वा. 4-1-7) इति निषेधाद् छिन्नेकौ न ।
4. ‘सहे च’ (3-2-96) इत्यनेन सहशब्द उपपदे धातोः कनिप् । सह योधितवान् सहयुध्वा । [जातिविशेषः ।
5. ‘बहुलमाभीक्ष्ये’ (3-2-81) इति णिनिः । चापयोधी = किरातादि-गम्यादिषु (3-3-3) पाठात् भविष्यत्काल औणादिको णिनिः । प्रतियोधी = यः प्रतिद्वन्द्वितया युद्धं करिष्यति स उच्यते ।
7. शानचि दिवादिवाच्छयनि रूपमेवम् । युध्यति इत्यादिप्रयोगाणामुपपत्तिस्तु—‘सुप आत्मनः क्यच्’ (3-1-8) इति क्यजन्तत्वेन, दिवादेरवृत्तत्वेनाकृतिगण-त्वाद्वा साधुत्वमिति बोध्यम् ।
- A. ‘मोदस्कुतोऽथ कवरीं प्रयुनन् स रामः.....॥’ धा. का. 3.5.
- B. ‘पृदाकुजित् वेगमयत्नतो ययौ वियोयुतत्काननजोतिनाऽध्वना ॥’ धा. का. 1.5.
- C. ‘संवितः सहयुध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ ।’ भ. का. 5.37.

¹योधः-योधः, ²आयुधम्, ³युद्धम्, ⁴ईषधोधनः-दुर्योधनः-सुयोधनः, ⁵ईषदयोधः-दुर्योधः-सुयोधः, ⁶युयुधानः, ⁷योधयन्-न्ती, ⁸युधानः, ⁹युध्मः, ^Aयुयुत्सा, आयोधनम्, इत्यादीनि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1355) “युप विमोहने” (IV-दिवादिः-1235. सक. सेट्. पर.)

‘युपु—’ इति¹⁰धातुकाव्ये (2-67) पाठः ।

1. प्रज्ञादिषु (5-4-38) योधशब्दस्य पाठात् इयुपधलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा, पचादिपाठपरिकल्पनेनाच् । स्वार्थे तद्धितेऽणि विकल्पेन प्रवृत्ते तु योधः-योधः इति रूपद्वयस्योपपन्नत्वं ज्ञेयम् ।
2. आदाय युध्यन्तेऽनेनेति आयुधम् । ‘घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिनियुध्य-र्थम्’ (वा. 3-3-58) इति वचनात् घञर्थे करणे कप्रत्यये, क्तिन्वेन गुणनिषेधे च रूपमेवम् ।
3. ‘क्तिञ्चौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां कप्रत्यये धत्व-जश्त्वयोश्च रूपम् ।
4. ईषदाद्युपपदेषु, ‘भाषायां शासियुधि—’ (वा. 3-3-130) इति खलपवादो युक्प्रत्ययः । अत्रापि अन्तर्भावितण्यर्थाद्वातोः, विवक्षया वा सकर्मकत्वं बोध्यम् । कर्मणि प्रत्ययोऽयम् ।
5. ‘भाषायां शासियुधि—’ (वा. 3-3-130) इति युच् वा—इति प्रक्रियाकौ-मुदी । तन्मते युजभावपक्षे खलप्रत्यये रूपाणामेषां सिद्धिर्बोद्ध्या ।
6. ‘बाहुलकादानचि द्वित्वम् ।’ इति मा. धा. वृत्तिः । बाहुलकादेव प्रत्ययस्य क्तिन्वेनमपि बोध्यम् । तेन न गुणः ।
7. ‘बुधयुध—’ (1-3-86) इति कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले ण्यन्तात् परस्मैपदमेव । ‘ये चात्राकर्मकाः, तेषाम्, ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इत्येव परस्मैपदे सिद्धे वचनमिदम्—अचित्तवत्कर्तृकार्थम् ॥’ इति काशिका (1-3-86) अत्रानुसन्धेया ।
8. ‘युधिबुधिशिभ्यः क्चि’ [द. उ. 5-33] इत्यानञ्प्रत्यये, तस्य क्तिन्वेन गुणनिषेधे च युधानः इति सिद्ध्यति । युधानः=रिपुः ।
9. ‘इषियुधि—’ [द. उ. 7-31] इति मकप्रत्ययः । युध्यतेऽस्मिन् राजेति युध्मः = शरत्कालः ।
10. एतत्पक्षे क्त्वायाम्, ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति इङ्गिकल्पः । इदपक्षे ‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इत्यमुं योगं परत्वात्, प्रतिपदविधित्वाच्च बाधित्वा, ‘रलो व्युपधात्—’ (6-4-16) इति क्तिन्विकल्पे युपित्वा—योपित्वा, इति रूपद्वयम् । इडभावपक्षे तु युप्त्वा, इत्यपि रूपम् । वस्तुतस्तु उदित्वमस्य न प्रामाणिकम्—प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु युप इत्येव पाठात् ।
- A. ‘युयुत्सारहितो रामं ममारापहरन् वने ॥’ भ. का. 9.125.

योपकः-पिका, योपकः-पिका, युयुपिषकः-युयोपिषकः-पिका, योयुपकः-पिका, योपिता-त्री, योपयिता-त्री, युयुपिषिता-युयोपिषिता-त्री, योयुपिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुप्यतिवत् (224) ज्ञेयानि । ^Aयोप्यम् ।

(1356) “यूष हिंसायाम्” (I-भ्वादिः-680. सक. सेट्. पर.)

यूषकः-षिका, यूषकः-षिका, युयूषिषकः-षिका, योयूषकः-षिका; यूषिता-त्री, यूषयिता-त्री, युयूषिषिता-त्री, योयूषिता-त्री; इत्याकाराणि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूषतिवत् (552) ज्ञेयानि । घञि—यूषः=मांसरसविशेषः ।

(1357) “यौट् बन्धे” (I-भ्वादिः-291. सक. सेट्. पर.) [अ]

‘—सम्बन्धे । सम्बन्धः=रूपः ।’ इति क्षीरस्वामि-मैत्रेयादयः । ‘यौट्—’ इति शाकटायन-हेमचन्द्रप्रभृतयः पठन्ति । एतत्सर्वं ‘पाणिनिधातुपाठसमीक्षा’ नामकग्रन्थदर्शनेनास्माभिर्विवेचितमिति ज्ञेयम् । यौटकः-टिका, यौटकः-टिका, युयौटिषकः-षिका, योयौटकः-टिका; यौटिता-त्री, यौटयिता-त्री, युयौटिषिता-त्री, योयौटिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । ^Bयौटितः ।

A. ‘किञ्चायोप्यविरोपिलोपक न वा लोभादिसंक्षोभिता ।’ धा. का. 2-67.

B. ‘प्रशौटदुस्त्रागणयौटितान्तिकान् मेटदृष्टप्राप्तेडितघोषमेदुरान् ।’ धा. का. 1-39.

[अ] अत्र क्षीरतरङ्गिण्यामितः पूर्वम्—‘येषु प्रयत्ने’ इति कश्चन धातुः भ्वादिषु पठितः । प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु ‘एषु—’ इत्येव पाठस्योपलम्भात्, तुल्य-श्रवणनिमित्तकोऽयं सम्पातायातः पाठ इति कृत्वाऽऽस्माभिरयं परित्यक्त इति बोध्यम् ।

(1358) “रक आस्वादने” (X-चुरादिः-1737. सक. सेट्. उभ.)

‘—आसादने’ इति दुर्गसम्मतपाठ इति क्षीरतरङ्गिणीतो ज्ञायते । ‘क्षीरस्वामी’ ‘रग—’ इति पठति । ‘रघ—’ इति केचित् पठन्ति । राककः-किका, रिराकयिषकः-षिका; राकयिता-त्री, रिराकयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककाणयतिवत् (159) ज्ञेयानि । ^Aराकितः ।

(1359) “रक्ष पालने” (I-भ्वादिः-658. सक. सेट्. पर.)

रक्षकः-क्षिका, रक्षकः-क्षिका, रिरक्षिषकः-षिका, रारक्षकः-क्षिका; रक्षिता-त्री, रक्षयिता-त्री, रिरक्षिषिता-त्री, रारक्षिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकतक्षतिवत् (691) ज्ञेयानि । ²निरक्षी, ³प्रतिहाररक्षी, ^Bरक्षणः, ^Cरक्षणः, ⁵रक्षः-राक्षसः, ⁶रक्षिता,

1. क्षीरस्वामी ‘रग—’ इति पठित्वा “अन्यत्रार्थे घटादिः—रगे शङ्कायाम्... रगयति ।” इत्याह । तेन घटादिषु (भ्वादौ) ‘रगे शङ्कायाम्’ इति यत्क्षवैः पठ्यते, तस्यार्थविशेषप्रयुक्तं घटादिपाठं मन्वानः, चौरादिकत्वमप्यङ्गीकरोतीति ज्ञायते ।
2. ‘रक्षश्रुवसवपशां नौ’ (ग. सू. 3-1-134) इति ग्रन्थादिषु वचनात् कर्तरि निपूर्वका-दस्माणिनिः ।
3. प्रतिहारं=गृहाङ्गणदेशविशेषं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी । ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यणप्रत्यये क्रियाम् अणन्तलक्षणे ङीप् रूपमेवम् ।
4. ‘यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्’ (3-3-90) इति भावे नङ्प्रत्ययः । ‘नेङ् वशि कृति’ (7-2-8) इतीग्नियेधः ।
5. ‘असुन्’ [द. उ. 9-49] इत्यसुन्प्रत्यये रूपम् । रक्ष एव राक्षसः । प्रज्ञादि-त्वात् स्वार्थेऽणप्रत्ययः । अत्रेदमवधेयम् । ‘पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा’ नामके नव्यग्रन्थे ऋग्वेदे (10-68-1) प्रयुक्तं ‘रक्षमाणाः’ इति पदमुपादाय ‘वेगवदुत्पत्तने (धातोः) वृत्तिः ।’ इत्युक्तम् । तदनुसारेणात्र रक्षोराक्षस-शब्दयोरपि पालनार्थे वृत्तिर्न, अपि तु वेगवदुत्पत्तने वृत्तिरिति भाति । शांखा-यनारण्यके (7-20) ‘रक्षते’ इति प्रयुक्तत्वात्, प्रकृतकङ्क्षमन्त्रेऽपि रक्षमाणाः इति शानजन्तत्वेन प्रयोगाच्च धातोरस्य क्वचित् वेदे उभयपदित्व-मपि भवतीति ज्ञायते ।

6. ताच्छील्ये ‘तुन्’ (3-2-135) इति तुन् ।

A. ‘कृष्णोऽपि नाकिजनराकितलाग्यवीर्यः ॥’ धा. का. 3-41.

B. ‘ततो नृपाणां श्रुतवंशवृत्ता पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।’ रघु. 6.20.

C. ‘रक्षणं करोषि कस्मात् त्वं यत्नेनाख्यायतां शुभे ।’ भ. का. 7.66.

^१रट्-रक्षौ-रक्षः, गोरक्-गोरग्-गोरक्षौ-गौरक्षः; इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1360) “रख गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-136. सक. सेट्. पर.)

‘सर्पणे’ इति वोपदेवः ।

राखकः-खिका, राखकः-खिका, रिरखिषकः-षिका, रारखकः-खिका ;
रखिता-त्री, राखयिता-त्री, रिरखिषिता-त्री, रारखिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककखतिवत् (141) ज्ञेयानि । शतरि
रखन्^A इति ।

(1361) “रखि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-137. सक. सेट्. पर.)

“द्रमिडानाम् रिरखिपि—रिद्धति” इति क्षीरस्वामी ।

मा. धा. वृत्तावपि एवमेव ।

रङ्गकः-ङ्गिका, रङ्गकः-ङ्गिका, रिरङ्गिषकः-षिका, रारङ्गकः-ङ्गिका ;
रङ्गिता-त्री, रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गिषिता-त्री, रारङ्गिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि ।
^२प्ररङ्गणम् ।

(1362) “रगि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-144. सक. सेट्. पर.)

रङ्गकः-ङ्गिका, रङ्गकः-ङ्गिका, रिरङ्गिषकः-षिका, रारङ्गकः-ङ्गिका ;
रङ्गिता-त्री, रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गिषिता-त्री, रारङ्गिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि । ^३रङ्गः^B
इति विशेषः ।

1. शुद्धाद्धातोः क्पि संयोगादिलोपे रूपमेवम् । ण्यन्तात् क्पि तु संयोगान्तलोपे
गोरक् इति रूपमिति विशेषः ।

2. ‘रषाभ्याम्—’ (8-4-1) इति णत्वम् । ‘इजादेः—’ (8-4-32) इति नियमस्तु
‘कृत्यचः’ (8-4-29) इति प्राप्तस्यैव । तेनात्र न नियमः ।

3. रङ्गन्त्यस्मिन् प्रेक्षकाणां मनोसीति = रङ्गः । ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञाया-
मधिकरणे षञि रूपमेवम् ।

A. ‘रखच्छं रङ्गितरङ्गु रिङ्गितद्विषं लखत्केसरिलङ्गदारवम् ॥’ धा. का. 1-19.

B. ‘एखचक्रोत्करमिङ्गितं शुकैः प्रेङ्गलतावल्गनरङ्गमण्डपम् ।’ धा. का. 1-20.

(1363) “रगे शङ्कायाम्” (I-भ्वादि:-785. अक. सेट्. पर.)

घटादिः ।

रागकः-गिका, रागकः-गिका, रिरगिषकः-षिका, रारगकः-गिका ;
रगिता-त्री, रगयिता-त्री, रिरगिषिता-त्री, रारगिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककखतिवत् (141) बोध्यानि ।
अस्य धातोः घटादिस्वात् ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति णौ परतः उपधाया
ह्रस्वः । अतः ण्यन्ते रूपाणि सर्वाणि कखतिवत् (142) बोध्यानि ।

(1364) “रघि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-107. सक. सेट्. आत्म.)

रङ्गकः-ङ्गिका, रङ्गकः-ङ्गिका, रिरङ्गिषकः-षिका, रारङ्गकः-ङ्गिका ;
रङ्गिता-त्री, रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गिषिता-त्री, रारङ्गिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) बोध्यानि ।

(1365) “रघि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1796. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । ‘—भासार्थः’ इति क्षीरस्वामी ।

रङ्गकः-ङ्गिका, रिरङ्गयिषकः-षिका ; रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककण्ठयतिवत् (150) ज्ञेयानि ।

(1366) “रच प्रतियले” (X-चुरादि:-1865. अक. सेट्. उभ.)

कथादिः, अदन्तश्च ।

‘—कृत्याम्’ इति वोपदेवः इति पा. धा. स. । ‘—कृजर्थे च इति द्रुमे’
इति धा. का. (3-54) ।

^१रचकः-चिका, रिरचयिषकः-षिका ; रचयिता-त्री, रिरचयिषिता-त्री ;
इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि चौरादिककथयतिवत् (162) ज्ञेयानि ।
व्यपि-^२आरचय्य इति । क्तप्रत्यये—विरचितः । युचि-^३रचना ।

1. धातोरस्यादन्तत्वेन अलोपस्य स्थानिवद्भावात् उपधावृद्धिः न भवति ।

2. व्यपि, ‘व्यपि लघुपूर्वात्’ (6-4-56) इति णेरयादेशे रूपमेवम् ।

3. ‘व्यासन्नर्थो युच्’ (3-3-107) इति त्रियां युचि रूपमेवम् ।

(1367) “रट परिभाषणे” (I-भ्वादि:-297. अक. सेट्. पर.)
 राटक:-टिका, राटक:-टिका, रिरटिषक:-षिका, रारटक:-टिका ; -
 रदिता-त्री, राटयिता-त्री, रिरटिषिता-त्री, रारदिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककठतिवत् (148) बोध्यानि ।
¹परिराटी, ²परिराटकः, ³संरटितम्-^Aतः-तवान्, इमानि रूपाणि अस्य
 धातोः विशेषः ।

(1368) “रठ परिभाषणे” (I-भ्वादि:-334. अक. सेट्. पर.)

बालमनोरमायां तु ‘रठ—’ ‘रठ इत्येके’ इति दृश्यते ।
 राठक:-ठिका, राठक:-ठिका, रिरठिषक:-षिका, रारठक:-ठिका ;
 रठिता-त्री, राठयिता-त्री, रिरठिषिता-त्री, रारठिता-त्री ;
 इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिककठतिवत् (148) ज्ञेयानि ।
 शतरि-^Bरठन्-न्ती ।

(1369) “रण शब्दार्थः” (I-भ्वादि:-445. 795. अक. सेट्. पर.)[अ]
 घटादिः ।

राणक:-णिका, राणक:-णिका-⁴रणक:-णिका, रिरणिषक:-षिका,
 रंरणक:-णिका ;

1. ‘संपृचानुरुधाव्यमाङ्ग्यपरिस्तुसंयुजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरट—’ (3-2-142)
 इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु धिनुप्रत्यये रूपम् ।
  2. ‘निन्दहिंसखिलशखादविनाशपरिक्षिपपरिरट—’ (3-2-146) इत्यादिना तच्छी-
 लादिषु कर्तृषु तुङ्प्रत्यये रूपमेवम् ।
  3. ‘नपुंसके भावे क्तः’ (3-3-114) इति भावे क्तप्रत्ययः ।
  4. अयं गतावर्थे ‘घटादयो मितः’ (ग. सू. भ्वादिः) इति मितसंज्ञकः । मितसंज्ञक-
 त्वात् ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति णौ परतः उपधायाः ह्रस्वो भवति । एवं
 घटादित्वपक्षे ण्यन्ते सर्वत्र प्रक्रियोह्या । अन्यत्रार्थे राणयिता-त्री, इत्यादीनि
 रूपाणि यथायथमूह्यानि ।
- A. ‘अम्लेटकैश्चाकटुवाटुभाषितैरटैः पटसंरटितान् जनोत्करैः ॥’ धा. का. 1. 39.
 B. ‘वनाश्रयत्वेऽपि सकाठपर्यटद्रठन्सृगालीहठकर्मवर्जितान् ।’ धा. का. 1.44.
 [अ] अस्य धातोर्घटादित्वं गत्यर्थकत्वे भोजादिसम्मतम् । क्षीरस्वामिप्रभृतयोऽ-
 नुवदन्ति च । पाणिनिसम्मतिरत्र नेत्यपि ज्ञेयम् ।

रणिता-त्री, राणयिता-रणयिता-त्री, रिरणिषिता-त्री, रंरणिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककठतिवत् (157) ज्ञेयानि । ¹रणः,
 रणरणकः² इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः । ^Aरणयन्-न्ती ।

(1370) “रद विलेखने” (I-भ्वादि:-53. सक. सेट्. पर.)

‘विलेखनम्=उत्पाटनम्’ इति क्षीरस्वामी । ‘विलेखने, तच्च विदारणम्,
 क्षोभणं वा’ इति धा. का. (1.8) । भेदनम् इति मा. धा. वृत्तिः ।
 रादक:-दिका, रादक:-दिका, रिरदिषक:-षिका, रारदक:-दिका ;
 रदिता-त्री, रादयिता-त्री, रिरदिषिता-त्री, रारदिता-त्री ;
 इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककठतिवत् (144) ज्ञेयानि ।
³रदनः, ⁴रदः, ^Bरदन्-न्ती, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्ति ।

(1371) “रध हिंसासंराद्धयोः” (IV-दिवादि:-1193. सक.सेट्.पर.)

‘रध हिंसायाम्’ इत्येव प्रौढमनोरमादिषु पाठः । ‘—हिंसासंसिद्धयोः’
 इति काशिकायां (7-2-45) दृष्टः पाठः ।

1. रणन्यस्मिन्निति विग्रहे ‘वशिरण्योरुपसंख्यानम्’ (वा. 3-3-58) इति अकर्तरि
 च कारके अप्प्रत्यये रूपमेवम् । घञोऽपवादः । रणः=यज्ञः, संग्रामश्च ।
  2. ‘घञर्थे कविधानम्’ (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये ‘कृचादीनां के द्वे भवतः’
 (वा. 6-1-12) इति द्विवचने संज्ञायां कनि च रूपमेवम् । पृषोदरादित्वात् हलादि-
 शेषाभावोऽभ्यासस्याकारश्च । रणरणकः=हल्लेखः ।
  3. नन्यादेराकृतिगणत्वेन तत्र (3-1-134) पाठात् कर्तरि ल्युः । रदनः=दन्तः ।
 ‘करणाधिकरणयोश्च’ (3-3-117) इति ल्युटि रूपस्यास्य निष्पत्तिर्माधवधातु-
 वृत्तौ यद्यपि प्रदर्शिता, तथापि तत्र नपुंसकाधिकारत्वात् क्षीरस्वामिप्रदर्शिता
 (कर्तरि) व्युत्पत्तिरेव ज्यायसीति ज्ञेयम् ।
  4. पचादि (3-1-134) पाठात् कर्तर्यञ्प्रत्यये रूपमेवम् ।
- A. ‘अगन्मनीषः कणयन्मुकुन्दमस्मान्वियोगं रणयन् स दूतः ।’ धा. का. 2. 9.
 B. ‘पलान्यखाद्यानि खदन् बदद्रुः गदन् अवाच्यानि रदन् सतां मनः ।’

^१रन्धकः-न्धिका, रन्धकः-न्धिका, ^२रिरधिषकः-रिरत्सकः-त्सिका,
 रारधकः-धिका ;
 रधिता-^३रद्धा-रद्धी, रन्धयिता-त्री, रिरधिषिता-रिरत्सिता-त्री, रारधिता-त्री ;
^४रध्यन्-न्ती, रन्धयन्-न्ती, रिरधिषन्-रिरत्सन्-न्ती ; —
 रधिष्यन्-^५रत्स्यन्-न्ती-ती, रन्धयिष्यन्-न्ती-ती, रिरधिषिष्यन्-रिरत्सिष्यन्-
 न्ती-ती ;
 व्यतिरध्यमानः, रन्धयमानः, व्यतिरिरधिषमाणः-व्यतिरिरत्समानः, रारध्यमानः ;
 व्यतिरधिष्यमाणः-व्यतिरत्स्यमानः, रन्धयिष्यमाणः, व्यतिरिरधिषिष्यमाणः-
 व्यतिरिरत्सिष्यमाणः, रारधिष्यमाणः ;
 सुरत्-सुरधौ-सुरधः ; — — —
^६रद्धम्-रद्धः-रद्धवान्, रन्धितम्-तः, रिरधिषितः-रिरत्सितः, रारधितः-तवान् ;
 रन्धः, ^७रन्धनः, ^८साधुरन्धी,

1. 'रधिजभोरचि' (7-1-61) इति अजादिप्रत्ययेषु सर्वत्र नुमागमः । प्यन्तेषु च णिजिनमित्तको नुमागमः सर्वत्र बोध्यः ।
2. 'रधादिभ्यश्च' (7-2-45) इति इङ्गिकल्पः । इद्रपक्षे, 'नेट्यलिटि रधेः' (7-1-62) इति नुमिनपेधः । इडभावपक्षे 'खरि च' (8-4-55) इति चत्वे रिरत्सकः इत्यादीनि रूपाणीति सन्नन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम् ।
3. तृचि, इडभावपक्षे, 'अषस्तथोर्धोऽधः' (8-2-40) इति धत्वे जश्त्वे च रूपमेवम् ।
4. शतरि दिवादिवाच्छयनि रूपमेवम् । स्त्रियां नुम्विकल्पः ।
5. स्यप्रत्ययेऽपि इडभावपक्षे धातुधकारस्य चत्वेन तकार इति ज्ञेयम् ।
6. रधाद्यष्टकान्तर्गतत्वेन धातोर्वैकल्पिकेदकत्वात्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीग्नपेधः । नच रधादिव्यतिरिक्तेषु धातुषु 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इत्यस्य चरितार्थत्वात्, 'रधादिभ्यश्च' (7-2-45) इत्यस्य परत्वाच्च निष्ठायापि इग्नपेधं बाधित्वा इङ्गिकल्प एव तृजादिध्विव न्याय्य इति वाच्यम् ; 'निषेधाश्च बलीयांसः' (परि. 122) इति न्यायेन, पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्याच्च 'पर्जन्यवल्क्षणं प्रवर्तते' (परि. 121) इति न्यायेन रधादिषु विषयेऽपि निष्ठायाम् इग्नपेधस्यैव प्रामाणिकत्वात् । विस्तरस्त्वन्यत्र ।
7. नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्यये नुमागमः ।
8. 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा. 3-2-78) इति णिनिः । काशिकायाम् (7-1-61) प्रयुक्तोऽयम् ।

^१रेधिवान्, रन्धः, रिरधिषुः-रिरत्सुः, ^२रारन्धः ;
 रधितव्यम्-रद्धव्यम्, रन्धयितव्यम्, रिरधिषितव्यम्-रिरत्सितव्यम्, रारधितव्यम् ;
 रन्धनीयम्, रन्धनीयम्, रिरधिषणीयम्-रिरत्सनीयम्, रारधनीयम् ;
 राध्यम्, रन्ध्यम्, रिरधिष्यम्-रिरत्स्यम्, रारध्यम् ;
 ईषद्रन्धः-^३दूरन्धः-सुरन्धः ; — — —
 रध्यमानः, रन्ध्यमानः, रिरधिष्यमाणः-रिरत्स्यमानः, रारध्यमानः ;
 रन्धः, रन्धः, रिरधिषः-रिरत्सः, रारधः ;
^४रधितुम्-रद्धुम्, रन्धयितुम्, रिरधिषितुम्-रिरत्सितुम्, रारधितुम् ;
 रद्धिः, रन्धना, रिरधिषा-रिरत्सा, रारधा ;
 रन्धनम्, रन्धनम्, रिरधिषणम्-रिरत्सनम्, रारधनम् ;
 रधित्वा-रद्धा, रन्धयित्वा, रिरधिषित्वा-रिरत्सित्वा, रारधित्वा ;
 अनुरध्य, अनुरन्ध्य, प्ररिरधिष्य-प्ररिरत्स्य, प्ररारध्य ;
 रन्धम् २, } रन्धम् २, } रिरधिषम् २-रिरत्सम् २, }
 रधित्वा-रद्ध्वा २, } रन्धयित्वा २, } रिरधिषित्वा २-रिरत्सित्वा २, }
 रारधम् २ ; }
 रारधित्वा २. }

1. लिटः कसौ, 'अत एकहल्मध्ये—' (6-4-120) इत्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः, 'वस्वेकाजादूषवाम्' (7-2-67) इतीडागमे, नुमागमे, संयोगान्तत्वेन 'असंयोगालिट् कित्' (1-2-5) इति कित्वाप्राप्तावपि औपदेशिकं कसुप्रत्ययगतं कित्त्वमाश्रित्योपधानकारलोपे रेधिवान् इति सम्पद्यते । अत्रैवंरूपनिष्पत्ति-विषये आक्षेपसमाधानप्रकारौ न्यासे (7-1-62) द्रष्टव्यौ । कसोऽछान्दसैकान्त्या-भावप्रतिपादनं तु 'नेट्यलिटि रधेः' (7-1-62) इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्घोते द्रष्टव्यम् ।
2. यङन्तात् पचाद्यचि (3-1-134), यङो लुकि, 'रधिजभोरचि' (7-1-61) इति नुम् ।
3. दुरुपपदाद्रधेः कृच्छ्राथे खल् । 'रो रि' (8-3-14) इति रेफलोपे, 'दूलोपे पूर्वस्य—' (6-3-111) इति दीर्घः ।
- A. 'अक्षं रधितुमारेमे रद्धा लङ्कानिवासिनाम् ॥' भ. का. 9-29.

(1372) “रञ्ज रागे” (I-भ्वादि:-999. अक. अनि. उभ.)

‘रजते रजतीत्येव रज्यते रज्यतीत्यपि ॥

रागार्थे शब्दश्रुतौ द्वे — ’ (श्लो. 57-58) इति देवः ।

¹रञ्जकः-ञ्जिका, ²रञ्जकः-ञ्जिका, रजकः-जिका, ³रिरङ्क्षकः-क्षिका, ⁴रारजकः-जिका ;

रङ्क्ता-रङ्क्ती, रञ्जयिता-रजयिता-त्री, रिरङ्क्षिता-त्री, रारजिता-त्री ;
⁵रजन्-न्ती, रञ्जयन्-न्ती [पक्षिणः], रजयन्-न्ती [मृगान्], रिरङ्क्षन्-न्ती ;—
 रङ्क्षयन्-न्ती-ती, रञ्जयिष्यन्-रजयिष्यन्-न्ती-ती, रिरङ्क्षिष्यन्-न्ती-ती ;—
 रजमानः, रञ्जयमानः-रजयमानः, रिरङ्क्षमाणः, रारज्यमानः ;
 रङ्क्षयमाणः, रञ्जयिष्यमाणः-रजयिष्यमाणः, रिरङ्क्षिष्यमाणः, रारजिष्यमाणः ;
⁶अनुरक्-अनुरग्-अनुरजौ-अनुरजः ; —

1. ‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।’ इत्यभियुक्तोक्तेरयं धातुस्वदेशे नकारो-
पधः । सन्धिवशाञ्जकार इति बोध्यम् ।
2. ण्यन्ते सर्वत्र मृगरमणभिज्ञार्थे नलोपाभावादेवमेव रूपम् । ‘रजको मृगणाम्’
इत्यत्र तु ‘रञ्जणौ मृगरमणे’ (वा. 6-4-24) इति नलोपे, ‘जनीजृक्नपुरञ्जोऽ-
मन्ताश्च’ (ग. सू. भ्वादिः) इति मित्संज्ञायां ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92)
इत्युपधाह्रस्वः । एवमेवार्थभेदादुपधस्योपगतिः सर्वत्र बोध्या । मृगरमणम्=
आखेटकः इत्येके । ‘परे तु ‘रजयाश्चकार विरजाः स मृगान्—’ (किराता-
र्जुनीये 6-24) इति भारविप्रयोगात् मृगरमणं यथाश्रुतमेव । अत एव
भगवता ‘रञ्जयति वस्त्राणि’ (भाष्ये 6-4-24) इति प्रत्युदाहृतम् इत्याहुः ।
इति भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितमिहावधेयम् । एतेन ‘राजर्षिकल्पो
रजयन्’ इति क्षीरतरङ्गिण्युपात्तवचनस्याप्युपपत्तिर्ज्ञेया । मृगरमणम्=
मृगणाम् रमणमिति बोध्यम् । ‘जनीजृक्नपुरञ्जः—’ (ग. सू. भ्वादिषु)
इत्यत्रार्थविशेषोपादानाभावात् यथाश्रुतार्थे रागेऽपि मित्वमिति ज्ञेयम् । ‘मृग-
रमणम् = मृगकीडा ।’ इति न्यासः ।
3. सजन्ते सर्वत्र धातुजकारस्य कृत्वेन गकारे, उपधानकारस्यानुस्वारपरसर्वण्योः,
सनः सकारस्य षकारे, चत्वे च रूपमेवम् ।
4. यङ्निमित्तक उपधानकारलोपे, अभ्यासे दीर्घे च रूपमेवम् ।
5. शतरि शपि, ‘रञ्जेश्च’ (6-4-26) इत्युपधानकारलोपः ।
6. क्षिपि, उपधानकारलोपे कृत्वे चत्वेविकल्पे च रूपमेवम् ।

रक्तम्-रक्तः-रक्तवान्, ¹विरक्तः-रक्तम्, रञ्जितः-रजितः^A, रिरङ्क्षितः,
 रारजितः-तवान् ;
 रञ्जः, ²रागी, ³रञ्जनः, ⁴मनोऽनुरञ्जनः, ⁵रजकः-रजकी, ⁶रज्यन्-न्ती-ती,

1. विरक्तः, रक्तम् इत्यत्र ‘क्तिक्तौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्तः ।
2. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘सम्पृचानुरध.....त्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च’
(3-2-142) इति घिनुण् । प्रकृतसूत्रे ‘रज्ज’ इति निपातनात् घिनुष्यपि उपधा-
नकारलोपः । तदुक्तं भाष्ये—‘घिनुणि निपातनात् सिद्धम्’ (भाष्यम् 6-4-24)
इति । गित्वादुपधाद्दौ, ‘चजोः कु घिण्यतोः’ (7-3-52) इति कृत्वे च रूप-
मेवम् । अनुरागी इत्यादयस्तु घञन्तात् मत्वर्थीय इति प्रत्यये साधव इति बोध्यम् ।
3. रजति, रजते वा इति रञ्जनः । बाहुलकात् ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (3-3-113)
इति कर्तरि ल्युट् । यद्वा, ‘शिल्पिनि ष्वुन्’ (3-1-145) इति सूत्रभाष्ये
‘नृतिखनिरञ्जिभ्यः—’ इति वचनात् कर्तरि ष्वुन् । न चात्र नलोपः शङ्क्यः,
‘कित एवैते औणादिकाः’ इति षाष्ठभाष्यात् (6-4-24) औणादिकव्युत्पत्त्य-
यान्त एव नलोप इत्येतदुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यमाणत्वात् इत्यलमत्र ।
4. मनांस्यनुरजयतीति मनोऽनुरञ्जनः । नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्मण्युपपदे
कर्तरि ल्युट् । गौरादि (4-1-41) पाठात् स्त्रियां ङीप् । एवमेव रसिकरञ्जनी-
प्रभृतयः शब्दाः साधवः । रसिकरञ्जिनी इति प्रयोगसत्त्वे तु ‘घुष्यजातौ—’
(3-2-78) इति णिनिप्रत्यये, ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ (4-1-5) इति ङीपि तस्य साधुत्वं
बोध्यम् ।
5. ‘शिल्पिनि ष्वुन्’ (3-1-145) इत्यत्र, ‘नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम्’ इति
भाष्यात् कर्तरि ष्वुन् । वस्तुतस्तु षष्ठे (6-4-24) ‘‘कित एवैते औणादिकाः ।’’
इति भाष्येण ‘रजकरजनरजस्सूपसंख्यानं कर्तव्यम्’ (वा. 6-4-24) इति
वार्तिकप्रत्याख्यानपरेण, ‘‘रजकः इत्यत्र ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ [द. उ. 3-5]
इति क्वुन्प्रत्ययः । रजकी इति ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ (4-1-48) इति ङीप् ।
अपुंयोगे तु ङीषा न भाव्यम् इति भाष्यकाराभिप्रायः ।’’ इति कैयटेन च
निर्णीतत्वात् अत्र प्रयोगे ष्वुन् न, क्युनेवेत्यतः न्यास-पदमञ्जरीदय उपेक्षाः ।
तदुक्तम् शब्दकौस्तुभे—‘‘एवञ्च, भाष्यमते नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् । न तु
रञ्जेः इति स्थितम् ।’’ (3-1-145) इति । विस्तरस्त्वन्यत्र ।
6. ‘कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च’ (3-1-90) इति कर्मकर्तरि विकल्पेन
श्यन्प्रत्ययः परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । एतच्च व्यवस्थितविभाषेति
काशिकादिषु स्पष्टम् । श्यनः अपित्सावधातुकत्वेन द्विवचनः । तेन,
‘अनिदिताम्—’ (6-4-24) इति उपधानकारलोपः । स्त्रियाम्, ‘आच्छी-
नद्योर्नुम्’ (7-1-80) इति नुम्बिकल्पः ।

A. ‘कलतया वचसः परिवादिनीस्वरजिता रजिता वशमायुः ॥’ शि. ब. 6. 9.

रञ्जमानः [वस्त्रः स्वयमेव], रञ्जः-रजः, रिरङ्क्षुः, रिरञ्जयिषुः-रिरजयिषुः,
रारञ्जः ;

रङ्क्षितव्यम्, रञ्जयितव्यम्-रजयितव्यम्, रिरङ्क्षितव्यम्, रारजितव्यम् ;
रञ्जनीयम्, रञ्जनीयम्-रजनीयम्, रिरङ्क्षणीयम्, रारजनीयम् ;
^१रङ्क्ष्यम्, रञ्ज्यम्-रज्यम्, रिरङ्क्ष्यम्, रारज्यम् ;

ईषद्रञ्जः-दूरञ्जः-सुरञ्जः ; —

^२रञ्जमानः, रञ्ज्यमानः-रज्यमानः, रिरङ्क्ष्यमाणः, रारज्यमानः ;
विरागः-^३वैरङ्गिकः-आश्चर्यो ^४रागः, अन्यद्रागः, ^५रङ्गः, ^६रङ्गः, रञ्जः-रजः,
रिरङ्क्षः, रारजः ;

रङ्क्षुम्, रञ्जयितुम्-रजयितुम्, रिरङ्क्षितुम्, रारजितुम् ;
विरक्तिः, रञ्जना-रजना, रिरङ्क्षा, रिरञ्जयिषा-रिरजयिषा, रारजा ;
रञ्जनम्, रञ्जनम्-रजनी, रजनम्-रजनी, रिरङ्क्षणम्, रारजनम् ;
रक्त्वा, रञ्जयित्वा-रजयित्वा, रिरङ्क्षित्वा, रारजित्वा ;

1. निष्ठायां निदृत्वात् ण्यति, 'चजोः कु णिण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे रूपमेवम् ।
2. यगात्मनेपदयोरपवादत्वेन श्यन्परस्मैपदयोर्विहितयोरपि, 'कुषिरजोः प्राचाम्' — (3-1-90) इत्यत्र 'प्राचा' ग्रहणात् पक्षे यगात्मनेपदे भवत इति रूपस्यास्यापि साधुत्वं बोध्यम् ।
3. विपूर्वकादस्माद् भावे घञि, 'घञि च भावकरणयोः' (6-4-27) इति उपधानकारलोपे, 'अत उपधायाः' (7-2-116) इत्युपधाभूताकारस्य वृद्धौ, 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वे च विरागः इति सम्पद्यते । तस्मात् 'विरागमर्हति' इत्यर्थे, 'छेदादिभ्यो नित्यम्' (5-1-64) इति ठक्प्रत्यये, 'विरागो विरङ्गं च' (ग. सू. 5-1-64) इति गणपाठात् प्रकृतेर्विरङ्गादेशे, आदिश्रद्धौ च वैरङ्गिकः इति रूपमिति बोध्यम् ।
4. रज्यतेऽनेनेति रागः । करणे घञि, 'घञि च भावकरणयोः' (6-4-27) इत्युपधानकारलोपे, उपधाभूताकारस्य वृद्धौ कुत्वे च रूपमेवम् । अन्यद्रागः इत्यत्र, 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य अन्यस्य दुग् आशीराशास्थास्थितोत्सुकोति कारक-रागच्छेषु' (6-3-99) इति रागशब्दे परत अन्यशब्दस्य दुगागमः ।
5. रञ्जयति प्रेक्षकाणां मनांस्यत्रेत्यर्थेऽन्तर्भावित्यर्थद्वितोरधिककरणे घञि कुत्वे रूपमेवम् । रङ्गः=नाटकादीनां प्रेक्षणस्थानम् ।
6. 'हलश्च' (3-3-121) इत्यनेन संज्ञायां घञि, 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (3-3-118) इति घप्रत्यये वा सति कुत्वे रूपमेवम् । रङ्गः=देशविशेषः, देवश्च ।

विरज्य, विरञ्ज्य-^१विरजय्य, विरिरङ्क्ष्य, विरारज्य ;
रञ्जम् २, } ^२रञ्जम् २-राञ्जम् २-रजम् २-राजम् २, } रिरङ्क्षम् २, }
रक्त्वा २, } रञ्जयित्वा २-रजयित्वा २, } रिरङ्क्षित्वा २, }
रारजम् २ ; } ^३रजकः-रजकी, ^४रजनः-रजनी, ^५रजतम्, ^६रजः ।
रारजित्वा २ ; }

(1373) “रञ्ज रागे” (IV-दिवादिः-1167. अक. अनि. उभ.) [अ]

‘रजते रजतीत्येव रज्यते रज्यतीत्यपि ॥

रागार्थे शप्श्रुतौ द्वे..... ।’ (श्लो. 57-58) इति देवः ।

1. ण्यन्तात् क्त्वो ल्यपि मृगरमणार्थे नकारलोपे, मित्संज्ञकत्वात् उपधाह्रस्वे च ‘ल्यपि लघुपूर्वात्’ (6-4-56) इति णेरयादेशे रूपमेवम् ।
  2. ‘जनीजृष्कनसुरञ्जोऽमन्ताश्च’ (ग. सू. भ्वादिषु) इत्यत्रार्थविशेषा निर्देशपुरस्सरं भित्त्वानुशासनात्, अनुपधात्वेऽपि रञ्जम् २-राञ्जम् २ इति दीर्घविकल्पः, ‘चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्’ (6-4-93) इति सूत्रेण भवतीति माधवः । मृगरमणार्थे नलोपपक्षे तु रजम् २-राजम् २ इति द्विरूपविषये न विप्रतिपत्तिरिति ज्ञेयम् ।
  3. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि’ [द. उ. 3-5] इति क्वुन्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य कित्वादुपधानकारलोपः ।
  4. ‘रजः क्युन्’ [द. उ. 5-24] इति क्युन्प्रत्ययः । रजति रज्यते वाऽनेनेति रजनः=रजकः, रागश्च । ‘स च बाहुलकात् टिट्द्रष्टव्यः ।’ इति कैयटोक्तेः (6-4-24) त्रियां ङीपि रजनी रात्रिः, हरिश्च ।
  5. ‘पृषिरञ्जिभ्यां कित्’ [द. उ. 6-15] इति अतच्प्रत्यये, कित्त्वेनानुनासिलोपे च रूपम् । रजन्तेऽस्मिन् जना इति रजतम्=लोहविशेषः । “रजतस्य विकारो राजतम् — प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” (4-3-154) इति षष्ठ्यन्तात् विकारेऽञ्-प्रत्ययः । अत्र, ‘अनुदात्तादेः—’ (4-2-44) इत्येवाङ्गि सिद्धे पुनरन्विधानम्, ‘मयङ्वैतयोः—’ (4-3-143) इति विकारमयटो बाधनार्थम् ।’ इति मा. धा. वृत्तिः । एतेन ‘रजतमयम् पात्रम्’ इति च्छान्दसानां प्रयोगोऽपाणिनीय इति ज्ञेयम् ।
  6. ‘भूरञ्जिभ्यां कित्’ [द. उ. 9.76] इत्युन्प्रत्ययः, स च किञ्च भवति । रजः=अशुभम्, रेणुश्च ।
- [अ] धातोरस्यापि ‘जनीजृष्कनसुरञ्जोऽमन्ताश्च’ (ग. सू. भ्वादिषु) इत्यत्र ग्रहणं ज्ञेयम् । क्षीरस्वामिना “स्वरितेत्त्वार्थं विकरणार्थं च इह (दिवादिषु) पाठः ।” इत्युक्तम् । भ्वादिष्वपि उभयपदित्वस्याविशिष्टत्वात् तत्रापि स्वरितेत्त्वस्यैवाङ्गोकाराच्च चिन्त्यमिदमिति ज्ञेयम् । विकरणार्थं स्वरार्थमिति स्यादिति भाति ।

रञ्जकः-ञिका, रञ्जकः-रजकः-ञिका-जिका, रिरञ्जकः-क्षिका,
 रारजकः-जिका; रङ्कः-रङ्क्री, रञ्जयिता-रजयिता-त्री, रिङ्क्षिता-त्री,
 रारजिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकरजतिवत् (1372)
 ज्ञेयानि । शतरि ^१रज्यन्-न्ती, इति, शानचि, रज्यमानः इति च भवति ।
 भौवादिकधातुवत् सर्वाण्यपि विशेषरूपाण्यस्मादपि भवन्तीति च बोध्यम् ।
 धिनुणि-^Aरागी ।

(1374) “रप व्यक्तायां वाचि”

(I-भ्वादिः-401. अक. सेट्. पर.)

‘— वचसि क्लैये’ इति दशपाद्युणादिवृत्ति (I-111) पाठः ।

रापकः-पिका, रापकः-पिका, रिरपिषकः-षिका, रारपकः-पिका;
 रपिता-त्री, रापयिता-त्री, रिरपिषिता-त्री, रारपिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि भौवादिकचपतिवत् (497) ज्ञेयानि । ^२राप्यम्, ^३रिपुः इमौ रूपौ
 विशेषेण भवतः इति ज्ञेयम् ।

(1375) “रफ गतौ” (I-भ्वादिः-413. सक. सेट्. पर.)

धातुमसुं हिंसार्थं पठति कण्ठः इति क्षीरस्वामी ।

राफकः-फिका, राफकः-फिका, रिरफिषकः-षिका, रारफकः-फिका; रफिता-त्री,
 राफयिता-त्री, रिरफिषिता-त्री, रारफिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि भौवादिकचपतिवत् (497) बोध्यानि ।

1. शतरि शपो दिवादित्वाच्छयनि, तस्यापित्सर्वधातुकत्वेन द्विद्वावात्, ‘अनि-
 दितां हल उपधायाः क्छति’ (6-4-24) इत्युपधानकारलोपः ।
2. ‘आसुयुवधिरपि—’ (3-1-126) इति ण्यत् । यतोऽपवादः ।
3. ‘रपेरिचोपधायाः’ (द. उ. 1-111) इति कुप्रत्ययः, उपधायाः इच्च भवति ।
 रिपुः=वैरी । अतः द. उ. टिप्पण्यम् “इधेतवनवासिना रपेहि-
 सार्थत्वंमाश्रित्य रिपुशब्दो निरुक्तः । तथाहि—“रपति दिनस्ति इति
 रिपुः=शत्रुः । संज्ञाशब्देषु धातोरर्थान्तरवृत्तिस्त्वमस्ति । तथाद्युक्तम्—‘धातो-
 स्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ।’ इति ” [पृष्ठम् 14. 15.)
 इत्युक्तम् ।

A. ‘एता देवानुरोधिन्यो द्वेषिण्य इव रागिणम् ।’ भ. का. 7. 9.

(1376) “रफि गतौ” (I-भ्वादिः-414. सक. सेट्. पर.)

केचित् हिंसार्थकत्वमस्याङ्गीकुर्वन्तीति क्षीरतरङ्गिणीतो ज्ञायते ।

रम्फकः-म्फिका, रम्फकः-म्फिका, रिरम्फिषकः-षिका; रारम्फकः-म्फिका;
 रम्फिता-त्री, रम्फयिता-त्री, रिरम्फिषिता-त्री, रारम्फिता-त्री;
 इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककम्पतिवत् (166) बोध्यानि ।
 अस्य धातोः गत्यर्थकत्वात् ण्यन्तात् शानचि-रम्फयमाणः, रम्फयिष्यमाणः
 इति विशेषः । घञि-^Aसुरम्फः ।

(1377) “रबि शब्दे” (I-भ्वादिः-376. अक. सेट्. आत्म.)

रम्बकः-म्बिका, रम्बकः-म्बिका, रिरम्बिषकः-षिका, रारम्बकः-म्बिका;
 रम्बिता-त्री, रम्बयिता-त्री, रिरम्बिषिता-त्री, रारम्बिता-त्री;
 इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककम्पतिवत् (166) ज्ञेयानि ।
^१रम्बणः, ^२सुरम्बी, ^३हेरम्बः, ^Bअस्य धातोः इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1378) “रभ राभस्ये” (I-भ्वादिः-974. अक. अनि. आत्म.)

राभस्यम्=कार्योपक्रमः । अयं प्रायेण आङ्पूर्वक एव प्रयुज्यते ।

1. ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति, ‘चलनशब्दार्थादिकर्मकायुच्’
 (3-2-148) इति वा युच् ताच्छीलिकः ।
  2. ‘सुण्यजातौ—’ (3-2-78) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
  3. हे इत्येवं रम्बते इति हेरम्बः=विनायकः । पचाद्यचि रूपमेवम् । ‘के रम्बते—
 करम्बः । स्वर्णं रत्नकरम्बितम्, कृन्तश्च चित् (‘कृन्तश्च’ द. उ. 7-17)
 इत्यम्बज् वा’ इति क्षीरतरङ्गिण्यामुक्तम् । “हः शङ्करे हरौ हंसे रणरोमाश्च-
 वाजिषु’ इति नानार्थरत्नमाला । ‘हे उषसि रम्बते’ इति स्वामी ।” इति
 अमरसुधा (1-38) ।
- A. ‘हयैः सुरम्फैर्दुतमर्बतो रवेः पर्वद्भिरालम्ब्यत रक्तिमा करैः ।’ धा. का. 1-84.
 B. ‘सकम्पहेरम्बसमानलम्बनाः.....’ धा. का. 1-49.

^१आरम्भकः-म्भिका, ^२रम्भकः-म्भिका, ^३रिप्सकः-प्सिका, रारम्भकः-भिका ;
^४आरम्भ-ब्धी, रम्भयिता-त्री, रिप्सिता-त्री, रारभिता-त्री ;
 --- रम्भयन्-न्ती, रम्भयिष्यन्-न्ती-ती ; ---
^५आरम्भमाणः, [भोक्तुम्] आरम्भमाणः, रम्भयमाणः, रिप्समाणः, रारम्भमाणः,
 रप्समाणः, रम्भयिष्यमाणः, रिप्सिष्यमाणः, रारभिष्यमाणः ;
 सुरप्-सुरम्-सुरभौ-सुरभः ; --- ---
 आरम्भम्-ब्धः, रम्भितम्-तः, रिप्सितम्, रारमितम्-तः-तवान् ;

1. 'रभेरशब्दोः' (7-1-63) इति, अजादिषु प्रत्ययेषु शब्दिवर्जं नुमागमः । एवमेव घञादिष्वपि ज्ञेयम् । "काशकृत्स्नधातुपाठोऽयकञ्ङीकायां रभकः रभः, रभमाणः, रभणीयम् इत्यादिप्रयोगेषु नुमोऽदर्शनात् वस्तुतः सानुषङ्गाः आरम्भः, आरम्भणम् ..... इत्येवमादयः प्रयोगाः न रभधातोः, किं तर्हि ? सानुषङ्गस्य रम्भधातोः...." इत्यादिकं क्षीरतरङ्गिणीटिप्पणे (पुटे 151) सुदूरं विचारितम् । तत्र पाणिनीयधातुपाठकोशेषु कुत्रापि सानुषङ्गस्य रम्भधातोरुल्लेखाभावात् प्रमाणं सृज्यमिति बोध्यम् । 'रेभृ शब्दे' इति भौवादिकस्य धातोः दुर्गसम्मतं 'रभि शब्दे' इति पाठमाश्रित्य निर्वाहं केचित् कुर्वन्ति । तदपि दुर्गान्यैस्तत्पाठानादरात् न प्रमाणमिति बोध्यम् ।
2. ण्यन्ते ण्वुलि, 'अत उपधायाः' (7-2-116) इति प्राप्तां परामपि वृद्धिं बाधित्वा, 'रभेरशब्दोः' (7-1-63) इति नुम् नित्यत्वाद्भवति ।
3. सजन्ते, 'सनि मीमाधुरभ-' (7-4-54) इत्यादिना इस् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (7-4-58) इत्यभ्यासलोपः । 'स्कोः—' (8-2-29) इति सलोपः । भकारस्य चत्वेन पकारः ।
4. तृजादिषु 'ज्ञप्स्तथोः—' (8-2-40) इति धत्वे, जश्चे च रूपमिति ज्ञेयम् ।
5. शानचि, 'रभेरशब्दोः' (7-1-63) इत्युक्तत्वात् नुमागमो न । यस्तु परिभाषेन्दुशेखरे 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' (परिभाषा 16) इत्यत्र, "..... संज्ञाभूतानां प्रतिषेधम् आरम्भता चार्तिककृता...." इति वाक्ये, आत्मनेपदस्यास्य धातोः शतन्तप्रयोगः प्रयुक्तः, स तु सम्गातायात इति न तावता धातोरस्योभयपदित्वं कल्प्यम् । न च 'अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदम् अनित्यम्' (परि. 97) इति वचनात् आत्मनेपदस्यानित्यत्वात् 'आरम्भता' इति प्रयोगः सूत्रपक्ष इति वाच्यम् । तस्याः परिभाषायाः भाष्याद्यनादृतत्वेनाप्रामाण्यस्य नागोशभट्टैरेव समर्थितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । 'भोक्तुम् आरम्भमाणः' इत्यत्र, 'शकृधृषज्ञाग्लघटभ—' (3-4-66) इत्यादिना धातुमात्रात् तुमुन् ।

^१रम्भः-रम्भा, ^२साध्वारम्भी, रम्भः, रिप्सुः, ^३रारम्भः ;
 आरम्भव्यम्, आरम्भयितव्यम्, रिप्सितव्यम्, रारमितव्यम् ;
 आरम्भणीयम्, आरम्भणीयम्, रिप्सनीयम्, रारम्भणीयम् ;
^४आरम्भ्यम्, आरम्भ्यम्, रिप्स्यम्, रारम्भ्यम् ;
 ईषद्रम्भः-दूरम्भः-सुरम्भः ; --- ---
 आरम्भमाणः, आरम्भयमाणः, रिप्समाणः, रारम्भमाणः ;
 आरम्भः, आरम्भः, रिप्सः, रारम्भः ;
 आरम्भ्यम्, आरम्भयितुम्, रिप्सितुम्, रारमितुम् ;
 रब्धिः, आरम्भणा, रिप्सा, रारम्भा ;
 आरम्भणम्, आरम्भणम्, रिप्सनम्, रारम्भणम् ;
 रब्ध्वा, रम्भयित्वा, रिप्सित्वा, रारमित्वा ;
 आरम्भ्य, आरम्भ्य, आरिप्स्य, आरारम्भ्य ;
 रम्भम् २, } रम्भम् २, } रिप्सम् २, } रारम्भम् २ ; }
 रब्ध्वा २, } रम्भयित्वा २, } रिप्सित्वा २, } रारमित्वा २ ; }
^५रभसः ।

(1379) "रभि शब्दे" (I-भ्वादिः-385. अक. सेट्. आत्म.)

'रेभृ शब्दे' इत्यस्य दुर्गसम्मतः पाठ एवमिति क्षीरतरङ्गिणीतो ज्ञायते । रम्भकः-म्भिका, रम्भकः-म्भिका, रिरम्भिषकः-भिका, रारम्भकः-म्भिका ; रम्भिता-त्री, रम्भयिता-त्री, रिरम्भिषिता-त्री, रारम्भिता-त्री ; इतीमानि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । ^६करम्भः । ^७प्ररम्भणम् ।

1. पचाद्यचि नुमि रम्भः । स्त्रियां टापि रम्भा = अप्सरोविशेषः, कदली च ।
2. 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा. 3-2-78) इति णिनिः ।
3. यङन्तात् पचाद्यचि, यङो लुकि नुमागमे च रूपमेवम् ।
4. 'घोरदुपधात्' (3-1-98) इति यत्प्रत्ययः । हलन्तलक्षण्यतोऽपवादः ।
5. 'अत्यविचमितमिरभि—' [द. उ. 9-44] इत्यस्यप्रत्यये रूपम् । बाहुलकात्, 'रामस्ये' इति निर्देशाद्वा तुम् न ।
6. केन जलेन रम्भ्यते = मिश्रीक्रियते इति करम्भः = दधिसक्तवः । 'अकर्तरि च कारके—' (3-3-19) इति घञ् । धातूनामनेकार्थत्वात् मिश्रीकरणार्थेऽत्र वृत्तिः । 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः ॥' इति मुरारिः (अनर्घराघवे 2-83) ।
- A. 'प्रचीभ्यरेकैः पशवोऽम्भसां निधिप्ररम्भणस्तम्भिभिरागता व्रजम् ।' धा. का. 1-50।

(1380) “रम क्रीडायाम्” (I-भ्वादि:-853. अक. अनि. आत्म.)

ज्वलादिः ।

‘रमु—’ इत्युदितं केचित् पठन्ति ।

^१रामकः-मिका, ^२रमकः-मिका, ^३रिरंसकः-सिका, ^४रंरमकः-मिका ;
^५रन्ता-रन्त्री, रमयिता-त्री, रिरंसिता-त्री, रंरमिता-त्री ;
^६विरमन्-आरमन्-परिरमन्-न्ती, [‘देवदत्तम्’] उपरमन्, [^७यावद्भुक्तम्]
 उपरमन्, रमयन्-न्ती, ^८विरिरंसन्-आरिरंसन्-परिरिरंसन्-देवदत्तम्-उपरिरंसन्,
 [यावद्भुक्तम्] उपरिरंसन्-न्ती ; —
 विरंस्यन्-न्ती-ती, आरंस्यन्, परिरंस्यन्, [‘देवदत्तम्’] उपरंस्यन्, रमयिष्यन्-
 न्ती-ती, विरिरंसिष्यन्-आरिरंसिष्यन्-परिरिरंसिष्यन्-देवदत्तमुपरिरंसिष्यन्-
 [यावद्भुक्तम्] उपरिरंसिष्यन्-न्ती-ती ; —
 रममाणः, यावद्भुक्तमुपरममाणः, रमयमाणः, रिरंसमाणः, रंरममाणः ;
 रंस्यमाणः, [यावद्भुक्तम्] उपरंस्यमाणः, रमयिष्यमाणः, रिरंसिष्यमाणः,
 रंरमिष्यमाणः ;

1. उदात्तोपदेशाभावात् वृद्धिनिषेधो नात्र प्रवर्तते । एवमेव वृद्धिगोत्रेषु घनादिषु सर्वत्र बोध्यम् ।
2. अमन्तत्वेन, ‘जनीजृष्वनसुरजोऽमन्ताश्च’ (ग. सू. भ्वादिषु) इति मितसंज्ञायाम्, ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति णौ उपधाया ह्रस्वः । एवं ण्यन्ते सर्वत्र बोध्यम् ।
3. ‘यमिर्मन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च’ (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इति वचनात् अनिट्त्वम् । सनि परतो मकारस्यानुस्वारे रूपमेवं सर्वत्रेति बोध्यम् ।
4. यङन्ते सर्वत्र, ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) नुगागमः ।
5. धातोरनिट्त्वात्, धातुमकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च रूपमेवम् ।
6. ‘व्याहपरिभ्यो रमः’ (1-3-83) इति वचनात् वि, आ(ह्), परिपूर्वका-दस्माच्छता ।
7. ‘उपाच्च’ (1-3-84) इति परस्मैपदं शता । नच उपपूर्वकस्य रमेरकर्मकत्वात् कथं ‘देवदत्तमुपरमन्’ इति सकर्मकप्रयोगोपपत्तिरिति वाच्यम् । ‘अन्त’ भावित्यर्थोऽत्र सकर्मकः । इति क्षीरतरङ्गिण्यायुक्तेः ‘देवदत्तमुपरमयन्’ इत्यर्थकत्वादिति ज्ञेयम् । “अन्तभावितः=बुध्याऽनुप्रवेशितोऽर्थः=प्रयोज्यप्रयोज-कभावो यस्य स तथोक्तः । एवंविधस्य तस्य प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वमुपपद्यत एव ।” इति न्यासोक्तिरिहावधार्या ।
8. ‘विभाषाऽकर्मकात्’ (1-3-85) इति परस्मैपदं, शता । भोजनाद् भोजनाच्चिवर्तते इत्यर्थः । पक्षे यथाप्राप्तमात्मनेपदमपि साधु ।
9. ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति सञ्जन्ताच्छतुरूपपत्तिर्ज्ञेया ।

^१सुरत्-सुरतौ-सुरतः ;

रतम्-रतः-रतवान्, रमितः, रिरंसितः, रंरमितः-तवान् ;
^३रमः-रमा, रामः-रामा, ^४रामः, ^५रम्यः, रमणीयः, ^६रेमिः, ^७रन्तिः,
 रतिः, ^८रमणः^A, ^९स्तम्बेरमः^B

1. ‘गमादीनामिति वक्तव्यम्’ (वा. 6-4-40) इति वचनात् किपि अनुनासिकलोपः । तुक् च भवति ।
  2. निष्ठायां, ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् अनुनासिकलोपो झलि विङति’ (6-4-37) इत्यनुनासिकलोपः । एवमेव क्त्वा-क्तिन्प्रभृतिष्वपीति ज्ञेयम् ।
  3. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तरि णप्रत्ययो विकल्पेन । णप्रत्ययपक्षे रामः इति भवति । पक्षे पचादित्वादौर्गमिकेऽन्त्ये रमः इति भवति । स्त्रियां टापि रमा, रामा इति भवतः ।
  4. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञि रूपमिति केचित् । अन्ये तु ‘रमन्ते योगिनो यस्मिन् चिदानन्दे परात्मनि ।’ इत्यादिनिर्वचनानुसारेणाधिकरणे, ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति घञ् इति साधयन्ति ।
  5. ‘पोरनुपधात्’ (3-1-98) इति ण्यदपवादो यत्प्रत्ययः । अयं च बाहुलकात् कर्तरि भवति । एवमेव रमणीयः इत्यत्रापि बाहुलकादेवानीयरिति प्रक्रियासर्वस्वम् ।
  6. ‘उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्’ (वा. 3-2-171) इति वचनात् किप्रत्ययोऽथवा किन्प्रत्ययः । छन्दसि विषये ‘सेदिः, मेनिः, रेमिः—’ इत्यादीनां किञ्छन्तानां बहूनां शब्दानां दर्शनात् ‘आहगमहनजनः किञ्चि नौ लिट् च’ (3-2-171) इत्यत्र परिगणनं मास्तु । किं तु औत्सर्गिकत्वं किञ्चि नोः—इति प्रकृतवार्तिकार्थः । किञ्चि नोः प्रत्यययोर्लिङ्वावातिदेशात् द्विवचनम् । एवाभ्यासलोपौ च भवतः ।
  7. ‘क्तिञ्चौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति क्तिच् । ‘न क्तिञ्चि दीर्घश्च’ (6-4-39) इति दीर्घानुनासिकलोपनिषेधः ।
  8. रतिरिति मन्मथपत्त्युच्यते । अत्र बाहुलकात्, ‘स्त्रियां क्तिन्’ (3-3-94) इति संज्ञायां क्तिन् । अनुनासिकलोपः । ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इत्यतोऽत्र (3-3-94) ‘संज्ञायाम्’ इत्यनुवर्तते । ‘संज्ञायाम्’ (3-3-109) इति प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादः ।
  9. नन्यादित्वात् (3-1-134) ण्यन्तात् कर्तरि ल्युः । रमणी इति तु गौरादि- (4-1-41) पाठात् ङीषि साधुः ।
  10. ‘स्तम्बकर्णयो रमिजपोः’ (3-2-13) इति स्तम्बरूपे सुबन्ते उपपदे रमेरन्त्ययः । स च ‘हस्तिस्त्वचकयोरिति वक्तव्यम्’ (वा. 3-2-13) इति नियमात् गजविषय एव । स्तम्बे रमत इति स्तम्बेरमः=हस्ती । ‘हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्’ (6-3-9) इति, ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ (6-3-14) इति वा सप्तम्या अलुक् ।
- A. ‘नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम् ।’ भ. का. 6-73.
 B. ‘बलिनावमुमद्रीन्द्रे युवां स्तम्बेरमाविव ।’ भ. का. 6-93.

मनोरमा, रामः, रिरंसुः ^A -रिरमयिषुः, रंरमः ;			
रन्तव्यम्, रमयितव्यम्, रिरंसितव्यम्, रंरमितव्यम् ;			
रमणीयम्, रमणीयम्, रिरंसनीयम्, रंरमणीयम् ;			
रम्यम्, रम्यम्, रिरंस्यम्, रंरम्यम् ;			
ईषद्रमः-दूरमः-सुरमः- ;	—	—	—
रम्यमाणः, रम्यमाणः, रिरंस्यमाणः, रंरम्यमाणः ;			
रामः, ² उपरमः, ³ आरामः, रामः, रिरंसः, रंरमः ;			
रन्तुम्, रमयितुम्, रिरंसितुम्, रंरमितुम् ;			
रतिः, रमणा, रिरंसा-रिरमयिषा, रंरमा ;			
रमणम्, रमणम्, रिरंसनम्, रंरमणम् ;			
⁴ रत्वा, रमयित्वा, रिरंसित्वा, रंरमित्वा ;			
⁵ विरम्य-विरत्य, विरमय्य, विरिरंस्य, विरंरम्य ;			
रामम् २, } रमम् २-रामम् २, } रिरंसम् २, } रंरमम् २ ; }			
रत्वा २, } रमयित्वा २, } रिरंसित्वा २, } रंरमित्वा ; }			

- मनोसि रमयतीति मनोरमा । प्यन्तात् कर्मण्यणि, बाहुलकत्वेन अजादिषु (4-1-4) पाठात् ङीप् बाधित्वा टाप् । प्रौढमनोरमा, बालमनोरमा इत्यादिभिधानमेव टाबन्तत्वे, तत्रापि बाहुलकाश्रयणे बीजमिति ज्ञेयम् । 'अभिधानलक्षणाः कृतद्धितसमासान्ताः' इति भाष्येऽसकृदुक्तमिहावधेयम् ।
  - 'यम उपरमे' इति धातुकोशेषु निर्देशात् बाहुलकात् भावेऽप्रत्ययोऽत्र घञ-पवाद इति ज्ञेयम् ।
  - आरमन्त्यस्मिन् इत्यारामः=उपवनम् । 'अकतैरि च कारके—' (3-3-19) इति संज्ञायां घञ् ।
  - ये तु 'रमु—' इति धातुमसुं पठन्ति, तेषाम् 'उदितो वा' (7-2-56) इति क्त्वायामिङ्विकल्पे रमित्वा-रत्वा इति रूपद्वयं प्रप्नोति । परं तु, 'तत् (=उदित्वम्) महान्तो न सहन्ते ।' इति माधवायुक्तेः उदित्वमस्यापाणिनीयमिति ज्ञेयम् ।
  - 'वा ल्यपि' (6-4-38) इति अनुनासिकलोपविकल्पः । तत्र 'वाऽमः' (वा.6-4-37) इति वचनात् अमन्तानामनुदात्तोपदेशानां धातूनां विकल्पेनानुनासिकलोप इति विज्ञायते । एतदेव व्यवस्थितविभाषात्वेन तत्र तत्रोच्यते ।
- A. 'अथ रिरंसुमसुं युगपद्विरो कृतयथस्वतरुप्रसवश्रिया ।' शि. न. 6-1.

¹रमतिः, ²रण्डा, ³रत्नम्, ⁴सुरतः-सूरतः, ⁵रथः, ⁶रमण्यम्, ⁷रहः ।

(1381) "रय गतौ" (I-भ्वादिः-482. सक. सेट्. आत्म.)

रायकः-यिका, रायकः-यिका, रिरयिषकः-षिका, रारयकः-यिका ;
रयिता-त्री, राययिता-त्री, रिरयिषिता-त्री, रारयिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकचयतिवत् (502) ज्ञेयानि ।
निरयः¹, घञि-रायः, किपि-प्ररत्-प्ररतौ-प्ररतः इति, अचि-रयः-इति च विशेषः ।

(1382) "रवि गत्यर्थः" (I-भ्वादिः-596. सक. सेट्. पर.)

रण्वकः-रण्विका, रण्वकः-ण्विका, रिरण्विषकः-षिका, रारण्वकः-ण्विका ;
रण्विता-त्री, रण्वयिता-त्री, रिरण्विषिता-त्री, रारण्विता-त्री ; इत्यादिकानि
रूपाणि सर्वाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि । शतरि-^Aरण्वन्-
न्ती, इति भवति ।

(1383) "रश (समूहकिरणशब्देषु ?)" (I-भ्वादिः. अक. सेट्. पर.)

"रशिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः, सः राशिः, रश्मिः, रशना इत्येवं-

- 'रमेति' (द. उ. 1-32) इत्यतिप्रत्यये रूपम् । रमन्त्यस्याम् इति रमतिः=क्रीडा । यद्यपि 'इक्षितयौ धातुनिर्देशे' (वा. 3-3-108) इति श्रितपि, शित्वा-च्छपि रमतिः इति सिद्धयति ; तथापि तत्र भावार्थकत्वात्, अधिकरणार्थत्वलाभाय दशपाद्युणादिषु पाठ इति बोध्यम् ।
  - 'जमन्ताड्डः' [द. उ. 5-7] इति डप्रत्ययः । बाहुलकात् 'जुद्ध' (1-3-7) इति डकारस्येत्संज्ञा न । 'जम्' इति 'जमञ्जनम्' इत्यस्य प्रत्याहारः उणादिषु दृश्यते ।
  - 'रमेस्त च' [द. उ. 5-46] इति नप्रत्ययः, तकारश्चान्तादेशः । रमन्तेऽस्मिन् इति रत्नम्=वैदूर्यादिः ।
  - 'सौ रमे को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः' [द. उ. 6-23] इति कप्रत्यये पाक्षिके पूर्वपददीर्घे च सुरतः-सूरतः इति सिध्यतः । सूरतः=बुधः ।
  - 'हनिकुषिनीरमि—' [द. उ. 6-27] इत्यादिना क्यन्प्रत्ययः । उपधानकारलोपश्च ।
  - 'श्रृरम्योश्च' [द. उ. 8-8] इति अन्यप्रत्ययः । रमण्यम्=शोभनम् ।
  - 'रमेदेशे हश्च' [द. उ. 9-74] इति अणुप्रत्ययो देशे गम्यमाने हकारश्चान्तादेशः । रमन्तेऽस्मिन् इति रहः=विविक्तदेशः ।
- A. 'जिन्वन्तमुर्वी निजशिण्वनैः सतां रण्वन्तमन्तमैवधन्वपादपम् ।' धा. का. 1-76.

विषयः ।.....” इति ‘तृज्वत् क्रोष्टुः’ (7-1 95) इत्यत्र भाष्यात्
 “रशिलुशी अपठितावपि भाष्यकारवचनाद् धातू बोद्धव्यौ ।” इति प्रदीप-
 वाक्यात्, “धातुपाठे पठितावाचार्येणेति बोद्धव्यावित्यर्थः ।” इति
 उद्घोतवाक्याच्च रशधातुः धातुपाठे पूर्वमासीदधुना तु भ्रष्ट इति ज्ञायते ।
 तत्र च निरुक्तरूपत्रयविषय एवास्य प्रयोग इत्यपि भाष्यादस्माज्ज्ञायते ।
 प्रयुक्तानां शब्दानां राशि-रश्मि-रशनात्मकानां लोकप्रयोगानुसारेणास्माभिरर्थ-
 निर्देश ऊहितः । औत्सर्गिकः शब्दिकरण इति ज्ञेयम् । यद्यपि निरुक्तरूपत्रये-
 ष्वपि इडागमप्रसक्त्यभावात् अनिट्त्वेऽपि न क्षतिः ; तथापि अनिट्कारिकासु
 परिगणनाभावादस्य सेट्त्वमिति ज्ञेयम् । ‘शेषात् कर्तरि—’ (1-3-78)
 इति परस्मैपदम् । राशिरित्यत्र ‘इण् अजादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति
 इण्प्रत्ययः । उपधावृद्धिः । रश्मिरित्यत्र तु बाहुलकादौणादिको मिप्रत्यय
 इति बोध्यम् । रशना इति तु ल्युटन्तम् । बाहुलकात् अजादिषु (4-1-4)
 पाठात् टाबिति बोध्यम् । उणादिषु ‘अशे रश च’ (द. उ. 1 15) इत्य-
 नेन अशधातोः रश्मिशब्दनिर्वचनं कृतम् । एतन्निरुक्तभाष्यविरुद्धम् ।

(1384) “रस शब्दे” (I-भ्वादिः-718. अक. सेट्. पर.)

‘शब्दे शपि रसेत्, स्नेहास्वादयो रसयेद्रसेः ।’ (श्लो. 193) इति देवः ।
 रासकः-सिका, रासकः-सिका, रिरसिषकः-षिका, रारसकः-सिका ;
 रसिता-त्री, रासयिता-त्री, रिरसिषिता-त्री, रारसिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककशतिवत् (178) बोध्यानि ।
 किपि सुरः-सुरसौ-सुरसः ; ¹रसमानः-^A ²रसः, वेदरासी, ^Bरारस्यमानः ;
³रसनम्, अस्य धातोः इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

1. ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (3-2-129) इति ताच्छील्ये चानश्प्रत्यये
रूपमेवम् ।
2. पचाद्यचि (3-1-134) रूपमेवम् ।
3. ‘तृषिषुपुरसिभ्यः क्तिन्’ (द. उ. 5-44) इति नप्रत्यये रूपम् । क्तिन्वाद् न
वृद्धिः । रसतीति रसनम्=द्रव्यजातिः ।
- A. ‘परिरम्भरुचिं ततिजैलानामभिनद्धा रसमन्तसारसेन ॥’ शि. व. 6-75.
- B. ‘उच्चै रारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।’ भ. का. 5-96.

(1385) “रस आस्वादनस्नेहनयोः”

(X-चुरादिः-1931. सक. सेट्. उभ.) अदन्तः ।

‘शब्दे शपि रसेत्, स्नेहास्वादयो रसयेद्रसेः ।’ (श्लो. 193) इति देवः ।
 रसकः-सिका, रिरसयिषकः-षिका ; रसयिता-त्री, रिरसयिषिता-त्री ;
^Aरसयन्-न्ती, रिरसयिषन्-न्ती ; रसयिष्यन्-न्ती-ती, रिरसयिषिष्यन्-
 न्ती-ती ; रसयमानः, रिरसयिषमाणः, रसयिष्यमाणः, रिरसयिषिष्यमाणः ;
 सुरः-सुरसौ-सुरसः ; रिरसयिद्-यिषौ-यिषः ; रसितम्-तः, रिरसयिषि-
 तम्-तः-तवान् ; ¹रसः, विरसः, सुरसः, सुरसी, रिरसयिषुः ; रसयि-
 तव्यम्, रिरसयिषितव्यम् ; रसनीयम्, रिरसयिषणीयम् ; रस्यम्,
 रिरसयिष्यम्, ईषद्रसः-दूरसः-सुरसः ; रस्यमानः, रिरसयिष्यमाणः, रसः,
 रिरसयिषः, रसयितुम्, रिरसयिषितुम् ; रसना, रिरसयिषा, रसनम्,
 रिरसयिषणम्, रसयित्वा, रिरसयिषित्वा ; ²प्ररसय्य, प्ररिरसयिष्य, रसम् २,
 रसयित्वा २, रिरसयिषम् २, रिरसयिषित्वा २ ; इति विशेषः ।

(1386) “रह त्यागे” (I-भ्वादिः-731. सक. सेट्. पर.)

‘रहयेत् रहति त्यागे, गतौ रहेस्तु रंहति ।’ (श्लो. 195) इति देवः ।
 राहकः-हिका, राहकः-हिका, रिरहिषकः-षिका, रारहकः-हिका ; रहिता-त्री.
 रहयिता-त्री, रिरहिषिता-त्री, रारहिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि भौवादिककशतिवत् (514) बोध्यानि, ³रहः विरहः-⁴विराही,
⁵रहस्यम्, अनुरहसम्-अवरहसम्, तत्तरहसम्, ⁶राहुः, इमानि रूपाणि

1. रस्यन्ते आस्वाद्यन्तेऽनेन इति ‘एरच्’ (3-3-56) इति अचि रूपम् । घञ् वा
इति केचित् ।
2. ‘त्यपि लघुपूर्वात्’ (6-4-16) इति णेरयादेशः ।
3. पचाद्यचि रूपमेवम् ।
4. ‘सुप्यजातौ—’ (3 2-78) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । विरही इति तु विरहोऽ-
स्यास्तीति मत्वर्थीय इतिप्रत्यये रूपम् ।
5. औणादिके (9-49) अनुप्रत्यये रहः इति भवति । रहसि भवम्=रहस्यम्
इत्यत्र दिगादिष्वात् (4-3-54) यत्प्रत्यये रूपमेवम् ।
6. ‘दूसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो युष्’ [1-88] इति युष्प्रत्यये रूपमेवम् ।
A. ‘देवौघे हतदुःखने रसयति व्याकर्षदेन क्षितौ ॥’ धा. का. 3. 62.

अस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1387) “रह त्यागे” (X-चुरादि:-1626. सक. सेट्. उभ.)

¹ज्ञपादिः । धातुममुं क्षीरस्वामि-मैत्रेयौ न पठतः । ²रहकः-हिका, रिरह-यिषकः-षिका ; रहयिता-त्री, रिरहयिषिता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि समस्तान्यपि चौरादिकचहयतिवत् (515) बोध्यानि । किपि-³प्ररट्-प्ररट्-प्ररहौ-प्ररहः ; ल्यपि-⁴प्ररह्य^A, णमुलि-रहम् २ राहम् २ इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1388) “रह त्यागे” (X-चुरादि:-1859. सक. सेट्. उभ.)

कथादिः, अदन्तः, ।

‘रहयेत् रहति त्यागे गतौ रहेस्तु रहति ।’ (श्लो. 195) इति देवः । रहकः-हिका, रिरहयिषकः-षिका ; रहयिता-त्री, रिरहयिषिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकचहयतिवत् (515) बोध्यानि । णमुलि रहम् २, इत्येकमेव रूपमिति विशेषः । यत्प्रत्यये-विरह्यः^B इति ज्ञेयम् ।

(1389) “रहि गतौ” (I-भ्वादि:-732. सक. सेट्. पर.)

‘रहयेत् रहति त्यागे गतौ रहेस्तु रहति ।’ (श्लो. 195) इति देवः । रहकः-हिका, रहकः-हिका, रिरंहिषकः-षिका, रारंहकः-हिका ; रहिता-त्री, रहयिता-त्री, रिरंहिषिता-त्री, रारंहिता-त्री ; इत्यादीनि

1. कथादिषु (अदन्तेषु) उत्तरत्र पठिष्यमाणेन रहधातुनैव रूपाणां सिद्धेः ज्ञपादि-पक्षकेषु रहधातोः चुरादिष्वेव पूर्वत्र पाठो मा भूदिति क्षीरस्वाम्यादयः । ‘रहयेत्—’ इति श्लोकं (195) विवृण्वता पुरुषकारेणापि “—‘रह त्यागे’ कथादिर्भूवादिश्च” इत्युक्तम् । तेन देवस्याप्ययमेव पक्ष इति ज्ञायते । युक्तं चैतत् । यतः ज्ञपादिषु पाठमस्याभ्युपगच्छन्तोऽपि केषाञ्चिन्मतत्वेनैवाभ्यधुः । न स्वतन्त्रत्वेन । ज्ञपादिपञ्चकान्तर्भावेन पठितृणां णमुलि दीर्घविकल्प एक एव कृदन्ते फलमस्येति बोध्यम् ।

2. ज्ञपादिषु अस्य धातोः पाठात् मित्त्वेन ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति णौ उपधायाः ह्रस्वः । एवमेव ण्यन्तात्, ण्यन्तप्रकृतिकसञ्ज्ञतादपि उपधाह्रस्वो बोध्यः ।
3. ‘हो ङः’ (8-2-31) इति ङत्वे, अवसाने चर्तृविकल्पे च रूपमेवम् ।
4. ल्यपि, ‘ल्यपि लघुपूर्वात्’ (6-4-56) इति णेरयादेशे रूपमेवम् ।
- A. ‘आससाद् विरह्य धरित्रीं चक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥’ कि. अ. 9. 4.
- B. ‘मन्त्री तौ प्रगट्य पाशवटनैः पापौ विरह्यौ पुरात् ।’ भा. का. 3-53.

रूपाणि सर्वाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिककम्पतिवत् (166) ज्ञेयानि । शतरि रहन्-न्ती, शानचि ण्यन्ते-रंहयमाणः, किपि-रन्-रंहौ-रंहः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1390) “रहि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1799. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

रंहकः-हिका, रिरंहयिषकः-षिका ; ¹रंहकः-हिका ; रिरंहिषकः-षिका, ²रारंहकः-हिका ; रंहयिता-त्री, रिरंहयिषिता-त्री, रहिता-त्री, रिरंहिषिता, रारंहिता-त्री ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचम्पयतिवत् (499) बोध्यानि ।

(1391) “रा दाने (II-अदादि:-1057. सक. अनि. पर.)

‘—आदाने’ इति केचित् ।

‘रैशब्दे रायतीतीष्टं, राऽऽदाने राति शब्दुकि ॥’ (श्लो. 11 इति देवः । रायकः-यिका, रापकः-षिका, रिरासकः-सिका, रारायकः-यिका ; राता-त्री, रापयिता-त्री, रिरासिता-त्री, रारायिता-त्री ; रान्-न्ती-ती, रापयन्-न्ती, रिरासन्-न्ती ; — रायन्-न्ती-ती, रापयिष्यन्-न्ती-ती, रिरासिष्यन्-न्ती-ती ; — व्यतिराणः, रापयमाणः, व्यति रिरासमाणः, रारायमाणः ; व्यतिरायमाणः, रापयिष्यमाणः, रिरासिष्यमाणः, रारायिष्यमाणः ; राः-रौ-राः, राप्-रापौ-रापा ; — रातम्-तः, रापितः, रिरासितः, रारायितः-तवान् ; ³सुरः-सुरा, ⁴धीरः, द्रव्यरः, गोर, मुद्रः, शुभंर, राप, रिरासुः-रिरासयिषुः, राराः ;

1. अस्य धातोः इदित्त्वेन णिचो वैकल्पिकत्वात् णिजभावपक्षे रूपाणि लिखितानि ।
2. अस्य धातोः इदित्त्वेन ‘अनिदिताम्—’ (6-4-24) इति यङ्निमित्तकः नकार-लोपो न भवति ।
3. ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः । ‘आतो लोप इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपः । स्त्रियामदन्तलक्षणे टापि सुरा=मयविशेषः ।
4. धियं राति=आदत्ते इति धीरः । कर्मण्युपपदे, ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (3-2-3) इति कर्तरि कप्रत्ययः । एवमेव मुद्रः इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।

रातव्यम्,	रापयितव्यम्,	रिरासितव्यम्,	रारायितव्यम्;
राणीयम्,	रापणीयम्,	रिरासनीयम्,	रारायणीयम्;
रेयम्,	राप्यम्,	रिरास्यम्,	राराय्यम्;
ईषद्राणः-दूराणः-सुराणः;	—	—	—
रायमाणः,	रापयमाणः,	रिरास्यमाणः,	राराय्यमाणः,
रायः,	रापः,	रिरासः,	रारायः;
रातुम्,	रापयितुम्,	रिरासितुम्,	रारायितुम्;
रतिः, प्ररा,	रापणा,	रिरासा,	राराया;
राणम्,	रापणम्,	रिरासनम्,	रारायणम्;
रात्वा,	रापयित्वा,	रिरासित्वा,	रारायित्वा;
प्रराय,	प्रराप्य,	प्ररिरासिष्य,	प्रराराय्य;
रायम् २, } रात्वा २, }	रापम् २, } रापयित्वा २, }	रिरासम् २, } रिरासित्वा २, }	रारायम् २; } रारायित्वा २, }
२राका, ३रात्रिः, ४राः-रायौ-रायः ।			

(1392) “राखृ शोषणालमर्थयोः”

(I-भ्वादिः-122सक. सेट्. आत्म.)

राखकः-खिका, राखकः-खिका, रिराखिषकः-षिका, रराखः-खिका;
राखिता-त्री, राखयिता-त्री, रिराखिता-षिता-त्री, राराखिता-त्री;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि ।
Aराखितः ।

1. ‘भातो युच्’ (3-3-128) इति ईषदाद्युपपदेषु खलपवादो युच् । णत्वम् ।
2. ‘कृदाधारा—’ [द. उ. 3-18] इति कन्प्रत्ययः । राका=पूर्णिमारूपकाल-विशेषः ।
3. ‘राशदिभ्यां त्रिप्, [द. उ. 1-36] इति त्रिप्प्रत्ययः । रात्री इति तु, ‘कृदि-कारादक्तिनः’ (ग. सू. 4-1-46) इति ङीषि बोध्यम् ।
4. ‘रातेडैः’ [द. उ. 2-10] इति डैप्रत्ययः । एजन्तेऽपि, ‘कृन्मेजन्तः’ (1-1-39) इति नास्याव्ययत्वम् । ‘चित्रव्ययम्’ [द. उ. 2-13] इत्यनेन सूत्रेण चित्रप्रत्ययान्तस्यैवाव्ययत्वमुणादिषु, नान्यस्येति नियमनेन ज्ञापनात् ।
- A. ‘अराखितत्वमिभिरलाखितच्छदैः प्रद्राखिताभ्राखिफलैश्च शाखिभिः ।’ धा. का. 1.18

(1393) “राघृ सामर्थ्ये” (I-भ्वादिः-112. अक. सेट्. आत्म.)

राघकः-षिका, राघकः-षिका, रिराघिषकः-षिका, राराघकः-षिका;
राघिता-त्री, राघयिता-त्री, रिराघिषिता-त्री, राराघिता-त्री; इत्यादिकानि
समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि । अस्यात्मने-
पदत्वात् राघमानः, राघिष्यमाणः, रिराघिषमाणः, रिराघिषिष्यमाणः इति
ज्ञानचि रूपाणि बोध्यानि । Aराघितः ।

(1394) “राजृ दीप्तौ” (I-भ्वादिः-822. अक. सेट्. उभ.) फणादिः ।

राजकः-जिका, राजकः-जिका, रिराजिषकः-षिका, राराजकः-जिका,
राजिता-त्री, राजयिता-त्री, रिराजिषिता-त्री, राराजिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (186) ज्ञेयानि ।

१राजिवान्-रेजिवान्, २सम्राट्, ३विधाराट्-राट्, चेदिराट्, ४राष्ट्रिः, ५राजिः,
६राजानकः, ७राजा, ८राष्ट्रम्-राष्ट्री, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति बोध्यम् ।

1. कर्तरि लिटः क्लौ, ‘फणां च सप्तानाम्’ (6-4-126) इत्येत्वाभ्यासलोप-
विकल्पः । ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ (7-2-67) इतीडागमः ।
2. ‘सत्सुद्विषद्बुद्बुद्बुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि किप्’ (3-2-61)
इति ‘सम्’ इत्युपसर्गपूर्वकादस्मात् किप् । ‘मोऽनुस्वारः’ (8-3-23) इत्यस्यापवा-
दतया, ‘मो राजि समः कौ’ (8-2-25) इति प्रतिपदविहितो मकारः ।
3. ‘विश्वाराट्’ इत्यत्र ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (3-2-178) इति किप् । ‘विश्वस्य
वधुराटोः’ (6-3-128) इति दीर्घः ।
4. ‘क्तिन् आवादिभ्यः—’ (वा. 3-3-94) इति बाहुलकात् क्तिन् । हलन्तलक्षणाका-
रप्रत्ययस्यापवादः । ‘तितुल—’ (7-2-9) इतीग्निषेधे ‘मृचभ्रस्जसृजमृजयज-
राजभ्राजच्छशां षः’ (8-2-36) इति झलि परतो, जकारस्य षकारः ।
5. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इतीकृप्रत्यये रूपम् । राजते इति राजिः ।
6. बाहुलकात् ‘आनकः शीङ्भिः’ (द. उ. 3-26) इत्यानकप्रत्यये रूपम् । अत्यर्थं
राजते इति राजानकः । अत्र सूत्रे राजधातोरसंग्रहेऽपि, “प्राक् प्रत्ययनिर्देशः”
(दशपाद्युणादिवृत्तिः 10-2) इत्यसकृदुक्तत्वादत्रापि राजतेरानकप्रत्यय इति
बोध्यम् ।
7. ‘कनिन् युवृषितक्षिराजि—’ (द. उ. 6-51) इति कनिन्प्रत्ययः । ‘सर्वनामस्थाने
चासम्बुद्धौ, (6-4-8) इति दीर्घे, ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ (8-2-7) इति
नकारलोपः ।
8. घृन्प्रत्यये रूपम् । ‘तितुत्र—’ (7-2-9) इतीग्निषेधे षत्वम् । स्त्रियाम् षित्वात् ङीप् ।
- A. ‘प्रवङ्घमानस्य च तस्य सत्वरं विमङ्घनस्याधिकराखितात्मनः ।’ धा. का. 1-16.

(1395) “राध संसिद्धौ” (IV-दिवादि:-1180. अक. अनि. पर.) [अ]
 ‘राध्नोति संसिद्धयर्थे श्रौ, राध्येद् वृद्धावकर्मकात् ।’ (श्लो. 122) इति देवः ।
 “अस्य तु सिद्धिद्वोद्देवपर्यालोचनादयोऽर्थाः ।” इति धा. का. व्याख्या
 (2-63) ।

राधकः-धिका, राधकः-धिका, रिरात्सकः-त्सिका, राराधकः-धिका ;
 राद्धा-राद्धी, राधयिता-त्री, रिरात्सिता-त्री, राराधिता-त्री ;
 इतीमानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) बोध्यानि ।
 देवदत्ताय ¹राधयन्-न्ती-ती, ²राधयन् ओदनः स्वयमेव, ³राद्धिः, इतीमान्य-
 स्माद् भवन्ति ।

1. ‘राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव’ (ग. सू. दिवादिषु) इति श्यन् । स्त्रियाम्,
 ‘आच्छेदनद्योर्नुम्’ (7-1-80) इति जुम्बिकल्पः । ‘राधीक्ष्योर्थस्य विप्रश्नः’
 (1-4-39) इति चतुर्थी । नैमित्तिकः पृष्ठः सन् देवदत्तस्य देवं पर्यालोचयन् इत्यर्थः ।
2. कर्मकर्तरि प्रयोगः । अत्र ‘राध्यतेर्विक्रित्तिवच्चनत्वात्....’ इति भाष्यप्रदीपः ।
 तेनात्र सामान्यतः सिद्धयर्थकत्वेऽपि सिद्धिविशेषरूपपाकोऽपि धातुनामनेकार्थकत्वाद्
 बोध्यः ।
3. हलन्तलक्षणाकारप्रत्ययापवादः ‘क्तिन् आबादिभ्यः....’ (वा. 3-3-94) इति क्तिन् ।
 [अ] ‘राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव’ (ग. सू.) इति दिवादिषु पठ्यते । अस्यायमर्थः-
 एवकारो भिन्नक्रमः । अस्मादकर्मकादेव श्यन् । वृद्धिग्रहणं तु उदाहरणप्रदर्शनार्थम्
 यथा वृद्धावकर्मकाः, एवमकर्मकेषु सर्वत्राप्यर्थेषु श्यन् लभतेऽयमिति । ततश्च,
 ‘वृद्धिक्षय-भय-जीवित-मरणं लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणम् ।
 शयन-क्रीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः॥’ इत्युपात्तानामर्थानाम् वृद्धिशब्द
 उपलक्षक इति भावः । एवञ्च, ‘राध्येद् वृद्धावकर्मकात् ।’ इति देववचने
 (श्लो. 1.22) वृद्धिग्रहणं तु अकर्मकक्रियोदाहरणमात्रमिति पुरुषकारे व्यक्तम् ।
 धातुकाव्यव्याख्यायां तु (2-63) एवकारस्य इवार्थकत्वमाश्रित्य, ‘वृद्धावेव=
 वृद्धयर्थ इव ।’ इति विवृतम् । काश्यपस्तु एवकारस्य यथाश्रुतान्वयमिच्छन्
 वृद्धयर्थ एव श्यन् इत्यभ्युपगतवानिति माधवधातुवृत्तितो ज्ञायते । सिद्धयर्थे
 ‘राध्यत्योदनः स्वयमेव’ इति भाष्य (3-1-87) प्रयोगात्, ‘देवदत्ताय
 राध्यति’ इति दैवपर्यालोचनार्थे काशिकायां (1-4-37) प्रयुक्तत्वात्,
 ‘—यन्मह्यमपराध्यति ।’ (शिशुपालवधे 2-11) इति द्रोहार्थे माघप्रयोगाच्च
 काश्यपोक्तिर्न समीचीना ; उपात्तस्थलेषु सर्वत्राकर्मकत्वे सति वृद्धयर्थत्वाभावात् ।
 विस्तरस्तु अन्यत्र ।

(1396) “राध संसिद्धौ” (V-स्वादि:-1262. सक. अनि. पर.)
 ‘राध्नोति संसिद्धयर्थे श्रौ राध्येद् वृद्धावकर्मकात् ।’ (श्लो. 122) इति देवः ।
 राधकः-धिका, राधकः-धिका, ¹आरिरात्सकः-प्रतिरित्सकः-त्सिका, राराधकः-
 धिका ; राद्धा-राद्धी, राधयिता-त्री, आरिरात्सिता-त्री, राराधिता-त्री ;
²राधुवन्-ती, राधयन्-न्ती, आरिरात्सन्-प्रतिरित्सन्-न्ती ; —
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) ज्ञेयानि ।
³अपरेधिवान् ।

(1397) “रासृ शब्दे” (I-भ्वादि:-626. अक. सेट्. आत्म.)

रासकः-सिका, रासकः-सिका, रिरासिषकः-षिका, रारासकः-सिका ;
 रासिता-त्री, रासयिता-त्री, रिरासिषिता-त्री, रारासिता-त्री ;
 इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककासतिवत् (188) बोध्यानि ।
 घञि-⁴रासः, ⁵रासभः इमे रूपे विशेषेण भवतः ।

(1398) “रि हिंसायाम्” (V-स्वादि:-1275. सक. अनि. पर.)

अयं धातुः क्षीरतरङ्गिण्यां न दृश्यते ।

रायकः-यिका, रायकः-यिका, रिरिषकः-षिका, रेरीयकः-यिका ;
 रेता-त्री, राययिता-त्री, रिरिषिता-त्री, रेरीयिता-त्री ;

1. संसिद्धयर्थे रूपमेवम् । धातुनामनेकार्थत्वात् हिंसार्थे तु ‘राधो हिंसायां सनीम्
 वाच्यः’ (वा. 7-4-54) इति सनि इम् । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-53)
 इत्यभ्यासलोपः । ‘स्कोः—’ (8-2-29) इति सकारस्य लोपः । इदमेव वार्तिकं
 (वा. 7-4-54) धातोरस्य हिंसार्थत्वे ज्ञापकम् । हिंसार्थे सकर्मकोऽयं धातुः ।
2. धातोः सकर्मकत्वे ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति रुनुः । अकर्मकत्वे तु
 ‘राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव’ (ग. सू. दिवादी) इति श्यनेव ।
3. कर्तरि लिटः कसौ, ‘राधो हिंसायाम्’ (6-4-123) इति एत्वाभ्यासलोपो ।
 अत्रापि धातोर्हिंसार्थकत्वस्यानूयमानत्वात् धातोरनेकार्थत्वमिति ज्ञेयम् । हिंसाभि-
 ज्ञार्थेषु तु राराधिवान् इति कदुप्रत्यये रूपमिति ज्ञेयम् ।
4. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञि रूपमेवम् । रासः=क्रीडाविशेषः ।
5. ‘रासिबद्धिभ्यां च’ (द. उ. 7. 21) इति अभवप्रत्यये रूपमेवम् । अत्र
 ‘रासृ दीप्तौ’ इति दशपाद्युणादिवृत्तिपाठः ।

इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकपियतिवत् (991) ज्ञेयानि ।
शतरि-^१रिखन्-ती, ^२व्यतिरिखन्-ती, इति विशेषः ।

(1399) “रि गतौ” (VI-तुदादि:-1404. सक. अनि. पर.)

रायक:-यिका, रायक:-यिका, रिरीषक:-षिका, रेरीयक:-यिका;
रेता-त्री, राययिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकपियतिवत् (991) ज्ञेयानि ।
शतरि-रियन्^A-न्ती-ती, इति विशेषः ।

(1400) “रिख गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-155. सक. सेट्. पर.)

‘द्रमिडास्तु रिख (खि) मपि पठन्ति ।’ इति मा. धा. वृत्त्यादिषु
दर्शनादयं लिख्यते ।

रेखक:-खिका, रेखक:-खिका, रिरीखिषक:-रिरेखिषक:-षिका, रेरीखक:-खिका;
रेखिता-त्री, रेखयिता-त्री, रिरीखिषिता-रिरेखिषिता-त्री, रेरीखिता-त्री;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककङ्कतिवत् (190) बोध्यानि । रेखा^३ ।

(1401) “रिखि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-155. सक. सेट्. पर.)

‘द्रमिडानां रिखिरपि । रिङ्गति, रिङ्गणम्=स्खलनम् ।’ इति
क्षीरतरङ्गिण्यां दर्शनात्, धातुकाव्ये (1-19) उदाहरणाच्चायं लिख्यते ।
रिङ्गक:-ङ्गिका, रिङ्गक:-खिका, रिरीङ्गिषक:-षिका, रेरीङ्गक:-ङ्गिका;
रिङ्गिता-त्री, रिङ्गयिता-त्री, रिरीङ्गिषिता-त्री, रेरीङ्गिता-त्री;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि ।
क्तप्रत्यये-रिङ्गितः^B इति ।

1. अस्य धातोः स्वादित्वात्, श्नुप्रत्यये, णत्वे च रूपमेवम् ।
2. ‘न गतिर्हि सार्थेभ्यः’ (1-3-87) इति शानचो निषेधात् कर्मव्यतीहारेऽपि परस्मैपदमेव ।
3. स्त्रियाम्, भिदादि (3-3-104) पाठात् अङि रूपमेवम् ।
- A. ‘व्यापारेऽत्र तदामरानपि रिखिज्ञाशाः पियन्नाधित....’ धा. का. 2-83.
- B. ‘रखच्छशं रङ्गितरङ्कु रिङ्गितद्विपं लखत्केसरिलङ्खदारवम् ॥’ ध. का. 1-19.

(1402) “रिगि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-154. सक. सेट्. पर.)

रिङ्गक:-ङ्गिका, रिङ्गक:-ङ्गिका, रिरीङ्गिषक:-षिका, रेरीङ्गक:-ङ्गिका;
रिङ्गिता-त्री, रिङ्गयिता-त्री, रिरीङ्गिषिता-त्री, रेरीङ्गिता-त्री;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि ।
खलि ईषदिङ्गः-दूरिङ्गः-सुरिङ्गः; शतरि-रिङ्गन्-न्ती इति विशेषः ।

(1403) “रिच वियोजनसंपर्चनयोः”

(X-चुरादि:-1817. सक. सेट्. उभ.) आधृषीयः ।

‘-वियोजनसंयमनयोः इति मुकुटः’ इति अमरमुधा (1-17 ।)। सम्पर्चनम्=
मिश्रीकरणम् । अभिधानवैचित्र्यात् धातोरस्य परस्परविरुद्धार्थकत्वम् ।

‘रिचिर् विरेचने रिङ्क्ते रिणक्ति श्रे, वियोजने ।

सम्पर्चने च यौ वा णौ रेचयत्यपि रेचति ॥’ (श्लो. 52) इति देवः ।

रेचक:-चिका, रिरेचयिषक:-षिका, रेचक:-चिका, रिरीक्षक:-क्षिका,
रेरीचक:-चिका; रेचयिता-त्री, रिरेचयिषिता-त्री, रेचिता-त्री, रिरीक्षिता-त्री,
रेरीचिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचर्पयतिवत् (554)
बोध्यानि । आधृषीयत्वादस्य णिज्विकल्पः । णिजभावपक्षे ‘पचिं वचिं विचिरिचि-
रङ्गिपृच्छतीन्—’ (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इत्यनिट्कारिकासु पाठा-
दनिट्त्वं बोध्यम् । अत्र ‘रिचि—’ इति रौधादिकस्य, चुरादिषु पठितस्य
णिजभावपक्षे औत्सर्गिकशब्दिकरणकस्य च सामान्येन ग्रहणम् । णिजभावपक्षे
निष्ठायां—^Aविरिक्तः ।

(1404) “रिचिर् विरेचने” (VII-रुधादि:-1441. अक. अनि. उभ.)

‘विरेचनम्=निसारणम् ।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘रिचिर् विरेचने रिङ्क्ते रिणक्ति श्रे, वियोजने ।

सम्पर्चने च यौ वा णौ रेचयत्यपि रेचति ॥’ (श्लो. 52) इति देवः ।

रेचक:-चिका, रेचक:-चिका, ^१रिरीक्षक:-क्षिका, रेरीचक:-चिका;
रेक्ता-रेक्ती, रेचयिता-त्री, रिरीक्षिता-त्री, रेरीचिता-त्री;

1. अनिदकारिकासु (काशिका 7-2-10) पाठादस्यानिट्त्वम् । ‘इको झल्’ (1-2-9)
इति सनः क्तिवे, ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वे षत्वे च रूपम् ।

A. ‘अजरद्वृषवद् विरिक्तपीडः पुनरभ्येत्य विशिष्टचित्तताऽपि ।’ धा. का. 3-49.

^१रिश्चन्^१-ती, रेचयन्-न्ती, रिरिक्षन्-न्ती; —
 रेक्षयन्-न्ती-ती, रेचयिष्यन्-न्ती-ती, रिरिक्षिष्यन्-न्ती-ती; —
 रिश्चानः, रेचयमानः, रिरिक्षमाणः, रेरिच्यमानः;
 रेक्षयमाणः, रेचयिष्यमाणः, रिरिक्षिष्यमाणः, रेरिचिष्यमाणः;
^२रेचयम्, रेकः-अतिरेकः-व्यतिरेकः-उद्वेकः, ^३विरिचनम्, ^४रिक्तः,
^५विरिश्चः-विरिश्चिः-विरिचिनः, ^६रिक्थम्, ^७रेक्णः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना रौघादिकभुनक्तिवत् (1162) बोध्यानि ।

(1405) “रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु”

(VI-तुदादि:-1306. सक. सेट्. पर.)

‘ऋफ—’ इति क्षीरस्वामी । “....” रिह इति द्रमिडाः—इति स्वामी ।
 अनिट्कारिकासु (काशिका 7-2-10) वामनश्च—‘रिहिलुही धातुषु न
 पठ्येते । कैश्चिदभ्युपगम्येते’ इति । अत्र न्यासे—‘कैश्चिदिति ।
 आपिशलिप्रभृतिभिः ।’ इति । तस्मात् तावपि स्त एव । प्रयुज्यते च—
 ‘शिशुं न विप्रा मतिमी रिहन्ति ।’ इति ।” इति माधवधातुवृत्तिः ।
 अत्रोपात्तः स्वामी न क्षीरस्वामी, अपितु अन्य इति ज्ञेयम् ।

1. शतरि, विकरणप्रत्यये श्रमि, ‘श्रसोरलोपः’ (6-4-111) इत्यकारलोपे, नकारस्य अनुस्वारे परसवर्णे च रूपमेवम् ।
2. निष्ठायामनिट्वात्, ण्यति घञि च ‘चजोः कु घिण्यतोः’ (7-3-52) इति कुत्वम् ।
3. विरेचनम् = रक्तस्रावरूपो व्याधिविशेषः । ‘रोगारुयायां ण्वुल् बहुलम्’ (3-3-108) इत्यत्र बहुलप्रहणात् व्याधिवाचकत्वेऽपि ल्युडेवात्र ।
4. ‘क्तिक्तौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां कर्तरि क्तप्रत्ययः । रिक्तः = निर्धनः ।
5. “विरिश्चः—विरिश्चिः—विरिचिनः, एते षोडशदयः (6-3-109) ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
6. ‘पातृतुदिवविरिचि—’ (द. उ. 6-32) इति थक्प्रत्ययः । कित्वाञ्च गुणः । रिच्यते तदिति रिक्थम् = गृहमूलधनम् । गोत्रजद्रव्यमिति केचित् ।
7. ‘रिच्येर्धने चिच्च’ (द. उ. 9-59) इति असुप्रत्ययः । घित्वात् कुत्वम् । रेक्णः = धनम् । ‘रेकः—’ इति दशपाद्युणादिवृत्तौ पूर्वसूत्रान्नुममनुवर्त्योदाहृतं दृश्यते । तत्तु तत्त्वबोधिण्यादिषु खण्डितम् ।
- A. ‘....प्रचिञ्चसंशयमतिमुदमाशु रिश्चन् ।’ धा. का. 3-1.

रेफकः-फिका, रेफकः-फिका, रिरिफिषकः-रिरिफिषकः-षिका, रेरिफकः-फिका;
 रेफिता-त्री, रेफयिता-त्री, रिरिफिषिता-रिरिफिषिता-त्री, रेरिफिता-त्री;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) बोध्यानि ।
 रेफित्वा । ^२रेफः ।

(1406) “रिवि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-695. सक. सेट्. पर.)

रिण्वकः-रिण्विका, रिण्वकः-ण्विका, रिरिण्विषकः-षिका, रेरिण्वकः-ण्विका;
 रिण्विता-त्री, रिण्वयिता-त्री, रिरिण्विषिता-त्री, रेरिण्विता-त्री; इत्यादीनि
 सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजिन्वतिवत् (604) बोध्यानि । ल्युटि
^Aरिण्वनम् ।

(1407) “रिश हिंसायाम्” (VI-तुदादि:-1420. सक. अनि. पर.)

‘—रिंशि रुंशि क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।’ (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इति
 वचनाद् धातुरयमनिट् ।

^Bरेशकः-शिका, रेशकः-शिका, रिरिक्षकः-क्षिका, रेरिशकः-शिका;
 रेष्टा-रेष्टी, रेशयिता-त्री, रिरिक्षिता-त्री, रेरिशिता-त्री; इत्यादीनि
 सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकखिद्यतिवत् (349) ज्ञेयानि ।

(1408) “रिष हिंसार्थः” (I-भ्वादि:-694. सक. सेट्. पर.)

रेषकः-षिका, रेषकः-षिका, ^३रिरिषिषकः-रिरिषिषकः-षिका, रेरिषकः-षिका;

1. अत्र, ‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधात् रूपमेकमेवेति माधवधातु-
 वृत्तिः । ‘रलो व्युपधात् हलादेः संश्च’ (1-2-26) इति कित्त्वविकल्पे तु रिफित्वा
 रेफित्वा इति रूपद्वयं भवेत्, तत्तु ‘नोपधात् थफान्ताद् वा’ (1-2-23) इत्यत्र
 नोपधादेवेति नियमाश्रयणात् नेति माधवाशयः । वस्तुतस्तु ‘प्रकल्प्य चापवाद-
 विषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते’ (परि. 64) इति न्यायेन इकारोकारोपधधातुषु
 विषये परत्वात् अपवादत्वाच्च ‘रलो व्युपधात्—’ (1-2-26) इत्यस्य प्रवृत्तेरनिवार्य-
 तया, रिफित्वा इति पाक्षिकरूपस्य सिद्धयर्थं च स्रजन्ते इव कित्त्वविकल्प एव
 न्याय्यः । नियमाश्रयणे च न किञ्चिद् बीजं दृश्यते । विस्तरस्त्वन्वञ्जेल्यालम् ।
2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ् । रेफः = अधमः । धात्वर्थोऽत्र निन्दा ।
3. ‘रलो व्युपधाद् हलादेः संश्च’ (1-2-26) इति सनः कित्त्वविकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।
- A. ‘जिन्वन्तमुर्वी निजरिण्वनैः सतां रण्वन्तमन्तर्भवधन्वपादपम् ।’ धा. का. 1-76.
- B. ‘रोषच्छ्लुप्तधियाऽथ रोष्टुमभितो योधान् द्विषद्रे शकान्—’ धा. का. 3-83.

^१रेषिता-त्री-^२रेष्टा-रेष्टी, रेषयिता-त्री, रिरिषिषिता-रिरेषिषिता-त्री,
रेरिषिता-त्री;

रेषन्-न्ती, रेषयन्-न्ती, रिरिषिषन्-रिरेषिषन्-न्ती;—

रेषिष्यन्-न्ती-ती, रेषयिष्यन्-न्ती-ती, रिरिषिषिष्यन्-रिरेषिषिष्यन्-
न्ती-ती;—

—रेषयमाणः, रेषयिष्यमाणः, रेरिष्यमाणः, रेरिषिष्यमाणः;

रिट्-रिद्धि-रिषौ-रिषः; — — —

^२रिष्टम्-ष्टः, रेषितः, रिरिषिषितः-रिरेषिषितः, रेरिषितः-तवान्;

रेषः, ^३रेषणः, ^४अरिष्टः, ^५रेट्-रेषौ-रेषः, रेषः, रिरिषिषुः-रिरेषिषुः, रेरेषः;

रेषितव्यम्-रेष्टव्यम्, रेषयितव्यम्, रिरिषिषितव्यम्-रिरेषिषितव्यम्,
रेरिषितव्यम्;

रेषणीयम्, रेषणीयम्, रिरिषिषणीयम्-रिरेषिषणीयम्, रेरिषणीयम्;

रेष्यम्, रेष्यम्, रिरिषिष्यम्-रिरेषिष्यम्, रेरिष्यम्;

ईषद्रेषः-दूरेषः-सुरेषः; — — —

रिष्यमाणः, रेष्यमाणः, रिरिषिष्यमाणः-रिरेषिष्यमाणः, रेरिष्यमाणः;

रेषः, रेषः, रिरिषिषः-रिरेषिषः, रेरिषः;

रेषितुम्-रेष्टुम्, रेषयितुम्, रिरिषिषितुम्-रिरेषिषितुम्, रेरिषितुम्;

रिष्टिः, रेषणा, रिरिषिषा-रिरेषिषा, रेरिषा;

रेषणम्, रेषणम्, रिरिषिषणम्-रिरेषिषणम्, रेरिषणम्;

^६रिषित्वा-रेषित्वा-रिष्ट्वा, रेषयित्वा, रिरिषिषित्वा-रिरेषिषित्वा, रेरिषित्वा;

प्ररिष्य, प्ररेष्य, प्ररिरिषिष्य-प्ररिरेषिष्य, प्ररेरिष्य;

1. 'तीषसहस्रभरुषरिषः' (7-2-48) इति तकारादावार्धधातुके इङ्गिकल्पः । इङ्भाव-
पक्षे 'ष्टुना ष्टुः' (8-4-41) इति छुत्वेन टकारः ।

2. 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति निष्ठायामिष्णिषेधः ।

3. बाहुल्येन नन्यादित्वकल्पनात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।

4. 'क्तिरुक्तौ च—' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तः । अरिष्टः=अनिष्टादिकम् ।

5. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (3-2-75) इति विच्। गुणः ।

6. 'रलो व्युपधात्—' (1-2-26) इति कित्त्विकल्पः । 'तीषसहस्रभरुषरिषः'
(7-2-48) इति इङ्गिकल्पश्च । तेनात्र रूपत्रयम् ।

7. 'रेष्टारं रेषितुं व्यास्यत् रोष्टाऽक्षः शस्त्रसंहतीः ॥' भ. का. 9.31.

रेषम् २, }
रिषित्वा २, } रेषम् २ } रिरिषिषम् २-रिरेषिषम् २, } रेरिषम् २; }
रेषित्वा २. } रेषयित्वा २ } रिरिषिषित्वा २-रिरेषिषित्वा २, } रेरिषित्वा २. }
रिष्ट्वा २, }

(1409) “रिष हिंसायाम्” (IV-दिवादिः-1231. सक. सेट्. पर.) [अ]

रेषकः-षिका, रेषकः-षिका, रिरिषिषकः-रिरेषिषकः-षिका, रेरिषकः-षिका;

^१रेषिता-रेष्टा-ष्टी, रेषयिता-त्री, रिरिषिषिता-रिरेषिषिता-त्री, रेरिषिता-त्री;

इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकरेषतिवत् (1408) बोध्यानि ।

शतरि-रिष्यन्-न्ती-ती, इति विशेषः ।

(1410) “री गतिरेषणयोः” (IX-क्रयादिः-1500. सक. अनि. पर.)

त्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘स्रवणे रीयते रीडो, रिणाति गतिरेषयोः ॥’ (श्लो. 18) इति देवः ।

‘रेषणम्=^२हिंसा’ इति क्षीरस्वामी । “रेषणम्=वृकशब्दः । यदाह
यादवप्रकाशः—‘वृकस्य रेषणं रेषा, हेषा हेषा च बाजिनाम् । बृंहितं
करिणां शब्दः—॥’ इति ।” इति पुरुषकारः । गतिहिंसार्थयोः सकर्मकः,
वृकवार्थकत्वे तु अकर्मक इति बोध्यम् । ‘श्रवणे’ इत्यपि केचित् ।

‘—गतिशेषणयोः’ इति न्यासे (7-3-36) पाठः ।

1. ‘तीषसहस्रभरुषरिषः’ (7-2-48) इत्यत्र विशेषाभावात् दैवादिकस्यापि ग्रहणम् ।
तेनेङ्गिकल्पः । ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्यन्यायमाश्रित्यैवमुक्तम् । ‘यथा-
ऽलक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्यपाठाश्रयणे तु (अप्रयुक्तस्थले लक्षणस्याभाव एवेत्य-
धुनाऽर्थः ।) इङ्गिकल्पाभाव एवेति बोध्यम् ।

2. यदा तु रेषणशब्दस्य हिंसा अर्थः, तदानीं ‘रिष हिंसायाम्’ इति भौवादिक-
धातोर्निष्पन्नं पदमेतदिति बोध्यम् । यदि वृकशब्दोऽर्थः—तर्हि ‘रेष्ट अव्यक्ते
शब्दे’ इति भौवादिकधातोर्निष्पन्नं तदिति भेदोऽत्रानुसन्धेयः ।

[अ] “इह केचित् ‘रिष हिंसायां च’ इति पठन्ति । ‘न रिष्यति न व्यथते’
इत्याद्यश्च प्रयोगा दृश्यन्ते । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु न पठुः” इति मा. धा.
वृत्तिः । क्षीरतरङ्गिण्याम् अयं धातुः दिवादिषु न दृश्यते । परंतु भवादौ
‘दिवादौ रिष्यति ।’ इति क्षीरस्वामिनैवोक्तम् । तेन दिवादिषु पठितोऽप्य-
धुना भ्रष्टः स्यादिति भाति । लि. कौमुद्यादिषु तु स्वतन्त्रेण पठ्यते ।

रायकः-यिका, ¹रेपकः-पिका, रिरीषकः-षिका, रेरीयकः-यिका; रेता-रेत्री, रेपयिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि क्रैयादिकप्तिनातिवत् (1081) बोध्यानि । ²व्यतिरिणानः, व्यतिरिणन्-ती, ³रयः, ⁴रीतिः, रीणिः, इतीमान्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1411) “रीङ् स्ववणे” (IV-दिवादिः-1133. अक. अनि. आत्म.) स्वादिः ।

‘स्ववणे रीयते रीङो रिणाति गतिरेषयोः ॥’ (श्लो. 18) इति देवः ।

‘—श्रवणेऽपि’ इति कचित् पाठः ।

रायकः-यिका, ⁵रेपकः-पिका, रिरीषकः-षिका, रेरीयकः-यिका; रेता-रेत्री, रेपयिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिकप्तिनातिवत् (1081) ज्ञेयानि । शानचि ⁶रीयमाणः, ⁷रीणः-रीणवान्, क्तिनि—रीतिः,

1. ण्यन्ते सर्वत्र, ‘अर्तिहीव्लीरीकनूयी—’ (7-3-36) इत्यादिना पुगागमः । ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (7-3-86) इति गुणः ।
2. हिंसागत्यर्थयोः ‘न गतिहिंसार्थेभ्यः’ (1-3-15) इति आत्मनेपदनिषेधात् कर्मव्यतीहारेऽपि व्यतिरिणन् इति शतैव । शब्दार्थकत्वे तु ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (1-3-14) इति शानचि व्यतिरिणानः इति रूपमिति बोध्यम् ।
3. भावे ‘एरच्’ (3-3-56) इत्यन्वि रूपमेवम् । अभिधानस्वाभाव्याद् गत्यर्थकस्यास्य वेगे वृत्तिरत्रेति बोध्यम् । ‘कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते? कथम् ऊर्ध्ववर्त्ये वर्तते? बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति...’ इति भाष्य (3-1-131)-वाक्यमिहावधेयम् ।
4. क्तिचि रूपमेवम् । क्तिनि तु ‘ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् वाच्यः’ (वा. 8-2-44) इति वचनात् रीणिः इति नत्वे णत्वे च भवति ।
5. निरनुबन्धकपरिभाषानाश्रयणेनात्रापि, ‘अर्तिहीव्लीरी—’ (7-3-36) इति पुगागमः । ‘पुगन्त—’ (7-3-86) इति गुणः । तदुक्तम् न्यासे, ‘तेन निरनुबन्धकपरिभाषा नापेक्ष्यत इति रीङोऽपि ग्रहणं भवति ।’ (7-3-36) इति ।
6. शानचि दिवादिवात् इयन् । तस्य ङिद्वद्भावेन गुणो न ।
7. ‘स्वादय ओदितः’ (ग. सू. दिवादौ) इति धातोरस्य ओदित्वमातिदेशिकम् । तेन, ‘ओदितश्च’ (8-2-45) इति निष्ठानत्वम् । णत्वम् । “अत्रात्रे रः । ‘अर्थनिर्देशे शृणोतेरर्थं प्रयोग इति केचित् ।’ तथा च रीणशब्दः कर्णपर्यायः कथितः ।” इति माधवधातुवृत्तौ दृश्यते । श्रवणार्थकत्वमस्य धातोः, तत्रापि कर्णपर्यायस्य रीणशब्दस्य प्रयोगश्चास्यान्वेष्टव्यः ।

रेवती, ²रेणुः, ³रेतः इतीमानि रूपाण्यस्मात् भवन्तीति विशेषः ।

(1412) “रु शब्दे” (II-अदादिः-1034. अक. सेट्. पर.)

‘—रवते रौति रुदने ॥’ (श्लो. 23) इति देवः ।

रावकः-विका, रावकः-विका, ⁴रुषकः-⁵रिरावयिषकः-षिका, रोरूयकः-यिका; रविता-त्री, रावयिता-त्री, रुषिता-रिरावयिषिता-त्री, रोरूयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकक्षणौतिवत् (323) बोद्धव्यानि । ⁶रवणः, ⁷सरावः, ^A ⁸रवः, ⁹रावः, ^Bअरुपरावः, मञ्जुगवः, ¹⁰आरावः-आरवः, ¹¹मयूरः,

1. कर्तरि विच्प्रत्यये, तदन्तात् मतुपि, उगित्वेन स्त्रियां ङीपि च रेवती इति सिद्धयति ।
2. ‘अजित्वरीभ्यो निच्च’ [द. उ. 1-148] इति गुप्रत्ययः ।
3. ‘सुरीभ्यां तुट् च’ [द. उ. 9-62] इति असुप्रत्यये तुगागमे च रूपम् ।
4. धातोरस्य सेट्त्वेऽपि, ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीप्तिनषेधः । ‘इको झल्’ (1-2-9) इति झलादिसनः कित्त्वम् । ‘अज्झनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घः । णत्वम् । एवं सजन्ते सर्वत्र प्रक्रियोह्या ।
5. ण्यन्तात् सनि, ‘ओः पुण्यज्यपरे’ (7-4-80) इति अभ्यासस्येकारः ।
6. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘चलनशब्दाथोदकर्मकात्—’ (3-2-148) इति युच् । णत्वम् । क्षीरस्वामी तु औणादिके ‘सुयुरुवृजो युच्’ [द. उ. 5-20] इति युच्प्रत्यये निष्पादितवान् ।
7. ‘उपसर्गे रुवः’ (3-3-22) इति घञ् । उवर्णान्तत्वप्रयुक्तापोऽपवादः ।
8. अनुपसृष्टात् (शुद्धात्) ‘ऋदोरप्’ (3-3-57) इति अप्रत्ययः ।
9. ‘बाहुलकाद् घञपि, इत्यात्रेयः । रावः ।’ इति माधवधातुवृत्तिः । “—‘कृत्यत्युटो बहुलम्’ (3-3-113) इत्यनेन घञवादयः । बहुलं व्यतिकीर्यन्ते मञ्जुरावादयस्तथा ॥” इति प्रक्रियासर्वस्वश्लोक इहावधेयः ।
10. ‘विभाषाऽऽङि रुण्वोः’ (3-3-50) इति घञ्विकल्पः । तेन पक्षेऽप्रत्ययः ।
11. मद्यां रौतीति मयूरः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ (3-2-101) इति डप्रत्यये पृषोदरादिषु (6-3-109) पाठात् महीशब्दस्य ‘मयू’ इत्यादेशे च रूपमेवम् ।
- A. ‘सजलाम्भोदसरावं हनुमन्तं सहाज्जदम् ।’ भ. का. 7.35.
- B. ‘केऽप्यरुपरावं नुनुनुः खलेषु क्षुरक्षुतात्मानममुं स्तुताः ।’ धा. का. 2.47.

Aरुक्षुः, ¹ध्वाङ्क्षरावी, ^Bमण्डूकरावी, ²साराविणम्^C, ³रोरुयः ⁴लोकरावणः, ⁵रविः, ⁶रुः, ⁷पूरुरवाः इतीमान्यस्माद् भवन्ति ।

(1413) “रुङ् गतिरेषणयोः” (I-भ्वादिः-959.सक.अनि.आत्म.)[अ]

‘—रवते रौति शब्दने ॥’ (श्लो. 23) इति देवः ।

रावकः-विका, रावकः-विका, रुरुषकः-रिरावयिषकः-षिका, रोरुयकः-यिका ;

1. ध्वाङ्क्ष इव रौतीति ध्वाङ्क्षरावी । ‘कर्तृयुपमाने’ (3-2-79) इति णिनिः ।
  2. सम्पूर्वकादस्मात्, ‘अभिविधौ भाव इनुण्’ (3-3-44) इति इनुणप्रत्यये, ‘अण् इनुणः’ (5-4-15) इति स्वार्थेऽणप्रत्यये, ‘इन् अण्यनपत्ये’ (6-4-164) इति प्रकृतिभावे च साराविणम् इति भवति ।
  3. ‘उदन्तात् यञो लुङ् नेति केचित्’ इति प्रक्रियाकौमुदी । तेनात्र यञन्तात् पचायचि रूपमेवं तेषां मते । वस्तुतस्तु एवमङ्गीकरणे नियामकाभावात्, यञोऽनै-मित्तिकलुक् एव भाष्यादिषु ‘यञोऽचि च’ (2-4-74) इत्यत्राभ्युपगतत्वात् चिन्त्यमिदमिति रोरुवः इत्येव न्याय्यमिति च बोध्यम् ।
  4. लोकान् रावयतीति लोकरावणः । नन्यादित्वात् (3-1-134) ण्यन्तात् कर्तरि ल्युः । ‘रावणो लोकरावणः ।’ इत्याद्यः रामायणप्रयोगाः अत्रानु-सन्धेयाः ।
  5. ‘इन्’ (द. उ. 1.46) इतीन्प्रत्ययः । रौतीति, रुयते इति वा रविः=भानुः ।
  6. ‘रुशातिभ्यां कुन्’ (द. उ. 1.159) इति ुन्प्रत्ययः । रुः=मृगः ।
  7. ‘पूरुरवाः’ (द. उ. 9-92) इत्यसिप्रत्यये निरुद्धः । पुरु रुयते स्वयशः सर्वत्रेति पूरुरवाः= राजविशेषः । पुरुशब्दस्य दीर्घोऽपि निपातनात् ।
  8. पाठेनानेन देवस्य शब्दार्थकत्वं भौवादिकस्यापि धातोः सम्मतमिति ज्ञायते । रेणुशब्दस्य वृक्षशब्दार्थत्वात् कथञ्चिदेवं नेयमिति पुरुषकारे विवेचितम् । ‘—गतिरोषणयोः’ इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठः ।
- A. ‘संजुषुक्षव आयुषि ततः प्रतिरुरुषवः ।’ भ. का. 9.14.
- B. ‘मण्डूकराविणं सर्पं गोमुखं च मृगादिनम् ।’ (सुभाषितनीवी)
- C. ‘साराविणं न कर्तव्यं यावन्नायाति दर्शनम् ।’ भ. का. 7.43.

[अ] अनिदकारिकाप्रकरणे, पयुदस्तेषु ‘गणस्थमूदन्तम्, उतां च रुस्तुवौ-’ (व्याघ्रभूति-कारिका, काशिकायां 7-2-10) इत्यत्र ‘रु’ इत्यनेन निरनुबन्धकपरिभाषया (परि. 83) आदादिकरौत्तेरेव ग्रहणम्, नास्य ; तेनास्यानिद्वयमिति न्यास-कारादयः । तत्त्वबोधिर्न्यादिषु तु “—‘रु शब्दे, रुङ् गतिरेषणयोः’ इत्युभयोर्ग्रहणं निरनुबन्धकपरिभाषया, ‘लुग्विकरणलुग्विकरणयोः—’ (परि. 92) इति परिभाषया च । न च साहचर्यात् लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् इति शङ्क्यम् । तस्यानित्यत्वात् ।” इति प्रतिपादनात् आदादिकरौत्तिवत् भौवादिकरवत्तेरेपि पयुदस्तेषु ग्रहणात् अस्यापि सेद्वयमिति ज्ञायते । ‘संनत्स्याम्यथ योद्धुं किं न रोष्ये

रोता-रोत्री, रावयिता-त्री, रुरुषिता-त्री, रोरुयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककवतिवत् (193) ज्ञेयानि । ¹रुतम्^A ।

(1414) “रुच दीप्तौ अभिप्रीतौ च” (I-भ्वादिः-745. अक. सेद. आत्म.)

न्यासपदमञ्जरीदिषु ‘अभिप्रीतौ’ इति न पठ्यते ।

‘अभिप्रीतिः=प्रीतिविषयीभवनम् ।’ इति बालमनोरमा ।

रोचकः-चिका, रोचकः-चिका, रुरोचिषकः-रुरुचिषकः-षिका, ²रोरुचकः-चिका ; रोचिता-त्री, रोचयिता-त्री, रुरोचिषिता-रुरुचिषिता-त्री, रोरुचिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककवतिवत् (200) ज्ञेयानि । देवदत्ताय ³रोचमानो मोदकः, ⁴रोचयन्-न्ती, रोचयमानः, ⁵रोचनः^B-रोचना, विरोचनः,

सत्त्वहीनवत् ।’ (भ. का. 16-29) इत्यत्र रोष्ये इति अनिद्वयेन प्रयोगात् अनिद्व-कारिकायां पयुदसे भौवादिकस्य न ग्रहणमिति शब्दरत्नम् । परं तु जयमङ्ग-लादिप्राचीनव्याख्यादृतः, साम्प्रतमुपलभ्यमानश्च सार्वत्रिकः पाठः—‘संनत्स्याम्यथ वा योद्धुं न कोष्ये सत्त्वहीनवत् ।’ इत्येवम् । अतो नैतदत्र गमकत्वेन प्रतीम इत्यलमत्र । उभयथाऽपि सन्नन्ते, ‘सनि ग्रहणदोषश्च’ (7-2-12) इतीणिषेधः । तत्त्वबोधिनीकारादीनां मते तृजादिषु इडागमे रचिता-त्री, रचितव्यम् इत्या-दीनि रूपाणि यथायथं बोध्यानि ।

1. इहभाववादिनां मतेऽपि निष्ठादिषु कित्प्रत्ययेषु ‘अयुक्तः क्विति’ (7-2-11) इति निषेधात् इप्तेति बोध्यम् ।
  2. ‘तच्च अवश्यम् अनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि हि एकाज्जलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेशचोत्पद्यमानेन यडाऽर्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्तिः । तद् यथा भृशं शोभते, भृशं रोचते ।’ इति भाष्यात् (3-1-22) अस्य धातोः भृशार्थे यङ् न । पौनःपुन्यार्थे तु यङ् भवति । एवञ्चात्र, ‘पौनःपुन्यं भृशार्थे वा क्रियासमभिहारः ।’ इति शाब्दिकमर्यादया भृशार्थरूपक्रियासमभिहारार्थे न यङ्, पौनःपुन्यरूपक्रियासमभिहारार्थे तु यङ् भवतीति बोध्यम् ।
  3. ‘रुच्यर्थानां प्रीयमाणः’ (1-4-33) इति प्रीयमाणस्य संप्रदानसंज्ञायाम्, ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ (2-3-13) इति चतुर्थी ।
  4. धातोरस्याकर्मकत्वात् अभिप्रीतिरूपार्थे चित्तवत्कर्तृकत्वादपि, ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इति कर्त्रभिप्राये प्राप्तस्य परस्मैपदस्य, ‘न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुह-रुचिर्नितिवदवसः’ (1-3-89) इति निषेधात्, ‘णिचश्च’ (1-3-74) इति यथा-सम्भवमुभयपदित्वमिति बोध्यम् । तेन शतृशानजन्तानुभाविपि साधू इति बोध्यम् ।
  5. नन्यादिषु (3-1-134) ‘नन्दिवासिदमिद्विषाधिर्विद्विषोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम्’ (ग. सू.) इति वचनात् कर्तरि ल्युः । गुणः । रोचनः= कृटशाल्मलिः । स्त्रियामजादिषु (4-1-4) पाठात् टाप् ।
- A. ‘प्रवे भवाब्धिष्ठवमारुहानां धृतामयं भक्तिनिमेषमङ्गिम् ॥’ धा. का. 2-36.
- B. ‘रोचनैर्भूषितां पम्पामस्साकं हृदयाविधम् ॥’ भ. का. 6.74.

१रोचनी, २रुच्यः^A, ३रोच्यम्, ४रोचिष्णुः^B, ५रुचिः-रुचिरम्, ६नीरुक्-अभीरुक्, ७रोकः^C, ८अरोचकः, ९रुचकः, १०रुक्मम्, ११रुचिष्यम्, १२वसुरोचिः-रोचिः,

१. रोचनी इत्यत्र ल्युटि, टित्वेन स्त्रियां ङीप् रूपम् ।
  २. 'राजसूर्यसूर्यमृषोद्यरुच्य' (3-1-114) इत्यादिना निपातनात् क्यप् । 'सूर्य-रुच्याव्यध्याः कर्तरि' (वा. 3-1-114) इति वचनात् कर्तरि निष्पन्नोऽयम् । रोचतेऽसौ रुच्यः ।
  ३. भावे ण्यति, 'यजयाचरुच' (7-3-66) इति निषेधात् कुत्वे न । 'कायजिब्रजि-याचिरुचीनामप्रतिषेधो मिष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्' (वा. 7-3-59) इति वार्तिकपक्षे तु रोक्क्यम् इति कुत्वेनैव भाव्यम्, 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति शाब्दिकसंकेतात् । यदि तु रोच्यम् इति प्रयोगो दृश्यते, तदानीं पृषोदरादित्वात् (6-3-109) कुत्वाभाव इति बोध्यम् ।
  ४. 'अलङ्कृज्जिराकृज्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुचि' (3-2-136) इत्यादिना तच्छी-लादिषु कर्तृषु इष्णुच्प्रत्ययः ।
  ५. स्त्रियाम्, 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति भावे, इक्प्रत्ययः । रुचिशब्दात् मत्वर्थीयो रप्रत्ययो बाहुलकात् प्रयोगदर्शनाद् द्रष्टव्यः । रुचिरः=रुचिमान् इति यावत् ।
  ६. क्तिप्, 'चोः कुः' (8-2-30) इति कुत्वे, 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ' (6-3-116) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'निरोचनम्=नीरुक्' इति न्यासे विवरणात् बाहुलकात् करणे भावार्थे वा क्तिवन्नेति ज्ञायते ।
  ७. घञि, 'चजोः कु घिण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वम्, इति न्यासः (5-4-144) । परंतु निष्ठायामनिटो धातोरेव 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वमित्याश्रयितृणां वार्तिककारभाष्यकारादीनां मते तु 'विभाषा श्यावारोकाभ्याम्' (5-4-144) इत्यत्र अरोक इति निपातनादेवात्र कुत्वमिति ज्ञेयम् ।
  ८. 'अरोचकः' इत्यत्र, 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (3-3-108) इति ण्वुल् । अरोचकः = अरुचिव्याधिः । अत्र बहुलग्रहणात् स्वयधिकारविहितत्वेऽपि स्त्रीत्वं नेति प्रक्रियासर्वस्वम् । अयं भावः—'प्रत्ययस्थात्—' (7-3-44) इति इत्वं, टाबादिकं चास्य नेत्यर्थः । [स्वर्णमयो भूषणविशेषः ।
  ९. 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' (द. उ. 3-5) इति क्वुन् । क्तिवाच्च गुणः । रुचकः ।
  १०. 'युजिरुचित्तां कुश्च' (द. उ. 7-33) इति मक्प्रत्ययः, कवर्गश्चान्तादेशः । प्रत्ययस्य क्तिवाच्च गुणः । रोचतेऽतिशयेन तदिति रुक्मम्=सुवर्णम् । [भोज्यम् ।
  ११. 'रुचिभुजिभ्यां क्तिष्यन्' (द. उ. 8-15) इति क्तिष्यन्प्रत्ययः । रुचिष्यम्=
  १२. 'वसौ रुचेः संज्ञायाम्' (द. उ. 9-33) इति इसिन्प्रत्ययः । वसुभ्यो रोचते, वसव अस्मिन् रोचन्ते इति वा वसुरोचिः = कतुः । बाहुलकात् 'वसु' इत्युपप-दाभावेऽपि केवलाद्धातोः इसिन्प्रत्यये रोचिः=ज्वाला ।
- A. 'अमृषोद्यं वदन् रुच्यो जगाहे यां निशाचरः ॥' भ. का. 6.58.
B. 'रोचिष्णुकाञ्चनचयाशुपिशङ्गिताशा.....।' शि. व. 5.20. [शि. व. 5.54.
C. 'नासाविरोकपवनोलसितं तनीमो रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥'

इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1415) "रुज हिंसायाम्" (X-चुरादि:-1805. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

'भङ्गे रुजति, हिंसायां रोजयेदिति णौ रुजेः ॥' श्लो. 69) इति देवः । रोजकः-जिका, रोजयिषकः-षिका; रोजयिता-त्री, रोजयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककोटयतिवत् (205) बोध्यानि ।

(1416) "रुजो भङ्गे" (VI-तुदादि:-1416. सक. अनि. पर.)

'भङ्गे रुजति, हिंसायां रोजयेदिति णौ रुजेः ॥' (श्लो. 69) इति देवः । रोजकः-जिका, रोजकः-जिका, रुरुक्षकः-क्षिका, रोरुजकः-जिका; रोक्ता-रोक्ती, रोजयिता-त्री, रुरुक्षिता-त्री, रोरुजिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि रौघादिकभुनक्तिवत् (1162) बोध्यानि । चोरस्य ^१रुजन् रोगः, नदी कूलानि रुजती गच्छति, चोरं रुजन्, नीरुजन् मितशी स्यात्, ^२कूलमुद्रुजः^A, ^३रोगः, ^४हृद्रोगः-हृदयरोगः, ^५रुजा, ^६रुक्,

१. अत्र 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः' (2-3-54) इति धात्वर्थस्य भावकर्तृकत्वे कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । तुदादित्वात् शतरि शप्रत्ययः । तस्य द्विद्वान्नाङ्गस्य गुणो न । सूत्रे रुजाशब्देन व्याधिरुच्यते । तेन रुजेः व्याध्यर्थत्वे 'भाववचनानाम्' इत्यस्य 'स्त्वमा पुरुषं रुजन्' इति प्रत्युदाहरणमिति केचित् । भाष्ये तु रुजधातोर्भङ्गार्थत्वमेवाश्रित्य, 'नदी कूलानि रुजति।' इति प्रत्युदाहृतम् । कर्मणोऽशेषत्वविवक्षायां द्वितीयाऽपि । तेन 'चोरं रुजन्' इति सिद्धयति । निपूर्वकोऽयं धातुव्याधिप्रतीकारे वर्तते । तेन नीरुजन्=(व्याध्यनभिभूतः) इति, प्रतीकारोऽत्रार्थः ।
  २. 'उदि कूले रुजिवहोः' (3-1-31) इति कूलशब्दे कर्मण्युपपदे उत्पूर्वकस्यास्य खशप्रत्ययः । 'अरुद्विषदजन्तस्य—' (6-3-67) इति मुम् । शित्वात् सार्वभानुक-त्वम् । तस्य च द्विद्वान्नाङ्गस्य गुणो न । कूलानि उद्रुजतीति कूलमुद्रुजः रथः । उक्ता इति केचित् ।
  ३. 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' (3-3-16) इति कर्तरि घञ् । रुजतीति रोगः । 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वम् ।
  ४. 'वा शोकव्यङ्ग्यरोगेषु' (6-3-51) इति हृदयशब्दस्य रोगशब्दे परे हृद्भावविकल्पः ।
  ५. भिदादेः (3-3-104) आकृतिगणत्वेन तत्र पाठादह् । प्रत्ययस्य क्तिवाच्च गुणः ।
  ६. 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (3-3-108) इत्यत्र बहुलग्रहणात् रोगवाचकत्वेऽपि स्त्रियां सम्पदादि (वा. 3-3-108) पाठात् क्तिप् ।
- A. 'मदोदयाः ककुब्जन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।' रघु. 4.22.

^१रुणवान्, ^२लुमम्, ^३वीरुक्, इत्यादीनि रूपाण्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1417) “रुट प्रती[ति]घाते”

(I-भ्वादि:-476. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

‘रोटते प्रतिघातेऽर्थे रोषे रोटयतीति णौ ॥’ (श्लो. 74) इति देवः ।

रोटक:-टिका, रोटक:-टिका, रुरुटिषक:-रुरोटिषक:-षिका, रोरुटक:-टिका ;
रोटिता-त्री, रोटयिता-त्री, रुरुटिषिता-रुरोटिषिता-त्री, रोरुटिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोटयित्वत् (197) ज्ञेयानि ।
^४रुटितम्-रोटितम्-तः, रुट्यमानः^५इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1418) “रुट भाषार्थः”

(X-चुरादि:-1784. सक. सेट्. उभ.) आस्वदीयः ।

क्षीरस्वामी चुरादिष्वेव पूर्वम् ‘रुट रोषे’ इति मैत्रेयाद्यनुसारेण पठति

1. ‘ओदितश्च’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वम् । निष्ठानत्वस्य परशास्त्रत्वात्, ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वस्य पूर्वशास्त्रत्वाच्च, ‘क्षिपायामपि पूर्व प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्’ इति न्यायेन निष्ठानत्वासिद्ध्या कुत्वमत्रेति बोध्यम् । ‘अट्कुप्वाङ्-नुम्व्यवायेऽपि’ (8-4-2) इति णत्वम् ।
  2. ‘क्विञ्चौ च—’ (3-3-174) इति संज्ञायां कः । ‘कपिलकारीनां संज्ञाच्छन्दसोः’ (वा. 8-2-18) इत्यत्र कपिलकादिगणे पाठादत्र धातुरेफस्य लत्वम् । लुग्नम्=जीर्णवस्त्रम् ।
  3. क्तिबन्ते बाहुलकात् ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (6-3-137) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । अत्र क्षीरतरङ्गिण्याम्—“.....‘नहिदृति—’ (6-3-116) इति दीर्घः । वीरुक् ।’ इत्युक्तम् । ‘नहिदृतिवृषिष्यधिरुचिसहितनिषु कौ’ (6-3-116) इत्यत्र रुचि इति रुचधातोरेव सर्वैः ग्रहणात् चिन्त्यमिदम् ।
  4. ‘उदुपधात् भावादिकर्मणोः—’ (1-2-21) इति वैकल्पिककित्वात् निष्ठायां रूपद्वयं बोध्यम् ।
- A. ‘अस्विन्नरुणघोटक रुट्यमानमार्गं जवेनालुटिता निरीयुः ॥’ धा. का. 2.1.
[अ] “....‘रुट लुट लुट प्रती(ति)घाते’ आद्यौ प्रथमान्तौ । अन्त्यो द्वितीयान्तः । अयं पाठो देवमैत्रेयादीनाम् । हरियोगिनस्तु आद्यावेव । ‘धातोः कर्मणः—’ (3-1-7) इत्यत्र कैयटे द्वाविमौ द्वितीयान्तौ पठितौ । क्षीरस्वामी तु एवं पठित्वाऽऽह—“—‘रुट लुट—’ इत्येके । ‘बाधु रोटने’ इति लिङ्गात् ।” इति । तथा ‘रुट दीप्तौ’ इत्यप्यसावाह ।” इति माधवो-क्तिरिहानुसन्धेया ।

अत्र तु भाषार्थकदण्डके पुनः पठति । परं तु दण्डकपठितानां सर्वेषामपि ‘भासार्थः’ इति भासार्थकत्वमाह । ‘.....रोटयतीति णौ ॥’ (श्लो. 74) इति देववाक्यं क्षीरस्वामिनोऽनुकूलमिति बोध्यम् ।

रोटक:-टिका, रुरोटिषक:-षिका ; रोटयिता-त्री, रुरोटिषिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककोटयित्वत् (205) बोध्यानि ।

(1419) “रुटि स्तेये” (I-भ्वादि:-327. सक. सेट्. पर.)

‘रुटि—’ इति, ‘रुडि—’ इति च केचिदशुं पठन्ति ।

रुण्टक:-ण्टिका, रुण्टक:-ण्टिका, रुरुण्टिषक:-षिका, रोरुण्टक:-ण्टिका ;
रुण्टिता-त्री, रुण्टयिता-त्री, रुरुण्टिषिता-त्री, रोरुण्टिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्टयित्वत् (209) ज्ञेयानि ।

(1420) “रुट उपघाते” (I-भ्वादि:-336. सक. सेट्. पर.)

‘रुण्टतीति गतौ, रोटेदुपघाते— ।’ (श्लो. 79) इति देवः ।

‘अश्मा लुलुठिषते ।’ इति भाष्यं व्याचक्षाणः कैयटस्तु (3-1-7) ‘रुट लुठ प्रतीघाते’ इति पाठमादृतवान् ।

रोटक:-टिका, रोटक:-टिका, रुरोटिषक:-रुरुटिषक:-षिका, रोरुटक:-टिका ;
रोटिता-त्री, रोटयिता-त्री, रुरोटिषिता-रुरुटिषिता-त्री, रोरुटिता-त्री ;
इतीमानि रूपाणि सर्वाण्यपि दैवादिककुण्टयित्वत् (224) बोध्यानि ।

(1421) “रुडि गतौ” (I-भ्वादि:-345. सक. सेट्. पर.)

‘रुण्टतीति गतौ, रोटेदुपघाते— ।’ (श्लो. 79) इति देवः ।

‘आलस्ये गतिप्रतिघाते च’ इति क्षीरस्वामी ।

रुण्टक:-ण्टिका, रुण्टक:-ण्टिका, रुरुण्टिषक:-षिका, रोरुण्टक:-ण्टिका ;
रुण्टिता-त्री, रुण्टयिता-त्री, रुरुण्टिषिता-त्री, रोरुण्टिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्टयित्वत् (209) ज्ञेयानि ।

(1422) “रुदिर् अश्रुविमोचने”

(II-अदादि:-1067. अक. सेट्. पर.)

रोदकः-दिका, रोदकः-दिका, ¹रुदिषकः-षिका, रोदकः-दिका;
रोदिता-त्री, रोदयिता-त्री, रुदिषिता-त्री, रोदिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतोहतिवत् (760) ज्ञेयानि । रुदित्वा,
²रोदसी, ^Aरोरुधमानः, रोरुदा^B, ³रुद्रः-रुद्राणी, रुद्रा, ⁴अलं रुदित्वा, अलं
रोदनेन, ^Cरुदिषा, इतीमान्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1423) “[अनो] रुध कामे” (IV-दिवादिः-1174. सक.अनि. आत्म.)

‘अनुपूर्वो रुधिः कामेऽर्थे तद्भूयनौ भजते ।’ इति धा. का. व्याख्यायां
(2-62) विवृतम् ।

‘रुन्धे रुण्ध्यावरणे, कामेऽनावनुरुध्यते ॥’ (श्लो. 121) इति देवः ।

अनुरोधकः-धिका, अनुरोधकः-धिका, अनुरुत्सकः-त्सिका, अनुरोधकः-धिका;
अनुरोद्धा-दधी, अनुरोधयिता-त्री, अनुरुत्सिता-त्री, अनुरोधिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) बोध्यानि ।

1. ‘रलो व्युपधात्—’ (1-2-26) इति क्त्वासनोः क्त्वाविकल्पे प्राप्ते, ‘रुद्विद—’
(1-2-8) इत्यनेन नित्यक्त्वात् । तेन सचन्तेषु क्त्वायामपि रूपमेकमेव ।
2. ‘असुन्’ (द. उ. 9-49) इत्यसुन्प्रत्यये रूपम् । पुष्पवन्तावित्यादिवत् अभि-
धानस्वाभाव्यात् नित्यं द्विवचनान्तोऽयम् । रोदसी = यावाभूमौ ।
3. ‘रोदेर्णिलुक् च’ (द. उ. 8-39.) इति रक्प्रत्ययो णिलुक् च भवति । रोदयति
दानवयोषित इति रुद्रः । स्त्रियाम्, ‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र—’ (4-1-49)
इत्यादिना पुंयोगे ङीषानुगागमौ भवतः । तेन रुद्राणी इति सिध्यति । एतच्च
रुद्रपत्नीविषयकं बोध्यम् । यदा तु रुद्रा इति सुपर्णपत्नी बोध्यते-तदानीमजादिपाठ-
परिकल्पनेन (4-1-4) टापि रूपनिष्पत्तिरिति बोध्यम् ।
4. ‘अलंखत्वाः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा’ (3-4-18) इति प्रतिषेधार्थकस्याल-
मित्यव्ययस्य प्रयोगे क्त्वाप्रत्ययः । अत्र ‘स्त्रयधिकाराद्ध्वं वासरूपविधिर्नास्ति’
इति शाब्दिकमर्यादया पक्षे ल्युडपि भवति । तेन ‘अलं रोदनेन’ इति
सिद्ध्यति । प्रकृत्यादित्वाद्वा रुदनेन इति तृतीया—इत्यादिकं बृहच्छब्देन्दु-
शेखरे विस्तृतम् ।

- A. ‘रोरुधमानः स तदाऽप्यपृच्छत् यथावदाख्यन् अथ वृत्तमस्मै ॥’ म. का. 3-29.
- B. ‘तां संहितोरुं युवर्तिं सरोरुदां बौरिर्व्यमार्क्षीत् कुररीमिवेक्षिता ॥’ वा. वि. 1.49
- C. ‘रुदिषा वदनाम्बुरुहश्रियः सुतनु सत्यमलङ्करणायते ।’ शि. व. 6-17.

¹अनुरोधी^A ।

(1424) “रुधिर् आवरणे” (VII-रुधादिः-1438. सक. अनि. उभ.)

‘आवरणम्=व्याप्तिः ।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘रुन्धे रुण्ध्यावरणे, कामेऽनावनुरुध्यते ॥’ (श्लो. 121) इति देवः ।

रोधकः-धिका, रोधकः-धिका, रुत्सकः-त्सिका, रोधकः-धिका;
रोद्धा-रोद्धी, रोधयिता-त्री, रुत्सिता-त्री, रोधिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि रौधादिकभिन्दतिवत् (1160) ज्ञेयानि ।
²अङ्गरोधी-उपरोधी, ³प्रतिरोधी, ⁴अनुरोधी, ⁵व्रजे उपरुध्य-व्रजोपरोधं,
^Bकारोपरोधम् वा गाः-पाययति, ⁶रोधनः, ⁷मार्गरुत्^C-दू-रुधौ-रुधः, ⁸विरोधी,

1. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘सम्पृचानुरुध....’ (3-2-142) इति घिनुण् । अत्र,
“....‘अनो रुध कामे’ इत्यस्य तु दैवादिकस्याग्रहणम्-पृचिना साहचर्यात् ।
अनुना सह पठितस्य दैवादिकस्य ग्रहणमित्यन्ये ।” इति पदमञ्जरी । वस्तुतः—
रौधादिकस्यैव धातोरनुपूर्वकत्वे कामनार्थकत्वे च दैवादिकपाठः इत्यस्य सैद्धान्तिक-
पक्षत्वेन प्रकृतसूत्रे (3-2-142). दैवादिकस्यैवास्य ग्रहणम् । साहचर्यपरिभाषा-
श्रयणे च अनन्यथासिद्धं बीजं न पश्यामः । अत एव कश्चिद् भट्टिकाव्यव्या-
ख्याने (7-9) ‘एता देवानुरोधिन्यो द्वेषिण्य इव रागिणम् ।’ इत्यत्र
अनुरुध्यन्तीति श्यना विवरणं संगतम् । इत्यलमत्र ।
2. अङ्गानि रुण्द्धीति अङ्गरोधी । ग्रह्यादिषु (3-1-134) कर्मण्यणोऽपवादो णिनिप्रत्ययः ।
एवम् उपरुण्द्धीति उपरोधी इत्यत्रापि ग्रह्यादिस्वादेव णिनिः ।
3. ‘भविष्यति गम्यादयः’ (3-3-3) इत्यत्र गणे पाठात् भविष्यत्काले औणादिको
णिनिरत्र ।
4. ‘सम्पृचानुरुध—’ (3-2-142) इत्यादिना ताच्छीलिको घिनुण्प्रत्ययः ।
5. ‘सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः’ (3-4-49) इति सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे
उपपूर्वकादस्मात् णमुल् । ‘तृतीयाप्रभृतीनि—’ (2-2-21) इति समासविकल्पः ।
6. नन्यादिषु पाठपरिकल्पनादत्र कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।
7. मार्गं रुण्द्धीति मार्गरुध्, ‘क्विप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विप् ।
8. विशेषेण रुण्द्धीति विरोधी, ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिः ।
- A. ‘कंसानुरोधयणनहन्मतिमद्दुयुगर्च्यः—॥’ धा. का. 2-62.
[अत्र धा. का. व्याख्यायां णिन्यन्तत्वेन प्रकृतशब्दस्य निष्पत्तिः कृतेति
विभाव्यम् ।]
- B. ‘तं शूरसूनुं सह जाययोप्रः कारोपरोधं निगलैरसेष्ट ॥’ वा. वि. 2.40.
- C. ‘निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित् मुहुर्दुच्चिष्टपुरप्रपादान् ।
ध्रुवं गुरुन् मार्गरुधः करीन्द्रानुलङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदीषुः ॥’ शि. व. 3-29.

¹गां व्रजमवरुन्धन्, ²रुधिरम्, ³रोधः, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1425) “रुप विमोहने” (IV-दिवादि:-1236. सक. सेट्. पर.)

‘रुपु⁴—’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (2-67)।

रोपकः-पिका, रोपकः-पिका, रुरोपिषकः-रुरुपिषकः-पिका, रोरुपकः-पिका ;
रोपिता-त्री, रोपयिता-त्री, रुरोपिषिता-रुरुपिषिता-त्री, रोरुपिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि दैवादिककुप्यतिवत् (224) ज्ञेयानि ।
⁵विरोपी,^A रोपः⁶ इमे रूपे विशेषेण भवतः इति ज्ञेयम् ।

(1426) “रुश हिंसायाम्” (VI-तुदादि:-1419. सक. अनि. पर.)

रोशकः-शिका, रोशकः-शिका, रुरुक्षकः-क्षिका, रोरुशकः-शिका ;
रुष्टा-ष्ट्री, रोशयिता-त्री, रुरुक्षिता-त्री, रोरुशिता-त्री ;
इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि दैवादिककुप्यतिवत् (234) ज्ञेयानि ।
तुमुनि-रोष्टुम्^B इति ।

(1427) “रुशि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1789. अक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । ‘—भाषार्थः ।’ इति क्षीरस्वामी ।

रुंशकः-शिका, रुंशयिषकः-पिका, रुंशकः-शिका, रुंशयिषकः-पिका,
रोरुंशकः-शिका ; रुंशयिता-त्री, रुंशयिषिता-त्री, रुंशिता-त्री, रुंशयिषिता-त्री,

1. अयं द्विकर्मकः। तेन, अत्र ‘अकथितं च’ (1-4-51) इति कर्मसंज्ञायां द्वितीया ॥
2. ‘इषिमदिमुदि—’ (द. उ. 8.26) इत्यादिना किरन्प्रत्यये रूपमेवम् । रुधिरम्=रक्तम् ।
3. ‘अमुन्’ (द. उ. 9-49) इत्यमुन्प्रत्यये रूपम् । रोधः=जलप्रवाहः । सकारान्तः ।
4. एतत्पक्षे क्त्वायामिडिकल्पेन रुपित्वा-रोपित्वा इति रूपद्वयं बोध्यम् ।
5. ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति णिनिप्रत्ययः ।
6. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां ञ्प्रत्यये रूपम् । रुप्यन्ति अनेन इति रोपः=शरः ।

A. ‘...किंचायोप्यविरोपिलोपक न वा लोभादिसंक्षोभिता ।’ धा. का. 2.67.

B. ‘रोषच्छ्रुतधियाथ रोष्टुमभितो योधान्निषदेशकान्....’ धा. का. 2-84.

रोरुंशिता-त्री ; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1428) “रुष हिंसार्थः” (I-भ्वादि:-693. सक. सेट्. पर.)

‘शपि रोषति हिंसायाम्, रोषे रुप्यति रोषयेत् ॥’ (श्लो. 179) इति देवः ।
रोषकः-पिका, रोषकः-पिका, रुरोपिषकः-रुरुपिषकः-पिका, रोरुपकः-पिका ;
¹रोषिता-रोष्टा^A-ष्ट्री, रोषयिता-त्री, रुरोपिषिता-रुरुपिषिता-त्री, रोरुषिता-त्री ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकरेषतिवत् (1408) बोध्यानि ।
²रुष्टः-^Bरुषितः, ³रुषितमनेन, रोषितं वा, ⁴रोषणः, ⁵गृध्ररोषं रोषति
इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1429) “रुष रोषे” (IV-दिवादि:-1230. अक. सेट्. पर.)

‘—हिंसायाम्’ इति सिद्धान्तकौमुदीपाठः । ‘—जिहासायाम्’
इति केचित् ।

‘शपि रोषति हिंसायाम्, रोषे रुप्यति रोषयेत् ॥’ (श्लो. 179)
इति देवः ।

1. ‘तीषसहस्रभरुषरिषः’ (7-2-48) इति तकारादावार्धधातुके इडिकल्पः । इडभाष-
पक्षे ‘धुना धुः’ (8-4-41) इति ध्रुत्वेन टकारः ।
  2. ‘रुप्यमत्वरसंघुषास्वनाम्’ (7-2-28) इतीडविकल्पः । धातोरस्य तकारादावार्ध-
धातुके इडविकल्पस्य विधानात् ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निष्ठायामिणिवेषे
प्राप्ते इडविकल्पविधानमिति बोध्यम् । अत्र ‘मतिबुद्धिपूर्जायैभ्यश्च’ (3-2-128)
इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वमाश्रित्य वर्तमाने कर्तरि क्तप्रत्ययः ।
न्यासे (7-2-28) ‘रुष रोषे’ इत्यस्माणिष्ठायामिडिकल्पस्य प्रतिपादनात्,
तत्रोपयोगाभावात्, दैवादिकस्य रोषार्थकस्य अत्र सूत्रे (7-2-28) ग्रहणं न्यास-
कारसम्मतमिति प्रतिभाति ।
  3. ‘उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्’ (1-2-21) इति भावे आदिकर्मणि च
क्त्वविकल्पोऽत्र ।
  4. नन्वादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वेन कर्तरि ल्युप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् ।
  5. ‘उपमाने कर्मणि च’ (3-4-45) इति उपमानकर्तारि णमुल् । ‘कषादिषु—’
(3-4-46) इति यथाविध्यनुप्रयोगः । गृध्र इव हिनस्तीत्यर्थः ।
- A. ‘रेष्टारं रेषितं व्यास्यत् रोष्टाऽक्षः शस्त्रसंहतीः ॥’ भ. का. 9. 31.
B. ‘जघान रुषितो रुष्टान् त्वरितस्तूर्णमागतान् ॥’ भ. का. 9. 20.

रोषकः-षिका, रोषकः-षिका, रुरोषिषकः-रुरुषिषकः-षिका, रुरुषकः-षिका;
रोषिता-रोष्टा-रोष्टी, रोषयिता-त्री, रुरोषिषिता-रुरुषिषिता-त्री, रुरुषिता-त्री-;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकरेषतिवत् (1408) ज्ञेयानि । शतरि
[देवदत्ताय] ¹रुष्यन्-न्ती-ती, निष्ठायाम् ²रुषितः-रुष्टः, रुषितमनेन, रुष्ट-रुद्ध-
रुषौ-रुषः, ³भीरुष्ट, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1430) “रुष रोषे” (X-चुरादि:-1671. अक. सेट्. उभ.)

‘रुट—’ इति क्षीरस्वामी । ‘शपि रोषति हिंसायाम्, रोषे रुष्यति
रोषयेत् ॥’ (श्लो. 179) इति देवः ।

रोषकः-षिका, रुरोषिषकः-षिका; रोषयिता-त्री, रुरोषयिषिता-त्री;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकचोरयतिवत् (546) ज्ञेयानि ।

(1431) “रुसि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1791. अक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । क्षीरस्वाम्यादयः अमुं न पठन्ति ।

रुसकः-सिका, रुसयिषकः-षिका; रुसयिता-त्री, रुसयिषिता-त्री;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) बोध्यानि ।

(1432) “रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च”

(I-भ्वादि:-859. अक. अनि. पर.) ज्वलादिः ।

‘—प्रादुर्भावे च’ इति केचित् पठन्ति । ‘रुह जन्मनि—’ इति
न्यासे पाठः ।

1. दिवादित्वात् शतरि इयन् । ‘कुधद्रुहेर्षासूयार्थानां यं प्रति कोपः’ (1-4-37)
इति कोपविषयस्य देवदत्तस्य सम्प्रदानसंज्ञायां ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ (2-3-13)
इति चतुर्थी ।
2. ‘रुष्यमत्वर—’ (7-2-28) इति निष्ठायामिडविकल्पः । तकारादावार्धधातुके,
‘तीषसहस्रमरुषरिषः’ (7-2-48) इति इडविकल्पनात्, निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’
(7-2-15) इति इट्प्रतिषेधे प्राप्तेऽनेनेड्विकल्पोऽत्रेति बोध्यम् ।
3. भियं रुष्यतीति भीरुष्टन्दोविशेषः । अत्र रथन्तरादिशब्देष्विवव्युत्पत्तिप्रदर्शनं
कृतम् । नावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः, संज्ञाशब्दत्वात् । ‘मा नातुभूः स्वकान्
दोषान् मा मुहो मा रुषोऽधुना ॥’ (भट्टिकाव्ये 15-16) इत्यत्रास्य धातोः यद्यपि
अकर्मकत्वं दृश्यते, तथापि अभिधानस्वाभाव्यादत्र सकर्मकत्वम् । यद्वा, भिया
रुष्यतीति भीरुष्ट इत्यकर्मकव्युत्पत्तिरप्यत्रोपपत्तेर्यास्तां तावत् ।

रोहकः-हिका, ¹रोपकः-पिका, रोहकः-हिका, ²रुरुक्षकः-क्षिका,
रुरुहकः-हिका ;

³रोढा-रोढी, रोपयिता-रोहयिता-त्री, रुरुक्षिता-त्री, रुरुहिता-त्री ;

रोहन्-न्ती, रोपयन्-रोहयन्-न्ती, रुरुक्षन्-न्ती ; —

रोक्ष्यन्-न्ती-ती, रोपयिष्यन्-रोहयिष्यन्-न्ती-ती, रुरुक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —

— रोपयमाणः-रोहयमाणः, — रुरुक्षमाणः ;

— रोपयिष्यमाणः-रोहयिष्यमाणः, — रुरुक्षिष्यमाणः ;

^Aअम्बुरुष्ट-रुद्ध-रुहौ-रुहः ; — — —

रुढम्-रुढः-रुढवान्, ⁴आरुढो वृक्षम्-आरुढो वृक्षः, ⁵रुढः, रोपितः-रोहितः,

⁶रोहितः, लोहितः-लोहिताया, लोहितकः, लोहितकं [मुखम्],

रुरुक्षितः, रुरुहितः-तवान् ;

1. ण्यन्ते सर्वत्र, ‘रुहः पोऽन्यतरस्याम्’ (7-3-43) इति विकल्पेन हकारस्य
पकारः । तेन रूपद्वयम् । यद्यपि दैवादिकरुष्यतेर्ण्यन्ते रोपक इति, रोहतेश्च
रोहक इति सिद्धयति, धातूनामनेकार्थत्वात् बीजजन्मनि उभयत्र वृत्तिरपि
सुलभा ; तथापि धातूनामनेकार्थत्वेऽपि, न सर्वेषां सर्वार्थकत्वमित्यतः सूत्रारम्भस्य
चारितार्थ्यं बोध्यम् । विस्तरस्तु न्यासादिषु बोध्यः ।
2. ‘दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिः—’ (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इति वचनात्
धातोरस्यानिर्द्वन्द्वं बोध्यम् । ‘हो ढः’ (8-2-31) इति ढत्वे, ‘षढोः कः सि’
(8-2-41) इति ककारे षत्वे च रूपमेवम् ।
3. तृजादिषु ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (7-3-86) इति प्रथमं गुणे, तदनन्तरं ढत्व-
धत्वष्टुत्वढलोपाः । ‘पञ्चन्यवर्णलक्षणं प्रवर्तते’ (परि. 121) इति न्यायेन ‘ढ्रलोपे—’
(6-3-111) इति दीर्घः—ओकारः—अत्रापि भवतीति बोध्यम् ।
4. ‘गत्यर्थकर्मक—’ (3-4-72) इत्यादिना कर्तरि कर्मणि च क्तप्रत्ययः ।
5. ‘क्तिचत्तौ च—’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्तप्रत्ययः । रुढः = रुढिं गतः ।
6. ण्यन्तात् कर्तरि क्तप्रत्यये साधुरयम् । अस्त्यैव शब्दस्य कपिलकादिगणे (वा. 8-2-18)
पाठात् विकल्पेन धात्वादर्लकारः—लोहितः=वर्णविशेषः । अभिधानस्वाभाव्यात्
वर्णवाचकत्वमधुना धातोरिति बोध्यम् । लोहिताया इति । अत्र अलोहितो
लोहितो भवतीति च्यन्तात् लोहितशब्दात् ‘लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्’
(3-1-13) इति क्यप् । ‘सनाद्यन्ता धातवः’ (3-1-32) इति धातुसंज्ञा ।
‘अ प्रत्ययात्’ (3-3-102) इति प्रत्ययान्तादकारप्रत्ययः । लोहितकः इति अत्र
‘लोहितान्मणौ’ (5-4-30) इति स्वार्थे कन्प्रत्ययः । ‘लोहितकं मुखम्’ इत्यत्र तु
‘वर्णे चानित्ये’ (5-4-31) इत्यनित्यवर्णवाचकात् लोहितशब्दात् स्वार्थे कन्प्रत्ययः ।

A. ‘विस्तरैरम्बुरुहौ रजोभिः यमस्वसुश्चित इवोदभारः ॥’ शि. व. 3. 11.

^१रुहः-रोहः, प्ररुहः-प्ररोहः, ^२पाणिरुहः^A-भूरुहः-उर्वीरुहः-शिरोरुहः-सरोरुहम्,
^३न्यग्रोधः, ^४वीरुत्^B, ^५विरोही-रोहिणी, ^६रोहणः, रोपः-रोहः,
^७धान्यरोपी, रुरुक्षुः-रोरोहः;

रोहण्यम्, रोपयितव्यम्-रोहयितव्यम्, रुरुक्षितव्यम्, रोरुहितव्यम्;
 रोहणीयम्, रोपणीयम्-रोहणीयम्, रुरुक्षणीयम्, रोरुहणीयम्;
 रोह्यम्, रोप्यम्-रोह्यम्, रुरुक्ष्यम्, रोरुह्यम्;

ईषद्रोहः-दूरोहः-सुरोहः; —

रुहमाणः, रोप्यमाणः-रोहमाणः, रुरुक्ष्यमाणः, रोरुहमाणः;

रोहः, आरोपः-रोहः, रुरुक्षः, रोरुहः;

रोहुम्, रोपयितुम्-रोहयितुम्, रुरुक्षितुम्, रोरुहितुम्;

रुढिः, ^८रुढिः;

1. 'उवलितिकसन्तेभ्यः—' (3-1-140) इति कर्तरि वैकल्पिको णप्रत्ययः। णप्रत्यय-पक्षे रोहः इति सम्पद्यते। तदभावपक्षे 'इगुपधञा—' (3-1-135) इति कप्रत्यये रुहः इति भवति। रुहः=मृगविशेषः।
  2. 'सुपि स्थः' (3-2-4) इत्यत्र, 'सुपि' इति योगविभागात् पाण्यादिषु सुबन्तेषूप-पदेषु कर्तरि कप्रत्ययः। अत्र 'इगुपधञा—' (3-1-135) इति कप्रत्यय इति प्रक्रियाकौमुदी। तत्र निरुपपदाधिकारात् चिन्त्यमिदम्।
  3. न्यक् रोहतीति न्यग्रोधः=वटवृक्षः। बाहुलकात् कर्तरि घञ्। न्यङ्कादिषु (7-3-53) पाठात् धातुहकारस्य धकारः।
  4. विविधं रोहतीति वीरुत्=लता। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (3-2-178) इति क्तिप्, न्यङ्कादित्वात् (7-3-53) हकारस्य धकारः। 'अन्येषामपि दृश्यते' (6-3-137) इति दीर्घः।
  5. विशेषेण रोहतीति विरोही तृणादयः। तद्धर्मिणि णिनिः। केवलाणिनिप्रत्ययेऽपि रोही इति भवति। तदन्तात् स्त्रियां नान्तत्वेन ङीषि रोहिणी इति।
  6. नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः। रोहणः=रत्नपर्वतः।
  7. धान्यानि रोपयतीति धान्यरोपी। ण्यन्तात् णिनिः।
  8. संज्ञायां क्तिच्। ढत्वष्ट्वढलोपदीर्घाः यथालक्षणमिह बोध्याः।
- A. 'पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुम्भान् तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या।' भ. का. 11-8.
 B. '.....वीरुत्ततिर्धृङ्कुलैररंसीत् ॥' बा. वि. 3. 17.

^१बीजरुहाकुर्वन्, प्राजरुहाकुर्वन्, रोपणा-रोहणा, आरुरुक्षा, रोरुहा;
 रोहणम्, रोपणम्-रोहणम्, रुरुक्षणम्, रोरुहणम्;
 रुद्धा, रोपयित्वा-रोहयित्वा, रुरुक्षित्वा, रोरुहित्वा;
 आरुह्य, आरोप्य-आरोह्य, आरुरुक्ष्य, आरोरुह्य;
 रोहम् २, } रोपम् २-रोहम् २, } रुरुक्षम् २, } रोरुहम् २; }
 रुद्ध्वा २, } रोपयित्वा २-रोहयित्वा २, } रुरुक्षित्वा २, } रोरुहित्वा २; }
^२रोहिः, ^३रोहित्, ^४रोहितः-लोहितः, ^५रौहिषः।

(1433) "रुक्ष पारुष्ये" (X-चुरादिः-1910. अक. सेट्ट. उभ)

अदन्तः।

मा. धा. वृत्तौ 'रुक्षति इति शपि' इति दर्शनात् भवादौ 'रुक्ष' इति धातुः पूर्वं स्यात्, अधुना अष्टः इति ज्ञायते।

रुक्षकः-क्षिका, रुरुक्षयिषकः-षिका, रुक्षयिता-त्री, रुरुक्षयिषिता-त्री;
 इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि चौरादिकचूर्णयतिवत् (550) बोध्यानि। युचि
 रुक्षणा^A इति।

1. बीजं रोहयतीत्यर्थे अन्तर्भावितव्यार्थादित्वात् मूलविभुजादित्वात् (वा. 3-2-5) कर्तरि कप्रत्ययः। तदन्तात् स्त्रियां टापि बीजरुहा इति सम्पद्यते। साक्षात्-प्रभृतिषु (1-4-74) गणे बीजरुहा इति पाठादस्य कृञो योगे गतिसंज्ञा। 'ते प्राग् धातोः' (1-4-80) इति धातोः पूर्वमस्य प्रयोगः। 'कुगतिप्रादयः' (2-2-18) इति समासः। बीजरुहा(कुर्वन्)=केशाः छिन्नाः पुनः रोहयन् इत्यर्थः। एवं प्राजरुहाकुर्वन् इत्यत्रापि बोध्यम्।
  2. 'हपिशिरुहि—' [द. उ. 1-47] इतीन्प्रत्ययः। रोहतीति रोहिः=जन्म।
  3. 'हसरुहि—' [द. उ. 6-3] इतीतिप्रत्ययः। रोहित्=वीरुत्प्रकारः, सूर्योऽमिश्रः।
  4. 'रुहे रश्च लो वा' [द. उ. 6-13] इतीतन्प्रत्ययः, रेफस्य लकारश्च वा भवति।
  5. 'रुहेर्वृद्धिश्च' [द. उ. 9. 4] इति टिषच्प्रत्यये धातोर्वृद्धौ च रौहिषः इति भवति। रौहिषः=तृणजातिः, स्त्रियां पित्वात् ङीषि रौहिषी=दूर्वा।
- A. '.....सोमूत्रितारिरतिरुक्षणाया रणेपु।' धा. का. 3. 59.

(1434) “रूप रूपक्रियायाम्” (X-चुरादि:-1933. अक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

‘रूपक्रिया=राजमुद्रादिरूपस्य करणम् ।

‘—रूपदर्शनम् वा’ इति क्षीरस्वामी ।

रूपकः-पिका, ररूपयिषकः-पिका, रूपयिता-त्री, ररूपयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकगूरयतिवत् (418) ज्ञेयानि ।
¹रूप्यम्, ²रूपकम् ।

(1435) “रूष हिंसार्थः” (I-भ्वादि:-678. सक. सेट्. पर.)

“—‘रूष भूषायाम्’ इति सुधाकरः ।” इति सुधाकरपाठत्वेन मा. धा. वृत्तिः । ‘—आलेपने इत्येके’ इति धा. का. (1-86) । सि. कौमुद्यां तु स्वतन्त्रेण पठ्यते । क्षीरतरङ्गिण्याम् अयं धातुः न दृश्यते ।

रूषकः-पिका, रूषकः-पिका, ररूषिषकः-पिका, रोरूषकः-पिका ;
रूषिता-त्री, रूषयिता-त्री, ररूषिषिता-त्री, रोरूषिता-त्री ;
इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिकचूषतिवत् (552) ज्ञेयानि । कर्मणि क्तप्रत्यये—^Aरूषितः इति ।

(1436) “रेकृ शङ्कायाम्” (I-भ्वादि:-80. अक. सेट्. आत्म.)

“आङ्पूर्वः संशये ; ‘आरेकं संशयं प्राहुः—’ इति वचनात् ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।

रेककः-किका, रेककः-किका, रिरैकिषकः-पिका, रेरेककः-किका ;

1. ‘अचो यत्’ (3-1-97) इति यत्प्रत्ययः । रूप्यम्=राजकीया द्रव्यादिरूपा मुद्रा । स्वार्थे कनि रूप्यकम् इत्यपि साधुः ।

2. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ [द. उ. 3.5] इति संज्ञायां क्वुन् । यद्वाऽत्र ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रितत्वात् लिङ्गस्य’ इति शाब्दिकमर्यादाश्रयणात् ‘संज्ञायाम्’ (3-3-109) इति ण्वुलि स्थयधिकारविहितविऽपि नपुंसकलिङ्गत्वं बोध्यम् । रूपकम्=अर्थालङ्कारभेदः, नाटकादि च । नाटकादौ तु बोध्ये दर्शनार्थकत्वम्, अन्यत्र मुदार्थकत्वमिति विशेषः ।

A. ‘..... खेदं च मूषसि कृपारसरूषितात्मन् ।’ धा. का. 1.86.

रेकिता-त्री, रेकयिता-त्री, रिरैकिषिता-त्री, रेरेकिता-त्री ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) बोध्यानि ।

(1437) “रेजृ दीप्तौ” (I-भ्वादि:- अक. सेट्. आत्म.)

धातुरयं चन्द्रसम्मतपाठत्वेन क्षीरतरङ्गिण्यादिषु उपात्तः । “अत्र रेजिरपि क्वचित् पठ्यते, तदनार्थमिव । यदाह भट्टभास्करः “—‘रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः—’ इत्यत्र राजतेश्छान्दसत्वम् ।’ इति ।” इति मा. धातुवृत्तिः ।

रेजकः-जिका, रेजकः-जिका, रिरैजिषकः-पिका, रेरेजकः-जिका ;
रेजिता-त्री, रेजयिता-त्री, रिरैजिषिता-त्री, रेरेजिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतेजतिवत् (779) ज्ञेयानि ।

(1438) “रेटृ परिभाषणे” (I-भ्वादि:-864. सक. सेट्. उभ.)

‘—याचने च इति द्रुमे’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (2-25) ।
रेटकः-टिका, रेटकः-टिका, रिरैटिषकः-पिका, रेरेटकः-टिका ;
रेटिता-त्री, रेटयिता-त्री, रिरैटिषिता-त्री, रेरेटिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककैलतिवत् (262) ज्ञेयानि । शतरि-रेटन्^A इति ।

(1439) “रेपृ गतौ” (I-भ्वादि:-372. सक. सेट्. आत्म.)

‘—शब्दे च’ इति क्षीरस्वामी ।

रेपकः-पिका, रेपकः-पिका, रिरैपिषकः-पिका, रेरेपकः-पिका ;
रेपिता-त्री, रेपयिता-त्री, रिरैपिषिता-त्री, रेरेपिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1440) “रेभृ शब्दे” (I-भ्वादि:-385. अक. सेट्. आत्म.)

रेभकः-भिका, रेभकः-भिका, रिरैभिषकः-पिका, रेरेभकः-भिका ;
रेभिता-त्री, रेभयिता-त्री, रिरैभिषिता-त्री, रेरेभिता-त्री ;

A. ‘रेटस्तथा या खलु चातकैश्च चायं जलं प्रोथति दातुमुर्व्याम् ॥’ धा. का. 2.25.

इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।
¹विरिब्धः = स्वरः, ²रेभितः, ³रेभणः, ⁴रेभः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति-
 विशेषः ।

(1441) “रेवृ प्लवगतौ”

(I-भ्वादिः-507. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

‘प्लवगतिः=प्लुतिगतिः=’ इति मा. धा. वृत्तौ । ‘—प्लुतिगतौ’ इति
 क्षीरस्वामी ।

रेवकः-विका, रेवकः-विका, रिरिविषकः-विका, रेरेवकः-विका ;

1. ‘लुब्धस्वान्तध्वान्तलभनमिलविरिब्धफण्टबाढानि मन्थमनस्तमस्तक्ताविस्फष्टस्व-
 रानायासभृशेषु’ (7-2-18) इति स्वरेऽभिधेये निष्ठायामिडभावः, उपधाया हस्वत्वं
 च निपात्यते । अन्यत्र विरेभितः । ‘स्वरे वाच्ये विरिब्धं च शब्दार्थाद्
 रेभतेर्भवेत् ।’ इति प्रक्रियासर्वस्वम् । अत्रेदं बोध्यम् । काशिकायाम्
 (7-2-18) “... अन्ये तु ‘विरिभितम्’ अन्यत्” इति पठन्ति । (ये ?)
 रभिं (रिभिं ?) सौत्रं धातुं पठन्ति, ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति ।” इति
 विरिब्धपदव्याख्यानावसरे प्रतिपादितम् । तेन रिभधातुः सौत्रः कश्चिदस्तीति
 प्रतीयते । सूत्रेषु तु कुत्रापि नोपात्तोऽयम् । किञ्च, ‘ये रिभिं .....’ इत्यादिकेन
 वाक्येनेह भाव्यमिति, तच्च वाक्यं व्याख्यानतर्गतं प्रमादेन मूल एव निक्षिप्तं
 स्यादिति च भाति ।

2. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिको युचप्रत्ययः ।

A. ‘प्रचीभ्यरेभैः पशवोऽम्भसांनिधिप्ररम्भणस्तम्भिभिरागता व्रजम् ।’ धा. का. 1-50.

[अ] “अत्र मैत्रेयः ‘प्लव’ इति धात्वन्तरमाह, तच्चिन्त्यम्, यदि हि स्यात् आप्लाव-
 शब्दस्यास्मात् घञि सिद्धौ तदर्थं ‘विभाषाऽऽङि ह्रस्वोः’ (3-3-50) इति
 प्लुवः पक्षे घञि विधानमनर्थकं स्यात् । तथा प्लुङो गौ वृद्ध्यावादेशयोश्चङि गौ
 कृतस्य स्थानिवत्त्वात् प्लुशब्दस्य द्विरुक्तावपुप्लुवदिति नित्ये प्राप्ते पक्षे अपि प्ल-
 वदिति सिद्धयर्थं ‘स्रवतिशृणोतिव्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा’ (7-4-81)
 इति उकारस्येत्वविधानमनर्थकं स्यादिति । सति ह्यस्मिन्ननेनैवापि प्लवत् इति
 भविष्यति । अत एव किलापरितुष्यन् मैत्रेयोऽपि “प्लव इत्येके” इत्याह” इति
 माधवधातुवृत्तिवाक्यमिहानुसन्धेयम् ।

रेविता-त्री, रेवयिता-त्री, रिरिविषिता-त्री, रेरेविता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । ¹रेवः-रेवा, ²रेवणः इमानि
 अधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1442) “रेषु अव्यक्ते शब्दे”

(I-भ्वादिः-620. अक. सेट्. आत्म.)

धातुममुं क्षीरस्वामी चन्द्रसम्मतत्वेन पठति । अयं स्वभावाद् वृक्षध्वनौ वर्तते ।
 रेषकः-षिका, रेषकः-षिका, रिरिविषकः-षिका, रेरेषकः-षिका ;
 रेषिता-त्री, रेषयिता-त्री, रिरिविषिता-त्री, रेरेषिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (429) बोध्यानि ।
³रेषणः, ⁴रेषा, ⁵रेषः, किपि-रेट्-रेट्-रेषौ-रेषः इत्यस्य विशेषः ।

(1443) “रै शब्दे” (I-भ्वादिः-909. अक. अनि. पर.)

‘रै शब्दे रायतीतीष्टं राऽऽदाने राति शब्दुकि ॥’ (श्लो. 11) इति देवः ।
 रायकः-यिका, रापकः-पिका, रिरासकः-सिका, रारायकः-यिका ;
 राता-रात्री, रापयिता-त्री, रिरासिता-त्री, रारायिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (263) बोध्यानि ।

1. अचि प्रत्यये रेवः इति रूपम् । स्त्रियाम् अजादिपाठात् ‘अजायतष्टाप्’ (4-1-4)
 इति टापि रेवा इति । रेवा = नर्मदा ।
2. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकायुच्’ (3-2-148) इति, ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’
 (3-2-149) इति वा युचि रूपमेवम् ।
3. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिको युचप्रत्ययः ।
4. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्ययः । रेषा = वृक्षध्वः । तदुक्तं केशव-
 स्वामिना — “कौक्षे कर्दति, पर्दते गुदरवे, रेषेति वार्कं भवेद्, बुकेति धरवे
 भषेति, हयजे हेषेति हेषेति च ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
- A. ‘सुप्रेषितान् पथि सरेषट्के सहेषं हेवास्तकासरमदान् अतिभासुराज्ञान् ।’
 धा. का. 1-79.

शतरि ^Aरायन्-न्ती, ¹कीरः ।

(1444) “रौट उन्मादे” (I-भ्वादि:-356. अक. सेट्. पर.)

केचिदमुं धातुं न पठन्ति ।

रोडक:-डिका, ^Bप्ररोडक:-डिका, ²रुरोडिषक:-षिका, रुरोडक:-डिका ;
रोडिता-त्री, रोडयिता-त्री, रुरोडिषिता-त्री, रुरोडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकखोरतिवत् (363) बोध्यानि ।

(1445) “रौट अनादरे” (I-भ्वादि:-355. सक. सेट्. पर.)

‘रौट—’ इति केचित् ।

रौडक:-डिका, रौडक:-डिका, रुरौडिषक:-षिका, ³रुरौडक:-डिका ;
रौडिता-त्री, रौडयिता-त्री, रुरौडिषिता-त्री, रुरौडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकखोरतिवत् (363) बोध्यानि । ^Cरौडयः ।

1. ‘की’ इति रायति = शब्दायतेऽसाविति कीरः = शुकः, शारिका वा । ‘सुपि स्थः’ (3-2-4) इत्यत्र, ‘सुपि’ इति योगविभागात् कर्तरि कप्रत्यये, ‘आतो लोप इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपे च रूपमेवम् ।
  2. सञ्जन्ते द्विस्वादिकेषु कृतेषु ‘ह्रस्वः’ (7-4-59) इत्यभ्यासस्य ह्रस्वः । स च ‘एच इग्रस्वादेशे’ (1-1-48) इति परिभाषितत्वात् अत्रोकाररूप इति ज्ञेयम् ।
  3. यञ्जन्ते द्विस्वादिकेषु कृतेषु, ‘ह्रस्वः’ (7-4-59) इत्यभ्यासह्रस्वः । ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इति गुणः । एवञ्चात्र पूर्वखण्डे ओकारः, उत्तरखण्डे औकार इति भेदो बोध्यः ।
- A. ‘रायद्धयस्त्यानरुचौ रथेऽपि तं भक्तितृष्ट्यापयिषुं स दृष्ट्वा ।’ धा. का. 2.31.
B. ‘प्ररोडकानङ्गविलोलितैर्गुणान् रतावडद्विर्ललनाजनैः कलैः ॥’ धा. का. 1.46.
C. ‘अकद्धरिकीडनभूततोडकान् प्रहूडितान् होडदरौडयभिधुकैः ।’ धा. का. 1.46.

श्रीगुरुभ्यो नमः

शोधनिका

पुटम्	पङ्क्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्
803	8 दुधूनयिष्यमाणः,	दुधूनयिषमाणः
804	10 दोधूय्यमाणः	दोधूयिष्यमाणः
805	28 .....जनदः	.....जनदाः
806	6 दुधूसयिष्यन्	दुधूसयिषन्
,,	9 ...क्षीरस्वामी ।	क्षीरस्वामी । इति पुरुषकारः । (श्लो. 29)
807	21 ...103	...104
808	3 धृज्	धृज
,,	17 भौवादिकधरतिकवत्	भौवादिकधरतिवत्
809	21 ...103	...104
810	15 ...40	...90
811	12 षिका;	षिका, देधिरकः-रिका;
812	10 इत्यात्वे,	इत्यात्वे (एवमुत्तरत्रापि 12, 21, 22, पङ्क्तिषु)
816	7 दिध्मासना,	दिध्मासा,
827	10 659	658
828	18 391	394
830	18 डीप्	डीष्
831	7 पिपक्षयिष्यमाणः;	पिपक्षयिषमाणः;
833	29 (वा.	(काशिकायाम्-वा.)
838	2 पणयमानः,	पाणयमानः,
839	17 ⁵ पतकः	⁵ पातकः
841	7 ...गत्यात्यस्त ...	...गतात्यस्त ...
848	18 ⁴ पर्पः	³ पर्पः ।
,,	26 ⁴ पर्प्यते.....	³ पर्प्यते.....
854	3 पापः,	पायः,
855	19 सुरापाणः	सुरापाणाः
871	31 22-2	2- 22.
874	17 पुष्यन्	पुष्यन्
877	7 विपविषा,	पिपविषा,
878	11 पुनाति	पुनती
885	26 इत्युत्वे	इत्युत्वे
895	30 ...दात्वं	...दात्वं
902	7 206	269
903	6 206	269
913	23 घटित	घटक
915	19 जिज्ञतम् ।	जिज्ञतम् ।
917	26 झषस्तधोः	झषस्तथोः
918	3 बन्धयिष्यन्	बन्धयिष्यन्

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
923	6	ओष्ठयादि	दन्तोष्ठयादि
924	15	वेल्लः	वेल्लकः
„	19	दन्त्यौष्ठयादि	दन्तोष्ठयादि
949	7	बाभामः ;	बाभामः ;
966	14	3-3-94	3-3-108
969	9	षिका,	षिका,
„	16	तस्यां	तस्य
980	15	इत्संज्ञ	इत्संज्ञां
981	16	भ्रष्टा	भ्रष्टा
984	4	बभ्राजिवान्, बभ्राजिवान्-	बभ्राजिवान्,
1006	28	धारयते	धारयति
1008	19	कशन्-	कशन्-
1011	14	-मज्जनौ-मज्जनः,	मज्जानौ-मज्जानः,
1020	9	मिमिच्छषकः	मिमिच्छिषकः
1021	2	मायकः-षिका,	मायकः-यिका,
1026	15	माणः, इत्या	माणः-मिमेलिषिष्यमाणः, इत्या-
1031	8	सुमयः	सुप्रमयः
1041	19	(4.)	(शाकुन्तले 5.20)
1051	12	सन्नन्ते,	शुद्धे, सन्नन्ते,
1055	9	चर्षति	चर्षयति
1072	12	इति	इति प्रकरणे 'क्विप् च' (3-2-76) इति
1081	2	...षम् २, }	...षम् २-युयूषम् २ }
„	3	...षित्वा २, }	...षित्वा २-युयूषित्वा २ }
1087	31	6-4-16	1-2-26.
1091	4	रागकः-गिका, रिर...	रागकः-गिका, रिर...
1092	22	अय	अयं
1097	27	क्युने....	क्युने...
2000	1	एतदारभ्य पञ्चसु पुटेषु 1100, 1101, 1102, 1103, 1104, इत्येवं क्रमेण पुटसंख्या शोध्यते ।	
1100	3	रिङ्क्षिता	रिरङ्क्षिता
1108	26	शुषु	शुषि
1111	18	रायायमाणः ;	रायायमाणः ;
„	20	रापा ;	रापाः ;
„	22	गोर....शुभंर....राप,	गोर....शुभंर....रापः,
1112	6	रायायमाणः	रायायमाणः
„	25	राशदिभ्यां	राशतिभ्यां